

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASYNYŇ
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL WE EDEBIÝAT
INSTITUTY
DÖWLETMÄMMET AZADY ADYNDAKY
TÜRKMEN MILLI DÜNÝÄ DILLERI INSTITUTY**

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DILI.

MORFOLOGIÝA

(okuw gollanmasy)

Türkmenistanyň Bilim ministrligi

tarapyndan tassyklandy

Jogapkär redaktorlar: filologiýa ylymlarynyň kandidatlary

B. Baýjanow, M. Petjikowa

Aşgabat-2014

SÖZBAŞY

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwleti Berkarar döwletiň Bagtyýarlyk zamanasynda syýasy, ykdysady, medeni taýdan özbaşdak ösüşiň giň ýoluna düşdi. Hormatly Prezidentimiziň öňdengörüjilikli, parasatly syýasytynyň netijesinde bilim, ylym ulgamlaryndaky kabul edilen permandyr kanunlar türkmen jemgyýetçilik aňyny we jemgyýetçilik durmuşyny düýpgöter üýtgetdi. Bu ösüşleriň, özgertmeleriň durmuşyň ähli ugurlaryna täsir edişi ýaly, biziň dilimizde-de öz şöhlelenmesini tapdy. Şol özgerişleriň netijesinde türkmen diliniň ulanylyş gerimi giňeldi, ýerine ýetirýän hyzmatynyň çägi has artdy. Türkmen diline Döwlet dili hukugy berildi we ol Garaşsyz Diýarymyzyň baş kanunynda – Konstitusiýasynda kepillendirildi. Türkmen dili döwleti edara etmekde, önümçiligiň ähli pudaklaryndaky iş dolandyryşda döwlet dili hökmünde öz hakyky hukugyna eýe boldy. Türkmenistanyň “Bilim hakyndaky kanunynda” (5-nji madda, 2009 ý. 15. IX) türkmen dili ýurdumyzyň bilim edaralarynda okatmagyň we terbiýelemegiň esasy dili hökmünde kesgitlenildi.

Hormatly Prezidentimiz özüniň baş aladasy bolan ýaş nesliň ýokary hilli bilim almagy, olaryň bilim derejesiniň dünýä ülňülerine laýyk gelmegi barada ýörite görkezmeler berdi. Milli bilim ulgamynyň in derwaýys meseleleriniň biri orta, ýörite, ýokary mekdepleri okuw kitaplarydyr gollanmalary bilen üpjün etmek işi şol görkezmeler esasynda amala aşyryldy.

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin türkmen diliniň fonetika, leksika, sintaksis bölümleri boýunça dürli ýyllarda okuw kitaplary, gollanmalar taýýarlanylýpdy. Morfologiýa bölüminden Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymlarynyň taýýarlan “Häzirki zaman türkmen dili” (1960), Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň alymlarynyň milli türkmen elipbiýinde taýýarlan “Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa” (2000) atly işler neşir edildi. Häzirki döwürde ýokarda görkezilen kitaplaryň käbiriniň çapdan çykaly bäri ep-

esli wagtyň geçenligi, olaryň gyt neşirlere öwrülenligi bilen baglanyşykly, teoretiki we praktiki taýdan amatly hem häzirki döwrüň talabyny ödeýän okuw gollanmasyny ýazmak zerurlygy ýüze çykdy. Şu zerurlyk esasynda eliňizdäki okuw gollanmasy taýýarlanyldy. Bu okuw gollanmasy taýýarlanylanda ýokarda agzalan ylmy neşirlerden peýdalanyldy we oňa morfologiýadan talyplaryň bilmegi zerur hasap edilen esasy maglumatlar girizildi. Öňki ylmy neşirlerde meseläniň öwrenilişiniň taryhy, dil hadysalarynyň gelip çykyşy, beýleki türkî diller bilen deňeşdirilişi ylmy esasynda derňelýän bolsa, şu gollanmada meseläniň amaly tarapyna degişli maglumatlar umumylaşdyrylyp we jemlenilip berildi. Galyberse-de, “Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa” diýen okuw gollanmasynda soňky döwürde ylmy derňewler esasynda alnan täze maglumatlar göz önünde tutuldy.

Şu gollanma aşakdaky awtorlar tarapyndan ýazyldy we çapa taýýarlanyldy.— “Giriş”, “Grammatik kategoriýalar”, “Grammatik şekil”, “Morfologiýa barada umumy maglumat”, “Leksika-grammatik kategoriýalar”, “Atlar” — *M.Ý.Hamzaýew (çapa taýýarlan A.Borjakow)*; “Sypatlar”, “Sypat derejeleri”, “Sypatlaryň many toparlary” — *M.Petjikowa*, “Çalyşmalar” — *A.Borjakow (çapa taýýarlan B.Baýjanow)*;— “Sanlar” — *B.Çaryýarow, M.Penjiýew (çapa taýýarlan B.Baýjanow)*; “Işlik derejeleri”, “Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar” — *B.Çaryýarow (çapa taýýarlan A.Rozyýewa)*; “Işlikler hakynda maglumat”, “Işlikleriň ýasalyşy”, “Geçirýän we geçirmeýän işlikler” — *B.Çaryýarow (çapa taýýarlan M.Petjikowa)*, “Işlik şekilleri”— *B.Hojayew (çapa taýýarlan M.Petjikowa)*, “Ortak işlikler” — *B.Hojayew (çapa taýýarlan J.Gökleňow)*; “Hal işlikler” — *M.Söýegow (çapa taýýarlan A.Rozyýewa)*; “Hallar” — *S.Kürenow (çapa taýýarlan B.Baýjanow)*; “Goşma işlikler” — *H.Baýlyýew (çapa taýýarlan O.Akmämmedow)*; “Kem işlikler” — *S.Ärnazarow (çapa taýýarlan O.Akmämmedow)*; “Baglaýjylar”, “Modal sözler”, “Ownuk bölekler” — *T.Täçmyradow (çapa taýýarlan B.Baýjanow)*;

“Ümlükler”, “Ses we şekil aňladýan sözler” – *M Hudaýgulyýew (çapa taýýarlan J. Gökleňow)*; “Sözbaşy” – *B. Bayjanow, M. Petjikowa*.

Okuw gollanmasy baradaky pikirleriňizi we teklipleriňizi Döwlermämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň türkmen dili kafedrasyna iberip bilersiňiz.

GIRIŞ

“Grammatika” adalgasy birnäçe mana eýedir. Birinjiden, bu adalga diliň grammatik gurluşyny aňladýar. Ol şu manyda diliň funksionirlenişiniň obýektiw kanunlaryny hem düzgünlerini öwredýär. Diliň funksionirlenişiniň obýektiw kanunlary we düzgünleri sözde hem sözlemde peýdalanylýar. Diýmek, grammatikanyň obýekti söz we sözlemdir. Söz we sözlem pikir alyşmagy amala aşyryan iň esasy dil birlikleridir. Ikinjiden, “grammatika” adalgasy dil biliminiň grammatik gurluşyny öwrenýän, ony sistemalaýyn beýan edýän ylmyň adyny aňladýar.

Grammatika dil biliminiň bölümi hökmünde dildäki sözleriň grammatik şekil aýratynlyklaryny, ýagny sözüň üýtgeýşini, sözlemde sözleriň dürli-dürli grammatik şekil taýdan baglanyşyny, grammatik many mynasybetini, olaryň semantika-sintaktik gatnaşygyny, sözlemiň gurluş aýratynlyklaryny, tiplerini öwrenýär we hut şu manyda-da grammatika dil biliminiň obýekti hasaplanýar.

Diliň özboluşly aýratynlygy onuň fonetik, leksik, grammatik gurluşynda ýüze çykýar. Bularyň hemmesi bitewi bir sistema bolup, olar özara berk baglanyşyklydyr. Grammatika dil biliminiň bir bölümi hökmünde sözi belli bir şekile salýar, olaryň özara baglanyşygyny üpjün edýär we şunuň bilen hem olary pikir alyşmaga garaşly edýär. Şeýle bolanda, sözler belli bir kada-kanun esasynda baglanyşýarlar. Mysal üçin, adatça, aýyklaýjy agzalaryň orun taýdan öz aýyklaýan sözünden öňde ýerleşişini we bu ýerde inwersiýa ýol berilmeýändigini, eýerjeň sözlemiň baş sözlemden öňde gelşini, sözlemiň baş agzalarynyň ýöňkemedede gelşini görkezmek bolar. Diliň ylalaşyşynyň belli kada-kanunlar, düzgünler esasynda bolýanlygy bellidir. Bular diliň gurluşynda bar. Grammatikada şu hili kada-kanunlar beýan edilýär. Mysal üçin, *Myhman geldi. Bilbil sayrady. Gün çykdy* kimin sözlemleriň hemmesi belli bir nusgada emele gelipdir.

Şeýlelikde, diliň grammatik gurluşy sözlemde sözleriň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişiniň ýa-da etmeýşiniň kada-kanunlaryny, düzgünlerini,

olaryň grammatik manysyny, sözlemde sözleriň grammatik baglanyşygyny we şonuň netijesinde emele gelen sintaktik birlikleriň semantika-sintaktik gatnaşygyny, şol gatnaşygyň esasy häsiýetlerini, söz düzümleriniň, sözlemiň gurluşyny, olaryň özara düzüliş aýratynlyklaryny öwrenýär. Şunuň bilen baglanyşykly grammatikanyň morfologiýa hem sintaksis bölümleri bitewi bir sistemanyň aýry-aýry bölegi hökmünde tapawutlandyrylýar. Bular öz aralarynda biri-biri bilen berk baglanyşyklydyr.

Sözler özara biri-biri bilen grammatik baglanyşykda gelende, sintaktik birlik hökmünde aragatnaşyk serişdesi bolup bilýär we şeýle bolanda her bir söz haýsy söz toparyna degişlidigi bilen baglanyşykly dürli-dürli şekilde gelip bilýär. Muňa mysal edip, atlaryň düşümde üýtgeýşini görkezmek bolar: *mekdebiň jaýy, mekdebe girmek, mekdepeden gelmek* we ş.m. Şu mysallardaky anyk bir sözünň öz formasyny üýtgedişi diňe şu söze degişli bolman, ähli sözünň grammatik formasydyr. Diýmek, atlar dürli-dürli şekilde gelmek bilen, şol şekillerde-de aragatnaşyk serişdesi bolup bilýärler.

Sözlemde sözleriň ýasalyş, üýtgeýiş ýollary, semantika-sintaktik gatnaşygy şol sözünň şekil-grammatik taýdan üýtgemegi bilen amala aşyrylýar. Söze häsiýetli bolan her bir anyk şekil onuň başga sözler bilen gatnaşyga girmegine mümkinçilik döredýär. Şonuň üçin hem söz üýtgediji goşulmalaryň hyzmaty sintaktik häsiýetlidir. Şekli boýunça söz morfologiýa degişli bolsa-da, mazmun taýdan sintaktik ähmiýete eýedir. Şeýle hem, bu şekiller sözleriň grammatik baglanyşygyny emele getirýär we şonuň üsti bilen şol sözünň aragatnaşyk serişdesi bolmak hyzmatyny üpjün edýär.

Şeýlelikde, leksika-grammatik kategoriýalar (söz toparlary), söz üýtgediji düşüm, degişlilik, şahs-san (işlik yönkemeleri) goşulmalary, atlaryň şekil ýasaýjy, subýektiw, baha berme (*oglan-oglanjyk, gyz-gyzjagaz*) goşulmalary, sypat, derejeleriniň goşulmalary, tertip sanyň goşulmalary, işligiň dereje şekillerini, geçirýän ýa-da geçirmeýän işlik şekillerini (iş atlary, ortak işlik, hal işlik), zamany näbelli işlik şekillerini ýasaýjylar morfologik-grammatik

kategoriýalar bolup, morfologiýanyň obýektidir. Sözleriň baglanyşygyna degişli ähli hadysalar, söz düzümleri, sözlemiň gurluşy we şonuň bilen baglanyşykly ähli gurluşlar sintaksise degişlidir. Öz nobatynda bularyň hemmesi morfologik şekilleriň üsti bilen bolup geçýär. Diýmek, morfologiýa we sintaksis diliň funksionirlenmeginiň esasy özenidir.

Grammatika we fonetika özara biri-biri bilen gatnaşyklydyr. Fonetika diliň iň kiçi maddy birligi bolan sesi öwrenýän bolsa, grammatika diliň grammatik gurluşyny öwrenýär. Dilde bar bolan her bir hadysa onuň ses sistemasy bilen baglanyşyklydyr. Her bir grammatik birlik sesiň gatnaşmagy bilen emele gelýär. Mysal üçin, düşüm, degişlilik, san, zaman we ş.m. grammatik şekiller sesleriň gatnaşmagynda emele gelýär we şol sesler grammatik şekiliň görkezijisi bolup hyzmat edýär. Sözlemi sözlem edýän esasy alamlaryň biri onuň otnositel gutarnykly intonasiýasydyr. Söz düzümleriniň komponentleriniň arasyndaky leksika-semantik bitewilik intonasiýa arkaly belli bolýar. Söz basymy sözüň intonasion bitewiligini bildirýär we ş.m. Sözüň basymynyň üýtgemegi onuň şekil-grammatik taýdan haýsy söz toparyna degişlidigini görkezip bilýär, onuň manysyna-da täsir edip bilýär. Meselem, *düzme*-at, *düzme*-işligiň ýokluk şekili, *gyrgyn*-at, *gyrgyn*-işligiň buýruk şekili, *düzgün*-at, *düzgün*-işligiň buýruk şekili, *halyça*-kiçijik haly, *halyça*-haly ýaly we ş.m. Diýmek, söz basymynyň üýtgemegi şol sözüň manysynyň hem özgermegine getirýär.

Grammatika we leksika diliň aýry-aýry bölümleri bolsalar-da, olar özara berk baglanyşyklydyr. Dilimizde ulanylýan her bir söz onuň leksik birligidir. Söz diliň many aňladýan iň kiçi birligidir we belli bir many ähmiýetine eýedir. Her bir sözde özara baglanyşykly fonetik, leksika-semantik, grammatik aýratynlyklar jemlenýär. Sözüň semantik gurluşynda onuň aňladýan ähli manylary, fonetik gurluşynda sözüň ses aýratynlyklary, morfologik gurluşynda-da sözüň morfemalar sistemasy bolýar. Sözüň morfologik we sintaktik aýratynlyklary grammatikanyň esasyňy düzýär. Söz sözlemde başga sözler bilen

utgaşyp grammatik şekile eýe bolýar, grammatik many alýar. Mysal üçin, *şähere gitdim, şäherden geldi* ýaly sözlemleriň materialy sözdür. Şu sözlemi hasyl edýän sözler belli bir grammatik many aňladyp, şol sözleriň leksik manysynyň pikir alyşmaga ýaramlylygyny üpjün edýär, olar belli bir grammatik şekilde gelýär. *Şäher*-at, ýöneliş düşümde gelipdir, *gitdi*-işlik, mälim öten zamanda üçünji ýöňkemedede ulanylypdyr. *Şäherden*-çykyş düşümde gelen at, *geldi*-işligiň mälim öten zamanynyň üçünji ýöňkemesiniň birlik sanynda gelipdir. Bular şol sözleriň grammatik manysy bolup, olaryň leksik manysynyň reallaşmagyny üpjün edýär. Diýmek, her bir sözüň leksik manysy onuň grammatik manysy bilen baglanyşykly bolýar we aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylýar.

Grammatik kategoriýalar

Morfologiýa sözi grammatik taýdan öwrenýän ylym bolup, şonuň bilen birlikde, ol sözüň beýleki häsiýetlerini-de hasaba alýar. Her bir söz diňe grammatik birlik bolman, eýsem şol bir wagtyň özünde leksik birlikdir. Bulary biri-birinden bölmek mümkin däl. Olar sözi öwrenmek maksady bilen özara çäklendirilýär. Hakykatda, söz leksik hem grammatik birlik hökmünde bitewilik düzýär. Mysal üçin, sözlüklerde söz aýratynlykda hasaba alnyp, onuň leksik birlikligi her taraplaýyn häsiýetlendirilýän bolsa, söz başga sözler bilen grammatik gatnaşykda gelip, pikir alyşmak serişdesi bolanda, onuň grammatik aýratynlygy-da beýan edilýär. Başgaça áydylanda, söz sözlemde ýaşaýar. *Gün çykdy, howa maýlady*.

Söz leksik, fonetik, grammatik taýdan bitewiligi bolan dil birligidir. Dilde ulanylýan her bir söz leksika-grammatik taýdan haýsy söz toparyna girýänligi bilen şol söz toparyna degişli grammatik kategoriýalara eýe bolýar. Grammatik kategoriýa iň azyndan iki agzaly (paradigmaly) hadysa bolup, bular many taýdan biri-biri bilen özara grammatik gatnaşyk düzýär. Diňe şu hem özara gatnaşykda gelen grammatik manyly şekilleriň grammatik kategoriýasyny emele getirýär. Grammatik kategoriýanyň iki we ondan-da köp agzaly

(paradigmaly) bolmagy mümkin. Mysal üçin, atlaryň san kategoriýasy iki agzaly (paradigmaly) (birlik, köplük), düşüm kategoriýasy alty agzaly (paradigmaly) grammatik kategoriýalardyr. Meselem: *okuwçy-okuwçylar; okuwçy, okuwçynyň, okuwça, okuwçyny, okuwçyda, okuwçydan* we ş.m. hyszöüne häsiýetli şu hili grammatik şekiller şol sözün aragatnaşyk serişdesi bolup ulanylyşyndan gelip çykýar. Diýmek, sözün meňzeş grammatik manyny aňlatmaga hyzmat edýän ähli grammatik şekilleriniň toplumy şol sözün paradigmasyny emele getirýär. Şeýlelikde, paradigma sözün şekiller ulgamy bolup, onuň morfologik aýratynlyklaryny bildirýän görkezijilerdir we şolar hem belli bir grammatik kategoriýany hasyl edýärler. Meselem, atlaryň düşüm kategoriýasy, degişlilik kategoriýasy. Her bir söz toparynyň özüne häsiýetli şekil ýasaýjy, söz üytegediji şekiller ulgamy, ýagny grammatik kategoriýalary bolýar we şolar hem söz toparlaryny biri-birinden tapawutlandyryan häsiýetli alamlarydyr.

Her bir sözün leksik manysy leksikada we grammatik manysy-da grammatikada öwrenilýär. Grammatik many anyk söziň morfologik şekilinden gelip çykýar. Leksik many bolsa her bir sözün hemişelik nominatiw manysydyr. Leksik many individual häsiýetli bolup konkret bir söze degişlidir. Mundan tapawutlanyp, grammatik many konkret sözün leksika-grammatik taýdan haýsy söz toparyna degişliligine baglylykda diňe ýeke söze däl, eýsem şol söz toparyna girýän sözleriň hemmesine häsiýetli umumy manydyr. Mysal üçin, *kitap okadym, hat ýazdym* kimin sözlemlerde *kitap* okalýan predmetiň we *hat* sözi-de ýazylýan predmetiň adyny aňladýan bolsa, *kitap, hat* şol sözlemlerde iş-herketiň, gymyldynyň obýektini aňladyp, grammatik many alýar we belli bir şekilde gelýär. Grammatik many aňladýan şekiller, şonuň ýaly-da, şeýle hyzmatda gelen kömekçi sözler grammatik serişdelerdir. Bular sözün leksik manysyny üýtgetmeýär. Meselem: *Mekdep, mekdebiň, mekdebe, mekdepde, mekdepden* we ş.m. Grammatik many ýok ýerinde grammatik şekil bolup bilmeýär. Mysal üçin, *okadym, okadyň, okady, okadyk, okadyňyz, okadylar*

diýende, *oka* sözüne goşulan morfologik şekiller onuň grammatik manysyny düzýär.

Mälim bolşy ýaly, bir morfologik şekiliň ýeke-täk grammatik many aňlatmagy şert däl. Grammatik kategoriýany emele getirýän käbir şekil görkezijiniň birden köp many aňlatmagy-da mümkin. Mysal üçin, *işlesek* sözündäki *-k* goşulma işligiň şert şekiliniň birinji ýöňkemesini we köplük sanyny aňladýar. Başgaça aýdanyňda, bu şekil şahs hem san manysyny özünde jemleýär. Sözüň grammatik manysy bilen onuň şekil taýdan aňladylyşy aýry-aýry hadysalar bolman, eýsem olaryň ikisi özara aýrylmaz bitewilik düzýän grammatik kategoriýany emele getirýär.

Grammatik kategoriýa grammatik manydan has giň bolýar. Mysal üçin, atlaryň köplük şekili *-lar*, *-ler* onuň birlik sany bilen berk gatnaşykly bolsa-da, birlik sanyň şekil görkezijisi ýokdur. Bular bitewilikde atlaryň san kategoriýasynyň görkezijisi bolup hyzmat edýär. Düşüm goşulmalarynyň hemmesi bilelikde düşüm kategoriýasyny hasyl edýän bolsa, işlikleriň zaman kategoriýasy häzirki, öten, geljek zaman işlik şekillerinden ybaratdyr. Görnüşi ýaly, meňzeş grammatik many aňladýan şekiller ýygyndysy grammatik kategoriýany emele getirýär. Mälim bolşy ýaly, atlaryň her bir düşüminiň öz şekili, öz grammatik manysy bar, işligiň zaman şekilleriniň öz grammatik görkezijisi hem manysy bar. Bular grammatik kategoriýanyň hususy görnüşi bolup, bir kategoriýa degişlidir.

Her bir söz toparynyň özüniň leksika-grammatik kategoriýasynyň bolşy ýaly, olaryň hersine häsiýetli bolan grammatik kategoriýasy-da bardyr. Mysal üçin, atlaryň san kategoriýasyny, degişlilik kategoriýasyny, işlikleriň dereje kategoriýasyny zaman kategoriýasyny, şahs-san kategoriýasyny we ş.m.-leri görkezmek bolar. Her bir söz özüniň leksik hem grammatik manylarynyň häsiýetine görä, belli bir söz toparyna degişli bolýar we olar umumylykda leksika-grammatik kategoriýany emele getirýär: at, sypat, san, çalyşma, işlik we

ş.m. Diýmek, grammatik kategoriýa giň manyda bolup, söz toparlaryny-da, olaryň her birine häsiýetli grammatik kategoriýalary-da öz içine alýar.

Grammatik kategoriýa morfologiýa degişli leksika-grammatik, san, degişlilik, zaman, şahs-san ýaly hadysalary we şonuň ýaly-da, sintagma, eýe, habar, aýyrgyç, doldyrgyç ýaly sintaktik kategoriýalary-da öz içine alýar, ýöne bu morfologik hem sintaktik kategoriýalar biri-biri bilen berk baglanyşykly bolup, olary bölmek örän şertlidir. Bu ýagdaý morfologik kategoriýalaryň sintaktik hyzmaty bilen sepleşip gidýänliginden ybaratdyr.

Morfologik kategoriýalar sözün haýsy söz toparyna girýänligi bilen bagly bolýar. Olar söz toparyny üýtgetmeýär. Her bir sözün grammatik manysy şol söz toparyna degişli sözleriň hemmesine-de häsiýetlidir, diýmek, leksik many bilenem baglanyşykly bolýar. Mysal üçin, kitap sözünüň predmet, zat aňladyşy, üýtgeýşi atlaryň leksika-grammatik häsiýeti bilen kesgitlenýär. Her bir söz toparynyň özüne häsiýetli leksik manysy, grammatik aýratynlygy bar. Atlar predmet, zat aňladýanlygy üçin san kategoriýasyna, işlikler iş-hereket, gymyldy aňladýanlygy bilen zaman kategoriýasyna eýedir. Sözün sintaktik hyzmaty hem, köplenç, şunuň bilen baglanyşykly bolýar.

Grammatik şekil

Grammatik kategoriýany hasyl edýän we grammatik baglanyşygy üpjün edýän görkezijiler grammatik şekili emele getirýärler. Sözün öz leksik manysynyň çäginde beýleki sözler bilen grammatik baglanyşyga girmek üçin dürli-dürli şekilde gelşine şol sözün **grammatik şekili** diýilýär. Meselem: *bilbil, bilbiliň, bilbile, bilbili, bilbilde, bilbilden; gitsem, gitseň, gitse, gitsek, gitseňiz, gitseler* we ş.m.

Söz şekilleri her bir söz toparyny şekil taýdan tapawutlandyryjy belgiler bolup, olar konkret bir sözün böleklere bölünişini bildirýär. Mysal üçin, *daglarda* sözünde *-lar* many taýdan köplük düşünjesini aňladýan bolsa, *-da* goşulmasy şol sözi başga sözler bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Bularyň hiç biri-de *dag* sözünüň leksik manysyny üýtgetmeýär, ýöne *dag* sözünü pikir

alyşmaga ýaramly hala getirýär, emma *dag* sözüne goşulan *–lar* we *–da* goşulmalary mazmun taýdan aýry-aýry hyzmaty ýerine ýetirýärler: *–lar* diňe köplük düşünjesini aňladyp, onuň ýerine ýetirýän hyzmaty sintaktik häsiýetli däl, emma *–da* goşulmasy şol sözi başga sözler bilen grammatik taýdan baglanyşdyryp, sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýär. Deňeşdirip göreliň: *daglarda gezmek, dagda gezmek* diýmek, söz şekilini hasyl edýän goşulmalar iki hili bolýar: a) sözün sintaktik şekilini emele getirijiler we b) sözün sintaktik däl şekilini hasyl edijiler. Görnüşi ýaly, şekil ýasaýjylar sözün öňki leksik manysynyň çäginde onuň täze bir şekilini ýasaýar we söze goşmaça many öwürşegini berýär. Meselem: *çaga- çagajyk; gyz-gyzjagaz; ak-agymtyl, agrak, akja* we ş.m. Söz üýtgedijiler bolsa, sözün leksik manysyna hiç hili täsir etmezden onuň sözlemdäki beýleki sözler bilen grammatik baglanyşygyny üpjün edýär. Onuň söz üýtgedijileriniň sintaktik birlik hasap edilýän sözlemi emele getirmäge gatnaşmagy bolsa, olaryň sintaktik hyzmaty hasap edilýär. Bulardan başga-da, sözün gurluşynda onuň leksik manysyny üýtgedýän bölekleri-morfemalary hem bolýar. Meselem, *dag-ly-lar-da* sözünde *–ly* goşulmasy söz ýasaýjy bolup, şol sözden täze leksik manyly başga bir söz emele getirmäge gatnaşýar. Bu ýerde *–ly* goşulmasy atdan sypat ýasamaga hyzmat edýär we *–lar* hem *–da* goşulmasyndan tapawutlanyp, diliň leksik düzümini täze bir söz bilen baýlaşdyrýar.

Grammatik şekiller grammatik many aňladýan serişdeler bolup, şekil ýasalýşyň birnäçe ýoly bolýar.

1. Sözün grammatik şekili sintetik ýol bilen emele gelende, söz üýtgediji we şekil ýasaýjy goşulmalar gatnaşýar. Meselem: *Bilbil, bilbiliň, bilbile, bilbili, bilbilde, bilbilden; uly-ulurak, kiçi-kiçiräk; alsam, alsaň, alsa, alsak, alsaňyz, alsalar; okan, okayan, okajak* we ş.m.

2. Sözün grammatik şekili analitik ýol bilen emele gelende, sözlemdäki sözleri grammatik taýdan baglanyşdyrmaga gatnaşýan kömekçi sözler gatnaşýar. Meselem: *Galam bilen, guş ýaly, satlyk üçin* we ş.m.

Görnüş i ýaly, sintetik usulda leksik hem grammatik many bir söz bilen, ýagny onuň şekili bilen hasyl bolýar. Başgaça aýdanyňda, şol many goşulmanyň üsti bilen aňladylýar. Analitik usulda grammatik şekil we grammatik many şol söz bilen gelen kömekçi baglaýjy sözün kömegi arkaly hasyl bolýar. Analitik usul görnüş taýdan söz düzümini ýada salsa-da, ondan tapawulanýar we munda kömekçi söz leksik many aňlatmaýar.

3. Söz şekili analitik-sintetik ýol bilen emele gelende, grammatik şekil hem goşulmanyň, hem baglaýjy kömekçi sözün gatnaşmagynda emele gelýär: *mekdebe çenli, daga tarap* we ş.m. Grammatik manyny hasyl edýän söz şekili nähili serişde bilen emele gelşine garap, sintetik, analitik, analitik-sintetik görnüşde bolýar.

Sözün grammatik şekiliniň hemişe şekil görkezijili bolmagy şert däl. Mysal üçin, türkmen dilinde sözün grammatik şekilini emele getirýän grammatik kategoriýalaryň belli biriniň içinde onuň haýsy-da bolsa bir hatarynyň formal görkezijisiz bolmagy mümkin. Atlaryň baş düşüm şekili, işligiň zaman formalarynyň üçinji ýöňkemesiniň birlik sany formal görkezijisiz grammatik şekillerdir. Her bir paradigmanyň hataryny düzýän goşulmasyz şekil beýleki formal görkezijili hatar bilen gatnaşykda gelýär we onuň haýsy paradigma degişliligi sözün aragatnaşyk hyzmatyny ýerine ýetirişinde mese-mälim belli bolýar. Paradigmanyň formal görkezijisiz gelen şekili, onuň goşulmaly şekili bilen gatnaşykly bolýar: *bilbil, bilbiliň, bilbile, bilbili, bilbilde, bilbilden; aldym, aldyň, aldy, aldyk, aldyňyz, aldylar; geleyin, gel, gelsin, geleli, geliň, gelsinler* we ş.m.

MORFOLOGIÝA HAKYND A UMUMY MAGLUMAT

Morfologiýa dil biliminiň grammatika bölüminiň bir şahasy bolup, diliň grammatik gurluşyny öwrenýän ylymdyr. Morfologiýa termini aslynda morphe – şekil, logos – düşünje, ylym, taglymat diýen manylary aňladýan grek sözündendir.

Diýmek, morfologiýa söz hakyndaky grammatik taglymat bolup, ol sözlemde sözleriň üýtgeýşini, şekillerini, leksika-grammatik manysy bilen olaryň nähili söz toparyna degişlidigini we şol söz toparlarynyň her birine mahsus bolan şekil-grammatik aýratynlygy, grammatik kategoriýalary öwrenýär. Aragatnaşyk serişdesi bolan söz belli bir şekil aýratynlygyna eýedir. Bu aýratynlyk şol sözüň şekilinden mälim bolýar. Öz nobatynda söz şekili hem sözlemde sözleri baglanyşdyrýan serişde bolup, hyzmat edýär we ol belli bir grammatik many aňlatmagy üpjün edýär. Şol şekilde ulanylanda sözüň leksik manysy hem ýüze çykýar.

Leksika-grammatik kategoriýalar

Sözleri toparlara bölmek grammatikanyň iň möhüm, şol bir wagtyň özünde örän çylşyrymly we jedelli meseleleriniň biri hasap edýär. Bu mesele bilen öz wagtynda W. A. Gordlewskiý, N. K. Dmitriýew, N.A. Baskakow, A. N. Kononow, A. K. Borowkow, F. G. Ishakow ýaly belli türkologlar hem meşgullanypdyrlar. Olar sözlemde aňladýan manylarynyň meňzeşligi esasynda içimler, işlikler we kömekçi sözler diýen toparlara bölmegi makul tapypdyrlar.

Türkmen dilinde-de sözleri toparlara bölmek meselesi dürli ýyllarda ýazylan grammatikalarda belli bir derejede öz çözügüni tapypdyr. Bu grammatikalarda olaryň awtorlary öňki garaýyşlary hem hasaba almaga synanşypdyrlar. Meselem, M. Geldiýew, G. Alparow bu meselede sözleriň morfologik aýratynlyklaryna esaslanypdyrlar we olary üýtgeýän sözler,

üýtgemeýän sözler diýen toparlara bölüp, hersiniň hem öz içinde birnäçe görnüşlerini beripdirler.

Belli türkmen dilçisi H. Baýlyýewiň „Häzirki zaman türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy“ (1948) atly okuw gollanmasynda sözler toparlara bölünende, olaryň ähli häsiýetlerini hasaba almak göz önünde tutulypdyr. Awtor bu meselede, öňki garaýyşlardan tapawutlylykda, sözleriň aňladýan manysyna, morfologik aýratynlyklaryna we ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatyna esaslanýar hem-de sözleri aşakdaky ýaly toparlara bölýär: 1) atlar, 2) sypatlar, 3) sanlar, 4) çalyşmalar, 5) işlikler, 6) hal sözleri, 7) aragatnaşyk sözleri, 8) baglaýjylar, 9) ümlükler.

Türkmen dilçisi, halypa alym, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy-agzasy M. Ý. Hamzaýewiň „Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa“. (Aşgabat, 2000) atly kitapydaky „Söz toparly“ bölümde sözleri toparlara bölmekde soňky döwürde türki dil biliminde kabul edilen üç prinsipden: semantik, morfologik we sintaktik prinsiplerden ugur alynýar. Şonuň netijesinde türkmen dilinde sözler olaryň leksik manysyny, morfologik aýratynlygyny we sintaktik hyzmatyny hasaba almak bilen, aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler: 1) Atlar; 2) Sypatlar; 3) Sanlar; 4) Çalyşmalar; 5) İşlikler; 6) Hallar; 7) Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar; 8) Baglaýjy kömekçiler; 9) Ownuk bölekler; 10) Modal sözler; 11) ümlükler; 12) Ses we obraz aňladýan sözler. Alymyň adalatly belleýşi ýaly, „Şu kriterileriň biri beýlekisinden üzňe alnanda, sözleriň ol ýa-da beýleki toparyny kesgitlemekde esasy kriteriý bolup bilmez. Sözleriň her bir topary özboluşly semantika – funksional we formal aýratynlyklary boýunça häsiýetlendirilýär.

Dilde ulanylýan sözler näçe köp bolsa-da, olar leksika-grammatik aýratynlygy bilen özara toparlara bölünýärler. Dildäki sözleriň at, sypat, san, çalyşma, işlik diýen ýaly toparlara bölünişi her bir sözüň leksika-semantik hem grammatik aýratynlygy bilen kesgitlenilýär. Sözüň ses düzümi hem manysy bölünmeýän bitewilik düzýän bolsa, şonuň bilen birlikde olar grammatik

aýratynlyklara-da eýedirler. Başgaça aýdanyňda, her bir söz aýratyn leksik birlik bolup, öz grammatik häsiýetleri boýunça köpüsi biri-birine meňzeşdirler olar belli-belli leksika-grammatik kategoriýany emele getirýärler.

Dildäki sözleri leksika-grammatik kategoriýalara bölmekde olaryň leksik manylaryny we grammatik häsiýetlerini göz önünde tutýarlar. Diýmek, söz toparlary leksika-semantik hem grammatik prinsipe esaslanýar.

Morfologik prinsipde sözüň formal grammatik aýratynlygy göz önüne tutulýar. Başgaça aýdanyň-da, sözüň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi ýa-da etmeýşi, ýagny sözüň üýtgeýşi ýa-da üýtgemeýşi hasaba alynýar. Mysal üçin, atlar üýtgeýän söz topary bolup deňişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler, işlikler şahs-san, (ýöňkeme) goşulmalaryny kabul edýärler. Diýmek, bular üýtgeýän leksika-grammatik kategoriýa (söz toparyna) deňişlidirler. Meselem: oglan, oglnyň, oglana, oglany, oglanda, oglandan; geldim, geldiň, geldi, geldik, geldiňiz, geldiler we ş.m. Emma käbir sözler, meselem, baglaýjylar, sözsoňy kömekçiler we beýleki kömekçi sözler formal grammatik taýdan üýtgemäýerler. Şeýlelikde, diliň leksikasyny hasyl edýän sözler iki topara bölünýär:

1. Söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän söz toparlary;
2. Söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýän söz toparlary.

Sözüň leksika-grammatik kategoriýasyny kesgitlemekde diňe söz üýtgediji goşulmalar däl, eýsem şekil ýasaýjy affiksleriň-de belli bir derejede, hatda söz ýasaýjy goşulmalaryň-da ähmiýeti ýok däl. Mysal üçin, şekil ýasaýjy –jyk, -jik, -jagaz ýaly goşulmalar, esasan, atlara, -rak, -rāk, -ymtyl, -imtil, -ymtyk, -imtik sypatlara, -njy, -nji sanlara goşulýar we öz goşulan sözleriniň haýsy leksika-grammatik kategoriýa deňişlidigini görkezmäge hyzmat edýärler. İşlik zamanlaryny, iş atlaryny, ortak işlikleri, hal işlikleri ýasaýjy şekil ýasaýjy goşulmalar bolsa diňe işlik söz toparyna häsiýetlidir. Sözüň leksika-grammatik kategoriýasyny kesgitlemekde belli bir derejede söz ýasaýjy affiksleriň hem täsiri bar. Sebäbi söz ýasaýjy affiksleriň käbiri diňe belli bir söz toparyna deňişli

sözleri ýasamaga hyzmat edýär. Muňa mysal edip, işlik ýasaýjy –la, -le, -al, -el, -ar, -er sypat ýasaýjy –ly, -li, -syz, -siz, at ýasaýjy –çy, ç i goşulmalaryny görkezmek bolar.

Sözleri leksika-grammatik taýdan toparlara bölmekde sintaktik prinsipiň hem möhüm ähmiýeti bardyr. Şu aýratynlygy sözüň başga sözler bilen grammatik baglanyşykda, semantika-sintaktik gatnaşykda, söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde ýa-da atmeýsinde aýdyň belli bolýar. Şuňa laýyklykda dürli söz toparyna degişli sözleriň her toplumynyň özüne mahsus tipiki sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýänligi belli bolýar. Mysal üçin, habar hyzmatynda gelmek işlikleriň, aýyrgyç bolmak sypatlaryň tipiki sintaktik hyzmatydyr. Şunuň bilen birlikde olaryň her biriniň özüne tipiki bolmadyk sintaktik hyzmatda gelip bilýänligini hem bellemek gerek.

Sözüň leksika-grammatik kategoriýasyny kesgitlemekde onuň başga sözler bilen grammatik baglanyşygyna we şonuň ýaly-da, semantika-sintaktik gatnaşygyna esaslanmagynyň möhüm ähmiýeti bar. Mysal üçin, üýtgemeyän söz toparlary öz baglanyşýan sözleri bilen hiç hili morfologik serişdesiz baglanyşyp, onuň bilen dürli-dürli semantika-sintaktik gatnaşykda gelýär. Bu hili leksika-grammatik kategoriýa sypatlar, sanlar we hallar degişlidir. Hatda şu söz toparlary bilen gatnaşykda bolan ortak işlikleriň-de, hal işlikleriň-de öz baglanýan sözüne ysnyşma ýoly bilen baglanyşýanlygyny bellemek gerek. Ýene-de muňa mysal edip, üýtgemeyän söz toparlarynyň öz baglanyşýan sözleri bilen formal görkezijili bolýanlygyny we köplenç, ylalaşma, uýdurma ýollary bilen baglanyşýandygyny ýa-da işlikleriň özüne baglanýan sözleri, esasan, uýdurýandygyny görkezmek bolar.

Sözüň leksika-grammatik topary kesgitlenilende ýokarda seredilip geçilen aýratynlyklaryň hemmesiine-de esaslanmak gerek, ýöne konkret ýagdaýda olaryň haýsy-da bolsa biriniň has ähmiýetli we beýlekiniň-de goşmaça rolunyň bolmagy mümkin. Mysal üçin, sypatlar we hallar köp tarapdan umumylyk emele getirse-de, olaryň aýyklaýan sözleri bilen bolan semantika-sintaktik

gatnaşygy özara tapawutlanýar. Sypatlar many taýdan predmetiň, zadyň alamatyny aňladýan bolsa, hallar iş-hereketiň gymyldynyň alamatyny bildirýär.

Sözüň manysyna esaslansaň, işlikden emele gelen or+ak, suw+ag, di+reg kimin ýasama atlarda, edil işlikler ýaly, iş-hereket, gymyldy düşünjesi bar. Bu ýasama atlar many taýdan hereketiň netijesiniň adyny bildirip, at bolýar. Ýene-de formal taýdan at çalyşmalary bilen atlaryň, görkezme çalyşmalar bilen sypatlaryň umumylyk düzýänligine garamazdan, manysy boýunça olar özara tapawutlanýar. Çalyşma görkezme mana eýe bolsa, atlar atlandyrma mana eýedir. Diýmek, sözler leksika-grammatik taýdan toparlara bölünende diňe bir prinsipe däl-de, eýsem leksika-grammatik prinsipe esaslanmak zerurdyr. Görnüşi ýaly, sözleri leksika-grammatik toparlara bölmekde ýa-da sözüň söz toparyna degişlidigini bellemekde sözleriň leksik hem grammatik manylaryny, sintaktik hyzmatyny nazara almak zerurdyr. Sebäbi her bir sözde leksika-semantik, formal-grammatik aýratynlyklar bitewülikde jemlenýär. Sözler şol aýratynlyklarynyň we sintaktik hyzmatynyň umumylygynyň netijesinde uly toplumlary emeli getirňýärler. Şoňa esaslanmak bilen dildäki sözleri uly iki topara bölmek mümkin.

I Esasy söz toparlary. Bu topluma atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, işlikler, hallar degişli bolup, olaryň hemmesine umumy bolan aşakdaky häsiýetler mahsusdyr.

1. Olaryň hemmesi hem leksik mana eýedirler we real hakykatdaky dürli hadysalaryny, düşüňjeleri, bildirýärler. Meselem, atlar predmeti, zady, sypatlar onuň hilini, alamatyny, sanlar, mukdaryny aňladýar. İşliklere iş-hereketi gymyldyny aňlatmak, hallara bolsa hereketiniň ýagdaýyny, wagtyny, ornuny we ş. m. Aňlatmak mahsusdyr. Bularyň içinde çalyşmalar bu agzalan hadysalary, düşüňjeleri göni atlandyrmak, aňlatmak olary umulykda görkezmäge ukyplylygy bilen tapawutlanýar. Şoňa görä-de, çalyşmalaryň leksik manysy haýsy sözüň aňladýan düşüňjesini görkezýänligine baglylykda kontekstde ýüze çykýar.

2. Bu söz toparlaryna girýän sözler söz ýasalyşa işjeň gatnaşýarlar, ýagny özleri hem ýasalyar, beýleki sözleri ýasamakda-da ulanylýarlar.

3. Bularyň hemmesi özlerine degişli grammatik kategoriýalara eýedirler we şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalary kabul edip üýtgemäge, ýagny dürli şekillere eýe bolmaga ukyplydyrlar. Meselem, atlar degişlilik, düşüm, san kategoriýalaryna eýe bolsa, sypatlar dereje kategoriýasyna, işlikler dereje, zaman, şahs-san kategoriýalaryna eýedirler we ş.m.

4. Esasy söz toparlaryna degişli sözleriň hemmesi hem sintaksis hyzmaty ýerine ýetirýärler we özlere mahsus häsiýetlerine baglylykda sözlemiň dürli agzalary bolup bolýarlar. Meselem, atlar sözlemiň islendik agzasy bolýarlar, sypatlar sanlar, çalyşmalaryň belli bir görnüşi, işlikleriň käbir şekilleri sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýärler. İşlikler şahs-san goşulmalaryny kabul eden şekillerinde köplenç sözlemiň habary bolýarlar we ş. m.

II. Kömekçi söz toparlary. Bu topluma sözsoňular, baglaýjylar, modal sözler, ownuk bölekler, ümlükler, ses we şekil meňzetmeleri degişli edilýär. Adyndan belli bolşy ýaly, bu sözler dilde, köplenç, kömekçi hyzmaty ýerine ýetirýärler. Bu söz toparlarynyň leksika-grammatik we formal-grammatik aýratynlyklaryndaky käbir umumylyklara esaslanyp öz içinde iki topara bölmek mümkin.

1) Sözlemdäki sözleriň grammatik baglanşygyny üpjün edýän sözler. Bu hyzmaty baglaýjylar, sözsoňular, käbir ownuk bölekler (–da, –de) ýerine ýetirýär.

2) Sözlemde sözlere, sözlemdäki pikire goşmaça many öwürşegini berýän sözler. Bulara modal sözler, ownuk bölekleriň köpüsi, ümlükler degişli bolýarlar. Bularyň arasynda ses we şekil meňzetmeleri tebigatdaky dürli sesleri we şekilleri bildirýänligi bilen beýlekilerden tapawutlanýarlar.

Kömekçi sözler olaryň hemmesine mahsus baban aşakdaky häsiýetlere eýedirler.

1. Bu söz toparlary leksik mana eýe dälidirler. Olaryň käbirleri (sözsoňular, baglaýjylar) diňe grammatik mana eýe bolsa, başgalary ýa modal many aňladýarlar, ýagny sözlemdäki aýdylýan oý-pikire ýa-da onuň belli bir agzasyndan aňlanylýan düşüňjä sözleýjiniň garaýşyny bildirmäge hyzmat edýärler (meselem, modal sözler, ownuk bölekler) ýa-da dürli emosional duýgyny (begenç, gynanç, geň galmak, buýruk, teklip) aňladýarlar (meselem, ümlükler)

2. Bu sözleriň dildäki söz ýasalyşa gatnaşygy hem çäklidir we seýrek gatnaşýarlar.

3. Kömekçi sözlere degişli söz toparlary öz manysynda we hyzmatynda gelende, grammatik kategoýa eýe dälidirler, ýagny söz üýtgediji, şekil ýasaýjy goşulmalary kabul etmeýärler.

4. Bu sözler sözlemde diňe kömekçi hyzmaty ýerine ýetirýänligi sebäpli, sözleriň agzasy bolup bilmeýärler. Sintaktik hyzmaty ýerine ýetirmek üçin olar özüleriniň esasy hyzmatyndan daşlaşyp, atlaşmaly bolýarlar. Şeýle ýagdaýda olar atlara mahsus grammatik kategoriýala eýe bolmagy mümkin. Meselem; Onuň berekellasynyň bir emmasy bar bolaýmasyn! –Seniň wallaňa indi kim ynansyn?

Şeýlelikde, türkmen dilindäki sözler leksika-semantika we grammatik häsiýetleriniň esasynda toparlara bölünýär.

ATLAR

Atlar özbaşdak many aňladýan esasy söz toparynyň biridir. Predmetiň, zadyň adyny ýa-da predmetleşen düşüňjäniň adyny aňladýan sözlere at diýilýär. Olar *kim?*, *näme?*, *nire?* diýen soraglara jogap bolýarlar. Adatça *kim?* adam, ynsan atlary dogrusynda ulanylyp, onuň üsti bilen adamyň ady, familiýasy anyklanylýar: *Oraz*, *Myrat*, *Nazarow*, *Meredow* we ş.m. Bu soraga adamy aňladýan beýleki sözler hem, meselem kâr, hünär atlary (*işçi*, *mugallym*, *çopan*), garyndaşlyk adalgalary (*ata*, *ene*, *daýy*, *ýegen*, *dogan* we başgalar) jogap bolýarlar. *Näme?* diýen soraga adamdan başga janly we jansyz zat, predmet dogrusynda ulanylýan atlar jogap bolýarlar: *bilbil*, *geçi*, *çäýnek*, *käse*, *çemçe*, *agaç*, *tahýa*, *telpek*, *pagta*, *bugdaý*, *sazak*, *gerkez* we ş.m. Orun, giňişlik aňladýan atlar *nire?* diýen soraga jogap bolýarlar: *Türkmenistan*, *Aşgabat*, *Çüli*, *Mary*, *Garagum*, *oba*, *şäher*, *meýdan* we ş.m.

Esasy söz toparlaryň biri bolmak bilen, atlar şolara mahsus bolan leksika-grammatik many aňladýarlar. Meselem, olaryň özüne häsiýetli grammatik kategoriýalary (düşüm, degişlilik, san we ş.m.) bar, sözlem agzasy bolup bilýärler. Olar ýasalýşa işjen gatnaşýarlar, ýagny atlardan başga söz toparlary ýasalýar (*akylly*, *işlemek*, *biwepa*, *dertdeş*) we olar başga söz toparyndan ýasalyp bilýär (*girelge*, *bozguç*, *girdeji*, *şakyrdy*, *jürrüldi*).

Türkmen dilinde atlar özleriniň leksika-semantik aýratynlygy boýunça dürli-dürli görnüşlerde bolýarlar. Şu nudaýnazardan atlary has we jyns atlar, abstrakt we konkret atlar diýen toparlara bölmek bolýar.

Has we jyns atlar

Adamlara ýa-da başga zatlara goýlan dakylma atlara has at diýilýär. Bular konkret adamy, ynsany ýa-da başga zatlary tapawutlandyrmak mazmunyna eýe bolup, diňe şol goýlan zadyň dogrusynda ulanylaýr. Meselem: *Oraz*, *Aşgabat*, *Mary*, *Myrat*, *Daşoguz*, *Boldumsaz* we ş.m. Jyns atlar bir kysymdaky, jynsdaky zatlaryň jemi degişli bolan toparyň, jynsyň adyny

aňladýan atlardyr. Meselem: *galam, depder, oylan, adam, agaç, guş, haýwan, demir* we ş.m.

Has atlara aşakdaky ýaly atlar degişlidir.

1. **Adamlaryň hususy dakylan atlary:** Aman, Oraz; olaryň familiýalary: Meredow, Orazowa; adamlara goýlan lakamlar: Pyragy, Azady, Andalyp.

2. **Toponimik hususy atlar:** *Bagyr, Gypjak, Mary, Daşoguz, Amyderýa, Köpetdag.*

3. **Astronomik hususy atlar:** *Aý, Gün, Ýer, Mars*

4. **Kärhanalara, okuw jaýlaryna, önümçilik birleşiklerine, kino-teatrlara, gazet-žurnallara, çeper ýa-da ylmy eserlere goýlan atlar:** *Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä diller instituty, „Garagum“ derýasy, „Türkmenistan“ gazeti, „älem içre at gezer“ romany, „Türkmenhaly“ önümçilik birleşigi, Ýalkym häkimligi, „Görogly“ eposy.*

5. **Öý haýwanlaryna dakylýan atlar:** *Dordepel, Gaplaň, Ýolbars* we ş.m.

Has we jyns atlar özara biri-bir bilen berk baglanşyklydyr. Has atlaryň köpüsi jyns atlardan gelip çykýar: *Maýa, Maral, Keýik, Gandym, Sazak* we ş.m. Has atlar diňe bir atlardan däl-de, eýsem beýleki söz toparlaryndaky sözlerden hem ýasalýar. Meselem: sypatlardan: *Gara, Akja, Mawy*; işliklerden: *Durdy, Geldi, Dusun*; sanlardan: *Otuz, Başım, Alty*. Has atlar goşma sözlerden ýasalanda olary emele getiýän komponentleri dürli sözlerden we dürli şekilde bolmagy mümkin hem-de bir basyma eýe bolýarlar. Meselm: *Aýdogdy, Aksoltan, Baýramgeldi, Gumdag, Üçajy, Gökdere, Arçabil* we ş. m.

Konkret we abstrakt atlar

Atlary öz aňladýan leksik manysyna esaslanyp, abstrakt we konkret atlar diýen toparlara bölmek mümkin. Konkret atlar many taýdan görüp bolýan zatlaryň, predmetiň adyny aňladýarlar. Meselem: *çörek, gawun, garpyz, pil, galam, kitap, el, aýak, diş, saz.*

Abstrakt atlar dürli-dürli düşünjäniň, oý-pikiriniň, hadysanyň adyny bildirýär. Meselem: *akyl, huş, bagt, akyl, düşünje, niýet, maksat* we ş.m. Konkret we abstrakt atlar özara biri-biri bilen baglanyşyklydyrlar. Abstrakt atlar adamzadyň pikirlenmegi, oýlanmagy, real hakykaty düşünmegi bilen baglanyşykly bolup, şol zatlaryň netijesini atlandyrmaga hyzmat edýärler.

Atlaryň gurluşy

Düzümi boýunça atlar dürli-dürli bolýar. Gurluş taýdan atlaryň iki görnüşini bellemek mümkin: ýasama atlar we asyl atlar. Mukdar taýdan ýasama atlar köp bolup, bular leksik manyly dürli-dürli sözlerden emele gelen atlardyr. Ýasama atlary emele getirmäge söz ýasaýjy affiksler gatnaşýarlar. Bular ýasama atlaryň döremeginde möhüm ähmiýete eýedir.

Türkmen dilinde, umuman, türki dillerde goşulmalar arkaly söz ýasalýş örän önümlü bolup, bu prosese köp sanly söz ýasaýjy affiksler gatnaşýar we her hili leksik manyly sözleri emele getirýär. Atlaryň goşulmalar arkaly ýasalýşynda at ýasaýjy goşulmalaryň gatnaşygy-da biri-birinden tapawutlanýar. Söz ýasaýjy affiksleriň birnäçesi at ýasamakda önümlü bolsa, başga birnäçesi-de önümlü dälidirler. Bu ýagdaý söz ýasaýjy affiksleriň önümlü ýa-da önümlü dälidigi bilen baglanyşyklydyr. Dürli-dürli manyly atlary ýasamakda söz ýasaýjy goşulmalar diňe önümlilik ýa-da önümsizlik taýdan däl-de, eýsem belli-belli semantik topara degişli atlary emele getirmekde differensirleşme häsiýetine-de eýe bolupdyr. Mysal üçin, söz ýasaýjy *-çy, -çi* affiksy adam, ynsan, onuň käri, hünäri bilen baglanyşykly şahs atlaryny emele getirmekde ýöriteleşipdir diýmek mümkin. Meselem: *iş+çi, suw+çy, haly+çy, aw+çy, balyk+çy, kärende+çi, mellek+çi, traktor+çy* we ş.m.

At ýasaýjy goşulmalaryň nähili leksik manyly sözlerden at ýasalýşyna esaslanyp, ýasama atlary isimden ýasalan atlar we işlikden ýasalan atlar diýen topara bölmek mümkin. At ýasaýjy goşulmalar ýasama sözlerden-de, asyl sözlerden-de at ýasamaga gatnaşýar. Bularyň ikisinde-de ýasama ada leksik

manyly söz esas bolup hyzmat edýär. Şeýlelikde, ýasama at atlara häsiýetli ähli leksika-grammatik häsiýetlere eýe bolýar.

Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen aşakdaky söz toparlaryndan at ýasalýar.

1. İşlikden at ýasamaga gatnaşýan affiksler:

1) *-k, -ak, -ek, -yk, -ik*: *dala+k, ýat+ak, döw+ek, gat+yk, buý+ruk, ört+ük, deş+ik, ýumr+uk* we ş.m.

2) *-ym, -im, -m*: *ýyg+ym, bil+im, bas+ym, böl+üm, oýna+m*.

3) *-yn, -in, -n*: *ýyg+yn, goş+un, tik+in, sag+yn* we ş.m.

4) *-gyn, -gin*: *sür+gün, daş+gyn, joş+gun, ýan+gyn* we ş.m.

5) *-gyç, -giç*: *gyr+gyç, öçür+giç, otur+gyç, boz+guç* we ş.m.

6) *-ç*: *ynan+ç, begen+ç, utan+ç, gazan+ç, ötün+ç* we ş.m.

7) *-gy, -gi*: *al+gy, ber+gi, duý+gy, söý+gi, ur+gy, dep+gi* we ş.m.

8) *-ga, -ge*: *bat+ga, gowur+ga, adal+ga* we ş.m.

9) *-yt, -it*: *geç+it (köpri), iç+it (guýy), sow+ut, öw+üt* we ş.m.

10). *-g*: *syna+g, barla+g, ide+g, gözle+g, sora+g* we ş.m.

2. Sypatdan at ýasaýjy goşulmalar:

1) *-lyk, -lik*: *ak+lyk, sag+lyk, şat+lyk* we ş.m.

2) *-çylyk, -çilik*: *gyt+çylyk, bol+çulyk, köp+çülik*

3. Sandan at ýasaýjy goşulmalar:

-lyk, -lik: *on+luk, bir+lik, elli=lik, baş+lik* we ş.m.

4. Haldan at ýasaýjy goşulmalar:

-lyk, -lik: *tiz+lik, ertir+lik, agşam+lyk* we ş.m.

5. Käbir modal sözlerden at ýasaýjy goşulmalar:

-lyk, -lik: *bar+lyk, ýok+luk, az+lyk, köp+lük* we ş.m.

6. Ses we şekil aňladýan sözlerden at ýasaýjy goşulmalar:

-yldy, ildi: *iňnildi, şaggyldy, gürpüldi, horkuldy*.

-dy, -di: *şakyr+dy, şatyr+dy, hümmür+di*

7. Atdan at ýasaýjy goşulamalar:

1) –*çy*, –*çi*: *iş+çi*, *pagta+çy*, *ädik+çi*, *balyk+çy*, *aw+çy*, *aydym+çy*, *ýygym+çy*, *traktor+çy*, *aş+çy* we ş.m.

2) –*lyk*, –*lik*: *el+lik*, *ýan+lyk*, *ýag+lyk*, *ay+lyk* we ş.m.

3) –*çylyk*, –*çilik*: *dayhan+çylyk*, *maldar+çylyk*, *çopan+çylyk*, *ussa+çylyk*, *mugallym+çylyk* we ş.m.

4) –*daş*, *deş*: *ýol+daş*, *il+deş*, *kärdeş*, *at+daş*, *oba+daş*, *syr+daş*, *kurs+daş* we ş.m.

Bularda başga-da atdan at ýasamaga aşakdaky ýaly affikslerem gatnaşýarlar.

1) –*hana*: *kär+hana*, *ussa+hana*, *meý+hana*, *çay+hana*.

2) –*nama*: *äht+nama*, *jar+nama*, *şert+nama*.

3) –*hor*: *para+hor*, *arak+hor*.

4) –*keş*: *çilim+keş*, *araba+keş*, *tirýek+keş*.

5) –*şynas*: *gündogar+şynas*, *edebiýat+şynas*.

6) –*baz*: *kart+baz*, *humar+baz* we ş.m.

Goşulmalar arkaly at ýasamaga başga sözleriň-de gatnaşmagy mümkin. Meselem: *öýde+çi*, *günde+lik*.

At ýasaýjy goşulmalar ýasaýjy sözüň leksik manysy bilen baglanyşykly dürli-dürli atlary emele getirýär. Ýasama atlaryň leksik manysy, birinjiden, ýasaýjy sözüň we ikinjiden-de, söz ýasaýjy goşulmanyň manysy bilen baglanyşykly bolýar. Başgaça aýdanyňda, ýasama at oňa goşulan söz ýasaýjy goşulmanyň aňladýan manysy bilen motiwlenýär. Bularyň özara gatnaşygy iki taraplaýyn hadysa bolup, söz ýasalyşyň kada-kanunlary, düzgüni bilen berk baglanyşyklydyr.

Goşma atlar

Sözleriň goşulyşmagy bilen emele gelen ýasama atlara goşma atlar diýilýär. Goşma ady hasyl edýän sözler diliň kada-kanunlary, düzgünleri esasynda birleşip, täze leksik many aňladýar. Goşma adyň leksik manysy haýsydyr bir ýol bilen onuň düzümine girýän sözleriň leksik manysy bilen

baglanyşykly bolýar we taryhy nukdaýnazardan dilimize häsiýetli bolan grammatik baglanyşyk düzýär. Şol sözleriň grammatik baglanyşygy goşma ady emele getirýän serişde bolup, ol bu goşma sözüň emele geliş ýoludyr. Goşma ady düzýän sözler taryhy ösüş netijesinde goşma ada öwrülipdir. Olar goşma adyň düzüminde öňki aýry söz wagtyndaky leksik manysyndan we grammatik häsiýetlerinden hem daşlaşýarlar we ikisi ýa-da üçüsi bilelikde bir söz bolup hyzmat edýär. Meselem: *kellebaşayak*, *atgulak*, *günebakar*, *kyrkayak*, *daşdeşen*, *ýekegapan*, *bäşatar*, *igdeýaprak*, *garrugyz*, *kepjebaş*, *gökbogma*, *mekgejowen* we ş.m.

Şoňa görä-de goşma adyň düzüminde olara aýry-aýry söz hökmünde garamak bolmaýar. Mysal üçin, *düýedaban*, *atgulak*, *kepjebaş*, *ikatýok* ýaly goşma atlary emele getiren aýry-aýry sözler özbaşdaklygyna many ähmiýetine eýe bolman, eýsem goşma ady emele getiriji birliklerdir.

Goşma atlary hasyl edýän sözleriň gurluşyna esaslanyp, olaryň iki hili görnüşini görkezmek bolar:

1. Hiç hili morfologik seişdesiz düýp sözlerden emele gelen goşma atlar: *igde+yaprak*, *kepje+baş*, *geçi+guş*, *düýe+daban*, *at+gulak*, *kelle+baş+ayak*, *ikatýok*, *garry+gyz*, *mekge+jöwen*, *kyrk+ayak* we ş.m.

2. Formal grammatika taýdan belli bir şekilde gelen sözlerden düzülen goşma atlar. Şu hili goşma atlaryň düzümindäki sözleriň her hili söz ýasaýjy, şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmaly bolmagy mümkin. Ýöne goşulmalar goşma ady ýasaýjy bolman, eýsem dürli-dürli şekildäki sözlerden ýasalan goşma atlardyr. Goşma adyň komponenti bolup gelen sözler aşakdaky şekillerde bolmagy mümkin:

a) Goşma ady hasyl edýän sözleriň hersiniň degişli goşulma kabul eden görnüşde geliş. Meselem: *günebakar*, *göçepildi* (oýun ady-dialektal söz). Bu goşma atlaryň birinji komponenti ýöneliş düşümde we ikinji komponenti bolsa *-ar*, we *-di* şekil ýasaýjy affiksli gelipdir.

b) Goşma ady emele getirýän sözleriň birinjisi goşulmaly, ikinjisi goşulmasyz bolýar. Meselem: oklykirpi, süýtliaş. Bu goşma atlaryň birinji sözi –ly, -li goşulmalaryny kabul eden sözler bolsa, ikinjisi hiç hili goşulmasyz gelipdir.

ç) Goşma adyň birinji sözi goşulmasyz, ikinjisi goşulmaly bolýar. Meselem: atagzy, orunbasar. Bu goşma sözleriň birinji komponentleri goşulmasyz bolup, ikinji komponentleri-söz üýtgediji (-y) we şekil ýasaýjy (-ar) goşulmalary kabul eden sözlerdir.

Goşma atlary hasyl edýän sözleriň özara biri-birine bolan semantika-sintaktik gatnaşygy boýunça hem birnäçe görnüşini görmek bolýar. Bularda goşma adyň düzümine girýän sözleriň leksika-semantik, grammatik aýratynlygy möhüm ähmiýete eýedir.

1. Komponentleri aýyrgyçly gatnaşykda gelen goşma atlar. Munuň aşakdaky görnüşlerini bellemek bolar.

a) Sypat+at tipinde; oklukirpi, süýtli+aş

b) At+at tipinde; düýedaban, kepjebaş, itbalyk, igdeýaparak, atgulak we ş.m. Şu hili goşma sözleriň komponentleriniň arasyndaky grammatik baglanyşyk ysnyşmany ýada salýar.

ç) At+at tipindäki ikinji komponenti goşulmaly gelen goşma atlar; *atagzy, guşgözi*. Bu hili goşma atlaryň komponentleri özara ylalaşma arkaly baglanyşýarlar.

2. Komponentleri doldurgyçly gatnaşykda gelen goşma atlar; *günebakar, orunbasar, daşdeşen, küştdepdi, monjukatdy*. Şu hili goşma atlary hasyl edýän sözleriň arasyndaky grammatik baglanyşyk uýdurmany ýada salýar.

3. Eýe+habar gatnaşygynda düzülen goşma atlaryň komponentleri ylalaşma grammatik baglanyşygyny ýada salýar. Meselem: *ikatýok, gonanaldy (oýun ady), Gündogdy, Ogulgerek, Allaberdi*.

4. Komponentleri ahwalatly gatnaşykda gelen goşma atlary mysal edip, *görüpgaçdy (oýun ady)*, *götinsüme (ot)*, *bäşatar ýaly ýasama* sözleri görkezmek bolar.

Görnüşi ýaly, goşma atlary hasyl edip, onuň düzümine girýän sözler leksika-grammatik taýdan dürli-dürli bolup, olaryň arasyndaky grammatik baglanyşyk hem semantik gatnaşyk şol sözleriň semantika-sintaktik häsiýeti bilen berk baglanyşyklydyr. Ýöne goşma sözün komponentleriniň arasyndaky semantika-sintaktik gatnaşyk erkin söz düzümleriniň gatnaşygyn hem baglanyşygyny ýada salsa-da, janly semantika-sintaktik gatnaşygyny aňlatmaýarlar, olar hemişe şol bir şekilde, şol bir manyda ulanylýar hem-de şol bir grammatik gatnaşygynda bolýarlar.

Tirkeş atlar

Meñzeş grammatik şekilde gelip, iki sözün deňlik esasynda birleşmegi bilen emele gelen atlara tirkeş atlar diýilýär. Meselem: *oglan-uşak*, *çaga-çuga*, *geýim-gejim*, *il-gün*, *gazan-tabak*, *uly-kiçi*, *akyl-huş*, *mata-marlak*, *akyl-payhas*, *gap-gaç*, *goňşy-golaň*, *paty-puty*, *çarwa-çomur*, *mal-gara*, *aň-bilim* we ş.m. Tirkeş atlar iki sözden düzülen bolsa-da, ýeke-täk basym bilen aýdylýar we bir söz bolýar. Onuň düzümine giren sözler ýa-da söz şekilli bölekler özbaşdak söz bolmak ähmiýetini ýitirýär we şu birleşmede tirkeş adyň komponenti bolup gelýär.

Türkmen dil biliminde goşma atlaryň bir görnüşi hasaplanýan tirkeş atlaryň özboluşly leksika-semantik we grammatik aýratynlyga eýe bolup, goşma sözlerden tapawutlanýandygy dogry bellenýär. Ýöne goşma atlar bilen tirkeş atlaryň biri-birinden özara tapawudy ünsden düşürilýär. Goşma atlar söz goşulmasy ýoly bilen emele gelen täze leksik manyly sözler bolup, diliň leksikasyny baýlaşdyrýar; *düýedaban*, *igdeýaparak*, *garrygyz*, *kepjebaş*, *günebakar*, *älemgoşar*, *mekgejöwen*, *atagzy* we ş.m. Emma mundan düýpli tapawutlanyp, tirkeş atlar gaýtalanýan atlar tutuşlyk-güýçlendirijilik manysyny

bildirip, köplük öwüşginine eýedir we gepleşige emosional öwüşgin çaýýar . Görnüşi ýaly, tirkeş atlaryň we goşma atlaryň hyzmat ediş meýdany dürli-dürlidir.

Tirkeş atlaryň düzümine girýän sözleriň leksika-semantik aýratynlygyna hem-de olaryň dilimizde özbaşdak ulanylyp bilşine ýa-da ulanylmaýşyna esaslanyp iki tipini bellemek bolar.

1. Tirkeş atlaryň bölegi bolup gelen sözler häzirki zaman türkmen dilinde özbaşdak manyly hem-de aýratynlykda ulanylýan sözlerden bolýar. Meselem: *ogan-uşak, gazan-tabak, ene-ata, ogul-gyz, aýal-erkek, uly-kiçi, il-gün, gelin-gyz, odun-çöp, aý-gün, ýer-suw, molla-müfti, çarwa-çomur* we ş.m.

2. Tirkeş atlaryň düzümine girýän sözleriň haýsy-da bolsa biri, köplenç, ikinjisi häzirki zaman türkmen dilinde özbaşdaklygyny ýiriren söz bolup, onuň manysyny we özbaşdak söz bolandygyny subut etmek etimologik derňewi talap edýär. Meselem: *il-ulus, ses-üýn, ses-eda, düz-emek, çöp-çalam, goş-golaň, mata-marlak, gap-gaç, geýiş-gejim* we ş.m.

Tirkeş atlaryň düzümine girýän sözler nähili şekilde bolsalar-da, nähili many aňlatsalar-da, semantik taýdan olaryň baglanyşykly bolmagy şertdir. Şu nukdaý-nazardan tirkeş atlaryň komponentleriň özara aşakdaky ýaly gatnaşykda gelşini bellemek bolar.

1. Özara baglanyşykly ýa-da many taýdan ýakyn predmetleri, zatlary aňladýan sözler tirkeşýärler. Meselem: *el-aýak, gap-çanak, oglan-uşak, gyz-gelin, garan- tabak, owlak-guzy, ses-üýn, il-ulus* we ş. m.

2. Tutuş zat bilen onuň bölegini bildirýän sözler tirkeş at emele getirýär. Meselem: *hal-ahwal, gep-gürriň, aý-gün* we ş.m.

Aňladýan konkret leksik manysy taýdan tirkeş sözün düzümindäki sözleriň özara biri-biri bilen dürli-dürlü gatnaşykda bolmagy mümkin. Mysal üçin, *ses-üýn, ar-namys, hal-ahwal, okara-çanak, akyl-payhas, gep-söz* kimin tirkeş atlaryň komponentleri özara sinonimik gatnaşykda gelipdir. *Uly-kiçi,*

sowal-jogap, aýal-erkek, aýy-süýji, sag-sökel ýaly tirkeş atlaryň komponentleri özara biri-biri bilen antonimik gatnaşyk düzýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde tirkeş atlaryň aglabasy şol bir sözüň sözleýiş prosesinde, ilki, asyl bolşunda we ikinji gezek onuň dürli-dürli fonemorfologik üýtgeşme bilen gaýtalanmasy netijesinde emele gelipdir. Bulara mysal edip, *geým-gejim, hat-pat, çay-pay, gawun-pawun, kitap-sitap, gazan-pazan, bugdaý-sugdaý, erik-perik, miwe-siwe, galam-salam* we ş.m. kimin gaýtalamalary görkezmek mümkin, Bulary jübüt gaýtalanma atlar diýip atlandyrmak göwnejaý görünýär. Jübüt gaýtalanma atlarynyň fonemorfologik gurluşyna görä aşakdaky ýaly görnüşlerini tapawutlandyrmak mümkin.

1. Gaýtalanmanyň birinji komponentiniň başky sesi ikinjisinde başga ses bilen çalşyrylýar. Meselem: *gant-pant, gant-sant, çörek-pörek, gawun-sawun, käse-päse* we ş.m.

2. Gaýtalanmanyň ikimjisinde birinjiniň ikinji sesi çalşyrylýar. Meselem: *çaga-çuga, garry-gury, keçe-küçe, çaň-çuň, gaty-guty.*

3. Gaýtalanmanyň ikinji komponentinde birinji sözüň öňünden ses artdyrylýar. Meselem: *ot-pot, et-pet, eşik-peşik, iş-piş* we ş.m.

Sözleýişde bu hili gaýtalanýan atlaryň başga-da dürli-dürli görnüşiniň bolmagy mümkin. Bu ýagdaý olaryň sözleýiş diline häsiýetlidigi bilen baglydyr; *geým-gejim, goňşy-golaň, mata-marlak* we ş.m.

Alynma atlar

Diliň leksikasynyň baýlaşma prosesinde alynma sözler möhüm ähmiýete eýedir. Iň köp hem mese-mälim baýlaşýan söz toparlarynyň biri-de atlardyr. Türkmen diliniň leksikasynda rus dilinden we onuň üsti bilen beýleki dillerden alnan atlar uly orun tutýar. Alynma atlar türkmen diliniň kada-kanunlaryna, düzgünlerine laýyklykda özleşdirilýär we şonuň bilenem hemme taraplaýyn beýleki atlar bilen umumylyk düzýär. Alynma atlara mysal edip, *kinoteatr,*

aeroporto, traktor, tehnika, kosmos, zawod, fabrik, dekan, fakultet, rektor ýaly ençeme atlary görkezmek bolar.

Diliň leksik düzümini baýlaşdyryjy usullaryň biri-de kakalaşma bolup, onuň dürli-dürli görnüşi bar.

1. Doly kalkalaşma. Munda başga dile degişli söz manysy hem many aňladýan bölekleriniň nusgasynda özleşdirilýan dilde bolan maddy serişde bilen söz döredilýär. Meselem: *удар+ник-зarp+çy, не+зависим+ость-garaş+syz+lyk, железно+дорож+ник, demir+ +ýol+çy, языко+вед-dil+çi,ноказа+мель görkez +giç, моряк-deňizçi.*

2.Ýarym kalkalaşma. Munda alynma sözleriň bölekleriniň nusgasy saklanyp, morfemalaryň biri alynýan dile we beýlekisi-de alynmany özleşdirýän dile degişli bolýar. Meselem: *agentlik,gegelçilik.*

Gysgaldylan goşma atlar-abbreviaturalar

Gysgaldylan atlaryň köpüsi alynma häsiýetli bolup, rus dilinden özleşdirilendir. Şol nusgada azragy-da türkmen diliniň özünde düzülen abbreviaturalar hem köp duş gelýär. Türkmen dilinde gysgaldylan atlaryň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek bolar.

1.Gysgaldylýan sözleriň birinji sesinden emele gelen abbreviaturalar. Meselem: *BMG-Birleşen Milletler Guramasy, GDA- Garaşsyz döwletleriň arkalaşygy, ABŞ- Amerikanyň Birleşen Şatlary* we ş.m. Bu abbreviaturalar köplenç baş harp bilen ýazylýarlar. Meselem: *ABŞ, GDA, TMDDI, TDU* we ş.m.

2.Boguna gabat gelýän gysgaldylan sözler. Munda gysgaltmanyň başky bogny ýa-da şoňa barabar bir bölegi alynýar we bular söz görnüşinde ulanylýar. Meselem: *profkom, partkom, şäherkom.*

2. Bogun bilen söze gabat gelýän gysgaldylan sözler. Bularyň köpüsi rus dilinden türkmen diline geçip özleşdirilen atlardyr. Meselem: *dempartiýa, redkollegiýa, pediraktika, peduçilişe, meduçilişe, medpunkt* we ş.m.

3. Bogna deň bölek bilen harplardan düzülen gysgaldylan sözler. Meselem: *Aşes-Aşgabat şäher elektrik stansiýasy*.

Bulardan başga-da türkmen dilinde gysgaldylan atlary has çylşyrymlygörnüşleri-de gabat gelýär. Meselem: *Aşneftomaş, türkmentelekom*

Adatça türkmen dil biliminde gysgaldylan atlar (abbreviaturalar) gysgaldylan goşma söz diýlip häsiýetlendirilýär. Ýöne goşma sözler we abbreviaturalar aýry-aýry hadysalar bolup, bular özara biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Goşma söz leksik birlik bolup, sözleriň goşulmasy netijesinde dörän täze söz hasap edilýär, abbreviaturalar bolsa sözden alnan şertli gysgaltmalardyr. Şoňa görä-de bulary ýene-de öz doly görnüşine getirmek mümkin. Emma goşma sözün böleklerini aýry-aýry söz görnüşinde ulansaň, ol özüniň goşma görnüşindäki leksik birlikligini ýitirýär.

Seredilip geçilenlerden başga-da, aýry-aýry tekstlerde ulanylýan şertli gysgaltmalaryň-da bardygyny bellemek gerek. Meselem: *we ş.m.-we şuňa meňzeşler, we başg.- we başgalar, B.K.A.ä-Berdi Kerbabaýew Aýgtyly ädim we ş.m.* Şu hili gysgaltmalar diliň ulgamy bilen baglanyşykly bolman, eýsem ulanylyşynda peýdalanylýan indiwiidual häsiýetli şertli gysgaltmalardyr we şonuň üçinem bular dürli ýerde her hili şekilde alynýar hem olaryň nämedigi konkret görkezilýär.

ATLARYŇ GRAMMATIK KATEGORIÝALARY

San, degişlilik, düşüm atlara häsiýetli grammatik kategoriýalardyr. Beýleki söz toparlaryna degişli atlaşan sözler hem şol grammatik kategoriýalaryň goşulmasyny kabul edip bilýärler. San, degişlilik, düşüm goşulmalary atlaryň we atlaşan sözleriň leksika-grammatik manysyny reallaşdyrmaga, başgaça aýdanyňda, olary pikir alyşmaga ukyply edýän şekiller ulgamyny emele getirýär.

SAN KATEGORIÝASY

Atlara we atlaşan sözlere goşulyp, olaryň aňladýan manysyna mukdar düşünjesini berýän şekiller ulgamyna san kategoriýasy diýilýär. Meselem: *çaga-çagalar, oba-obalar, agaç-agaçlar, kitap-kitaplar, geçi-geçiler, dag-daglar, adam-adamlar, düşünje-düşünjeler, pikir-pikirler, maksat-maksatlar* we ş.m. Aňladýan grammatik manysy hem onuň şekili boýunça san iki hatar düzýän grammatik kategoriýalardyr; birlik san, köplük san. Türkmen dilinde köplük aňlatmak üçin ýörite formal görkeziji *-lar, -ler* affiksi ulanylýan bolsa, grammatik birlik san hiç hili morfologik serişdesiz belli bolýar, Şu iki şekilde gelen atlar biri-birine gabatma-gabat gelmek bilen grammatik san kategoriýasynyň şekili bolup durýar. Meselem: *kitap-kitaplar, alym-alymlar, talyp-talyplar, işçi-işçiler, şäher-şäherler, bilim-bilimler, iş-işler* we ş.m.

Adaty san, mukdar düşünjesi bilen grammatik san kategoriýasy özara biri-birinden tapawutlanýar. Mysal üçin, *Oraz, Myrat* kimin dakylma atlar diňe bir adamyň adyny aňladýar, Hut şu at bilen başga-da birnäçe adam bolup biler. Ýöne şonda-da *Oraz, Myrat* indiividual bir adamyň adydyr. Emma adaty atlar bolan bir predmeti-de, köp predmeti-de aňladyp bilýär. Mysal üçin, *agaç ekdim* diýende, sözleýiş situasiýasy, kontekst bilen baglanyşykly agaç ady ýeketäk bir predmeti-de, şol jynsa degişli köp agajy-da aňladyp biler. Şonuň üçinem atlaryň ýeke bir predmeti ýa-da köp predmeti aňladyşyna esaslanyp, grammatik san kategoriýasy hasaplamak dogry bolmaýar. Diýmek, mysallarda getirilen *Myrat, Oraz* kimin atlar grammatik san kategoriýasynyň birlik şekilinde gelen atlardyr.

Türkmen dilinde öz leksik manysy boýunça köplük aňladýan atlar hem bar. Meselem: *goşun, ýygyn, halk, topar, polk* we ş.m. Grammatik san kategoriýasy nukdaýnazardan şu hili atlar hem birlik sanda gelen sözlerdir.

Türkmen dilinde grammatik san kategoriýasynyň iki şekili bar; *-lar, -ler* we munuň bilen hatar düzýän nol şekil ýa-da formal görkezijisi ýok şekil. Mysal üçin, *kitap, galam* grammatik san kategoriýasy nukdaýnazardan nol

şekilde ýagny goşulmasyz gelip, birlik sany aňladýar we bu sözler kitap+lar, galam+lar şeklinde köplük san goşulmasyny kabul edip, köplük aňladýar. Grammatik san kategoriýasyndan tapawutlanyp, adaty san düşünjesini aňladyşy taýdan kitap, galam ýaly birlik sandaky atlar şol jynsa degişli ýeke-täk bir predmeti-de, şol jynsa degişli predmetleriň hemmesini-de bildirýär. Başgaça aýdanyňda, munda san taýdan mukdar çäklendirmesi ýok. Emma kitaplar, galamlar diýlende, *-lar*, *-ler* köplük san şekili mukdar çäklendirme ähmiýetine eýe bolýar.

Atlaryň san kategoriýasynyň şekili bolan *-lar*, *-ler* affiksiniň häzirki türkmen dilinde ulanylyşy örän giňdir. Onuň goşulmagy bilen köplük, şonuň ýaly-da, köplük bilen baglanyşygy bolmadyk many-da emele gelýär. Mysal üçin, bu affiksiň işliklere häsiýetli şahs-san (işlik ýöňkemesi) kategoriýasynda ulanylyşyny görkezmek bolar. Häzirki türkmen dilinde *-lar*, *-ler* affiksiniň diňe köplük däl, eýsem köplük aňlatmaýan ýerleri-de bar. Mysal üçin, daýymlarda boldum, Meretlere gitdim ýaly sözlemlerde *-lar*, *-ler* goşulmasy köplük däl-de goşulan sözüniň aňladýan sakçynyň maşgalasyny, hojalygyny bildirýär. Wagt orun aňladýan käbir sözlere goşulanda *-lar*, *-ler* goşulmasy takmyny wagty, orny aňladyp gelýär. Meselem: *sagat başlerde, şu gün öýläňler, öýüň töwereklerinde* we ş.m. Şonuň üçin *-lar*, *-ler* affiksiniň manysy beýan edilende, goşulma bilen onuň goşulýan sözüniň manysyny sözlemde ulanylyşyny-da hasaba almak zerur.

Has atlarda san

Has atlaryň arasynda san kategoriýasynyň *-lar*, *-ler* goşulmasyny kabul edýänleri-de, kabul etmeýänleri-de bar. Köplük aňladýan *-lar*, *-ler* goşulmasyny kabul etmeýän has atlara mysal edip *Aý, Gün, Ýer* kimin planeta atlaryny görkezmek bolar. Bular adatça real hakykatdaky bir predmeti aňladýan sözlerdir, ýöne has atlygyny bes edip, jyns ada geçende, olara köplük aňladýan -

lar,-ler affiksi goşulýar. Meselem: *Ýaz aýlarynyň mymyk salkyn günlerinde bu ýerlerde dynç alynýar.*

Has atlar anyklaýjy agza bolup gelen söz bilen ulanylsa, *-lar, -ler* has ada goşulman, şol anyklaýja goşulýar. Meselem: *Gandym awçylar, Baba soldatlar, Wüşi keller, Salaý ekeler, Baýram hanlar, Oraz serdarlar* we ş.m.

Geografik has atlar onuň jynsyny bildirýän jyns atlar bilen ulanylsa, bularyň ikisi-de birlik san şekilinde gelýär. Meselem: *Kaspi deňzi, Murgap derýasy, Diýarbekir ýurdy* we ş.m.

Has atlaryň san kategoriýasynyň birlik we köplük şekilleriniň ikisinde-de ulanylyşy giň ýaýrandyr. Hut şeýle bolanda-da köplük aňladýan *-lar, -ler* goşulmasynyň dürli-dürli manyda gelşini bellemek bolar.

Has ada goşulan *-lar, -ler* predmet we onuň gurşawyna girýän zadyň jemini aňladýar. Bu goşulma adam adyna goşulsa, haýsy-da bolsa bir tarapdan onuň bilen baglanyşykly kollektiwiniň bütin jemini aňladýar. Şeýle bolanda adam ady onuň kärini, hünärini, iş-pişesini we başga-da şuna meňzeş hususy aýratynlygyny aňladýan aýyrgyçlar bolup gelse, *-lar, -ler* has ada däl-de, şol anyklaýjy agza goşulýar. Meselem: *Halnazar baýlar, Mama ejeler, Aman poşşular, Wüşi keller* we ş.m. Eger *-lar, -ler* deňdeş agzalar bilen ulanylýan jemleýji dagy sözüne goşulsa, ol haýsydyr bir umumylyk düzýän jemleme many ähmiýetine eýe bolýar. Meselem: *Oraz, Myrat, Jeren dagylar, Ataýew, Babayew dagylar* we ş.m.

Görnüşi ýaly, has atlara ýa-da onuň bilen baglanyşykly anyklaýjylara goşulan *-lar, -ler* san köplük aňlatman, eýsem haýsydyr bir tarapdan umumylygy bolan birnäçe meňzeş şahsy aňladýar. Bularda meňzeşlik alamaty bilen köplük emele gelýär. Diýmek, san köplükde bir zadyň mukdar köplügi aňladylýan bolsa, has atlara ýa-da onuň bilen ulanylýan anyklaýjylara goşulan *-lar, -ler* haýsydyr bir umumylygy bolan aýry-aýry şahslaryň köplügin, jemini aňladýar we bular hem san kategoriýasyna degişlidir.

Tirkeş atlarda san

Tirkeş atlar öz manysy boýunça tutuş jemi, predmetiň, zadyň özüni hem oňa ýakyn bolan predmetleri tutuşlygyna aňladýar: *güýç-kuwwat, akyl-payhas, uly-kiçi* we ş.m. Bularda köplük leksik birligiň özüne degişli we sözüň bölekleriniň aňladýan manysynyň jemini bildirýär.

San kategoriýasynyň şekilinde ulanylyşyna görä, tirkeş atlaryň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek bolar.

1. San kategoriýasynyň birliginde ulanylýan tirkeş atlar. Meselem: *güýç-kuwwat, akyl-payhas, aň-bilim, hat-sowat, hat petek* we ş.m. Eger şu hili tirkeş atlar *güýç-kuwwatlary, akyl-payhaslary, aň-bilimleri, hat-sowatlary, hat-petekleri* şekilinde ulanylsa, bular degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň şekili bolup, şol tirkeş atlar birlik şekilinde galyberýär.

2. San kategoriýasynyň köplüğinde ulanylýan tirkeş atlar: *ýal-gyzlar, gyz-juwanlar*. Bu tirkeş atlaryň aýry-aýry sözleri özbaşdak ulanylanda, *-lar, -ler* san goşulmasyny kabul edip bilýärler. Käte tirkeş atlaryň köplük şekilde ulanylyşy söz düzümi şekilinde gelen sözüň semantika-sintaktik gatnaşygy bilen bagly bolýar. Meselem: *ene-atalar komiteti*.

3. San kategoriýasynyň iki şekilinde-de ulanylýan tirkeş atlar. Şu hili tirkeş atlar köpdür. Meselem: *oglan-uşak-oglan-uşaklar, uly-kiçi-uly-kiçiler, okara-çanak-okara-çanaklar, çaga-çuga-çaga-çugalar, ýorgan-düşek-ýorgan-düşekler* we ş.m.

Jyns atlarda san

Adatça jyns atlar san kategoriýasynyň her iki şekilinde-de ulanylýar, ýöne şeýle-de bolsa jyns atlaryň käbiri formal taýdan birlik sanda ulanylýar. Bular, esasan, aşakdakylardan ybarat.

1. Magdanlaryň, metallaryň, miweleriň, suwuň, jisimleriň, dāneli ekinleriň, iýmitleriň we beýlekileriň atlary. Meselem: *kükürt, altyn, kömür, üzüm, bal, nebit, süýt, bugdaý, duz, unaş, gatyk* we ş.m.

2.Käbir ýasama jyns atlar öz leksik manysy boýunça köplük aňladyp, olara köplük aňladýan –lar, -ler, affiksi goşulmaýar. Meselem: *mugallymçylyk, maldarçylyk, tebipçilik, köpçülik, dayhançylyk, guşçulyk awçylyk* we ş.m.

3.Ylmyň, ideýalaryň, akymlaryň jeminiň ady. Meselem: *ene dili, romantizm, sufizm, kapitalizm, idealizm, materializm, geologiýa, teologiýa* we ş.m.

4.Jyns atlar san aýyrgyçlary bilen gelende, birlik san şekilinde ulanylýar. Meselem: *baş kitap, on galam, iki at, otuz gawun, alty işçi* we ş.m.

5.Numeratiwler(sanag sözleri) bilen gelen jyns atlar birlik san formasynda gelýär. Meselem: *dört sany adam, baş baş maşgala, iki däne çöp* we ş.m.

Ýekelikde gelende, -lar, -ler köplük san goşulmasyny kabul etmegi hökmany bolan jyns atlar ýogam bolsa, semantika-sintaktik sebäpler bilen baglanyşykly jyns atlaryň köplük şekilde ulanylyşy duş gelýär. Meselem: *geçen günlerde, geljek ýyllarda* we ş.m. Şeýle bolanda, -lar, -ler affiksi goşulan adyna çen-takmyn many öwürşginlik siňdirýär. Jyns at gaýtalanýan sözden bolan aýyrgyç bilen gelende-de san kategoriýasynyň köplüginde ulanylýar. Meselem: *gyzyl-gyzyl horazlar, beýik-beýik daglar* we ş.m.

Adatça, türkmen dil biliminde köplük düşünjesiniň üç esasy usul bilen aňladylyşy görkezilýär: 1) morfologik, 2) leksika-semantik, 3) sintaktik usullar.

1) Morfologik usul. Bu usula san kategoriýasynyň –lar, -ler goşulmasy bilen aňladylyşy degişli bolýar. Meselem: *kitaplar, agaçlar, adamlar, günler, aýlar* we ş. m.

2) Leksika-semantik usul. Bu usulda sözüň öz leksik manysynda köplük aňladylýar. Oňa *göz, el, gaş, kirpik, gulak, aýak, dodak, ýaňak, dyz, injik, ökje, bilezik, mesi, köwüş, ýeň, ädik* ýaly bedeniň jübüt synasyny aňladýan atlar, *barmak, diş, sakgal, saç* kimin käbir köp sany böleklerden ybarat zady aňladýar sözler we şonuň ýaly-da, *suwuk, ürgün önümleriň, ir-iýmişleriň, däneleriň* adyny aňladýan *ýag, süýt, arpa, jöwen, üzüm, hyýar* ýaly atlar, halkyň, milletiň

adyny aňladýan *türkmen, özbek, çuwaş, gazak, çowdur, ýomut* kimin sözler degişlidir.

3) Sintaktik usula bolsa köplügiň san bilen (*iki adam, iki ogul*), tirkeş söz bilen (*aýal-erkek, aýal-gyz, oglan-uşak*) we sözüň gaýtalanmasy (*örüm-örüm saç, çuwal-çuwal un* we ş.m.) bilen aňladylyşy goşulýar. Şonuň ýaly bu usulda köplük düşüňjesi adyň önünde *birnäçe, hemme, bir topar, her hili* ýaly san çalyşmalaryň we beýleki sözleriň getirilmegi bilen we sözüň soňundan dagy sözüniň getirilmegi bilen hem (*Gözel dagy, enem dagy*) aňladylýar.

DEGIŞLILIK KATEGORIÝASY

Degişlilik türkmen diline we beýleki türki dillere häsiýetli grammatik kategoriýadyr. Goşulan sözünden aňlanylýan düşüňjaniň, predmetiň, zadyň we başga-da şuna meňzeşleriň birlik we köplükde belli bir şahsa degişlidigini aňladýan şekillere degişlilik kategoriýasy diýilýär. Şu grammatik manyny aňladýan goşulmalara-da degişlilik goşulmalary diýilýär.

Şahs degişlilik goşulmalary

Çekimsiz gutaran sözler		Çekimlär gutaran sözler	
Birlik sany	Köplük sany	Birlik sany	Köplük sany
1. -ym, -im -um, -üm; -ymyz, -imiz, -umyz, -ümüz;		-m;	-myz, -miz
2. -yň, -iň, -uň, -üň	-yňyz, -iňiz -uňyz, -üňiz;	-ň;	-ňyz, -ňiz
3. -y, -i;	-y, -i	-sy, -si;	-sy, -si

Görnüşini ýaly, degişlilik goşulmalary köp wariantlylygy bilen tapawutlanýar. Söze goşulanda, degişlilik affiksleri düşüm goşulmalaryndan öňde ýerleşýär we grammatik san kategoriýasynyň iki şekiliniň her birine-de goşulyp bilýär. Degişlilik goşulmalarynyň köp wariantlylygy goşulýan sözüniň çekimli we çekimsiz sesleriniň hili, sözüň bogun sany bilen baglanyşykly ýüze çykýar.

Düzümünde dodaklanmayan ýogyn we inçe çekimli sesi bolan bir we köp bogunly sözlere birinji ýöňkemäniň birligi üçin *-ym*, *-im*, köplügi üçin *-ymyz*, *-imiz*, ikinji ýöňkemäniň birligi üçin *-yň*. *-iň*, köplügi üçin *-yňyz*, *-iňiz* we üçünji ýöňkemäniň birlik hem köplük sanlarynyň ikisi üçin-de *-y*, *-i* degişlilik goşulmalary ulanylýar. Meselem: *at-y*, *atymyz*, *depderim*, *depderimiz*, *atyň*, *atyňyz*, *depderiň*, *depderiňiz*, *aty*, *depderi*. Görnüşi ýaly üçünji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüğünde-de degişlilik affiksleri meňzeş bolýar.

Düzümünde dodaklanýan ýogyn çekimlisi bolan bir bogunly sözlere birinji ýöňkemäniň birligi üçin *-um*, inçe çekimlisi bolan sözlere *-üm*, köplüğünde *-umyz*, *-ümüz*, ikinji ýöňkemäniň birligi üçin *-uň*, *-üň*, köplügi üçin *-uňyz*, *-üňiz* we üçünji ýöňkemäniň birligi hem köplügi üçinem *-y*, *-i* goşulmalary ulanylýar. Meselem: *top-um*, *göz-üm*, *top-uň*, *göz-üň*, *top-y*, *göz-i*, *top-umyz*, *göz-ümüz*, *top-uňyz*, *göz-üňiz*, *top-y*, *göz-i*.

Görnüşi ýaly, ahyry çekimsiz sese gutaran atlara degişlilik goşulmalary goşulanda, düýp söz bilen goşulma özara biri-birinden aç-açan bölünip dur. Ýöne ahyry çekimli sese gutaran sözlere degişlilik goşulmalary goşulanda, birnäçe morfonologik aýratynlyklaryň ýüze çykyanlygyny bellemek gerek.

Adatça, ahyry çekimli sese gutaran sözlere goşulan degişlilik affiksleri birinji ýöňkemäniň birligi üçin *-m*, köplügi üçin *-myz*, *-miz*, ikinji ýöňkemäniň birligi üçin *-ň*, köplügi üçinem *-ňyz*, *ňiz* we üçünji ýöňkemäniň birligi hem köplügi üçin *-sy*, *-si* şeklinde görkezilse-de, aýry-aýry sözleriň degişlilik goşulmasyny kabul edişinde morfonologik hadysalar ýüze çykýar. Meselem: *kaka-m*, *eje-m*, *kaka-ň*, *eje-ň*, *kaka-sy*, *eje-si*. Görnüşi ýaly, bu sözleriň degişlilik goşulmalaryny kabul edişinde aýratynlyk duýulmaýar. Emma *ata*, *käse* kimin sözleriň degişlilik goşulmalaryny kabul edişinde aýratynlyk ýüze çykýar. Meselem: *ata;m* (orfogr.*atam*), *käsä;m* (orfogr.*käsäm*), *ata;ň* (orfogr.*ataň*), *käsä;ň* (orfogr.*käsäň*), *ata;myz* (orfogr.*atamyz*), *käsä;miz* (orfogr.*käsämiz*), *ata;ňyz* (orfogr.*ataňyz*), *käsä;ňiz* (orfogr.*käsäňiz*), *atasy*, *käsesi*. Şu hili morfonologik hadysany dar çekimlä gutaran sözleriň degişlilik goşulmasyny

kabul edişinde-de görmek bolýar. Meselem: *guzy;m, geçi;m* (*orfogr.guzym,geçim*), *guzy;ň, geçi;ň* (*orfogr.guzyň, geçiň*), *guzy;myz, geçi;miz* (*orfogr.guzymyz, geçimiz*), *guzy;ňyz, geçi;ňiz* (*orfogr.guzyňyz, geçiňiz*), *guzusy,geçisi*.

Degişlilik kategoriýasynyň birinji we ikinji ýöňkemelerinde ahyry çekimlä gutaran sözleriň degişlilik affikslerini kabul edişinde ýüze çykýan bu uzynlyk *-m, -myz, -ň, -ňyz* ýöňkeme goşulmalarynyň öňünden ýene-de bir elementiň bolandygyny çak etdirýär. Şol element çekimsiz gutaran atlaryň degişlilik goşulmalary kabul edişine häsiýetli ulanylýar.

Degişlilik kategoriýasynyň birinji we ikinji ýöňkemeleriniň köpüsi üçin ulanylýan goşulmalar çylşyrymly goşulmalar bolup, aslynda iki sany morfemadan düzülipdir: *ym+yz, -im+iz, -m+yz, -m+iz, yň+yz, -üň+iz, -ň+iz, ñ+yz, -ň+iz*. Bulardan, birinji bölek degişli şahsy we ikinji bölek şol şahsyň köplüginini bildirýär. Şonuň üçin köplük aňladýan bölek iki ýöňkemäniň ikisinde-de meňzeşdir. Türkmen diliniň häzirki ýagdaýynda bular bitewilikde many ähmiýete eýe bolan çylşyrymly goşulma bolup gidipdir.

Degişliliğiň aňladylyş ýollary

Degişlilik kategoriýasynyň konkret grammatik manysy ony hasyl edýän goşulmalar bilen berk baglanyşyklydyr. Bular goşulan sözünden aňlanylýan predmetiň, zadyň, düşüňjäniň we başga-da şuna meňzeşleriň belli bir şahsa dahyllydygyny bildirýär. Başgaça aýdanynda, giň manyda predmetiň, zadyň, düşüňjäniň we başga-da şuna meňzeşleriň sözleýjä ýa-da onuň tarapynda duranlara, diňleýjä ýa-da diňleýjilere we sözleşige gatnaşmagy hökmany bolmadyk üçünji bir tarapa-adama ýa-da predmete, zada we şuna meňzeşlere degişlidigini aňladýar. Şu many degişlilik kategoriýasyny häsiýetlendiriji grammatik manydyr. Formal-grammatik taýdan degişlilik goşulmalary sintaktik häsiýetli bolup, sözlemde sözleri grammatik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýär.

Türkmen dilinde degişlilik iki ýol bilen aňladylýar.

I. Morfologik ýol bilen degişlilik aňladylanda, predmete, zada ýa-da düşüňjä eýelik ediji subýekt konkret belli bir söze goşulan degişlilik goşulmasynyň üsti bilen ýüze çykýar. Başgaça aýdanyňda, eýelik ediji subýektde, eýelik edilýän predmet, zat, düşüňje bir söze goşulan degişlilik goşulmasy hem bir sözde jemlenýär. Meselem: *galam+ym, galam+yň, galam+y, galam+ymyz, galam+yňyz, galam+y* we ş.m.

II. Morfolgik-sintaktik ýol bilen degişlilik aňladylanda, eýelik ediji subýekt ýörite söz hem-de üýtgeýän sözün degişlilik goşulmasynyň üsti bilen ýüze çykýar. Munda degişlilik iki komponentli isim söz düzümi bilen aňladylyp, birinji we ikinji ýönkemeleriň birliginde-de, köplüginde-de, birinji komponent at çalyşmalaryndan we üçünji ýönkemedede at çalyşmalardan ýa-da beýleki atlardan bolýar. Meselem: *meniň kitabym, seniň kitabyň, onuň kitaby //kitaphananyň kitaby//okuwçynyň kitaby, mugallymyň kitaby* we ş.m.

Formal-grammatik taýdan degişliliğiň ikinji ýol bilen aňladylyşynyň aşakdaky görnüşlerini bellemek mümkin.

1. Degişlilik aňladýan isim söz düzüminiň birinji komponenti eýelik düşümiň goşulmasyny kabul edip, ikinji komponent hem degişlilik goşulmasy ulanylýar. Meselem: *meniň kitabym, seniň kitabyň, onuň kitaby, Orazyň kitaby, kitaphananyň kitaby, biziň kitabymyz, siziň kitabyňyz, olaryň kitaby, kitaphanalaryň kitaby, okuwçylaryň kitaby, mugallymlaryň kitaby* we ş.m.

2. Degişlilik söz düzüminiň birinji komponenti formal taýdan eýelik düşüm goşulmasyny kabul etmedik görnüşinde we ikinji komponent hem degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýönkemesinde gelýär. Meselem: *iş günü, bahar aýy, güýz günleri, mekdep mugallymlary, mugallymlar maslahaty, ene-atalar ýygnagy, aýdymçylar topary* we ş.m.

3. Degişlilik aňladýan isim söz düzüminiň birinji komponenti eýelik düşüm goşulmasyny kabul edip, ikinji komponent, hem degişlilik affikssiz

ulanylýar. Şeýle bolanda birinji komponent köplenç, biz, siz at çalyşmalaryndan bolýar. Meselem: *biziň iller, siziň il*. Mysal: *Gözel şa, biziň illeriň hoş geçer ýazu-gyşlary (Magrupy Ýusup-Ahmet). Beg Hemraýym siziň ilde näler bar? (Saýatly-Hemra).*

4. Değişlilik aňladýan isim söz düzüminiň ikisi-de hiç hili morfologik serişdesiz gelmek bilen deęişlilik many emele gelýär. Şeýle bolanda, birinji komponent biz, siz at çalyşmalaryndan bolýar. Munuň ikinji komponenti formal-grammatik taýdan birlik san görnüşinde-de, köplük san görnüşinde-de gelip bilýär. Meselem: *biz tarap, siz tarap, biz taraplarda, siz taraplarda* we ş.m.

5. Değişlilik eýelik düşümde gelen sözüň yzyna –ky, -ki goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylanda, onuň bir komponentli-de, iki komponentli-de bolmagy mümkin. Meselem: *meniňki we kitap meniňki, seniňki we kitap seniňki, onuňky we kitap onuňky, biziňki we kitap biziňki, siziňki we kitap siziňki, olaryňky we kitap olaryňky*. Bularyň birinjisinde eýelik ediji subýekt anyk belli bolup, eýelik edilýän predmet, zat we ş.m. konkret görkezilmeyär. Ikinjisinde eýelik ediji subýekt-de, eýelik edilýän predmet, zat we ş.m. hem aýry-aýrylykda ýörite söz bilen aňladylýar. Ýöne deęişlilik manysy –ky, -ki goşulmasyny kabul edip, belli bir ýöňkemäni bildirýän sözüň üsti bilen ýüze çykýar. Gurluşy boýunça deęişliliğiň şu hili aňladylyşynyň bir ýa-da iki komponentli isim söz düzümi şekilinde bolmagy sözleýiş simuasiýasy ýa-da kontekst bilen baglanyşyklydyr.

Häzirki türkmen dilinde deęişlilik aňladylyşynyň seredilip geçilen görnüşlerinden kitabym hem meniň kitabym, kitabyň hem seniň kitabyň, kitaby hem onuň kitaby giňden ulanylýar. Değişlilik kategoriýasynyň grammatik manysy kesgitlenilende, bir tarapdan, deęişlilik goşulmalarynyň grammatik manysyna we, ikinjiden, onuň goşulan sözünden aňlanylýan leksik mana esaslanmak zerur. Şunuň bilen baglanyşykly deęişlilik manynyň düri-dürli öwüşginlik bilen ýüze çykmagy mümkin. Mysal üçin, kitabym, meniň kitabym,

kitabynyň, seniň kitabynyň, kitaby, onuň kitaby we ş.m. diýlende, belli bir şahsyň predmete, zada eýelik edýänligi ýa-da onuň belli bir şahsa degişlidigi aňladylýar, ýöne watanyň, meniň watanyň, watanyň, seniň watanyň, watany, onuň watany we ş.m. diýlende bolsa predmete, zada bolan eýeçilik däl-de, belki, subýektiň özüniň watana degişlilik aňladylýar. Bulardan başga-da kitabyň, kitabynyň, kitaby we kelläm, kelläň, kellesi sözlerine goýulan degişlilik goşulmalarynyň grammatik manysynda olaryň hersine häsiýetli many öwüşginlik ýok däl.

DÜŞÜM KATEGORIÝASY

Atlara, iş atlaryna we beýleki substantiwleşen sözlere goşulyp, sözlemde sözleriň sintaktik baglanyşygyny guramaga hyzmat edýän şekiller ulgamyna düşüm kategoriýasy diýilýär. Türkmen dilinde alty sany düşüm bolup, olaryň hersiniň öz formal görkezijisi-goşulmasy bar. Söze goşulyş orny taýdan düşüm goşulmalary san, degişlilik kategoriýalaryndan soňra goşulyp, şol sözüň formal-grammatik şekilini emele getirýär. Başgaça aýdanyňda, bu goşulmalar sözüň dilde ulanylyşyny doly formirleýär, ol sözi gutarnykly suratda pikir alyşmaga ýaramly hala salýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde formal-grammatik taýdan doly differensirlenen alty sany düşüm bar: baş düşüm, eýelik düşüm, ýöneliş düşüm, ýeňiş düşüm, wagt-orun düşüm, çykyş düşüm. Bularyň her biriniň öz goşulmasy we özüne häsiýetli grammatik manysy bar.

Baş düşüm

Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bolmadyk we baş düşümligi beýleki düşüm şekilleri bilen hatar emele getirýänligi netijesinde belli bolýan düşümdir. Düşümde üýtgeýän sözler sölemde belli bir düşümde gelmek bilen grammatik mana eýe bolup, pikir alyşmaga ukyply bolýar. Şeýle

bolanda, goşulmasyz gelen atlar, iş atlary we beýleki atlaşan sözler baş düşümiň şekili bolýar. Bu düşüm nol şekilli düşümdir.

Baş düşümde gelen sözler, esasan aşakdaky ýaly görnüşde ulanylýar we söz bilen sözün arasyndaky sintaktik baglanyşygy, many gatnaşygyny bildirýär.

1. At+işlik görnüşindäki goşma habaryň esasy bölegi bolup gelende, köplenç, bol= görnüşindäki işlik bilen ulanylýar we passiw hereket edijini bildirýär: adam bol=, alym bol=, ussa bol=. Meselem: *Alym bolmak aňsat, adam bolmak kyn (nakyl)*.

2. Baş düşümde gelen söz bilen üçin, hakynda, dogruda kimin kömekçiler bilen ulanylanda, analitik grammatik şekil emele getirýär. Meselem: *galam bilen ýaz=, iş hakynda sözleş=, Oraz üçin al=* we ş.m.

3. Baş düşümde gelen –mak, -mek şekilindäki iş ady gerek modal sözi bilen ulanylanda, eýesiz sözlemiň habaryny emele getirmäge gatnaşýar. Meselem: *Süýt gerek, gaýmak gerek, Gaýmagy ýaýmak gerek, Gyzyň ýada bereniň gözlerin oýmak gerek (halk döredijiligi)*.

4. Baş düşüm şekilindäki söz isim söz düzüminiň garaşly komponenti bolup gelende, söz düzüminiň komponentleriniň leksik manysyna baglylykda özara biri-biri bilen dürli many gatnaşygyny düzýär.

1) Predmetiň adyny bildirýär. Meselem: *Kaspi deňzi, Garagum derýasy, Köneürgenç şäheri, Kawkaz dagy* we ş.m.

2) Predmetiň, zadyň nämä adalandygyny aňladýar. Meselem: *Magtymguly şaýoly, Ahal welaýaty, Ýalkym arçynlygy* we ş.m.

3) Söz düzüminiň birinji komponenti ikinji komponentden aňlanylýan düşünjäniň adyny bildirýär. Meselem: *türkmen konýagy, müsür pagtasy, Nowruz baýramy, anna güni, diller instituty, sözlük bölümi* we ş.m.

5. Baş düşüm şekilindäki söz ýüz tutma söz hyzmatynda giňden ulanylýar. Meselem: *Öwez oglum tapylnasa, sürmersiň döwrany, daglar. Magtymguly sözle herne bileniň (Magtymguly)*.

Eýelik düşüm

Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bar bolan düşümdir. Bu düşümde gelen atlar *kimiň? nämäniň? niräniň?* diýen soraglara jogap bolýar. Eýelik düşüm dilde goşulmaly (enäniň arzuwy) we goşulmasyz (mekdep müdiri) görnüşlerde mümkin.

Eýelik düşüm hemişe degişlilik kategoriýasynyň belli bir ýöňkemesinde gelen söz bilen ulanylyp, söz düzüminiň garaşly komponentini esasy komponent bilen sintaktik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýär we many taýdan esasy komponentden aňlanylýan predmetiň, zadyň, düşünjäniň kime ýa-da nämä degişlidigini aňladýar. Bular, esasan, aşakdakylardan ybarat:

1. Eýelik düşümde gelen has atlar öz anyklaýan sözünden aňlanylýan predmete, zada, düşünjä eýelik ediji subýekti aňladýar. Meselem: *Orazyň kitaby, Maralyň owlasy* we ş.m.

2. Degişlilik söz düzüminiň ikinji komponenti ýa-da iki komponenti-de garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan sözlerden bolanda, eýelik düşümde gelen birinji komponent garyndaşlyk gatnaşygyny bildirýär. Meselem: *inimiň gyzy, daýzamyň agtygy, Jereniň baldyzy, Orazyň kakasy* we ş.m.

3. Aýyklaýan sözünüň manysy bilen baglanyşykly eýelik düşümde gelen at many taýdan haýsydyr bir tarapdan oňa dahylly bolup çykýar. Meselem: *Orazyň obasy, Maralyň mekdebi* we ş.m.

4. Eýelik düşümde gelen söz iş atlary bilen ulanylanda, iş-hereketi, gymyldyny ýerine ýetirijini aňladýar. Meselem: *mugallaymyň okadyşy, itiň üýrmesi* we ş.m.

5. Eýelik düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň belli bir bölegini aňladýar. Meselem: *agajyň şahasy, armytyň ýapragy, goýunuň kellesi* we ş.m.

6. Eýelik düşümde gelen söz öz aýyklaýan adyndan aňlanylýan düşünjäniň hemişelik alamatyny bildirýär. Meselem: *Günüň şöhesi, Aýyň ýagtysy, sözüň manysy* we ş.m.

7. eýelik düşümde gelen söz aýyklaýan sözi bilen bilelikde kär, wezipe görkezip, birinji komponent wezipäniň adyny we ikinji komponent hem wezipäni bildirýär. Meselem: *şäheriň häkimi, geňeşiň başlygy, bölümiň müdiri* we ş.m.

8. Eýelik düşümde gelen söz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň düzümini görkezýär. Meselem: *goýunlaryň sürüsi, işgärleriň hemmesi* we ş.m.

9. Eýelik düşümde gelen söz ýer, tarap, ugur aňladýan sözlerden bolanda aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň ornuny, ýerini, tarapyny bildirýär. Meselem: *Köneürgençiň ýadygärlikleri, gündogar şahyrlary, lebap dayhanlary* we ş.m.

10. Eýelik düşüm şekilindäki söz sanlary aýyklarap gelende, mukdar çäklendirme mazmuna eýe bolýar. Meselem: *kitaplaryň altysy, etraplaryň üçüsi, talyplaryň onusy* we ş.m.

Ýöneliş düşüm

Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijili-goşulmaly düşümdir. Häzirki türkmen dilinde ýöneliş düşümiň –a, -e şekili giňden ulanylýar. Eger ýöneliş düşümiň degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesinde gelen sözlere goşulsa, degişlilik hem düşüm goşulmalarynyň sepgidinde -n sesi artdyrylýar. Meselem: *Oraza, Merede; emma kakasyňa, ejesine* we ş.m. Ýöneliş düşümde gelen söz *kime? nämä? nirä?* diýen soraglara jogap bolýar. Meselem: *kime? Oraza, nämä? kitaba, nirä? şähre*. Käte baglanyşýan sözüniň leksika-semantik manysyna baglylykda ýöneliş düşümde gelen söz *kim üçin? nämä üçin? näçä? haçana?* ýaly soraglara-da jogap bolup bilýär. Meselem: *Oraza getirdim. Okamaga aldym. 10 manada aldym. Ertire ýetişdirmeli*. Ýöneliş düşümde gelen

söz özünüň hem aýyklaýan sözünüň manysyna hem-de bularyň özara semantika-sintaktik gatnaşygyna görä, esasan, aşakdaky ýaly manylary aňladýar.

1. Öz manysy boýunça tarap ugur aňladýan sözler ýöneliş düşümde gelende, bir ýerden ikinji ýere süýşmegi aňladýan hereket-işlikleri bilen baglanyşyp, hereketiň gönükdirilen ugryny, tarapyny bildirýär. Meselem: *Pöwrizä gitmek, aşaga inmek, daga çykmak* we ş.m.

2. Ýöneliş düşümde gelen söz obýekti aňladyp, iş-hereketiň, gymyldynyň kim we näme bilen baglanyşykly ýüze çykýanlygyny bildirýär. Meselem: *Oraza aýtmak, ýüzüne seretmek* we ş.m.

3. Ýöneliş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň kimiň we nämäniň peýdasyna bolýanlygyny ýa-da kim ýa-da näme üçin ýüze çykýanlygyny aňladýar. Meselem: *Ýalaňaja ýaz ýagşy (nakyl)*.

4. Ýöneliş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň maksadyny, sebäbini aňladýar. Meselem: *okuwa gitmek, sowgada garaşmak* we ş.m.

5. Ýöneliş düşüm goşulmasy sanlar bilen ulanylýan numeratiwlere goşulsa, bularyň ikisi bilelikde mukdar, ölçeg aňladýar. Meselem: *on manada almak, baş teňňä satmak* we ş.m.

6. Wagt birligini aňladýan aý, gün, ýyl, hepde, sagat, kimin ýöneliş düşümde gelen sözler sanlar bilen ulanylyp iş-hereketiň dowam eden wagtyny görkezýär. Meselem: *bir aýa çekmek, baş güne ýetmek, iki sagada gutarmak* we ş.m.

7. Ýöneliş düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözüne çenli, deňeç ýaly sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşanda, orun giňişliginde ýa-da wagt gatnaşygynda iş-hereketiň, gymyldynyň çäginini aňladýar. Meselem: *Mara çenli gitmek, agşama çenli garaşmak* we ş.m.

8. Ýöneliş düşümde gelen söz deňeşdirme many aňladyp deňeşdirmäniň obýektini bildirýär. Meselem: *Ýorganyňa görä aýak uzat (nakyl)*. Şeýle bolanda, ýöneliş düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözüne köplenç görä sözsoňy kömekçisi bilen baglanyşýar.

Bulardan başga-da iş atlarynyň *-mak, -mek* şekiline, substantiwleşen işlik şekillerine goşulan ýöneliş düşüm goşulmasy başga manyda-da gelip bilýär. Meselem: *okamaga gitmek; Gelene baldyz, gidene ýeňňe (nakyl)* we ş.m.

Ýeňiş düşüm

Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bar bolan düşümdir: *-y, -i, -ny, -ni*. Bulardan *-y, -i* çekimsiz we *-ny, ni* çekimlä gutaran sözlere goşulýar. Meselem: *galamy, depderi, çagany, künjini* we ş.m. Ýeňiş düşümde gelen söz *kimi?, nämäni? niräni?* diýen soraglara bolýar. Bu düşümdäki söz hemişe geçirýän işliklere baglanyp, many taýdan iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladýar we sintaktik hyzmaty boýunça doldurgyç bolýar. Bu-da ýeňiş düşümiň häsiýetli aýratynlygydyr. Formal-grammatik taýdan ýeňiş düşüm goşulmaly görnüşde-de, goşulmasyz görnüşde-de ulanylýar. Şonuň ýaly-da dilde şol bir sözüň bu düşümiň goşulmaly we goşulmasyz görnüşleriniň ikisinde-de ulanylmagy mümkin bolýan halatlary-da bar. Başgaça áydanyňda goşulmaly görnüşi goşulmasyza geçirmek ýa-da tersine, goşulmasyzy goşulmala geçirmek mümkin. Meselem: *kitap almak, kitaby almak agaç oturtmak, agajy oturtmak* we ş.m.

Ýeňiş düşümiň goşulmaly ýa-da goşulmasyz ulanylyşy, esasan atlar häsiýetlidir. Beýleki söz toparlaryna degişli söz ýeňiş düşümde gelende, adatça goşulmaly bolýar.

Ýeňiş düşümiň goşulmaly ulanylýan ýerleri.

1. Has atlar. Meselem: *Oraz Meredi çagyrdy.*
2. Adam, ynsan aňladýan jyns atlar hem, esasan, goşulmaly ulanylýar. Meselem: *Oraz okuwçyny alyp gitdi.* Munda ýeňiş düşümiň goşulmasy ulanylmasa, okuwçy sözünüň baş düşüm diýlip düşünilmek ähtiyajy bar.

3. Degişlilik goşulmasyny kabul eden atlar köplenç ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. Meselem: *Oraz mugallymyny tanady; Meret kitabyny aldy.*

4. Ýeňiş düşümdäki adyň öňünden ony aýyklaýan hemme, ähli, bary, bütin kimin aýyrgyçlar gelende, ýeňiş düşüm goşulmaly görnüşde ulanylýar. Meselem: *Hemme okuwçyny toplady. Bu obany synlady. Bütin halky çagyrdy.*

5. Eger ýeňiş düşümde gelen at bilen onuň baglanyşýan işliginiň arasynda başga-da sözler getirilse, ýeňiş düşüm goşulmaly görnüşde ulanylýar. Meselem: *Oraz kitaplary çaltlyk bilen ýygnady*

6.–mak, -mek şekilindäki iş ady ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. Meselem: *Gorkmagy, ürkmeği bilmeyär.*

7. At we görkezme çalyşmalary ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. Meselem: *Oraz ony gördi, olam muny tanady. Seni çagyrdy, emma meni çagyrmady. Bizi tanadylar, ýöne biz olary tanamadyk*

Bulardan başga-da, ýeňiş düşümiň goşulmaly ýa-da goşulmasyz görnüşde ulanylyşy onuň baglanyşýan işliginiň talabyna görä bolmagy mümkin. Ýeňiş düşümiň goşulmasyz ulanylyşy durnukly birikmelerde, frazeologik söz düzümlerinde duşýar. Meselem: *teklip girizmek, ýol bermek, ýol açmak, gaz bermek, gazap etmek we ş.m. Hereket etmek, ussaçylyk etmek, söz almak, söhbet gurmak, talap etmek ýaly goşma sözlerde-de ýeňiş düşümdäki söz goşulmasyz gelýär.*

Ýeňiş düşümiň goşulmaly hem goşulmasyz ulanylyşy semantika bilen baglanyşykly bolup, anyklamak zerur bolanda, goşulmaly we tersine, zerur bolmadyk ýagdaýynda-da goşulmasyz görnüşde bolup biler. Meselem: *kitabý almak, kitap almak, agajy oturtmak, agaç oturtmak, ot ýakmak, ody ýakmak we ş.m.*

Wagt-orun düşüm

Formal-grammatik taýdan ýörite şekili-goşulmasy bar bolan düşümdir: -da, -de. Bulardan –da düzüminde ýogyn we –de hem düzüminde inçe çekimlisi bolan sözlere goşulýar. Meselem: *obada, şäherde.* Degişlilik kategoriýasynyň

üçünji ýönkemesinden gelen sözler wagt-orun düşümde –*nda*, –*nde* goşulmasyny kabul edýär: *kitabynnda*, *çagasynda*, *mekdebinde* we ş. m.

Wagt-orun düşümde gelen söz, esasan, iş-hereketiň, gymyldynyň bolýan ýerini ýa-da wagtyny aňladyp, predmetiň, zadyň ýerleşýän nokadyny ýa-da anyk wagt, düşünjesini bildirýär. Bu düşümde gelen söz nähili leksik many aňladýanlygy bilen baglanyşykly orun, wagt, obýekt bildirýär. Bulary, esasan, aşakdaky ýaly görkezmek mümkin.

1. Wagt-orun düşümde gelen söz orun aňladýan bolsa niredede? diýen soraga jogap bolup, predmetiň, zadyň ýerleşýän ýerini ýa-da iş-hereketiň bolýan ornuny aňladýar. Meselem: *Oraz obada ýaşayar*, *Meret- şäherde*. *Kitap tekjede dur*.

2. Wagt-orun düşümdäki söz iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladýar we *nämede? kimde?* diýen soraga jogap bolýar. Meselem: *Meniň bu suwda hiläm ýok* (B. Kerbabayew). *Ata-enäniň göwni ogulda, gyzda, ogul-gyzyň göwni dag bilen düzde* (nakyl). *Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz. Ärde gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz*. (Magtymguly).

3. Wagt-orun düşümde gelen söz wagt aňladýan bolsa, ol iş-hereketiň wagtyny bildirýär we *haçan?* diýen soraga jogap bolýar. Meselem: *Aýda gelseň aýak bar, günde gelseň taýak bar* (nakyl). *Ýygnak başde başlanýar*.

Çykyş düşüm

Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bar bolan düşümdir: –*dan*, –*den*. Bulardan –dan düzüminde ýogyn we –den hem düzüminde inçe çekimlisi bolan sözlere goşulýar. Meselem: *Obadan*, *şäherden*. Degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýönkemesinde gelen sözler çykyş düşümde –*ndan*, –*nden* goşulmasyny kabul edýär: *obasyndan*, *aýagyndan*, *şäherinden*, *ejesinden* we ş.m.

Bu düşümde gelen sözler *kimden?*, *nämeden?*, *nireden?* diýen soraglara jogap bolýar. Meselem: *Orazdan*, *atdan obadan* we ş.m.

Çykyş düşümiň grammatik manysy kesgitlenilende onuň goşulýan sözünüň hem-de düşüm goşulmasynyň, şonuň ýaly-da, çykyş düşümde gelen sözüň öz baglanyşýan sözi bilen semantika-sintaktik gatnaşygyna esaslanmak zerur. Şu esasyda çykyş düşümiň aşakdaky ýaly manylaryny görkezmek mümkin.

1.Çykyş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň başlanan nokadyny aňladýar. Meselem: *Okuwçylar mekdepeden çykdylar. Oraz şäherden gaýdypdyr.*

2. Çykyş düşümdäki söz iş-hereketiň, gymyldynyň ýüze çykýan ýerini, bolup geçýän ornuny aňladýar. Meselem: *Ýapdan akan suw oda baryp ýetdi. Ýoldan baryan adamlar aýak çekdiler.*

3.Çykyş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladýar. Meselem: *Serçeden gorkan dary ekmez (nakyl).*

4.Çykyş düşümde gelen söz deňeşdirme manyda gelýär. Meselem: *Atdan beýik, itden pes (matal). Gyldan inçe, gylyçdan ýiti. (matal).*

5. Çykyş düşümdäki söz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, predmetiň materialyny, nämeden ýasalandygyny aňladýar. Meselem: *Jeren altynndan ýüzük, kümüşden gupba ýasatdy.*

6. Çykyş düşümdäki söz sanlar bilen ulanylanda, onuň bilen bilelikde ölçeg mukdar aňladýar. Meselem: *Oraz iki günden geler. Gazeti müň manatdan satýar.*

7. Çykyş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň sebäbini aňladýar. Meselem: *„Sürüli goýny hem açlykdan gyrlyp başlady (B.Kerbabaýew). Ekiz guzularyny yzyna tirkäp, guýrugy elek ýaly dok goýunlar mylaýym güneşden lezzet alardylar (B. Kerbabaýew). Otlynyň guguryan seslerinden haýykdy, öý ýaly süýşüp gelýän gara kellesinden gorkdy (B. Kerbabaýew).*

SYPATLAR

Sypatlar özbaşdak many aňladýan söz toparlarynyň biri bolup, leksika grammatik manylary aňladýar, başga söz toparlaryndan ýasalyp bilýär we täze sözleri ýasamaga hyzmat edýär, sözlem agzasy bolýar, sypatlaryň özüne häsiýetli grammatik kategoriýasy bar.

Sypatlara degişli sözler predmetiň, zadyň ýa-da predmetleşen düşüňjäniň haýsy-da bolsa bir alamatyny: hilini, reňkini, tagamyny, göwrümini, möçberini, mukdaryny, ýagdaýyny, gylyk-häsiýetini, şekilini we başga-da şuna meňzeşleri bildirýär. Diýmek, predmetiň, zadyň, predmetleşen düşüňjäniň haýsy-da bolsa bir hususy aýratynlygyny aňladýan sözlere **sypatlar** diýilýär. Sypatlar *nähili?*, *niçik?*, *nätüýsli?*, *neneňsi?* kimin soraglara jogap bolýar. Meselem: *owadan* mata, *sary* gül, *gyzyl* galam, *ýaranjaň* adam, *üýregen* it, *geň* waka, *bet* oglan, *uly* ýol, *beýik* jaý, *açyk* gapy, *murtlak* ýigit, *suwly* ýap, *duzly* nahar we ş.m.

Atlaşan sypatlar, edil atlar ýaly, sözlemiň her hili agzasy bolup bilýär. Sypatlar başlangyç şekilinde, esasan, sözlemiň aýyklaýjy agzalaryndan aýyrgyç we ahwalat, belli bir derejede eýe, habar bolup ulanylýar. Meselem: *Bermezek* taňrydan *irmezek* awçy alar (Nakyl). Süýt *ak*, suw *gara* diýenine ynanyyp bolmaýar. *Parasatly* pikirlenmek, *oýlanyşykly* geplemek. *Ýagşydan* at galar, *ýamandan* set (Nakyl). *Akmak* sürer döwrany, *akylly* onuň haýrany (Nakyl). Işiň düşse, *mert* galtaman *ýagşydyr* (Magtymguly). Märekede *ýagşy-ýaman* deň bolar (Magtymguly) we ş.m.

Sypataryň özüne häsiýetli hususy aýratynlyklary bar. Sypatlara dereje kategoriýalary mahsusdyr. Meselem: *gyzyl-gyzylyrak-gyp gyzyl*, *çym gyzyl*, *iň gyzyl*, *juda gyzyl* we ş.m.

Gurluşy boýunça sypatlaryň iki görnüşini bellemek bolar.

1.Sada sypatlar. Muňa bir kökli sypatlar degişlidir. Bular hem öz nobatynda ýasama we ýasam däl sypatlar diýen iki topara bölünýär. a) ýasama däl sypatlara hiç hili ýasaýjy serişdesi bolmadyk sypatlar degişlidir. Meselem: *ak*, *gara*, *sary*, *ýagşy*, *ýaman*, *uly*, *kiçi* we ş.m. b) ýasama sypatlar – muňa dürli

söz ýasaýjy serişdeleriň gatnaşmagy bilen ýasalan sypatlar deňşlidirler. Meselem: *suwly, duzly, duzsuz, murtlak* we ş.m.

2.Goşma sypatlar. Muňa iki we ondan-da köp sözden ýa-da sözüň gaýtalanmasy bilen emele gelen sypatlar deňşlidir. Bularyň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek mümkin. a) Goşma sypatlar. Meselem: *kör zehin* adam, *agzyaçyk* çaga, *agzybir* maşgala, *agzala* adamlar we ş.m. b) jübüt gaýtalanýan sypatlar. Meselem: *gyzyl-gyzyl* horazlar, *beýik-beýik* daglar, *aňnat-aňnat* gum depeleri, *uly-uly* daşlar. ç) Düzümlü sypatlar. Meselem: *saçy uzyn* gyz, *galam-gaşly* gelin, *hünji dişli* kenizler, *şirin dilli* adam, *demir donly* Görogly. Bularyň *badam gabak, ýuka dodak, pisse dahan, şirin diwan* kimin ulanylyşy-da bar.

Asyl we ýasama sypatar.

1. Asyl ýa-da ýasama däl sypatlar öz leksik manysy bilen predmetiň, zadyň ýa-da predmetleşen düşüňjäniň belli bir alamatyny aňladýar. Bular adamyň görüş, duýuş agzalary esasynda anyklyanan anyk ýa-da abstrakt düşüňjeleridir. Başgaça aýdylanda, asyl sypatlaryň leksik manysyny haýsydyr bir zat bilen esaslandyrmak mümkin däl. Meselem: *gyzyl* galam, *ak* mata, *süýji* gawun, *gök* asman, *ýaşyl* baýdak we ş.m. Ýöne käbir asyl sypatlaryň taryhy taýdan ýasama bolmagy-da mümkin. Emma dilimiziň häzirki ýagdaýynda olaryň ýasamadygy bildirmeýär. Meselem: *ýaş-yl* baýdak, *gyz-yl* mata. Ýasama sypatlar bilen deňeşdirilende, asyl sypatlaryň mukdary azam bolsa, olaryň ulanylyşynyň grammatik, semantik, stilistik mümkinçiligi giň bolýar. Mysal üçin, sypat derejelerini ýasaýjy goşulmalar, köplenç, asyl sypatlara goşulýar. Meselem: *ak-agymtyl, gara-gap gara, ýaşyl-ýap ýaşyl, gowy-iň gowy, juda gowy, sary-saryrak, uly-ulurak, has uly* we ş.m.

2. Ýasama sypatlar söz ýasalyşyň dürli ýollary bilen emele gelen ýasama sözlerdir. Asyl sypatlardan tapawutlanyp, bularyň aňladýan manysy haýsy sözden emele gelen bolsa, şonuň leksik manysyna esaslanýar. Başgaça aýdylanda, ýasama sypatyň leksik manysyny ýasaýjy sözüň leksik manysy bilen düşündirmek mümkin. Meselem: *duzly* nahar, *suwsuz* ýap, *açyk* gapy, *namysjaň*

oglan, *saçlak* gyz, *bidäne* üzüm, *bitertip* çaga, *agşamky* nahar, *gijeki* waka, *gündizki* iş, *gündelik* alada we ş.m. Ýasama sypatlar diliň leksikasynda uly orun tutýar. Häzirki zaman türkmen dilinde morfologik, sintaktik we leksika-semantik ýollar bilen emele gelen sypatlar giňden ulanylýar.

Sypatlar aňladýan manylarynyň görnüşi boýunça iki topara – hil we otnositel sypatlara bölünýärler.

Hil sypatlara manysyndan hil, alamat, gylyk-häsiýet, reňk, tagam aňladýan *nähili?*, *neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýan asyl, ýasama we dereje goşulmalaryny kabul eden sypatlar degişlidir. Meselem: *kiçi-kiçiräk*, *ak-agymtyl*, *şadyýan-şadyýanja*, *owadan-owadanja*, *akylly-akyllyja*, *zehinli-zehinliräk* we ş.m.

Otnositel sypatlar predmetleriň, düşüňjeleriň hilini, wagt, orun, degişlilik taýyndan bir predmetiň başga predmete gatnaşygyny, predmetde ýada adamda bir zadyň bardygyny ýa ýokdugyny görkezýän sözlerdir. Olar morfologik gurluşy boýunça ýasamadyrlar. Meselem: *kitaply* (oglan), *türkmenistanly* (ýazyjy), *otluk* meýdan, *suwly* (ýap), *düýnki* (ýygnak), *gijeki* (waka), *pagtasyz* (meýdan) *toýdaky* (märeke) we ş.m.

SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Asyl sypatlara garanynda, ýasama sypatlar köpdür. Sypatlar diliň içki serişdeleriniň gatnaşmagynda dürli ýollar bilen emele gelýär.

1. Morfologik ýol bilen sypatlaryň ýasalyşy türkmen we beýleki türki dillerde has önümlidir. Şu ýol bilen sypat ýasamaga dürli-dürli söz ýasaýjy goşulmalar gatnaşýar we olaryň hersiniň söz ýasaýjylyk mümkinçiligi-de biribirinden düýpli tapawutlanýar.

2. Sintaktik ýol bilen sypatlaryň emele gelşi türkmen we beýleki türki dillerde uly orun tutýar.

3. Leksika-semantik ýol bilen sypatlaryň mukdarynyň artyşy belli bir derejede duşýar.

Sypatlaryň morfologik ýol bilen ýasalyşy

Beýleki söz toparlarynda bolşy ýaly, goşulmalaryň üsti bilen sypatlaryň ýasalyşy giň gerime eýedir. Sypat ýasaýjy goşulmalar şekil taýdan we hyzmaty boýunça dürli-dürlüdür. Sypat ýasaýjy alynma goşulmalar hem bar. Morfologik gurluşy taýdan sypat ýasaýjy goşulmalar ýönekeý we goşma bolup biler. Meselem: *akyl+ly* okuwçy, *gije+ki* waka, *ir+mez+ek* awçy, *saç+lak* gyz. Sypat ýasaýjy goşulmalaryň arasynda sinonimlik, antonimlik, omonimlik gatnaşykda gelýän ýeri-de bar. Meselem: *bergili* adam/ *bergidar* adam, *biakyl* adam/ *akylsyz* adam we ş.m. *suwly* ýap/ *suwsuz* ýap, *tertipsiz* okuwçy/ *tertipli* okuwçy, *kesgir* pyçak/ *kesmez* pyçak we ş.m. *kitabý* dil, *taryhy* waka, *emeli* ýüpek we *dyky* (at), *tuty* (at), *süri* (at) we ş.m.

Ýasama sypatlaryň köpüsi, esasan, atlardan we işliklerden emele gelen sözlerdir. Bu ýagdaý şu söz toparlaryna degişli sözleriň köplügi we sypat ýasaýjy goşulmalaryň söz ýasaýjylyk mümkinçiligi bilen berk baglanyşyklydyr.

Söz ýasaýjy goşulmalar, şol sanda, sypat ýasaýjylar önümlilik we önümsizlik taýdan tapawutlanýar. Adatça, önümlü söz ýasaýjy goşulmalaryň nähili manyly söz ýasaýandygy söze goşulmanka-da bildirýär. Mysal üçin: sypat ýasaýjy önümlü – *ly*, *-li* goşulmasy we onuň bilen antonimlik ganaşyk düzýän –*syz*, *-siz* goşulmasy ýasaýjy sözüň manysy bilen baglanyşykly barlyk, ýokluk manyly sypatlary ýasaýandygy heniz ýasaýjy söz ýok ýerinde-de bildirip dur.

Häzirki zaman türkmen dilinde söz ýasaýjy goşulmalaryň aýry-aýry söz manylaryny degişli söz ýasamaga bolan ukyby, belli bir derejede, ýöriteleşendir, ýöne söz ýasaýjy goşulmalaryň, şol sanda sypat ýasaýjy goşulmalaryň-da birentegi diňe bir söz toparyny däl-de, eýsem birnäçe söz toparyna degişli söz ýasap bilýändigini-de bellemek gerek. Mysal üçin: *-ly*, *-li*, *-syz*, *-siz* goşulmalary, esasan, sypat ýasaýjy we –*çy*, *-çi* goşulmasy, esasan at ýasaýjy we ş.m. bolup ýöriteleşenem bolsa, bularyň käte başga söz toparyna girýän sözleri emele getirýänligi bellidir. *Akylly* adam, *suwly* ýap, *duzsuz* nahar, *suwsuz* ýap

diýlende, *-ly, -li, -syz, -siz* goşulmalarynyň goşulmagy bilen sypat ýasalypdyr. Bu-da şu goşulmalaryň ýörgünli söz ýasaýjylyk hyzmatydyr. Şunuň bilen birlikde, *garly, guşly* diýen sözleriň at bolup ulanýanlygyny-da bellemek gerek. Diýmek, azam bolsa, *-ly, -li* goşulmasy at ýasamaga-da gatnaşýar. *Işçi, demirçi* diýende, *-çy, -çi* at ýasaýan hem bosa, şu goşulmanyň goşulmagy bilen emele gelen *adamçy* düýe, *böwürçi* aýal diýeninde *-çy, -çi* goşulmasyny kabul eden söz sypatdyr. Elbetde, şeýle söz ýasaýjy goşulmalaryň haýsy-da bolsa, esasan, belli bir söz toparyny ýasaýjy bolup gidenligini we onuň beýlekisiniň ujypsyzlygyny bellemek bolar.

-ly, -li goşulmasy iň önümlü sypat ýasaýjy goşulma bolup, goşulan sözüniň (ýasaýjy sözüň) leksik manysy bilen baglanyşykly barlygy, bir zada eýelik etmegi aňladýan sypat ýasaýar. Meselem: *miweli* agaç, *ýagly* palaw, *güýçli* adam, *hormatly* myhman we ş.m.

-syz, -siz goşulmasy bilen ýasalan sypatlar ýasaýjy sözden aňlanylýan düşüňjäniň ýokdugyny, ýetmeýändigini gereginden kemterdigini aňladýar. Meselem: *suwsuz* ýap, *kitapsyz* okuwçy, *duzsuz* nahar, *gelşiksiz* köýnek we ş.m.

-ly, -li, -syz, -siz antonimik manydaş bolup, bular goşma sypatlaryň düzüminde-de ulanylýar. Meselem: *akylly-başly* maşgala, *öýsüz-öwzarsyz* adamlar.

-lyk, -lik türkmen we beýleki türki dillerde önümlü söz ýasaýjy goşulmalaryň biri bolup, goşulan sözüniň, ýagny ýasaýjy sözüň leksik manysy bilen baglanyşykly ondan aňlanylýan düşüňjäniň bollugyny, köplügin, predmetiň, zadyň nämä gerekligini, niýetlenendigini ýa-da degişliligini aňladýan sypat ýasaýar. Meselem: *otluk* meýdan, *gumluk* ýer, *iýmlik* däne, *satlyk* mata, *güýzlük* bugdaý, *ýazlyk* bugdaý, *ýolluk* haryt we ş.m.

-ky, -ki goşulmasynyň üsti bilen öz manysyndan wagt-giňişlik aňladýan sözlerden wagt, orun, giňişlik degişliligi bildirýän sypatlar emele gelýär. Meselem: *agşamky* toý, *gyşky* synag, *ertirki* iş, *ilerki* oba, *çetki* öý, *ortaky* tam we ş.m.

-daky, -däki goşulmasynyň sypat ýasaýşy-da duşýar. Meselem: *gumdaky* sazak, *golaýdaky* tokaý, *deňizdäki* balyk, *gökdäki* dileg, *obadaky* garyndaş, *ýoldaky* waka we ş.m.

-lak, -lek goşulmasy, esasan, ynsanyň bedeni bilen baglanyşykly sözlere goşulyp, ýasaýjy sözün manysyndan aňlanylýan düşünjäniň köplüginini ýa-da göwrüm taýdan ululygyny, umuman, barlyk hem bolluk aňladýan sypat emele getirýär. Meselem: *saçlak* oğlan, *murtlak* ýigit, *burunlak* adam, *eginlek* pälwan, *sünklek* mal we ş.m.

-daş, -deş goşulmasynyň kömegi bilen haýsy-da bolsa bir tarapdan umumylygy bolan düşünjäni aňladýan sypat emele gelýär. Bu umumylyk ýasaýjy sözün leksik manysyndan we sypat ýasaýjy goşulmanyň grammatik manysyndan belli bolýar. Meselem: *süýtdeş* dogan, *pikirdeş* adam, *ýürekdeş* adam, *syrdaş* dost we ş.m.

-yk, -ik goşulmasy goşulyp, ýasaýjy sözün leksik manysy bilen baglanyşykly ýagdaý, boluş, hal aňladýan sypatlar emele gelýär. Meselem: *ýanyk* çörek, *ýyrtyk* mata, *deşik* bedre, *ownuk* pul, *döwür* pil we ş.m.

-ak, -ek goşulmasy işliklere goşulyp, onuň manysyna görä, predmete, zada, ynsana, janly-jandara we başga-da şuna meňzeşlere mahsus bolan alamaty, häsiýeti, gylygy we şuna meňzeşleri aňladýan sypat emele getirýär. Meselem: *gorkak* adam, *ürkek* mal, *süsek* goç, *agsak* towşan, *ýumşak* düşek we ş.m.

-gyr, -gir, -gur, -gür köp wariantly goşulma düýp işliklere goşulyp, onuň manysyna görä hal-ýagdaý, häsiýet aňladýan sypat ýasaýar. Meselem: *duýgur* towşan, *algyr* laçyn, *gitgir* ýorga, *ötgür* pyçak, *kesgir* palta we ş.m.

-ançak, -ençek, -çak, -çek goşulmasy işliklere goşulyp, ýasaýjy sözün manysyna görä, predmetiň, zadyň ýagdaýyny, şkilini bildirýän sypat emele getirýär. Meselem: *typançak* ýer, *sürçek* ýol, *ýylmançak* ýer, *güberçek* çiş we ş.m.

-*agan*, -*egen* goşulmasynyň üsti bilen ýasaýjy sözüň manysyna has bolan gylyk-häsiýet, ýagdaý aňladýan sypatlar ýasalýar. Meselem: *depegen* eşek, *üýregen* it, *ýatagan* oglan, *gezegen* adam, *gaçagan* öküz we ş.m.

-*yn*, -*in*, -*gyn*, -*gin* goşulmasy ýasaýjy sözüň manysyndan gelip çykýan düşüňjä mahsus bolan ýagdaýy, haly aňladýan sypat emele getirýär. Meselem: *kesgin* şemal, *gyzgyn* çay, *azgyn* adam, *doýgun* reňk we ş.m.

-*jaň*, -*jeň* goşulmasy ýasaýjy sözüň manysy bilen esaslanýar. Gylyk-häsiýet, ýagdaý, bolluk aňladýan sypatlary emele getirýär. Meselem: *namysjaň* adam, *zeyrenjeň* aýal, *ýaranjaň* işgär, *nebisjeň* ussa, *öwünjeň* oglan we ş.m.

Seredilip geçilenlerden başga-da, häzirki türkmen dilinde alynma sözleriň düzümi bilen geçen alynma sypat ýasaýjy goşulmalary ulanylýar. Bularda ýasaýjy söz bilen ýasaýjy goşulmanyň özbaşdak bölünýänligi hem olaryň hersiniň özara biri-biri bilen deriwasion (söz ýasaýjylyk) gatnaşyga girýänligi sypat ýasaýjy alynma goşulmalary çäklendirmäge mümkinçilik berýär. Muňa mysal edip, alynma goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalan aşakdaky ýaly sypatlary görkezmek bolar:

-keş: *çilimkeş* adam, *jepakeş* daýhan.

-dar: *algýdar* kärendeçi, *bergidar* adam.

-kär, -gär: *hilegär* tilki, *günäkär* adam.

-bi: *bikanun* iş, *bigünä* adam, *bigadyr* adam.

-nä: *nätanyş* myhman, *näbelli* iş,

-bet: *betnebis* kişi, *bedasyl* adam, *betnyşan* maýmyn.

Sypatlaryň sintaktik ýol bilen ýasalýşy

Häzirki türkmen dilinde sypatlaryň sintaktik ýol bilen emele gelşi önümlidir. Şeýle bolanda, adatça, birden artyk sözleriň goşulyşmagy netijesinde sözler emele gelýär. Şu ýol bilen dörän sypatlar, häzirki türkmen dilinde uly orun tutýar. Bularyň aşakdaky toparlaryny bellemek gerek: 1. Goşma sypatlar; 2. Düzmeli sypatlar; 3. Tirkeş sypatlar.

1.Goşma sypatlar. Birden artyk özbaşdak sözden emele gelip, bitewi bir basym bilen áýdylýp, predmetiň, zadyň, hadysanyň haýsy-da bir alamatyny aňladýar. Meselem: *ýelýürek* adam, *agajet* ýigit, *goýungöz* gyz we ş.m. Goşma sypatlary hasyl edýän sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini we olaryň özara biri-biri bilen semantika-sintaktik gatnaşygyny hasaba alyp, olaryň dürli tipini bellemek bolar.

1) iki düýp sözden emele gelenler. Bulary hasyl edýän bölekler özara biri-biri bilen dürli-dürli gatnaşykda gelýär we her hili söz toparyndan bolup bilýär.

a) **at+at:** *guşgursak* bugdaý, *ýelýürek* adam, *agajet* ýigit, *itgylyk* aýal, *atýürek* batyr.

b) **sypat+at:** *garanebis* adam, *çalajan* guş, *dokmäde* adam, *açgöz* adam, *doňýürek* hossar.

ç) **sypat+sypat:** *alagury* ot, *alaýaşyl* meýdan, *alagaraňky* gije.

d) **san+at:** *dörtgoşma* bilezik, *dörtgyraň* palas, *üçaýak* tagan, *ýeke* göz döw, *altyganat* öý.

2) komponentleriň biri düýp söz we beýlekisi goşulmaly bolanlar:

a) **at+ortak işlik:** *zähmetsöýer* aýal, *kellekeser* kişi, *irbişer* pomidor, *ilhalar* ýolbaşçy, *işýakmaz* adam.

b) **at+degişlilik goşulma+sypat:** *içigara* görüp, *päliýaman* bahyl, *şähdaçyk* adam, *zandyýaman* näkes.

Sintaktik taýdan seredeniňde şu hili sypatlaryň komponentleriniň arasyndaky grammatik baglanyşyk we semantik gatnaşyk durnukly bolup, olar bilelikde belli bir many we söz şekilini emele getirýän serişdedir. Aslynda, goşma sypatlar aýyklaýjy we aýyklaýan gurluşlardan emele gelen bolmagy mümkin. Ilkibaşda şu hili sypatlaryň ilkinji komponentleriniň *-ly*, *-li* goşulmaly bolandygyny güman etmek bolar. Çünki *iki dilli* biwepa, *ýeke gepli* adam kimin goşma sypatlarda *-ly*, *-li* goşulmasyny aýyrsaň, olar sypat bolmak häsiýetini ýitirýär. Emma bular *-ly*, *-li* goşulmaly gelende, goşma sypat hasaplanýar. Käbir goşma sypatlar *-ly*, *-li* goşulmaly gelende-de, goşulmasyz gelende-de

sypatlyk häsiýetini saklaýar. Meselem: *ak ýürekli* adam – *ak ýürek* adam, *itgylykly* adam – *itgylyk* adam, *at ýürekli* batyr – *at ýürek* batyr.

2. **Düzmeli sypatlar.** Sypatlandyрма mahsus bir söz (sada sypat) ýa-da iki söz (goşma, tirkeş sypatlar) arkaly aňladylýan sypatlara düzmeli sypat diýilýär. Bularyň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek mümkin:

1) aýyrgyçly gatnaşykda gelen düzmeli sypatlar. Meselem: *dört motorly* uçar, *dört örüm* saç, *uzyn boýly* adam, *ikidilli* biwepa, *iki otagly* jaý we ş.m.

2) komponentleri predikativ (eýe+habar) gatnaşygynda gelen düzmeli sypatlar. Meselem: *sary uzyn* gyz, *eli egri* adam, *göwni açyk* gyz, *päli ýaman* duşman we ş.m. Mysallardan görnüşi ýaly, şu hili düzmeli sypatlar, köplenç, ynsan dogrusynda ulanylýar we olaryň birinji komponenti atlardan, ikinji komponenti-de sypatlardan bolýar.

3) birinji komponent ýöneliş düşümde gelen atdan we ikinjisi-de sypatdan gelen düzmeli sypatlar hem bar. Meselem: *gepe çeper* adam, *nana mätäç* garyp.

4) birinji komponenti çykyş düşümde we ikinjisi-de işlikden bolan düzmeli sypatlar. Meselem: *başdan sowma* jogap, *iňňeden çykma* täze don, *taňrydan tapan* ogry we ş.m.

5) birinji komponenti degişlilik goşulmasy we ikinjisi-de sypatdan bolan düzmeli sypatlar. Meselem: *egni gyzyl* donly, *kellesi gara* telpekli, *bili tirme* guşakly, *aýagy gara* mesili, *kellesi altyn* jygaly we ş.m.

3. **Tirkeş sypatlar.** Deň baglanyşykly gelip, iki sözden hasyl bolan sypatlara tirkeş sypatlar diýilýär. Bularyň ikisi bilelikde predmetiň, zadyň, hadysanyň belli bir alamatyny aňladýar we olaryň her biri özbaşdak basym bilen aýdylýar. Şekili boýunça sypatlaryň aşakdaky görnüşlerini görkezmek bolýar:

1. Meňzeş şekilde gelen bir sözün iki gezek gaýtalanmasy bilen hasyl bolan tirkeş sypatlar manyny güýçlendirmek, köplük, modal many öwürşegini aňlatmak üçin ulanylýar. Meselem: *aňňat-aňňat* gum depeleri, *läheň-läheň* dag daşlary, *gap-gap* däneler, *hatar-hatar* obalar, *uzyn-uzyn* derekler, *petde-petde*

ýandaklar, *ulgam-ulgam* jülgeler, *ötlem-ötlem* ak otaglar, *baýdak-baýdak* ýigitler we ş.m. Şu hili ýol bilen sypatlaryň ýasalyşy giň ýaýrapdyr.

2. Garşylykly many gatnaşykda gelen barlyk-ýokluk aňladýan sözlerden emele gelen tirkeş sypatlar düzümi boýunça atlardan, işliklerden sypatlaryň özünden bolup bilýär. Bular, köplenç, güýçlendirme hem takyklama many aňladýarlar. Gurluşy taýdan şu hili tirkeş sypatlaryň aşakdaky görnüşlerini bellemek mümkin:

a) düýp sözden düzülenler. Meselem: *Halal-haram* işler, *uly-kiçi* adamlar, *agyr-ýeňil* işler, *ýagşy-ýaman* adamlar, *ak-gara* matalar we ş.m.

b) düýp hem ýasama sözden düzülenler. Meselem: *uzyn-gysga* pürsler, *tanyş-nätanyş* myhmanlar we ş.m.

ç) iki komponenti-de ýasama sözden düzülenler. Meselem: *ýeter-ýetmez* adam, *bolar-bolmaz* iş, *akly-gyzylly* güller we ş.m.

Antonimlik gatnaşykda gelen tirkeş sypatlaryň komponentleriniň birinjisi, köplenç, barlyk, soňkusy ýokluk manyda gelýär.

3. Tirkeş sypatlaryň komponentleri sinonimik gatnaşykda gelen sözlerden ýa-da biri-birine ýakyn manyda ulanylýan sözlerden bolýar. Meselem: *sag-salamat* adam, *hapa-haşal* otlar, *akylly-başly* maslahat, *ölmez-ýitmez* edermenlik, *deňsiz-taýsyz* adamlar, *öýsüz-öwzarsyz* ykmandalar, *güllü-gülälekli* meýdan, *deňli-derejeli* myhmanlar, *akylly-paýhasly* maslahat we ş.m.

4. Komponentleriniň biri many aňladyp, beýlekisi manysyny ýitiren, ýöne bilelikde gelende bitewi many aňladýan tirkeş sypatlar. Meselem: *egri-bugry* ýol, *gaty-guty* çörek, *köne-küşül* eşik, *ýöne-möne* iş, *bölek-büçek* mata, *gyşyk-çayşyk* çyzgy, *maýda-çuýda* iş we ş.m.

5. Ýekelikde gelende komponentleriň hiç biri-de many aňlatmaýan özbaşdak ulanyлмаýan tirkeş sypatlar bitewilikde belli bir many ähmiýete eýe bolýar. Meselem: *ojuk-bujuk* iş, *gümme-sümme* jogap, *gyjy-myjy* adam, *paty-puty* goş we ş.m.

6. Tirkeş sypatyň komponentleri meňzeş sözlerden bolup, birinji bölek, köplenç, goşulmaly gelip, ýekelikde many ähmiýeti bolmadyk sözden düzülýär. Meselem: *jana-jan* dost, *sözme-söz* terjime, *köpden-köp* salam, *gapma-garşy* pikir we ş.m.

Leksika-semantik ýol bilen dörän sypatlar

Ortak, hal işlikleriň we iş atlarynyň käbir şekillerindäki (-ar, -er, -myş, -miş, -dyk, -dik, -a, -e, -ma, -me, -mak, -mek) birnäçe sözler leksika-semantik ýol bilen sypatlaryň hatyryna geçýärler we ýasama sypatlar bilen birmeňzeş hyzmaty ýerine ýetirýärler.

1. –ar, -er, şekilindäki käbir sözler. Meselem: *Güler* (ýüz), *görer* (göz), *akar* (suw), *ýanar* (ot) we ş.m.

2. –myş, -miş şekilindäki sözler. Meselem: *okumyş* (adam), *dolmuş* (adam). –myş, -miş käbir goşma sözleriň düzüminde hem duş gelýär. Meselem: *Bir köpbilmiş* (adam), *näletsinmiş* (dert), *alkakmyş* (iş) we ş.m.

3. –dyk, -dik şeklinde gelen sözler. Meselem: *dogduk* (oba), *damdyk* (gan).

4. –a, -e şeklinde gelen sözler. Meselem: *goşa* (ýaz), *sowa* (ýol), *öte* (geplemsek).

5. –ma, -me şeklinde gelen sözler. Meselem: *düýrme* (gylyç), *yňdarma* (ýigit), *oturtma* (diş), *gyzma* (wezir) we ş.m.

6. –mak, -mek şeklinde gelen sözler. Meselem: *üýşmek* (ot), *süýnmek* (haly).

SYPAT DEREJELERI

Predmetiň, zadyň, hadysanyň özüne häsiýetli umumy hem konkret alamaty bardyr. Bu alamat normal ýagdaýda ýa-da artyk, ýa-da kem, uly ýa-da kiçi, beýik ýa-da pes, güýçli ýa-da ejiz bolup biler. Bularyň her biri sypat derejelerinde öz beýanyny tapýar. Sypatlaryň manysynda alamatyň dürli-dürli bolşuny aňladýan şekiller toplumyna *sypat derejesi* diýilýär. Sypat derejeleri

sypatlary häsiýetlendiriji grammatik kategoriýadyr. Häzirki türkmen dilinde sypatlaryň aşakdaky ýaly derejelerini tapawutlandyrmak mümkin:

1. **Sypatlaryň düýp derejesi.** Dereje goşulmasy goşulmadyk asyl ýa-da ýasama sypatlar sypatlaryň düýp derejesi hasaplanýar. Sypatlaryň düýp derejesi beýleki derejeleri kesgitlemekde daýanç şekildir. Ýöne sypatlaryň düýp derejesindäki sözüň öz leksik manysy bilen baglanyşykly predmetiň, zadyň, hadysanyň dürli-dürli alamatyny aňlatmak olary başga dereje şekili hasaplamaga mümkinçilik bermeýär. Mysal üçin: *uly* köçe, *kiçi* köçe, *süýji* maňyz, *ajy* maňyz, *agyr* daş, *ýeňil* daş, *akylly* adam, *akylsyz* adam, *duzly* nahar, *duzsuz* nahar diýlende zadyň alamatynyň dürli ýagdaýy sypatyň leksik manysy bilen baglydyr. Başgaça aýdanyňda, şol manyny aňlatmak üçin formal görkeziji ulanylmaýar. Diýmek, şol getirilen mysallarda sypatlar düýp derejede gelendir.

2. **Sypatlaryň artyklyk derejesi.** Predmete, zada, hadysa degişli aýratynlyk düýp derejede gelen sypatdan aýratynydygyny, güýçludigini, ýokarydygyny, uludygyny we ş.m. aňladýar. Şu many aýratynlyk dürli ýol bilen berilýär.

a) Sözüň birinji bogny ýa-da onuň birinji çekimlisine çenli bölegi gaýtalanyp, gaýtalanýan bognuň yzyndan m, p, s sesleriniň biriniň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem: *ap-ak* mata, *göm-gök* sogan, *sap-sary* gawun, *bes-belli* adam, *gyp-gyzyl* pomidor we ş.m.

b) Sözüň öňünden çuw, şar, hüýt ýaly özbaşdak ulanylmaýan we iň, juda, örän, gaty, biçak, iňňän ýaly modal sözleriň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem: *çuw ak* mata, *şar gara* ýüň, *hüýt garaňky* gije, *iň owadan* jaý, *juda gyzykly* kitap, *örän gowy* adam, *gaty yssy* howa, *has süýji* gawun, *biçak uly* bina, *iňňän owadan* haly we ş.m.

3. **Sypatlaryň kemlik derejesi.** Bu dereje, esasan, hil, reňk, tagam, şekil, mukdar, göwrüm, gylyk-häsiýet aňladýan sypatlara häsiýetlidir. Sypatlaryň kemlik derejesini ýasaýjy ýörite goşulmalar ulanylýar. Bular belli bir derejede ýöriteleşdirilipdir.

a) Reňk aňladýan sözlere **-mtyl, -mtil, -ymtyl, -imtil, -umtyl, -ümtil** goşulmalar goşulýar. Meselem: garamtyl mata, *sarymtyl* gül, *agymtyl* mata, *gyzylymtyl* mata, *goňrumtyl* galam, *gögümtil* reňk we ş.m.

b) **-gylt** goşulmasy diňe gyzyly we sary sözlere goşulup, reňk aňladýan sypatyň kemlik derejesini ýasaýar. Meselem: *gyzgylt* mata, *sargylt* sapak we ş.m.

ç) **-sow, -sowult** goşulmasy diňe ak we gök diýen sözlerden kemlik dereje ýasamaga hyzmat edýär. Meselem: *aksow* mata, *aksowult* mata, *göksowult* asman.

d) **-mtyk, -mtik, -ymtyk, -imtik, -umtyk, -ümtik** goşulmanyň goşulmagy bilen reňk we tagam aňladýan sypatlardan kemlik dereje hasyl bolýar. Meselem: *ajymtyk* hyýar, *irimtik* tikiň, *sarymtyk* erik, *çalymtyk* mata, *turşumtyk* gatyky, *süýjümtik* gawun, *gögümtik* mata, we ş.m.

4. Sypatlaryň deňeşirme derejesi. Bu dereje arkaly iki sany predmetiň, zadyň, hadysanyň we başga-da şuna meňzeşleriň belli bir alamatynyň deňeşdirme ýoly bilen artyk ýa-da kemdigi, güýçli ýa-da pesdigi, uly ýa-da kiçidigi ýüze çykarylýar. Başgaça aýdanyňda, predmetiň, zadyň, hadysanyň özi ýa-da olaryň haýsy-da bolsa bir alamaty deňeşdirilýär. Mysal üçin: gawun zamçadan *süýjüräk*, Köwata Baharlydan *daşrak*, şetdaly erikden *ulurak*, ülje alçadan *kiçiräk* we ş.m.

Sypatlaryň deňeşdirme derejesini hasyl etmekde **-rak, -räk** goşulmasy giňden uanylýar. Ýöne predmetiň, zadyň, hadysanyň alamatyny aňladýan söze **-rak, -räk** goşulmasynyň goşulmagy bilen deňeşdirme derejesi ýasalybermeýär. Bu derejäniň manysy sözleriň gurluşy we anyk many arkaly belli bolýar. Sypatlaryň deňeşdirme derejesi aşakdaky ýollar bilen hasyl bolýar:

a) Deňeşdirilýän predmet çykyş düşümde gelen sözden bolýar we deňeşýän zadam baş düşüm şekilinde gelýär. Meselem: Atdan *uly*, itden *pes* (Matal). Bal *süýji*, baldan bala *süýji* (Nakyl). Jandan *eziz* ýoldaş. Gyzyldan *gymmatly* golýazma.

b) Deňeşdirme *garanyňda*, *seredeniňde*, *göra* sözsoňylaryň (posleloglarynyň) kömegi bilen aňladylanda, deňeşdirilýän predmeti, zady aňladýan söz baş düşümde oňa deňeşýän zady aňladýan söz hem ýöneliş düşümde gelýär. Meselem: gawun zamça *garanyňda uly* ýa-da zamça *garanyňda* gawun *uly*. Görogly Kösä *garanyňda haybatly*. Aman Merede *garanyňda dilewar* we ş.m.

ç) Deňeşdirilýän predmeti, zady aňladýan söz çykyş we deňeşýän zady bildirýän söz baş düşümde gelýär. Şeýle bolanda, sypatlandyryjy söz –rak, -räk goşulmaly gelýär, ýöne deňeşdirme ýasaýjy serişde bolmasa-da, şol manyny şekil taýdan şekillendirme ähmiýete eýedir. Meselem: gije gündizden *salkynrak*, otlar dermandan *peýdalyrak*, üzüm erikden *süýjüräk* ýa-da erikden *üzüm süýjüräk* we ş.m.

d) Sypatlaryň deňeşdirme derejesini ýasamakda –rak, -räk goşulmasy giňden ulanylýar. Bu goşulmanyň üsti bilen düýp derejede gelen söze häsiýetli hil, häsiýet, tagam, möçber, göwrüm, aralyk, daşlyk, giňişlik we ş.m. aňladylýar. Sypatyň manysyndaky hil, häsiýet, gylyk, mukdar, ölçeg, tagam, göwrüm we ş.m. başga zatlar bilen deňeşdirme esasynda belli bolýar. Meselem: *giňräk* jaý, *ulurak* ýol, *kiçiräk* köçe, *ýakynrak* oba, *daşrak* şäher, *agyrrak* daş, *ýeňilräk* iş, *ýyrtygrak* eşik, *bitinräk* gap, *uzynrak* ýüp, *gysgarak* adam, *turşurak* gatyk, *gyzgynrak* nahar, *akyllyrak* işgär, *gyzgynrak* suw, *sowugrak* süýt, *eginlegräk* pälwan, *owadanrak* mata, *sypaýyrak* myhman, *höwesegräk* adam we ş.m.

Görnüşi ýaly, sypatlaryň deňeşdirme derejesiniň –rak, -räk goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelşi manynyň beýleki ýollar bilen ýasalyşyna *garanyňda* has işjeňdir.

Sypatlary subýektiw baha beriş derejesi

Sypatlaryň aňladýan anyk manysyna sözleýjiniň garaýşyny aňladýan şekillere sypatlaryň subýektiw baha beriş derejesi diýilýär. Bu derejäni ýasaýjy

ýörite goşulmalar sypatyň manysyna sözleýjiniň hormatyny, sylagyny, kiçeltme bilen garaýşyny, dürli-dürli emosional gatnaşygyny we başga-da şuna meňzeşleri aňladýar, başgaça aýdanyňda, sypatyň aňladýan düşünjesine her hili many öwürşginlilik siňdirýär. Bu dereje sypatlara aşakdaky ýaly goşulmalara goşulmagy bilen emele gelýär:

1. **-ja, -je** goşulmasy goşulan sypatlaryň manysyna hormat, söýgülik, mähirlilik many ýokundysyny siňdirýär. Meselem: *akja* mata, *egrije* taýak, *tokgaja* oglan, *alaja* ýüp we ş.m.

2. **-jyk, -jik** goşulmasy goşulan sypatyň manysy sözleýjiniň garaýşyny bildirýär. Bu goşulma ahyry k sesine gutaran sypatlara goşulanda, şol ses düşürilýär. Meselem: *ýumşajyk* ýassyk, *togalajyk* ýumak, *inçejik* ýüp, *kiçijik* oglan we ş.m.

3. **-jak, -jek** goşulmasy-da, -jyk, -jik ýaly, goşulan sypatynyň manysy sözleýjiniň emosional garaýşyny aňladýar. Eger -jak, -jek ahyry k sesine gutaran sypatlara goşulsa, ahyrky ses düşürilýär. Meselem: *sowujak* suw, *ýeňiljek* oglan, *owunjak* iş, *näzijek* çaga, *ýyrtyjak* don we ş.m.

SYPATLARYŇ MANY TOPARLARY

Sözleriň, şol sanda sypatlaryň aňladýan leksik manylarynyň, many öwürşginleriniň toparlara bölünmegi birinjiden olaryň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklamaga, ikinjiden, her söz toparynyň funksional grammatik häsiýetlerini ýüze çykarmaga ýardam berýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde sypatlary aňladýan leksika-semantik alamatlary boýunça şu toparlara bölmek bolar :

1. Reňk aňladýan sypatlar.
2. Tagam aňladýan sypatlar.
3. Hil, alamat, ýagdaý aňladýan sypatlar.

4. Adamlaryň gylyk-häsiýetini, daşky görnüşini bildirýän we haýwanlara häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlar.

5. Möçber,ölçeg, göwrüm aňladýan sypatlar.

6. Zatlaryň, düşüňjeleriň ornuny, ugruny görkezýän sypatlar.

7. Wagt bildirýän sypatlar.

8. Barlyk görkezýän sypatlar.

9. Ýokluk görkezýän sypatlar.

10. Zatlaryň özara meňzeşligini we adamlaryň pikir taýdan ugurdaşlygyny aňladýan sypatlar.

1.Reňk aňladýan sypatlar. Bu topara adamyň görüş duýgusynyň täsiri netijesinde dörän, morfologik häsiýeti boýunça dereje ýasaýjy goşulmany kabul eden we etmedik asyl, şeýle hem, birnäçe ýasama sypatlar degişlidir. Bu topardaky sypatlar zatlaryň, haýwanlaryň, adamyň belli bir agzalarynyň (teniniň, gözünüň, saçynyň, ýüzünüň) reňkini aňladýar. Bular hem özara iki topara bölünýär:

a) zatlaryň reňkini ýa-da reňk aýratynlygyny, tapawudyny bildirýän sypatlar. Olar nähili?, nätüýsli? diýen soraga jogap bolýarlar. Meselem: *ak* köýnek, *gara* mata, *gök* asman, *gyzyl* galam, *sary* ýaprak, *ýaşyl* baýdak, *mele* toprak, *goňur* telpek, *garamtyl* awtoulag, *agymtyl* diwar, *gyzylymtygrak* mahmal we ş.m.

b) haýwanlaryň, janly-jandarlaryň reňkini bildirýän sypatlar. Olaryň birnäçesi haýwanlaryň diňe belli bir görnüşini, kábiri beýleki haýwanlara mahsus reňki bildirýärler. Meselem: *dor* at, *demirgyr* bedew, *garador* at, *al* ýorga, *boz* towşan, *ala* sygyr, *goňur* it, *çypar* eşek, *çal* towşan we ş.m.

Reňk aňladýan sypatlar toparyna *bugdayreňk* (ýüz), *sarala* (köýnek), *akly-gyzylly* (güller), *garamtyl-goňras* (mata) ýaly goşma we tirkeş sypatlary-da goşmak bolar.

2. Tagam aňladýan sypatlar. Bu topara girýän sypatlar iýlip-içilýän zatlaryň (ir-iýmişleriň, miweleriň, gök önümleriň, naharlaryň) biri-birinden

tagam taýyndan tapawudyny, her haýsynyň özüne mahsus tagam aýratynlyklaryny aňladýarlar. Bu topara sypat derejesini kabul eden we etmedik asyl hem ýasama sypatlar degişlidirler. Nähili?, neneňsi?, nätüýsli? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: *süýji* gawun, *ajy* burç, *şor* suw, *duzly* nahar, *tagamly* nahar, *turşy* gatyk, *süýjümtik* hyýar, *burçlyja* unaş we ş.m. Sözleýişde birnäçe tagam aňladýan sypatlar göçme manyda köp ulanylýar. Meselem: „*Süýji* söz ýylany hininden çykarar“, *ajy* dil ...

3. Hil, alamat, ýagdaý aňladýan sypatlar. Şu hili sypatlaryň mukdary örän köp bolup, olar zatlaryň we hyýaly düşüňjeleriň hilini, alamatyny, daşky görnüşi bilen bagly aýratynlyklaryny görkezýärler. Olar morfologik gurluşy boýunça asyl we ýasama sypatlardan düzülýärler hem özara şu toparlara bölünýär:

a) zatlaryň daşky görnüşleri bilen baglanyşykly aýratynlyklaryny, hilini, alamatyny aňladýan sypatlar. Meselem: *ýalpyldawuk* maşyn, *ýaldyrawuk* kätmen, *nagyşly* derweze we ş.m.

b) zatlaryň gymyldy-hereketiň täsiri netijesinde netijesinde eýe bolan daşky görnüşini, hil taýdan kemçiligini, ýetmezçiligini we beýleki alamatlaryny aňladýan sypatlar. Bu sypatlaryň asly işliklerden emele gelendigi sebäpli, olaryň manysy iş, gymyldy-hereket bilen hem baglanyşyklydyr. Meselem: *çagşyk* öýjagaz, *ýyrtyk* içmek, *döwük* çäýnek-käse, *ýyrtyk* keçe we ş.m.

ç) tebigat hadysalaryna häsiýetli bolan hili, alamaty görkezýän sypatlar. Meselem: *dymyk* jaý, *petiş* howa, *çygly* ýer, *salkynlaç* howa, *sowujak* şemal, *sergin* şemal we ş.m.

d) hyýaly düşüňjelere mahsus hili, alamaty aňladýan sypatlar. Bularyň sypatlandyrylan sözleriniň, düşüňjeleriniň, hadysalarynyň düýp mazmunyna görä, iki hili ýagdaýy bellemek bolar. Birinjisi, sypatlandyrylýan sözleriň asyl manysyndan gelip çykýar. Ýüze çykýan hil, alamat anyk bolýar (*kyn* iş, *gyzykly* kitap, *aňsat* mesele). Ikinjisi bolsa, adamyň düşüňjelere, hadysalara bolan

subýektiw garaýşylarynyň netijesinde emele gelýär (*ajaýyp* howa, *gözel* durmuş, *ýalan* gep). Bu topara asyl we ýasama sypatlar gatnaşýarlar. Meselem: *ýalan* gürrüň, *boş* hyýal, *gyzykly* gürrüňler, *gözel* durmuş, *owadan* jaý we ş.m.

e) bu topardaky sypatlary rus dilinden we rus diliniň üsti bilen beýleki dillerden geçen sözler düzýärler. Olar, adatça, sypatlandyrylýan zadyň, düşünjäniň, hadysanyň nämä degişlidigini, haýsy zada dahyllydygyny aňladýarlar. Medelem: *diplomatik* gepleşik, *ateistik* dünýägaraýyş, *fundamental* iş we ş.m.

4. Adamlaryň gylyk-häsiýetini, daşky görnüşini bildirýän we haýwanlara häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlar. Bularyň birnäçesi adamyň gylyk-häsiýetini, haýwanlaryň hilini, alamatyny, aýratynlyklaryny görkezmekde deň derejede ulanylýar. Meselem: *gotur* ýüz - *gotur* haýwan, *agsak* adam - *agsak* mal, *maýyp* kişi - *maýyp* haýwan, *çypar* ýüz - *çypar* haýwan, *hor* adam – *hor* geçi... Tersine, diňe adamlar ýa-da haýwanlar babatynda ulanylýan sypatlar hem bar. *Şully*, *syrdam* ýaly sözler diňe adama degişli bolsa, *ýorga*, *depegen*, *süsegen* ýaly sypatlar dine haýwanlary sypatlandyrmak üçin ulanylýar. Meselem: *Şully* gözli adam, *syrdam* oglan, *ýorga* eşek, *depegen* at, *süsegen* öküz we ş.m.

1) Adamlara mahsus gylyk-häsiýeti, daşky görnüşi bildirýän sypatlar aňladýan manylary boýunça özara toparlara bölünýär:

a) Adama degişli akyly-paýhas we gylyk-häsiýet aňladýanlar. Ol sypatlaryň köpüsini - batyr, mert, akmak, görüp ... atlaşan sypatlar hasaplamak bolar. Bu topardaky sypatlar adamyň oňat tarapyny-da, meselem: *akylly* aýal, *batyr* ýigit, *mert* kişi, *alçak* adam, *düşbi* gyz ... ýaramaz gylyk-häsiýetini-de, meselem: *akmak* adam, *görüp* kişi, *bahyl* wezir, *biwepa* aýal, *biedep* kişi, *gybatkeş* aýal ... görkezip bilýär.

b) daşky görnüş bilen baglanyşykly aýratynlyklary görkezýän sypatlar adamyň özündäki we belli-belli agzalaryndaky alamatlary sypatlandyrýarlar.

Meselem: *semiz* adam, *sagat* aýal, *garynlak* adam, *murtlak* ýigit, *çişik* gabak, *galyň* dodak, *harry* gulak, *ýasy* yüz we ş.m.

ç) adamlara mahsus bolan akyl we fiziki ýetmezçiligi, olaryň käbir agzalaryndaky kemçiligi aňladýan sypatlar. Meselem: *däli* aýal, *samsyk* oğlan, *gotur* adam, *gözi şully* zaňňar, *kel* gyz we ş.m.

d) adamda döreýän wagtlaýyn ýagdaýy, emosiýa bilen baglanyşykly ruhy halatyny, içki duýguny görkezýän sypatlar. Meselem: *salyk* yüz, *sulhy* düşük adam, *naýynjar* görnüş, *gamaşyk* yüz, *joşgunly* ýürek, *şadyýan* yüz, *göçgünli* ýagdaý we ş.m.

2) Haýwanlara häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlary-da manylary boýunça şu toparlara bölmek mümkin:

a) haýwanlaryň başarnygyny, ukybyny, endigini we beýleki aýratynlyklaryny görkezýän sypatlar. Meselem: *ýüwruk* alaşa, *çapagan* bedew, *ýalta* öküz, *gezersiz* ýaby, *çaman* ördek, *ýyndam* at we ş.m.

b) haýwanlaryň we janly-jandarlaryň fiziki ýetmezçiligini, daşky görnüşleri bilen baglanyşykly alamatlaryny aňladýan sypatlar. Meselem: *gotur* eşek, *maýyp* alaşa, *şahlak* goç, *agsak* it we ş.m.

ç) haýwanlaryň görnüşini, tohumuny bildirýän sypatlar. Meselem: *kürti* goýun, *gazaky* ýaby, *türkmeni* goýun we ş.m.

5. Möçber, ölçeg, göwrüm aňladýan sypatlar. Olar zatlaryň dürli aýratynlyklaryny görkezenlerinde antonimik gatnaşykda hem bolýarlar, çünki şu topara degişli sypatlaryň köpüsiniň biri-birine garşylykly manysy bardyr. Meselem: *uly-kiçi*, *beýik-pes*, *giň-dar*, *uzyn-gysga*, *çuň-ýalpak* we ş.m.

6. Zatlaryň, düşüňjeleriň ornuny, ugruny görkezýän sypatlar. Bu topardaky sypatlaryň manysy beýleki leksik-semantik toparlaryňka garaňda, birneme tapawutlanýarlar. Bular zatlaryň, düşüňjeleriň ýerleşýän ornuny, gönükdirilen ugruny aňladýarlar. Haýsy? diýlen soraga jogap bolýarlar. Bulara -ky/-ki we -daky/-däki goşulmalary goşulyp ýasalan sypatlar degişlidirler.

Meselem: *ortaky* öý, *gaýraky* oba, *içki* tam, *golaýdaky* dükan, *uzakdaky* minara we ş.m.

7. **Wagt aňladýan sypatlar.** Bular predmetiň we düşünjäniň wagt bilen baglanyşykly aýratynlyklaryny görkezýärler. Olar asyl manysyndan wagt bildirýän sözlere -ky/-ki, -lyk/-lik goşulmalaryň goşulmagy netijesinde hasyl bolýarlar. Meselem: *gyşky* geýim, *başky* ýagdaý, *tomusky* kurs, *düýnki* myhmanlar, *giçki* habarlar, *ýazlyk* bugdaý, *güýzlük* ekin we ş.m.

8. **Barlyk görkezýän sypatlar.** Bu topara degişli sözler ýasama sypatlardan bolup, nähili? haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar sypatlandyrylýan düşünjäniň bardygyny ýa-da adatdaky bolmalysyndan köpdüginini bildirýärler. Meselem: *çayly* käse, *ýagly* nahar, *çygly* ýer, *suwly* kúýze, *nemli* ösümlik, *otluk* meýdan, *güllük* baýyr, *çöllük* ýer we ş.m.

9. **Ýokluk görkezýän sypatlar.** Sypatlaryň bu topary ýasama sözlerden, köplenç, -syz/-siz goşulmasy goşulyp ýasalan sözlerden bolup, nähili? haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar manylary boýunça sypatlandyrylýan zatda haýsydyr bir hiliň, alamatyň ýokdugyny aňladýarlar. Meselem: *bulutsyz* asman, *çopansyz* goýunlar, *çoluksyz* süri, *agaçsyz* ýer, *eýesiz* haryt, *derwezesiz* gala we ş.m.

10. **Zatlaryň özara meňzeşligini we adamlaryň pikir taýdan ugurdaşlygyny aňladýan sypatlar.** Bu topara degişli sypatlar bir zat bilen başga bir zadyň, bir adam bilen başga bir adamyň içki häsiýet, daşky görnüş, pikir taýdan meňzeşligini, raýdaşlygyny, belli bir zatda, orun we wagt babatynda ugurdaşlygyny görkezýärler. Olar, köplenç, -daş/-deş goşulmasyny kabul eden sözlerden bolup, nähili?, haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: *ýaşdaş* dost, *ugurdaş* ýoldaş, *pikirdeş* ýigit, *döwürdeş* adam, *ýürekdeş* zenan we ş.m.

Görnüş i ýaly, sypatlar aňladýan manylaryna görä, özara biri-birinden tapawutlanýarlar we aýry-aýry many toparlaryny düzýärler.

Jemlöp aýdylanda, sypatlar aňladýan manylary, morfologik gurluşy we sintaktik hyzmaty boýunça söz toparlarynyň arasynda özbaşdak söz topary hökmünde aýratyn orunlaryň birini eýeleýär.

Türkmen dilinde sypatlar adamlara, zatlara, düşünelere häsiýetli alamatlary – hili, gylyk-häsiýeti, ýagdaýy, reňki, tagamy, daşky görnüşi, göwrümi, fiziki we tebigy ýetmezçiligi görkezýärler.

Sypatlar gurluşy taýýndan asyl we ýasama sypatlara bölünýärler. Asyl sypatlar hiç hili ýasaýjy goşulma kabul etmezden, öz leksik manysy boýunça sypatlara degişli alamatlary aňladýan sözlerdir. Ýasama sypatlar söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen dürli söz toparlaryndan ýasalýarlar. Ýasama sypatlary emele getirmek üçin birnäçe söz ýasaýjy goşulmalar ulanylýar (**-ly/-li, -syz/-siz/-suz/-süz, -lyk/-lik-luk/-lük, -ky/-ki, -daky/, -jaň/ -jeň, -lak/-lek, -çy/-çi, -çyl/-çil, -man/-men, -ak/-ek/-k, -gak/-gek** we ş.m.). Iň öndümlü goşulmalar hökmünde **-ly/-li, -syz/-siz** sypat ýasaýjylaryny bellemek bolar. Ýasama sypatlara sintaktik tär bilen emele gelen goşma, tirkeş, düzümlü sypatlar degişlidir.

Sypatlara mahsus aýratynlyklaryň biri-de olaryň derejeleriniň bolmagydyr. Sypatlar *ap-ak, gyp-gyzyl, göm-gök* ýaly intensiw şekilleriň, **-rak/-räk, -ymtyl/-imtil, -mtyk/-mtik, -gylt/-gilt** we ş.m. dereje goşulmalarynyň, *iň, çuw, şar, örän...* ýaly güýçlendiriji modal sözleriň üsti bilen predmetdäki, düşünedäki, adamdaky bar bolan hiliň, häsiýetiň, reňkiň, tagamyň, göwrümiň, möçberiň we ş.m. kemliginiň ýa-da artyklygynyň derejesini görkezýärler.

Sypatlar sintaktik hyzmaty taýýndan sözlemde eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç, ahwalat bolup gelýärler. Olar düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny diňe atlaşan halatlarynda kabul edýärler.

Zatlaryň, düşüneleriň hilleriniň we alamatlarynyň dürli-dürli manylara eýedigini, sypatlaryň hem şol zatlaryň, düşüneleriň many aýratynlyklaryny görkezýändigleri sebäpli, olar birnäçe leksika-semantik toparlara bölünýärler.

Görnüşü ýaly, sypatlar özboluşly leksika-sermantik, şeýle-de, leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça beýleki söz toparlaryndan tapawutlanýarlar.

SANLAR

Sanlar esasy söz toparlaryna degişli bolmak bilen, şolara mahsus häsiýetlere eýedirler. Olaryň leksik manylary, degişli grammatik kategoriýalary bar, sözlem agzalary bolup bilýärler.

Sanlar aşakdaky leksik manylara eýedirler.

1. Sanyň adyny aňladýarlar. Meselem, matematikadaky amallar, şu manyda ulanylýarlar: *Dördi dörde köpeltsek, on alty bolýar. Ýigrimi baş başe galyndysyz bölünýär* we ş.m.

2. Sanlar predmetiň mukdaryny aňladýarlar. Şonda olar ady aýyklar gelýärler we şol adyň bildirýän predmetini mukdar taýdan häsiýetlendirýärler. Meselem: *baş kitap, on ýedi depder, bir ýüz otuz adam* we ş.m.

3. Bir zadyň sanalandaky tertibini, yzygiderligini görkezýärler. Meslem: *onunjy mekdep, altynjy gün, iki mün birinji ýyl* we ş.m.

Şeýlelikde, sanlar bir sanyň adyny, predmetiň, abstrakt düşüňäniň mukdarynym bir zadyň sanalandaky tertibini bildirýän sözlerdir. Olar *näçe?*, *näçenji?*, *haýsy?* diýen soraglara jogap bolýarlar.

Sanlaryň leksik düzümi bary-ýogy ýigrimi sany sözden ybarat bolup, beýleki ýasama sanlaryň hemmesi şu ýigrimi sözün belli bir tertipde we şekilde gelmeginden hasyl bolýarlar.

Şol ýigrimi söz şu aşakdakylardyr:

Birlikler: *bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz.*

Onluklar: *on, ýigrimi, otuz, kyrk, elli, altmyş, yetmiş, segsen, togsan.*

Ýüzlükler: *ýüz* we *müňlükler: müň.*

Million, milliard ýaly sözler türkmen diline rus diliniň üsti bilen geçipdir.

Sanlaryň öz morfologik aýratynlyklary, grammatik kategoriýalary bar.

1. Sanlar beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýarlar, emma sanlardan başga sözler ýasalýarlar. Birden (hal), biri (çalyşma); ikilik, başatar, Ýedigen, Başım (at).

2. Sanlaryň diňe özlerine degişli bolan goşulmalary bar. Meselem: *-njy, -nji, -ynjy, -inji, -unjy, -ünji, -lan, -län* affiksleri diňe sanlara goşulyp, başga sözler bilen ulanylmaýarlar: *altynjy, onunjy, on ýedinji, ikilän-üçlän*.

3. Sanlar ady aýyklap, predmetiň mukdaryny bildirip gelende üýtgemeyärler. Meselem: *bäş galam, bäş galamyň, bäş galamda* we ş.m.

Emma olar sanyň adyny aňladyp gelseler ýa-da sözlemde atlaşyp, aýyklaýan adyna derek ulanylsalar, onda atlar ýaly üýtgediji goşulmalary kabul edýärler.

Sanlara köplük san, degişlilik goşulmalarynyň goşulysynyň öz aýratynlygy bar.

Köplük sanyň goşulmasy sanlara goşulanda, esasan, köplük manysyny berýär. Meselem: *altynjylar geldiler, ýigrimi altylaryň edermenligi* we ş.m.

Emma kä ýagdaýlarda, esasan hem wagt görkezýän sözler bilen ulanylan sanlara goşulanda, bu goşulma sanlara näbellilik, takmynlyk öwüşginini berýär. Meselem: *sagat on birlerde, ýaşy otuzlara ser urandyr*.

Sanlar atlar ýaly degişlilik affikslerini hem kabul edýärler. Meselem: *dokuzym, dokuzyň, dokuzy, üçünjisi, üçünjimiz, üçünjiňiz, üçünjisi*.

Kä ýagdaýlarda soňy çekimsiz gutaran mukdar sanlara üçünji ýöňkemäniň affiksi iki gezek goşulýar, emma bu grammatik mana täsir etmeýär. Meselem: *on+u+sy – onusy, bäş+i+si – bäşisi*.

Emma bu sanlar jemleýji söz ýa-da topar san bolup gelende, olara üçünji ýöňkemäniň affiksiniň iki gezek goşulmagy hökmandyr. Meselem: *talyplaryň dördüsi, Wepa, Myrat, Meret üçüsi* we ş.m. *Ondan altyny aýyrsaň, dördi galýar. Sekizi ikä bölseň, dörtden ýetýär* we ş. m.

Sanlar sanyň adyny bildirip gelseler ýa-da sözlemde atlaşyp ulansalar, onda düşüm goşulmalaryny hem kabul edýärler. Olaryň düşümde üýtgeýişleri atlaryň düşümde üýtgeýişleri ýalydyr. Meselem: *iki, ikiniň, ikä, ikini, ikide, ikiden; alty, altynyň, alta, altyny, altyda, altydan; on, onyň, ona, ony, onda, ondan* we ş.m.

Sanlar aňladýan manylaryna we sözlemde ulanylyşyna baglylykda sözlemiň dürli agzalary bolup bilýärler.

1. Sanlar esasan atlary aýyklar gelýärler we şol adyň bildirýän predmetini onuň mukdary ýa-da sanalandaky eýeleýän orny, tertibi taýdan häsiýetlendirýär. Şonda sanlar sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelýärler. Meselem: *bäş oglan, ýedinji mekdep*. Eger-de san we sypat ikisi bilelikde bir ady aýyklar gelseler, onda san aýyrgyjy sypat aýyrgyjyndan öňde ýerleşýär. Meselem: *üç täze köýnek, baş süýji gawun* we ş.m.

2. Eger sanlar sanyň adyny bildirip gelseler ýa-da aýyklaýan ady galdyrylyp, sanyň özi oňa derek atlaşyp ulanylsa, onda olar atlar ýaly sözlemiň islendik agzasy bolmaga ukyplydyrlar. Meselem: *Ýigrimi ýedi üçe bölünýär. Bäşi ikä köpeltseň on bolýar. Altynjylardan ikisi geldi*.

3. Sanlaryň özlerini aýyklar gelip, olary häsiýetlendirýän aýyklaýjy sözleri, ýagny aýyrgyjy bolmaýar.

Sanlaryň gurluşy boýunça görnüşleri

Sanlar özleriniň morfologik düzümine, grammatik gurluşyna görä üç topara bölünýärler: sada sanlar, goşma sanlar, tirkeş sanlar.

1. Sada sanlar. Morfologik düzümi ýeke sözden ybarat sanlar: bir, ikinji, on, kyrkynjy.

2. Goşma sanlar. Morfologik düzümi iki we ondan-da köp sözden ybarat sanlar. Bu sanlar sada sanlaryň belli bir tertipde getirilip ulanylmagyndan ýasalýarlar. Goşma sanlarda birlikler sag tarapdan birinji orunda, onluklar ikinji, ýüzlükler üçünji, müňlükler dördünji orunda we şuna meňzeş tertipde gelýärler. Meselem: *on bäş, iki yüz altmyş bäş, dört müň alty yüz elli ýedi* we ş.m.

Ýüzlüklerde, müňlüklerde we ondan ýokary razrýadlaryň sanlarynda ilki olaryň mukdaryny görkezýän sanlar getirilip, soň şol razrýadyň ady aýdylýar: *dört yüz; alty müň; iki yüz on ýedi müň alty yüz segsen bäş; üç yüz elli bäş million ýedi yüz on sekiz müň sekiz yüz ýigrimi dokuz* we ş.m.

Bir sözi ýüz we müň sanlaryň mukdaryny görkezende, olaryň önünden kä getirilip, käte galdyrylyp ulanylýar. Emma bu ol sanlaryň manysyna täsir etmeýär. Meselem: *bir ýüz altmyş, ýüz altmyş; bir müň alty ýüz on dört, müň alty ýüz on dört* we ş.m.

Goşma sanlara affiksler goşulanda olary emele getirýän sanlaryň diňe iň soňkusyna goşulýar. Meselem: *üç ýüz elli altydan iki ýüz on başy aýyrmaly; dört ýüz kyrk dördi on bire bölmeli* we ş.m.

3. Tirkeş sanlar. Bular bir sanyň iki gezek gaýtalanmagyndan ýa-da iki we ondan-da köp aýry-aýry sanlaryň tirkeşip gelmeginden hasyl bolýarlar. Meselem: *alty-altydan, ikilän-üçlän, alty-ýedi, baş-alty müň, iki-üç ýüz, elli-altmyş* we ş.m.

Sanlaryň ulanylyşy

1. Sanlar atlaryň, atlaşan beýleki sözleriň, sypatlaryň, işlikleriň önünden gelende öz manysyny we aýratynlyklaryny saklaýarlar hem-de özbaşdak ulanylmaýar. Meselem: *Ol on dört ýaşady. Klasda ýigrimi baş okuwçy bar.*

Sanlar aýyrgyç hyzmatynda gelende, söz üýtgediji goşulmalar olaryň aýyklaýan sözüne goşulýarlar. Meselem: *üç oglan, üç oglanda, üç oglandan; baş kitabym, baş kitabyň, baş kitabymyz* we ş.m.

Emma sanlaryň aýyklaýan adyna köplük sanyň goşulmasy (-lar, -ler) goşulmaýar. Sebäbi köplük düşüňjesi sanyň öz manysynda bar. Meselem: *iki oglan, on ýedi kitap.*

2. Sanlar şu aşakdaky sözler bilen gelenlerinde olar bilen bir leksik topar emele getirýärler we tutuşlygyna bir many aňladýarlar.

a) gaýtalanmagy görkezýän *ýola, esse, gezek, sapar, tapgyr, mertebe, kerem* ýaly sözler bilen. Meselem: *dört ýola, baş gezek, üçünji sapar* we ş.m.

b) wagty (ýyl, aý, gün, sagat, minut), agramy (kg, tonna), uzynlygy (km, metr, gulaç), göwrümi we ş.m. aňladýan ölçeg birlikleri bilen. Meselem: *alty aý, baş sagat, on baş kilogram, otuz kilometr* we ş.m.

Sagat sözi sanlaryň önünden hem, yzyndan hem gelip bilýärler. Şoňa baglylykda olaryň aňladýan manysy hem üýtgeýär.

Sanlar sagat sözüniň önünden gelip, ony mukdar taýdan aýyklasalar, ikisi bilelikde bir işiň hereketiň, wakanyň wagt taýdan dowamlylygyny görkezýär we *näçe wagt?* diýen soraga jogap bolýarlar. Meselem: *Ogultäç bir sagadyň içinde tamyň daşynda kebelek boldy (A.Durdyýew. Saýlanan eserler).*

Eger sanlar sagat sözüniň yzynda gelse, onda olar bilelikde bir işiň, hereketiň, wakanyň boljak, başlanjak wagtyny bildirýärler we *haçan?*, *näwagt?* diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: *Sagat başde meniň dežurna gezegim başlanýar (B.Kerbabayew Aýgytly ädim).*

SANLARYŇ MANY TOPARLARY

Türkmen dilinde sanlar özleriniň manylaryna we leksika-grammatik häsiýetlerine görä aşakdaky toparlara bölünýärler: mukdar sanlar, tertip sanlar, bölek (drob) sanlar, topar sanlar, takmyn sanlar.

Mukdar sanlar

Mukdar sanlar belli bir mukdary bildirýän sanyň adyny, predmetiň, predmetleşen düşünjäniň mukdaryny aňladýarlar we *näçe?* diýen soraga jogap bolýarlar: *bir, iki, on, on alty; on sekiz ýaş, otuz okuwçy, baş ýüz metr* we ş.m.

Mukdar sanlar özbaşdak ulanylanlarynda haýsydyr bir mukdara gabat gelýän sanyň adyny aňladýarlar. Meselem: *Üç gezek üçüň dokuz bolýar. Ýigrimi dördi alta bölseň dörtdeň ýetýär. Otuzdan on başi aýyrsaň on baş galýar* we ş.m.

Mukdar sanlar atlaryň ýa-da atlaşan sözleriň önünden olary aýyklap gelseler, onda olar şol aýyklaýan adynyň aňladýan predmetiniň mukdaryny bildirýärler. Meselem: *Kitapçanyň alty sahypasyny okap berdim-de, kitaby ýapdym (A.Durdyýew. Saýlanan eserler).*

Eger mukdar sanyň aýyklaýan ady sözlemden galdyrylsa, sanyň özi atlaşýar we şol galdyrylan adyň ýerine ulanylýar hem-de şol adyň aňladýan predmetiniň mukdaryny bildirýär. *Emma Şeker entek ýaş: ol diňe on altysynda (B.Kerbabayew Aýgytly ädim).*

Mukdar sanlar özleriniň ýasalyşy, gurluşy we düzümine baglylykda dürli görnüşde bolýarlar.

Sada mukdar sanlar bir sözden ybarat bolup, gurluşy boýunça iki topara bölünýärler: asyl sanlar, ýasama sanlar.

Birlikleriň hemmesi (bir, iki, üç, dört we ş.m.), onluklardan on, ýigirmi, otuz kyrk, elli we ýüz, müň ýaly sanlar asyl sanlar hasap edilýärler.

Onluklary birldirýän altmyş, ýetmiş, segsen, togsan ýaly sanlar taryhy gelip çykyşy taýdan ýasama hasap edilýärler. Bulardan altmyş, ýetmiş sanlary alty, ýedi sözlerine „on“ sözünü aňladýan –myş, -miş goşulmalarynyň goşulmagyndan emele gelipdir diýip çaklaýarlar. Segsen, togsan sanlary bolsa sekiz, dokuz sözlerine on sözünüň goşulmagyndan (sekiz+on, dokuz+on) ýasalypdyr we soňra olarda fonetik özgeriş bolup geçipdir diýip hasap edilýär.

Goşma mukdar sanlar iki we ondan hem köp sözden ybarat bolup, olar dürli görnüşde ýasalýarlar.

1. Uly toparyň birlikleri öňden, kiçi toparyň birlikleri bolsa ondan soň getirilip ýasalýar. Şonda goşma sanlary emele getirýän toparlaryň birlikleri özara hiç hili grammatik serişdesiz baglanyşýarlar. Meselem: *üç ýüz altmyş baş, baş ýüz otuz ýedi müň ýedi ýüz ýigirmi sekiz; baş ýüz elli sekiz million, dokuz ýüz ýetmiş ýedi müň alty ýüz togsan dört we ş.m.*

Köne edebiýatda, esasan hem poeziýada ýüz sanyň yzyndan –de goşulmasy ulanylyp ýasalan goşma sanlara hem duş gelinýär. Emma bu ýerde –de affiksi çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylan bolmagy mümkin. Sebäbi onuň sözlemden galdyrylmagy goşma sanyň manysyna täsir etmeýär. Meselem: *Ýow günü orta düşüp, gyzdyr söweş bazaryny, /Ýüzde müň leşger çeken şalar onuň ýek sanydyr (Mollanepes lirika).*

2. Käbir goşma sanlar ilki kiçi toparyň, ýagny birlikleriň, soňundan onluklaryň getirilmegi bilen ýasalýarlar. Şonda olaryň arasynda kem sözi ulanylýar: bir kem elli (kyrk dokuz), iki kem ýetmiş (altmyş sekiz). Goşma sanlaryň bu görnüşi seýrek duş gelýär we diňe sanalýan zadyň mukdary tegelek onluklara bir, iki san ýetmedik ýagdaýynda ulanylýar. Meselem: *Adamlar, men bir kem altmyş ýaşadym, ine sizem görüp dursuňyz (A.Gowşudow Köpetdagyň eteginde).*

3. Türkmen dilinde käte iki elli, üç elli ýaly örän seýrek ulanylýan goşma sanlar hem duş gelýär. Bularyň emele gelmegini taryhy taýdan has irkiräk döwre degişli hasap edýärler.

Alymlaryň pikirine görä, şol döwürde in uly san elli bolup, şondan ýokary sany aňladýan söz bolmandyr.

Häzirki wagtda bu sanlar diňe käbir eserleriň gahrymanlarynyň dilinde duş gelýär. Meselem: *Çal, bagşy, ölmäsiň, iki elli ýaşa! (N.Saryhanow Saýlanan eserler). Üç elli bahalap, kyrka berilip, sen dälmidin mal hökmünde satylan (Ş.Kekilow. Saýlanan eserler).*

Sanlar bilen numeratiwleriň ulanylyşy

Mukdar sanlar bilen olaryň aýyklaýan atlarynyň arasynda düşündirişi sözler ulanylýar. Sanlaryň aýyklaýan we şol sanalýan predmetleriň hasabyna, ölçegine degişli düşüňjani aňladýarlar. Şeýle sözlere numeratiw sözler diýilýär. Numeratiw sözler sanalýan predmetiň ýagdaýy, häsiýeti, aýratynlyklary bilen baglanyşykly ýüze çykýarlar we diňe belli bir kategoriýadan bolan predmetleriň atlary bilen ulanylýarlar.

Türkmen dilinde sanlar bilen has köp ulanylýan numeratiw sözler esasan şu aşakdakylardyr:

Aýyklanýan atlar adamlary ýa-da haýwanlary aňladýan bolsalar, baş sözi ulanylýar. Meselem: *Biziň üç baş düýämiz we iki baş sygrymyz bar. Özüniň iki*

baş çagasy, bir kesel aýalynyň açlygyna ýanman, Germaniýanyň hemme zähmetkeşleriniň aç galanyňa ýanyar (N.Saryhanow Saýlanan eserler).

Türkmen dilinde sany sözi numeratiw sözün hyzmatynda has köp we işjeň ulanylýar. Ol konkret predmetleri-de, abstrakt düşüňjeleri-de aňladýan atlar bilen gelip bilýär. Meselem: *Ýanynda üç sany adam bardy. (A.Durdyýew Saýlanan eserler). Siz aradan dört sanjak ýyly geçiriň-de geläýiň – diýdi. (N.Saryhanow Saýlanan eserler).*

Durmuşdaky agyrlyk (gram, kilogram, tonna, batman, gadak), göwrüm (kubometr), uzynlyk (metr, santimetr, kilometr, tanap, garyş), wagt (minut, sagatn, gün, aý) we şuna meňzeş ölçeglerini görkezýän sözler hem atlaryň önünden gelende numeratiw sözler hasap edlýärler. Meselem: *Artyk dagy... kyrk batman bugdaý bilen dört batman arpa ekipdiler (B.Kerbabaýew „Aýgytly ädim“). Döwüljek araba kyrk gün önünden jygyldar (nakyl). Kanal gurlyp başlaly bärei uprawleniýamiziň mehanizmleri bilen 19 million kubometr toprak çykaryldy („Türkmenistan“).*

Käbir zatlaryň ölçegi kä halatlarda şol zadyň salynýan gaplarynyň (halta, çuwal, ýaglyk, bedre, çanak, käse, kersen, okara) ýa-da käte şol zat daşalýan, ýüklenilýän ulaglaryň (araba, maşyn, düýe) atlary bilen aňladylýar. Şonda şeýle manyda gelen şol atlar mukdar sanlar bilen olaryň aýyklaýan adynyň arasyna gelende numeratiw sözleriň hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: *Bir çapak goýultmagy Annagulynyň önüne äberdi (A.Durdyýew Saýlanan eserler). Ýöne sen geplejek bolsaň, „oglanlar, myhmana bir çäýnek çay beriň“ diýäýgin (Şol ýerde). Şu ýyl mellegiňizden köp alsaňyz iki halta bugdaý ýa-da iki çuwal jöwen alarsyňyz (A.Gowşudow „Köpetdagiň eteginde“). Ýaza çenli ýene on sekiz araba bede galdy (N.Saryhanow Saýlanan eserler).*

Käbir predmetleriň ölçegi hökmünde adam agzalarynyň atlary ýa-da şolar bilen bagly sözler (daban, barmak, penje, goşawuç, goltuk, gujak, garyş, gysym) çykyş edýärler. Şol sözler sanlar bilen gelip atlary aýyklasalar, numeratiw söz hasap edilýärler. Meselem: *Nahardanam iki barmajyk çöregi ýag bilen iýdi*

(A.Durdyýew. *Saýlanan eserler*). *Siz bir daban ýeriň gullugyndan gutuldyňyz* (N.Saryhanow. *Saýlanan eserler*). *Gulaç ýetmese ýüpden, garyç ýetmese ýigitden* (Nakyl).

Hereketiň, prosesini adyny aňladýan sözler şonuň netijesi bilen bagly ölçegi, mukdary bildirýärler. Şeýle sözler (dilim, örüm, gysym, dişlem, döwüm, atym, ýuwdum, sagym we ş.m.) sanlar bilen gelip numeratiwlik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Meselem: *Bir dilim gawun, iki gysym un, bir döwüm (dişlem) çörek, iki atym çay we ş.m. Jemal iki örüm ýogyn gara saçyny önüne atan gyzdy* (N.Saryhanow. *Saýlanan eserler*).

Numeratiw sözleriň ulanylyşy sanalýan zadyň häsiýetine, aýratynlyklaryna bagly bolýarlar. Şoňa görä-de olaryň birnäçesi diňe belli-belli atlar bilen ulanylyp, başga sözleriň önünden gelip bilmeýärler. Mysal üçin, tikeç, düwürjik sözleri diňe gant, nabat, süýji diýen sözler bilen, örüm sözi saç sözi bilen, kültem, külter sözleri bolsa diňe ýüp sözi bilen ulanylýarlar. Meselem: *Her haýsyňyza baş gadak gök çay bilen bir tikeç gant* (B.Kerbabayew. „Aýgytly ädim“). *Çep gapyda iki kültem gara ýüp... asylgy durdy* (Şol ýerde).

Setir sözi köplenç hat sözi bilen ulanylsa, owurt sözi içilýän suwuk zatlaryň atlary bilen (çay, suw, çal we ş.m.) ulanylýar. Meselem: *Ol kagzyň ýüzünde diňe üç setirjik hat bardy* (H.Ysmaýylow. *Powestler*). *Al, Mihail, bir owurt çay içeli. Kanselýara tarap gideli onsoň* (Ş.Kekilow. *Saýlanan eserler*).

„Bir“ sözüň aňladýan manylary

Mukdar sanlardan „bir“ sözi özüniň sanyň adyny, predmetiň mukdaryny aňladýan esasy manysyndan başga-da, sözlemde gelýän ornuna, bile ulanylýan sözlerine baglylykda birnäçe goşmaça manylarda ulanylýar we beýleki söz toparlarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Olardan has köpräk duş gelýänleri aşakdakylardyr.

1. Nämälimligi aňladýar we şeýle ýagaýda bir sözi konkret mukdar bolan biri däl-de predmetiň haýsy-da bolsa näbelli birini bildirýär hem-de nämälim çalyşmanyň hyzmatyny ýerine ýetirýär: *bir topar, bir ýer, bir zat* we ş.m. Meselem: *Şeýdip bir zadyň başyny tutmaly* (A.Durdyýew. *Saýlanan eserler*).

Şol manyda gelen bir sözi nämälim çalyşmalary emele getirmäge hem gatnaşýar: *biri, kimdir biri, haýsydyr bir zat, nirädir bir ýer* we ş.m. Meselem: *Olar kimdir birine garaşýan ýalydylar* (A.Gowşudow. „*Köpetdagyň eteginde*). *Ol ... nämedir bir zatlar ýazmaga başlady* (Şol ýerde).

2. „Bir“ sözi wagt aňladýan ýyl, aý, gün, wagt ýaly sözler bilen hem-de salym, dem, bada ýaly birnäçe atlar bilen bilelikde ulanylanda olar hereketiň bolup geçýän wagtyny bildirýärler. Meselem: *Ussa bir salym dymyp oturdy* (A.Durdyýew. *Saýlanan eserler*). *Hawa, bir gün öýlänler öýde somsa bişirjek bolup, selmäni düýbäp otyrdym* (Şol ýerde).

Şu manyda gelen „bir“ sözi wagt aňladýan hallary ýasamaga hem gatnaşýar. Meselem: *bireýýän, birbada, birsalym, birwagt, birdem, birigün, birmahal, birçak* we ş.m.

3. „Bir“ sözi sypatlary, hallary, käbir işlik şekillerini aýyklar gelende, ol sözleriň manysyny güýçlendirmegi, aýratyn nygtamagy bildirýär we ownuk bölegiň hyzmatynda ulanylýar. Meselem: *Eje, bir sowuk suwuň yokmy? – diýdi* (A.Durdyýew. *Saýlanan eserler*). *Hany, äber maňa tüpeňi, agaňlaň urşuna-da bir syn et* (Şol ýerde).

4. „Bir“ sözi diňe, ýeke sözleriň yzyndan gelende, şol sözleriň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Muny bilýän diňe bir şu garry heleý ikimizdiris...* (N.Saryhanow. *Saýlanan eserler*). *Daňatar dagy ýeke bir atlary alyp giden däl bolsalar gerer* (A.Durdyýew. *Saýlanan eserler*).

5. „Bir“ sözi meňzeş, umumy sözleriniň manysynda, şolara sinonimdeş, manydaş ulanylýar. Meselem: *Jemal: - Maksat bir bolansoň, ýürek hökman bir bolmaly bolar-da – diýip, çykyp gitdi* (A.Durdyýew. *Saýlanan eserler*).

Käte sözlemde gelşine baglylykda bir sözi başga aýry sözleriniň manysynda gelip, şolara sinonimdeş ulanylýar. Meselem: - *Ýok, ýok, beýle däl, her gawunyň bir tagamy bar* (A.Durdyýew Saýlanan eserler).

Şeýlelikde, görşümüz ýaly, „bir“ sözünüň şu iki manysy biri-birine gapma-garşy, antonimdeşdir. Şeýle ýagdaýa, ýagny bir sözün bir-birine gapma-garşy bolan iki manyda ulanylmagyna dilde enantiosemiýa hadysasy diýilýär. Meselem: *Elbetde, biziň hemmämiziň bähbidimiz bir* (meňzeş, umumy) (B.Kerbabayew Áýgytly ädim). *Her gülüň bir* (aýry, başga) ysy bar (Nakyl).

6. „Bir“ sözi kömekçi sözleriň hyzmatynda hem ulanylýar.

a) *kä* baglaýjy kömekçiniň hyzmatynda gelýär we gezekleşigi görkezýär. Meselem: *Traktorymyzyň bir onusy döwürýär, bir-de munusy* (N.Pomma Taýlak hyzzyn).

b) *hem* kömekçisiniň hyzmatynda gelýär. Şeýle ýagdaýda onuň yzyna köplenç –ä, -de ýaly ownuk bölekler goşulýar. Meselem: *Menden bir-ä iki söz çykmaz, bir-de halky ynjydanymy eşitmersiň* (B.Kerbabayew Áýgytly ädim).

ç) *diňe* modal sözünüň hyzmatynda gelýär we tapawutlandyrmagy, aýratynlap görkezmegi aňladýar. Meselem: *Bir Ejegülüň normasyňa gözüňi dikip ýatmak saňa utanç dälmi?* (A.Durdyýew Saýlanan eserler).

d) *beri//berin* modal sözüne manydaş bolup, şonuň hyzmatynda ulanylýar we öňünden gelen sözün manysyny güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Hany, çöregim bir barmyka? – diýip, saçagyny açyp seretdi* (A.Durdyýew Saýlanan eserler).

7. Bir sözünüň sözlem içinde başga manylarda ulanylyşyna-da duş gelmek bolýar. Meselem: *Endamyňa awusy ýöräýmese-de biridir* (B.Kerbabayew Áýgytly ädim). *Ýagşy-da bir bilgir bolduň* (N.Saryhanow Saýlanan eserler). *Öýüň içi özüniň şol bir garaňkylygyny saklap dur* (Şol ýerde).

Sanlara derek ulanylýan sözler

Türkmen dilinde käbir sözler belli-belli sanlar bilen manydaş bolup, şolara derek ulanylýarlar. Bu ýagdaý köplenç bir, iki, dört diýen sanlar bilen bolup, käbir sözler manysy boýunça şolaryň ýerine ulanylýarlar.

Bir sözüniň manysy aşakdaky sözler bilen aňladylýar:

Ýeke sözi. Bu söz aslynda pars dilindäki ýek sözünden bolup, bir manysynda oňa derek köp ulanylýar. Meselem: *Baba soldat ýeke göz myhmanyň öz dostudygyny düşündirdi (A.Gowşudow Powestler we hekaýalar). Ýogsam ol seniň ýeke ogluňam. Ýeke ogly dagyny edil gurjak ýaly bezäýseň bolmaýamy! (A.Durdyýew Saýlanan eserler).*

Ýalňyz, ýeke ýalňyz sözleri hem köplenç bir sözüne manydaş bolup, oňa derek ulanylýarlar. Meselem: *Agyr ýükleri ineriň gapdalyna ýalňyz özüm çatardym... (A.Gowşudow Powestler we hekaýalar). Aslynda bolsa, gyşyň uzak gijelerini ýeke-ýalňyz tukatlykda geçirmek kyndy (Şol erde).*

Täk sözi. Meselem: *Bolýar, Hoşgeldi, zada düşüňän dünýäde täk özüň bolup gal (A.Gowşudow Köpetdagiň eteginde).*

Tegelek, bütin ýaly sözler hem kä halatlarda bir sözüniň manysynda, oňa derek ulanylýarlar. Meselem: *Tegelek ýylky eden girdejimiziň baryny gurluşyga sarp edip oturybersek, ýylyň ahyrynda kolhozçylara näme bereris? (A.Gowşudow Köpetdagiň eteginde).*

Iki sözüniň manysynda esasan goşa, jübüt, käte ekiz sözleri ulanylýarlar. Meselem: *Onuň egnine geýen goşa köýneginiň içkisi atlaz, daşkysy hem gyrgyzy ketenidi (A.Gowşudow Köpetdagiň eteginde). Bu jübüt bolup duranlar garrynyň ýadyna... ...pagta zawodyna pagta alyp geçýän wagtlaryny düşürdi (N.Saryhanow Saýlanan eserler). Göwreliligi we çaga dogranlygy üçin berlen rugsatlary ... ekiz we şondan-da köp çaga bolan wagtynda 70 kalendar gününe çenli artdyrylýar („Türkmenistan“).*

Dört sözüniň manysy köplenç çar, oýnam sözleri bilen aňladylýar. Meselem: *Geçen asyrda Türkmenistany çar tarapdan nähili gysypdyrlar*

(A.Durdyýew Saýlanan eserler). Birdenkä bolsa iki oýnam çaganyň „kaka, kak“ diýşip, elemtas bolup öňünden çykjaklary gözüniň öňüne gelip ... başyny birden galdyrdy (B.Kerbabayew Aýgytly ädim).

Tertip sanlar

Tertip sanlar bir predmetiň, düşüňjäniň sanalmakdaky tertibini, yzygiderliligini aňladýar.

Tertip sanlar mukdar sanlaryň yzyna –ynjy, -inji, -unjy, -ünji (çekimsiz gutaran sanlara), -njy, -nji (çekimlän gutaran sanlara) affiksleriniň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: *birinji, üçünji, altynjy, ýedinji, onunjy*.

Tertip sanlar goşma sanlardan ýasalanda –ynjy, -inji affiksleri goşma sanlaryň düşümindäki sada sanlaryň iň soňkusyna goşulýar: *on başinji, iki ýüz elli altynjy, üç müň alty ýüz yetmiş sekizinji* we ş.m.

Tertip sanlaryň san düşüňjesini aňladyşlary mukdar sanlara garanda has takykdyr. Sebäbi mukdar sanlar umuman belli bir sany ýa-da predmetiň jemini, mukdaryny aňladýan bolsalar, tertip sanlar şol umumy sanyň, mukdaryň içinden tertip boýunça belli birini görkezýärler. Şeýle ýagdaýda tertip sanlar öz aýyklaýan atlarynyň, predmetleriniň ýerleşýän orny, tertibi boýunça aýratynlygyny bildirýärler. Şu tarapdan tertip sanlar sypatlara ýakyn, grammatik häsiýeti boýunça olara meňzeş bolýarlar, *haýsy?, näçenji?* diýen soraglara jogap bolýarlar hem-de sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelýärler. Meselem: *Birinji sürümi alanda, aý ilerik aýlanypdy* (A.Durdyýew Saýlanan eserler). *Müň dokuz ýüz on ýedinji ýyl adatdakydan üýtgeşik geldi* (B.Kerbabayew Aýgytly ädim). *Ol şu ýyl onunjy klasy gutarýar* (H.Ysmaýlow Powestler).

Aýry-aýry tertip sanlar aýyrgyç hyzmatynda bir ady aýyklarap gelende, şol at ol sanlaryň her biriniň yzyndan aýratyn gelmän, diňe bir gezek getirilýär. Meselem: *Her näme hem bolsa birinji we ikinji tapgyr çapyşykda syr saklandy* (A.Gowşudow Powestler we hekayalar). *Bu aýlawda pagta, ikinjä galla, üçünjä*

maldarçylyk, dördünji bilen başınji aýlaw, garaz nagyşlaryň iň gowusyndan salaryn (A.Durdyýew Saýlanan eserler).

Eger tertip sanlaryň aýyklaýan atlary köplük manysynda ulanylan bolsalar, onda olar köplük sanda, ýagny *-lar, -lar* affiksini kabul edip elýärler. Meselem: *Ikinji, üçünji, dördünji, başınji we altynjy ýerlere şärikli bolan küştçüler... çempiondan bary-ýogy ýarym oçko yza galdylar („Türkmenistan“). Ýaryşda birinji ýerleri alan ýüzüjilere birinji derejeli diplomlar gowşuryldy („Mugallymlar gazeti“).*

Tertip sanlar hem sypatlar ýaly atlaşmaga ukyply. Olaryň aýyklamaly ady sözlemden galdyrylsa, tertip sanlar şol ada derek ulanylýarlar we onuň grammatik manysyny, sintaktik hyzmatyny kabul edýärler. Şonuň ýaly-da şol adyň grammatik şekilinde hem ulanylýarlar we üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Meselem: *Ondan soň ikinjisi, üçünjisi, dördünjisi hem şol birinjiniň edişi ýaly hereket etdiler (A.Gowşudow Köpetdagyň eteginde). Bu oturanlaryň ikinjisiniň kyrkyň töweregi ýaşy bardy (Şol ýerde).*

Käbir mukdar sanlar tertip sanlaryň manysynda ulanylýarlar. Meselem: *Mekdebe berseň, oglanlaryň arasynda gezdirip ýörseň bir gürrüň, içerden çykarman otursaň ikinji gürrüň... (N.Saryhanow Saýlanan eserler).*

Käbir ilki, orta, ahyr ýaly sözler hem tertip sanlaryň affikslerini kabul edip, olaryň manysynda ulanylýarlar we predmetiň, wakanyň tertip taýdan yzygiderliligini görkezýärler. Meselem: *Ilkinji başagaýlykdan soň özüni dürsän kolhozçylar ýuwaş-ýuwaşdan onuň töweregine ýygnandylar (H.Ysmaýylow Powestler). Ortanjy ogly Myratgeldi bolsa Beýik Watançylyk urşunda ... gurban boldy (A.Gowşudow Köpetdagyň eteginde). Bu günler Bahar öýde ýokdy, ol institutyň ahyrnjy kursuny okap gutarjak bolýardy (Şol ýerde).*

Bölek (drob) sanlar

Bölek (drob) sanlar bitin sanyň belli bir bölegini, üleşüni aňladýar. Bu sanlar sintaktik ýol bilen, ýagny mukdar sanlaryň ikisiniň belli bir tertipde we

şekilde tirkeşip gelmegi bilen ýasalýarlar. Olaryň öňündäki san – bölek (drob) sanyň maýdalawjysy – çykyş düşümde, soňundaky san – bölek (drob) sanyň sanawjysy – baş düşümde ulanylýarlar: *ikiden bir, başden üç, ondan ýedi* we ş.m.

Bölek (drob) sanyň maýdalawjysy bitin sanyň näçe deň bölege bölünendigini görkezýär, sanawjysy bolsa şol böleklerden näçesiniň alnandygyny bildirýär.

Bölek (drob) sanyň öňünden bitin san gelende garyşyk san emele gelýär we şeýle ýagdaýda bitin sanyň yzyndan „*bitin*“ sözi gelip, soňra bölek san aýdylýar: *bir bitin üçden iki, ýigrimi baş bitin dörtdeň üç* we ş.m.

Bölek (drob) sanlar atlary aýyklar, olaryň öňünden gelende, beýleki sanlar ýaly hiç hili üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Meselem: *Otly deň ölçegli hereket edip, sekizden ýedi sagatda otuz baş kilometr ýol geçdi.*

Eger bölek (drob) sanlar atlardan soň gelip, olar tarapyndan aýyklanýan bolsa, onda aýyklaýan atlar eýelik düşümde, bölek san bolsa üçünji ýöňkemedede gelýärler. Meselem: *Meydanyň üçden ikisine gowaça ekdiler. Işgärleriň üçden biri şu ýyl täze jaý aldylar.*

Şeýle ýagdaýda bölek sanyň yzyndan „*bölek*“, „*ülüş*“ sözleri getirilse, üýtgediji goşulmalar sanlara goşulman, şu sözlere goşulýarlar. Meselem: *Galan puluň sekizden üç bölegine stol satyn aldylar. Gram kilogramyň müňden bir üleşidir.*

Bölek (drob) sanlar sanyň adyny aňladyp gelseler, ýa-da sözlemde olaryň aýyklamaly ady galdyrylyp, özleri atlaşsalar, olar atlaryň hyzmatyny ýerine ýetirýärler we atlar ýaly üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Şeýle ýagdaýda üýtgediji goşulmalar diňe sanawja goşulýarlar, maýdalawjy bolsa öňki çykyş düşüm şekilini saklaýar. Meselem: *Başden üçe ikiden biri goşmaly. Sekizden üçüň ýarysy näçä deň? Halnazar baý sizden üçden birini bölüp alasy ýok (B.Kerbabayew Aýgytly ädim).*

Bölek (drob) sanlara derek ulanylýan sözler

Türkmen dilinde ýarym, ýarty, ýarpy, çäryek ýaly sözler hem bitin sanlaryň belli bir bölegini aňladýarlar we bölek (drob) sanlara derek ulanylýarlar.

Bulardan ýarym, ýarty, ýarpy sözleri bir bitin zadyň (sanyň) bölünen deň iki böleginiň birini (ikiden biri) aňladýarlar: *ýarym bedre, ýarty çörek, ýary gije, ýarpy suw*.

Bu sözler mukdar sanlaryň yzyndan gelmek bilen garyşyk sanlary emele getirýärler. Meselem: *Artyk gazy gazyarka, „nobat on ýedi ýarym günden aýlanjak“ diýip, ony örän daş görýärdi (B.Kerbabayew Aýgytly ädim). – Annaguly sölpi Berdi ogly iki ýarym gün – diýeninden hemmesi pakyrdap gülişdiler (A.Durdyýew Saýlanan eserler).*

Ýarym, ýarty, ýarpy, ýary ýaly sözler esasan atlar, sanlar, käte işlikler bilen ulanylýarlar we ulanylyş häsiýetine baglylykda dürli manylary aňladýarlar. Mysal üçin bu sözler, atlaryň, wagt, agyrlyk, uzynlyk we ş.m. ölçeglerini aňladýan sözleriň, mün, million, milliard ýaly sanlaryň önünden olary aýyklap gelseler, olaryň manysyndan aňlanylýan düşüňjäniň deň iki böleginiň birini (ikiden biri) birldirýärler: *ýarym bedre, ýarty çörek, ýarym sagat, ýarym kilo, ýarym mün* we ş.m. Meselem: *Aşyr ýarpy göwresini ýere taşlap, Artygyň gapdalyndan süýndi (B.Kerbabayew Aýgytly ädim). Iki omrup, ýarty çöregi eline aldy (A.Durdyýew Saýlanan eserler). Heniz ýarym sagat geçmänkä, goňşy kolhozlardan gelmeli iki maşyn hem geldi (A.Gowşudow Köpetdagyň eteginde).*

Emma bu sözler baş düşümdäki atlaryň ölçeg aňladýan sözleriň, mün, million, milliard ýaly sanlaryň, „bitin“, „esse“ sözleriniň yzyndan gelseler, şolaryň manysyndan aňlanylýan düşüňjäniň bir bitin birligini hem-de şonuň iki deň böleginiň birini, ýagny şol ölçegiň bir ýarym (1,5) birligini aňladýarlar. Meselem: *Aýlaw ýarymdan geçdiler. „Ülker“ hemmesinden öňde dabyraýardy (A.Gowşudow Powestler we hekaýalar). Boýy metr ýarym, şahalary köp...*

(N.Saryhanow Saýlanan eserler). *Täjigül tutan gurçugyndan plandan esse ýarym artyk pile aldy (A.Gowşudow Köpetdagyň eteginde). Ýoluňa bitin ýarty nan (N.Pomma Taýlak hyzzyn).*

„Ýary“ sözi „sagat üçüň ýary“ görnüşindäki söz düzümlerinde, eýelik düşümde gelen mukdar sanyň bir birligiň ýarymyň kemdigini görkezýär, meselem, *sagat sekiziň ýary – ýedi sagat otuz minut, sagat dördüň ýary – üç sagat otuz minut* we ş.m.

Türkmen diline pars dilinden geçen çäryek sözi bitin birligiň dörtten bir bölegini aňladýar we köplenç wagt, uzynlyk, agram ölçeglerini bildirýän sözler bilen ulanylýar. Meselem: *Çäryek asyr. Çäryek sagat. Otlynyň ugramagyna çäryek sagatdan hem az wagt galdy.*

Topar sanlar

Bir jynsdan bolan köp mukdardaky zadyň içinden bölünen belli bir toparynyň sanyny bildirýän sanlara topar sanlar diýilýär.

Topar sanlar mukdar sanlardan dürli goşulmalaryň kömegi bilen we dürli usullar arkaly ýasalýarlar.

1. Mukdar sanlaryň yzyna degişlilik affiksleriniň köplük sanynyň goşulmalary goşulyp ýasalýarlar we sanlar atlaşýarlar. Meselem: *Ikimiz, dördüsi, başiňiz, on ýedisi* we ş.m. *Ertir üçüňiz-de okuwa geleniňizde, gatý tämiz bolup geliň (A.Durdyýew Saýlanan eserler).*

Käte mukdar sanlaryň yzyndan sany, sanak sözleri gelýär we degişlilik affiksleri şol sözlere goşulýar. Meselem: *Baş sanysy, döt sanagy. Keserleriň içinde iki sanysy (sanagy) aýratyn gowudy (A.Durdyýew Saýlanan eserler).*

2. Mukdar sanyň biriniň yzyna ýa-da iki gezek gaýtalan tırkeş sanyň yzyna çykyş düşümiň –dan, -den goşulmasy goşulyp ýasalýar. Meselem: *Başden, dokuzdan, iki-ikiden* we ş.m. *Biz her stolda ikiden oturdyk. Ýoly çalgap barar ýaly, öňe alty-altydan razwedkaçylar çykarylmaga durdy (N.Saryhanow Saýlanan eserler).*

3. Bir, ýeke sözleriniň goşulmasyz ýa-da –in, –en goşulmaly görnüşde gaýtalanyp, tirkeşip gelmeginden ýasalaýar. Meselem: *Bir-bir, ýeke-ýeke, birin-birin, ýekän-ýekän* we ş.m. *Ol ýene gapdalyndakylara duýdurman, gelyän gyzlary ýeke-ýeke gözünden geçirdi (A.Durdyýew Saýlanan eserler). Komissiýalar sag tarapdan başlap, birin-birin halyalary synlap, aýlanmaga başladylar (A.Gowşudow Köpetdagyň eteginde).*

4. Mukdar sanyň biriniň yzyna ýa-da iki gezek gaýtalanyp ýasalan we aýry-aýry sanlardan ýasalan tirkeş sanyň yzyna „bir“ diýen sanyň goşulmagy bilen ýasalaýar. Bu topar sanlar predmetiň san-mukdar taýdan bölünen belli bir toparyny aňladýar. Meselem: *ikibir, başbir, ikibir-ikibir, üçbir-dörtbir* we ş.m.

5. Käte düýp sanyň yzyndan „bolup“ hal işliginiň getirilmegi bilen ýasalan söz düzümi hem topar sanyň manysynda ulanylýar. Meselem: *baş bolup, on sekiz bolup* we ş.m.

Takmyn sanlar

Takmyn sanlar predmetleriň, zadyň san taýdan takmyny mukdaryny, çen bilen alnan möçberini aňladýarlar. Bu sanlar türkmen dilinde örän köp ulanylýarlar.

Takmyn sanlar dilde esasan iki usul arkaly ýasalaýarlar:

1. Morfologik usul, ýagny düýp sanlaryň yzyna dürli goşulmalaryň goşulmagy bilen:

a) –lap, –läp goşulmasynyň kömegi bilen: *onlap, ýüzläp, müňläp*

b) –lar, –ler goşulmasynyň wagt, ýaş bildirýän sözler bilen ulanylan düýp sanlara ýa-da şol sözlere goşulmagy bilen: *sagat onlarda, aýyň ýigrimilerine, elli ýaşlarynda* we ş.m.

ç) on, ýüz, müň, million ýaly düýp sanlaryň yzyna çylşyrymly –larça,

–lerçe goşulmasynyň goşulmagy bilen: *onlarça, ýüzlerçe, müňlerçe* we ş.m.

2. Sintaktik usul arkaly:

a) aýry-aýry mukdary görkezýän düýp sanlaryň tirkeşip gelmegi bilen. Şeýle ýagdaýda tirkeş sany emele getiren sanlaryň ilkisi az mukdary, soňkusy köp mukdary görkezýärler. Meselem: *üç-dört, on-on iki, elli-altmyş* we ş.m.

Käte seýrek hem bolsa, tirkeş sanlaryň ilkisi köp mukdary, soňkusy az mukdary aňladyp hem takmyn sanlar ýasalýarlar. Meselem: *bäş-üç adam, iki ýüz-ýüz elli kitap* we ş.m.

b) *iki ýüz, bäş ýüz, ýedi million* ýaly goşma sanlardan takmyny mukdar aňladýan tirkeş sanlar ýasalanda olaryň iki ýüz-üç ýüz, bäş mün-altı mün görnüşine derek käte diňe önündäki bölegi tirkeşip gelýärler. *Ýüz, mün, million* sanlary bolsa olaryň yzyndan bir gezek getirilýär. Meselem: *iki-üç ýüz, bäş-altı mün, ýedi-sekiz million* we ş.m.

Takmyny mukdary aňladýan bu hili tirkeş sanlaryň iki görnüşü hem dilde ulanylýarlar we olaryň aňladýan manylarynda tapawut ýokdur.

ç) Takmyny mukdar aňladýan tirkeş sanlar ýasalanda olara dürli goşulmalar hem goşulmagy mümkin. Bu goşulmalardan has köp duş gelýänleri esasan *-dan/-den, -lan/-len, -dyr/-dir, -my/-mi* ýaly goşulmalardyr. Meselem: *birden-ikiden, üçdür-dördür, ikimi-üçmi, üçlän-dörtlän* we ş.m.

d) Düýp sanlaryň yzyndan *çemesi, töweregi, golaý, ýakyn, artyk, gowurak* ýaly sözleriň getirilmegi bilen emele gelen söz düzümleri hem takmyny mukdar aňladýarlar we takmyn sanlaryň manysynda ulanylýarlar. Meselem: *otuz ýaş çemesi, sagat altı töwerekleri, ýüze golaý, münden artygrak* we ş.m.

ÇALYŞMALAR

Belli bir predmeti, hili, mukdary, ýagdaýy we başga şuna meňzeşleri gös-göni atlandyрман, olary umumy halda görkezýän sözlere çalyşmalar diýilýär. Çalyşmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň, hallaryň ýerine ulanylyp, şolaryň aňladýan düşüňjesini görkezýärler. Hatda çalyşmalar tutuş sözlemeden we onda-da ulurak sintatik birlikden aňlanylýan düşüňjani-de görkezip bilýär.

Çalyşmalar leksika-semantik we grammatik taýdan özbaşdaklyga eýe bolan isim söz toparlarynyň biridir. Olar işliklerden isimligi bilen we kömekçilerden-de özbaşdak manyly sözler bolýanlygy bilen tapawutlanýar.

Çalyşmalar san taýdan az bolsa-da, dilde örän köp ulanylýan sözlerdir. Çalyşmalaryň manysyndaky umumylyk olaryň her hili anyk manyly sözleriň aňladýan zadyny görkezmäge mümkinçilik berse-de, ony dogrudan-dogry atlandyrmaga mümkinçilik bermeýär. Şonuň üçinem çalyşmalara hakyky manysy situasiýa bilen kesgitlenilýän sözler diýilmegi bütinleý adalatlydyr. Dogrudanda, anyk ýagdaýda çalyşmalar belli bir zady görkezýär, onuň görkezýän zady kontekstde, gepleşik situasiýasynda belli bolýar. Çalyşmalaryň aňladýan abstrakt manysy olary özbaşdak leksika-semantik manyly beýleki söz toparlaryna degişli sözler bilen deňeşdirende, has aýdyň ýüze çykýar. Mysal üçin, gepleşige gatnaşýanlaryň her biri-de sözleýän wagtynda özüni men, öz diňleýjisini-de sen çalyşmasy arkaly görkezýär. Ýöne gepleşikde mydama bir tarap gepläp durman, wagta, şertde, orna görä, beýleki tarapyň-da geplemegi zerurdyr, çünki ol jemgyýetçilik gatnaşygynda, durmuşda adamlaryň biri-biri bilen pikir alyşmagy üçin gerekli bolan esasy şertleriň biridir.

Sözlemek gezegi diňleýji tarapa geçende, olam özüni men, öňki gepläp duran tarapy-da sen çalyşmasy bilen görkezýär. Şulardan men we sen çalyşmalarynyň umuman sözleýji we diňleýji tarapy görkezip, anyk bir predmete degişli dældigi görüňär.

Çalyşmalar kontekstde gepleşikde aýratyn bir zady görkezse, özbaşdak leksik söz görnüşinde umumy abstrakt zatlaryň her birine des-deň derejede

degişli bolup biler. Şu hili leksika-semantik aýratynlyk dilde çalyşmalaryň ulanylyşyny beýleki söz toparlary bilen baglanyşykly edýär. Bu baglanyşyk çalyşmalaryň beýleki söz toparyna girýän sözleriň deregine gelyänliginden ýa-da olaryň aňladýan düşünjesini görkezýänliginden ybaratdyr. Şonuň üçin çalyşmalaryň grammatik häsiýetinde-de beýleki söz toparlaryna bolan meňzeşlik güýçlüdir. Mysal üçin, atlar bilen baglanyşykly bolan at çalyşmalary, olar dogrusynda ulanylýan kim, näme ýaly sorag çalyşmalary we başga-da birnäçe şol hili çalyşmalar atlara häsiýetli grammatik alamatlara eýedir.

Birnäçe çalyşmalar bolsa öz grammatik häsiýeti boýunça sypatlara meňzeýär. Mysal üçin, bütün, ähli, her bir, haýsy, nähili, bu, şu, şol kimin çalyşmalar sypatlar ýaly hiç hili goşulma kabul etmezden, atlary aýyklyp, onuň aýyrgyly bolup bilýär. Ýöne sypatlar öz leksik manysyna görä, öz aýyklaýan sözünü belli bir tarapdan häsiýetlendirýän bolsa, çalyşmalar öz aýyklaýan sözünü her hili tarapdan aýyklaýar. Çalyşmalaryň sanlara we hallara bolan gatnaşygy-da öz grammatik we leksik häsiýeti boýunça, esasan ýokardaky ýalydyr.

Çalyşmalar morfologik taýdan-da özboluşly aýratynlyga eýedir. Beýleki söz toparlary bilen deňeşdirlende, çalyşmalardan söz ýasalyşy has önümsizdir. Ýöne şeýlede bolsa, her hili ýol bilen çalyşmalardan başga söz toparyna girýän sözleriň ýasalmagy mümkin. Muňa mysal edip, sensiremek, beýle, şeýle, eýle, beýtmek, şeýtmek, men-menlik kimin çalyşmalardan ýasalan käbir sözleri görkezmek bolar. Söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde-de hut çalyşmalara mahsus aýratynlyklary görmek bolýar. Çalyşmalaryň birnäçesi edil atlar ýaly söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän bolsa, birnäçesi-de şol hili goşulmalary kabul etmeýär.

Umuman alanyňda, çalyşmalaryň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi ýa-da olaryň şol hili goşulmalary kabul etmeýşi olaryň her biriniň leksika-grammatik taýdan nähili söz topary bilen gatnaşyga girýänligi bilen aýrylmaz baglydyr. Hatda söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýän çalyşmalarda atlaşma (substantiwleşme) netijesinde şol hili goşulmalary kabul edip biler. Ýöne bu hili

çalyşmalaryň düşümde we ýöňkemedä üýtgeýşi öz ýörelgesi boýunça üýtgemeyän söz toparynyň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi ýalydyr. Mundan tapawutlanyp söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän çalyşmalaryň-da käbiriniň şol hili goşulmalaryň käbir görnüşini kabul etmezligi-de mümkin. Muňa mysal edip, birinji we ikinji ýöňkemeleriň birligini we köplügini bildirýän at çalyşmalaryň degişlilik kategoriýasynyň goşulmalaryny kabul etmeýşini görkezmek mümkin. Bu ýagdaý şol ýöňkemäni bildirýän men, sen, biz, siz çalyşmalarynyň many taýdan sözleýji we diňleýji, sözleýjiler we diňleýjiler tarapy aňladýandygy bilen baglydyr.

Çalyşmalary özbaşdak söz topary hökmünde kesgitlemekde gepleşik esasy rol oýnaýar. Sözlemde ulanylyşyna garap, atlyk häsiýeti, sypatlyk häsiýeti, sanlyk häsiýeti, hallyk häsiýeti bolan çalyşmalary bölmek bolýar. Haýsy söz toparyna gatnaşyklydygyna garamazdan, çalyşmalaryň hiç biri-de özüniň öňünden aýyklaýjy kabul etmeýär. Bu aýratynlyk-da olary beýleki söz toparlaryndan has tapawutlandyrýar. Ýöne aýry-aýry çalyşmalar haýsy söz topary bilen gatnaşykly bolsa, esasan, hut şol söz toparyna häsiýetli sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýär. Şonuň üçin çalyşmalaryň sintaktik hyzmatynda isim söz toparlarynyň her birine bolan umumylyk bar.

Çalyşmalaryň toparlara bölnüşi

Türkologiýada, şol sanda türkmen dil biliminde, çalyşmalaryň toparlara bölnüşinde birlik ýok. Ýöne at, görkezme, sorag çalyşmalary şu söz toparynyň bir görnüşü hökmünde hemişe we hemme ýerde bölünýär. Bu meselede esasy jedel nämälim çalyşmalary toparlara bölmekde ýüze çykýar. Leksika-semantik, grammatik alamtalaryna esaslanyp, çalyşmalary sekiz sany topara bölmek mümkin: at çalyşmalary, görkezme çalyşmalary, sorag çalyşmalary, gaýdym çalyşmasy, nämälim çalyşmalar, nämälim ýokluk çalyşmalary, nämälim jemleýji çalyşmalar.

At çalyşmalary

At çalyşmalaryna *men, biz, sen, siz, ol, olar* degişlidir. Olardan *men, biz, sen, siz* sap at çalyşmalary bolup, *ol, olar*, aslynda görkezme çalyşmasydyr. *Ol, olar* çalyşmasy *men, biz, sen, siz* sap at çalyşmalary bilen hatar düzen ýerinde at çalyşmasy manysynda gelip *kim?* diýen soraga jogap berýär, ondan beýleki ýerde görkezme çalyşmasy bolýar we haýsy diýen soraga jogap berýär. *Men, biz, sen, siz* çalyşmalary sözleşige işjeň gatnaşýan şahsy we *ol, olar* çalyşmasy şahsy, predmeti we başga-da her hili zady görkezýär.

At çalyşmalarynyň ulanylyşy

At çalyşmalary belli bir şahsy ýöňkeme arkaly aňladýarlar. Ýöňkeme gepleşige gatnaşýanlaryň sözleýjä bolan gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Birinji we ikinji ýöňkemäni bildirýän at çalyşmalary gepleşige gatnaşýan şahsy, üçünji ýöňkemäni bildirýän çalyşma bolsa gepleşige gatnaşmaýan şahsy we başga zatlary-da görkezýär. Şeýlelikde, *men* sözleýjini, *sen* diňleýjini, *ol* gepleşige gatnaşmagy hökmany bolmadyk adamy we beýleki her bir zady görkezýär. *Biz* sözleýjini hem oňa degişli bolan bir we köp kişini, *siz* iki we ondanda köp bolan diňleýjileri, *olar* sözleşige işjeň gatnaşmagy hökmany bolmadyk köpçüligi bildirýär. Meselem: *Bilbiljemal, indi sen meniň günämi geç, men ullakan ýalňyşypdyryn. (A.Durdyýew.) Bularyň arasynda üç sany ýaş aýal bar. Olaryň ikisi şeýle tutukdy, edil ýas alamatlary olaryň ýüzlerinden ýagyp durýardy (A.Gowşudow).*

Türkmen dilinde *biz, siz* at çalyşmalary birinji we ikinji ýöňkemäniň köplüginini aňladýan bolsa-da, käte olaryň hut şol ýöňkemeleriniň birligi üçin ulanylmagy-da mümkin. Meselem: *Ýogsamam biziň elimizden çykan zadyň erbedi bolmaz! (A.Durdyýew).* – *Görogly diýenleri sizmi? – Hawa men. (“Görogly”).*

Şu mysallarda *biz* çalyşmasy *men, siz* çalyşmasy-da *sen* manysynda gelip, birinji ýöňkemede sözleýji özüni öwme bilen ýa-da tapawutlandyрма

bilen görkezýär. Ikinji ýöňkemedede bolsa diňleýjä hormat, sylag bilen ýüzlenilýänligi aňlanylýar.

Üçünji ýöňkemäni bildirýän *ol* aslynda görkezme çalyşmasydyr. Munuň at çalyşmalyk manysy üçünji şahsy sözleýjä we diňleýjä garşy goýmak bilen kesgitleňýär, ýagny sözleşige işjeň gatnaşýanlar üçünji birini *ol* çalyşmasy arkaly göz önüne getirýärler. *Ol* gepleşige gatnaşmaýan her bir zady-da görkezip bilýär. *Ol* çalyşmasynyň at ýa-da görkezme çalyşmalyk manysyny kesgitlemekde kontekst we situasiýa has ähmiýetlidir. *Ol* at çalyşmasy bolanda: 1) üçünji ýöňkemäni bildirýär; 2) öz aýyklaýan sözi, görkezýän predmetini aňladýan söz bilen (*ol* adam) bilelikde ulanylmaýar; 3) görkezýän zadyny aňladýan söz *ol* çalyşmasy bolan sözlemde öňki ýa-da soňky sözlemde gelýär; 4) many taýdan bu, şu ýaly görkezme çalyşmalary bilen däl-de, birinji we ikinji ýöňkemäni bildirýän at çalyşmalary bilen gatnaşykda bolýar, ýagny birinji we ikinji tarapyň garşysynda durýan üçünji tarapy görkezýär; 5) üçünji ýöňkemäniň köplüginini bildirýän *olar* diýen at çalyşmasy görkezme çalyşmasy manysynda gelip bilmeýär. Üçünji ýöňkemäniň birligini bildirýän *ol* we köplüginini bildirýän *olar* özara biri-birinden biriniň birlik, beýlekisiniň-de köplük san aňladýanlygy bilen tapawutlanýar. Meselem: *Sen göni bar-da Anna pilpiliň aýalyny gör, ol şonuň ýaly zada gaty ökdedir (A.Durdyýew). Agaýunus bu habary ata-enesiniň bir şähdi açyk wagtynda aýtdy, olar gyzynyň durmuşa çykjagyna razylyk berdiler we olary şady-horramlyk bilen ýola salmagyň ugruna çykdylar (“Görogly”).*

At çalyşmalarynyň üýtgeýşi

At çalyşmalary atlar ýaly söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän-de bolsa, olaryň özüne häsiýetli bolan aýratynlyklary-da bar.

At çalyşmalarynyň her biriniň belli bir ýöňkemäni bildirýänligi sebäpli olar ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýärler. Sebäbi olar many taýdan belli bir ýöňkemä degişli şahsy we başga zatlary görkezýärler.

Köplük düşünjesini aňladýan *-lar, -ler* goşulmasy-da at çalyşmalaryna adatda goşulmaýar. Köplük aňladýan *biz, siz* at çalyşmalarynyň düzüminde aslynda köplük-ikilik aňladan formant bolup, häzirki wagtda şol formant onuň aýrylmaz bölegine öwürlip gidipdir. Ýöne at çalyşmalaryndaky köplük düşünjesi many taýdan atlarda köplük aňladylyşyndan tapawutlanýar. Mysal üçin, *adamlar* diýlende, bir jynsdan bolan zatlaryň umumy abstrakt köplügi düşünilýär. *Biz, siz* at çalyşmalarynda bolsa birnäçe *men* ýa-da birnäçe *sen* däl-de, eýsem sözleýjiniň özi we onuň tarapynda durýan şahslar we diňleýji hem onuň tarapynda durýan adamlar düşünilýär.

Bu goşulma diňe üçünji ýöňkemäniň birligini bildirýän *ol* çalyşmasyna goşulyp, şol ýöňkemäniň köplüginde aňladýar. Türkmen nusgawy edebiýatynda *biz, siz* at çalyşmalaryna *-ler* köplük goşulmasynyň goşulyp gelşi köp duşýar. Şeýle bolanda, *bizler, sizler* sözleýjä we diňleýjä degişli bolan belli topar köpçüligi görkezýär. Meselem: *-Eý ustadym Mollagalandar, eý joralarym Sala we Zelili, sizler meniň halymny bilgen dostlarymsyňyz... (Şabende „Gül-bilbil“).* *-Nežd dagyna çykar bolsak, Bizlere Mežnun gargandy (Magtymguly.).*

At çalyşmalary edil atlar ýaly düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Ýöne, olaryň düzüminde fonetik üýtgeşmeler ýüze çykýar:

Düşümler

Çalyşmalar

Baş düşüm	men, sen, ol	biz, siz, olar
Eýelik düşüm	men-iň, sen-iň, on-uň	biz-iň, siz-iň, olar-yň
Ýöneliş düşüm	maň-a, saň-a, oň-a	biz-e ,siz-e, olar-a
Ýeňiş düşüm	men-i, sen-i, on-y	biz-i, siz-i, olar-y
Wagt-orun düşüm	men-de, sen-de, on-da	biz-de, siz-de, olar-da
Çykyş düşüm	men-den, sen-den, on-dan	biz-den, siz-den, olar-dan

Şu tablisadan görnüşi ýaly, at çalyşmalary ahyry çekimsiz ses bilen gutarýan atlaryň düşümde üýtgeýşi ýaly üýtgeşe-de, käbir özboluşly aýratynlyklary görmek bolýar.

1) Üçünji yönkemäniň birlik sanyny bildirýän *ol* at çalyşmasy baş düşümden beýleki düşümlerde *on* görnüşine geçýär.

2) Birinji, ikinji yönkemäniň birligini bildirýän *men, sen* at çalyşmalary yöneliş düşüm goşulmasyny kabul edende, olaryň düzümindäki *e* çekimlisi üýtgäp, *a* sesine geçýär.

3) Yöneliş düşümde *men, sen* at çalyşmalarynyň we üçünji yönkemäni bildirýän *ol* çalyşmasynyň üýtgän *on-* böleginiň ahyrky *n* sesi *ň* sesine geçýär. Bu hadysa aslynda etimologik häsiýetli bolup, yöneliş düşümiň *-ga <-gar* goşulmanyň başky *g* sesiniň *men, sen, on-* çalyşmalaryň ahyrky *n* sesine täsir etmegi bilen regressiw assimilyasiýanyň netijesinde emele gelipdir.

Görkezme çalyşmalary

Häzirki zaman türkmen dilinde *bu, şu, ol, şol, hol* görkezme çalyşmalary bolup, bularyň köpüsi käbir fonetik üýtgeşikde beýleki türki dilleriň köpüsünde ulanylýar we olar gurluş hem semantik taýdan garyndaş dillerde umumylyk düzär.

Görkezme çalyşmalarynyň gelip çykyşy

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan *bu, şu, ol, şol, hol* çalyşmalary aslynda çylşyrymly bolup, onuň düzüm bölekleriniň gelip çykyşy türkologlaryň ünsüni çeken meseleleriň biridir. Görkezme çalyşmalarynyň etimologiýasy, genetik taýdan olaryň at çalyşmalary bilen baglanyşygy dogruda belli bir netijä gelinmändir.

A.Poseluyewskiý *bu, şu* çalyşmalary düşümde üýtgände, olaryň *mun-, şun-* bolşundan ugur alyp, görkezme çalyşmalaryň aslynyň *un* bolanlygyny belläpdir we olaryň düzümindäki *b//m, ş* böleklerine-de prefiks hökmünde garapdyr. N. K. Dmitriýew *bu+l, şu+l, oş+o* çalyşmalaryň ikinji böleginiň *ol*

çalyşmasyndandygyny belläpdir. F.G.Ishakowyň pikirine, görkezme çalyşmalary *bu*//<*bul*; *o*//<*ol*//<*al*, *şu*<*şul*, *şo*>*şol* ýaly tertipde emele gelipdir .

Görkezme çalyşmalarynyň etimologiýasy hakynda aýdylanlara esaslansaň, olar iki sany bölekden durýar. At we görkezme çalyşmalary genetik taýdan özara baglanyşyklydyr. Eger, *me+n*, *se+n* at çalyşmalarynyň iki bölekden düzülenligi makullansa, görkezme çalyşmalarynyň-da *bu*+(*l*), *şu*+(*l*), *o*+(*l*), *şo*+(*l*), *ho*+(*l*) ýaly iki elementden emele gelenligini ykrar etmek bolar. Bulardan birinji bölek aslynda görkezme hyzmatyny ýerine ýetirýän sözlerdir.

Görkezme çalyşmalarynyň ulanylyşy

Türkmen dilindäki görkezme çalyşmalary ulanylyş we semantik taýdan seljerilende, olaryň üsti bilen görkezilýän her bir zadyň ýerleşýän orny boýunça sözleýjä ýakynlygyny ýa-da daşlygyny, ýagny orun gatnaşygyny, görkezilýän predmet ýa-da başga zatlar bilen sözleýjiniň tanyşlygyny ýa-da tanyş däldigini, nygtalyp görkeziliş güýjüni, eger görkezme çalyşmalary wagt gatnaşygy dogrusynda ulanylýan bolsa, onda onuň gepleşik pursatyndan nähili uzaklykdaky wagta degişlidigini nazarda tutmak zerurdyr. Şu aýdylanlardan orun we wagt gatnaşygyny görkezişi boýunça türkmen dilindäki *bu*, *şu*, *ol*, *şol*, *hol* görkezme çalyşmalaryny bellemek mümkin. Bulardan *ol*, *şol*, *hol*, çalyşmalary *o*, *şo*, *ho* wariantlarynda-da ulanylýar.

Bu, *şu* çalyşmalarynyň üsti bilen görkezilýän predmet, wagt we beýleki her bir zat ýerleşýän orny boýunça sözleýjiniň golaýyndaky zatlara, eger-de wagt görkezilýän bolsa, gepleşik pursatyndaky wagta degişlidir. Bu çalyşmalar belli bir predmeti, zady, şahsy, wagty we başga-da şuna meňzeşleriň belli birini beýleki şona meňzeş zatlardan *saýlap*, *nygtap*, *anyklap* görkezmek we diňleýjiniň ünsüni görkezilýän zada çekmek üçin ulanylýar. *Bu*, *şu* çalyşmalary aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

1. Hakyky öz manysynda, ýagny belli bir zady şona meňzeş beýleki zatlardan saýlap, anyklap görkezip gelende, sözleýjiniň gözyetimindäki her bir

predmeti, wagty we başga zatlary görkezip, şolary aňladýan sözüň öň ýanyndan gelýär we anyk jogaby talap edýän *haýsy?* diýen soraga jogap bolýar. Şeýle manyda ulanylan şu çalyşmasy *bu* çalyşmasyna garanda, obýektini has-da nygtap görkezýär. Eger olaryň ikisi-de bir sözlemde gelip, aýry-aýry zatlara degişli bolsa, *şu* çalyşmasy has golaýdakyny görkezmek üçin ulanylýar. Meselem: - *Bu jaý obanyň çetinde bolan jaýlardan biridi (A.Gowşudow). Şu gün şu öýde bir waka barlygyny oba-goňşy, il eýýäm aňlandyr (Şol ýerde). Bu kitapda o dünýäden başga gürrüň ýok. Hamala bu dünýäniň gürrüni gutaran ýaly...(G.Gurbansähedow). Her iş etmeli welin, begi şu ýerde eglejek bolmaly, her iş etmeli welin, şu gije muny ýerde saklajak bolmaly (Şol ýerde). –Ýeri, Han, bu günler näme iş edýärsiň? -Bu günler edýän işim ýok. (A.Durdyýew).*

2. *Bu, şu* çalyşmalary atlaşyp (substantiwleşip) gelende, öňki sözlemdäki belli bir sözüň, bütün sözlemiň ýa-da ondaky belli bir pikiriň ornuna gelip, göze görnüp duran ýa-da gepleşige gatnaşyjylara mälim bolan her bir zady görkezip bilýär. Meselem: -*Be, Näzik eje gaty gowy aýal ekeni, men muny beýledir öýtmeyärdim. Munuň bilen gepleşip otursaň, artykmaç adam ekeni-diýip içini geplettdi (A.Durdyýew). Beg öýe girende, eňsä çolaşyp tas ýykylypdy. Şatyr beg ömründe şunuň ýaly aljyran däl bolsa gerek (G.Gurbansähedow).*

Bu, şu çalyşmalary atlaşan şekilde ulanylyp, üçünji ýöňkemäni bildirýän *ol* at çalyşmasyna barabar many aňladýar. Meselem: *Wepanyň, Mährijemalyň we Keljäniň gitmeli ugurlary birdi, bular baş-on adamdan ybarat bir topar bolup, mekdepeden çykyp ugradylar (A.Gowşudow).*

Şu çalyşmasy öňki aýdylanlary jemläp, jemleýji söz bolup gelende, pikiriň gutarandygyny aňladýar. Emma *bu* çalyşmasy şeýle hyzmatda ulanylmaýar. Meselem: *Ine meniň size häzirki aýtjak zatlarymyň bary şu (G.Gurbansähedow).*

Bu, şu çalyşmalarynyň önünden *ine, ynha* ýaly sözler gelende, obýekt has nygtalyp, anyklanylyp görkezilýär, hatda sözleýji elini uzatmak, barmagyny çommaltmak ýaly mimiki hereketler bilen şol obýekte diňleýjiniň ünsüni

çekýär. Meselem: *-Ine bu-da seniň iň gowy görýän kitabyň (A.Gowşudow). – Men-ä, ussajan, kätmenimi bejertmäge geldim, ynha şu taýyny gör, erbet döwlüpdir (A.Durdyýew).*

Bu, şu görkezme çalyşmalary sanalyp görkezilýän zatlaryň her birine degişlilikde gaýtalanyp ulanylanda, şolary has nygtap görkezýär. Meselem: Bu jay, bu durmuş, bu ys onuň üçin ýat bolman, ýakyndan tanyş durmuşdy (A.Gowşudow).

Bu, şu çalyşmalardan başga-da, sözleýjiniň gözyetimindäki ýa-da onuň bilýän, tanyş bolan zatlaryny görkezmek üçin türkmen nusgawy edebiýatynda, halk döredijilik eserlerinde üşbu görkezme çalyşmasy-da ulanylypdyr. Meselem: Ýygyn görki, ýow gününiň öresi/ Üşbu gara ýeri guçdy ýaranlar (Magtymguly). Sen düşüp sen üşbu çöle,/ Kim diýip geldiň biziň ile,/ Dogry danyş biziň bile,/ Seniň bilen görüşeli (“Görogly”).

Bu,şu çalyşmalaryna garaňda sözleýjiden her hili daşlykdaky predmetleri ýa-da gepleşik pursatynda uzakdaky wagty görkezmekde ol//o, şol//şo, hol//ho görkezme çalyşmalary ulanylýar. Ol//o, şol//şo, hol//ho görkezme çalyşmalary aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

1. Hakyky öz manysynda gelip, görkezme hyzmatynda ulanylýar. Meselem: *–Sen şuny hol pylan ýere näçe wagtdan eltip gellersiň – diýdi (Türkmen halk ertekileri). Ol hat onuň on iki-on üç ýaşyndaky wagtynda belet-tanyş hatydy... ol hat şeýle ýazylypdyr...(A.Gowşudow). “Ganypdyr öýdýän” diýip, bedräni Altyna uzatdy. Şol minut Altynyň gözüne gözi düşdi (A.Durdyýew).*

2. *Ol//o, şol//şo görkezme çalyşmalary atlaşanlarynda öz hakyky manysyndan daşlaşyp, at çalyşmasynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: Bu dünýäniň iň bir lezzetli zady –olam bolsa çagadyr: zürýatsyz adam bir gury agaçdyr, şony bilgin, Görogly (“Görogly”). Meniň üç sany soragym bar, şony kim bilse, özüme wezir edip aljak –diýipdir (“Türkmen halk ertekileri”).*

Orun gatnaşygyny görkezişleri taýdan *bu, şu, üşbu* çalyşmalary *ol//o, şol//şo, hol//ho* çalyşmalarynyň antonimidir. Görkezilýän predmetiň, zadyň nygtalyp görkeziliş güýjüne görä, *bu, ol* çalyşmalaryna *şu, üşbu, şol hol* çalyşmalary garşy durýar. Muny aşakdaky ýaly görkezmek mümkin:

1. *Bu, şu, üşbu* sözleýjiniň golaýyndaky ýerleşen predmeti, zady görkezmek üçin ulanylýar.
2. *Ol, şol, hol* birinji topar çalyşmalara garaňda, sözleýjiden uzakda bolan predmetleri görkezýär.
3. *Bu, ol* görkezýän predmetini, zadyny adaty nygtamak bilen görkezýär.
4. *Şu, üşbu, şol, hol* görkezýän zadyny, predmetini has güýçli nygtamak bilen görkezýär.

Görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýşi

Görkezme çalyşmalary belli bir zady görkezip, grammatik taýdan şol zady aňladýan sözüň önünden gelip, aýyrgyç bolanda, söz üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeýär. Görkezme çalyşmalary atlaşyp gelende söz üýtgediji goşulmalary kabul edip, edil atlar ýaly üýtgeýärler we san goşulmasyny kabul edýärler. Şeýle bolanda, *ol, şol, hol* çalyşmalarynyň ahyrky we *-lar* goşulmasynyň başky *l* sesi goşalandyrylyp ulanylman, çalyşmanyň ahyryndaky *l* sesi düşürilýär. Degişlilik goşulmalary görkezme çalyşmalarynyň birlik we köplük sanlarynyň ikisine-de goşulýar. Ýöne birlik sanda gelen görkezme çalyşmalarynyň degişlilik goşulmalaryny kabul edişinde diňe çalyşmalara häsiýetli bolan özboluşly aýratynlyklar ýüze çykýar.

Bu

Birlik sany	Köplük sany
Mun+ +ym	Mun+ +ymyz
Mun+ +yň	Mun+ +yňyz
Mun+ +(u)sy	Mun+ +(u)sy

Şu çalyşmasy

Şun++ym Şun+ +ymyz

Şun+ +yň Şun++yňyz

Şun+ +(u)sy Şun++(u)sy

Ol çalyşmasy

On+ +ym On+ +ymyz

On+ +yň On+ +yňyz

On++ (u)sy On+ +(u)sy

Şol çalyşmasy

Şon+ +ym Şon+ +ymyz

Şon+ +yň Şon+ +yňyz

Şon+ +(u)sy Şon++(u)sy

Hol çalyşmasy

Hon+ +ym Hon+ +ymyz

Hon+ +yň Hon+ +yňyz

Hon+ +(u)sy Hon++(u)sy

Görkezme çalyşmalarynyň birlik we köplük sanlarynyň ikisi-de düşümde üýtgeýär. Ýöne birlik sanda gelen görkezme çalyşmalarynyň düşümde üýtgeýşi özboluşly aýratynlyklara eýedir:

Düşümler

Çalyşmalar

Baş düşüm Bu, şu, ol, şol, hol

Eýelik düşüm Mun-uň, şu-uň, on-uň, şon-uň, hon-uň

Ýöneliş düşüm Muň-a, şuň-a, oň-a, şoň-a, hoň-a

Ýeňiş düşüm Mun-y, şun-y, on-y, şon-y, hon-y

Wagt-orun düşüm	Mun-da, şun-da, on-da, şon-da, hon-da
Ç.d.	Mun-dan, şun-dan , on-dan, şon-dan, hon-dan

Köplük san goşulmasyny kabul eden görkezme çalyşmalarynyň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edişi we düşümde üýtgeýşi ahyry çekimsiz sese gutaran sözleriň üýtgeýşinden hiç hili tapawutlanmaýar. Ýöne birlik sanda gelen görkezme çalyşmalarynyň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde diňe çalyşmalara häsiýetli bolan aýratynlyklar bar:

1) *Bu(l), şu(l), ol, şol, hol* görkezme çalyşmalarynyň düýbi ähli ýöňkemeleriň birliginde-de, köplüginde-de we baş düşümden beýleki düşümlerde *mun-, şuň-, oň-, şoň-, hoň-* görnüşine geçýär.

2) *Bu* çalyşmasynyň üýtgän suppletiw *mun-* kökünüň soňundaky *n* sesiniň täsiri bilen çalyşmanyň başky *b* sesi *m* sesine geçýär.

3) Birinji we ikinji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüginde-de görkezme çalyşmalaryna goşulýan degişlilik goşulmalarynyň birinji çekimlisi uzyn aýdylýar: *mun-y:m, mun-y:ň, mun-y:myz, mun-y:ňyz, şun-y:m, şun-y:ň, şun-y:myz, şun-y:ňyz, on-y:m, on-y:ň, on-y:myz, on-y:ňyz, şon-y:m, şon-y:ň, şon-y:myz, şon-y:ňyz, hon-y:m, hon-y:ň, hon-y:myz, hon-y:ňyz.*

4) Üçünji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüginde-de görkezme çalyşmalaryna goşulýan degişlilik goşulmalary meňzeşdir. Galyberse-de, çalyşmalaryň üýtgeýän suppletiw düýbünüň ahyrky sesiniň çekimsiz bolmagyna garamazdan, soňlary çekimli sese gutaran sözlere goşulýan *-sy* ýöňkeme goşulmasy goşulýar.

5) Ýöneliş düşümde görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýän suppletiw düýbünüň ahyrky *n* sesi *ň* sesine geçýär. Bu hadysa aslynda etimologik häsiýetli bolup, at çalyşmalaryna-da mahsusdyr.

Gaýdym çalyşmasy

Çalyşmalaryň bu gömüşi *öz sözi* we onuň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Bu söz aslynda material manyly söz bolup, häzirki wagtda çalyşmalaşyp gidipdir. Meselem: *özen, özli hamyr, özsüz hamyr* ýa-da *hamyryň özi ýok* ýaly gelende, *öz sözi* hakyky material manyly söz bolýar. Ýöne häzirki zaman türkmen dilinde *öz* şol manysyndan daşlaşyp, çalyşmalara häsiýetli abstrakt manyda gelýär we gaýdym çalyşmasy bolýar.

Gaýdym çalyşmasy görkezýän zadyny has nygtap, ony beýleki zatlardan saýlap görkezmek hyzmatyny ýerine ýetirýär. Şu many *öz* gaýdym çalyşmasy şol durşuna hiç hili goşulma kabul etmän gelende-de we oňa degişlilik goşulmaları goşulyp, *özüm, özüň, özi, özümiz, özüňiz, özleri* kimin gelende-de bolýar. *Öz* gaýdym çalyşmasy degişlilik goşulmasyny kabul edip, belli bir ýöňkemedede gelende, at çalyşmasyna barabar bolup, belli bir şahsy görkezýär. Meselem: *Görogla-da özüňiz ýetik ("Görogly")*.

Degişlilik goşulmasyny kabul eden gaýdym çalyşmasy degişli at çalyşmalarynyň hyzmatynda gelýän hem bolsa, olardan tapawutlanýar. Gaýdym çalyşmasynda şahs oňa goşulan degişlilik goşulmasyndan düşünilýär. At çalyşmasynda bolsa şahs hut onuň *öz* manysyndan gelip çykýar. At çalyşmasy belli bir şahsy adaty ýagdaýda görkezýän bolsa, gaýdym çalyşmasy ony has nygtap, takyklap görkezýär. Galyberse-de, N.A.Baskakowyň belleýşi ýaly, ol at aldy diýlende, diňe şahs ideýasy berlip, hereketi gös-göni ýerine ýetiriji nygtalmaýar. *Ol (onuň) özi at aldy* diýen sözlemde bolsa şol hereketi etmäge subýektiň goşulmagy-da hökmandyr.

Gaýdym çalyşmasynyň *özümiz, özüňiz* ýaly köplük şekilinde käte birlik manysynda ulanylmagy-da mümkin. Şeýle bolanda, olaryň görkezýän zady tapawutlandyrmak bilen görkezilýär ýa-da şol görkezilýän şahsa hormat, sylag bildirilýär. Meselem: *Wiý, ussa aga, siziň aýalyňyz, ogluňyz bar ahyry. Özüňizem sakgally-sarmakly adam (A.Durdyýew)*.

Öz gaýdym çalyşmasy söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Emma bu çalyşmanyň düşümde üýtgemegi üçin, ilki degişlilik goşulmalarynyň birini kabul etmegi hökmandyr. Sebäbi ol „öz“ görnüşinde düşümde üýtgemeyär. Degişlilik kategoriýasynyň belli bir ýöňkemesinde gelen gaýdym çalyşmasy düşümde üýtgände şekil-grammatik taýdan ýöňkeme goşulmasyny kabul eden atlar ýaly üýtgeýär.

Gaýdym çalyşmasy *öz-özüne, öz-özi, öz-özünden, özünden-özi, özli-özleri* kimin gaýtalanyp gelende, görkezilýän zat has nygtalyp görkezilýär. Meselem: *Öz-özi bilen kä seslenip, kä içinden gürleşip başlady (B.Seytäkow. Doganlar). Öýde diňe özli-özleri bolup galdylar (A.Gowşudow).*

Sorag çalyşmalary

Türkmen dilinde *kim, näme, nähili, niçik, neneň, neneňsi, nire, näçe, näwagt, nämahal, nätüýsli, haçan, haýsy, hany* kimin sorag çalyşmalary bolup, bular haýsy-da bolsa bir zady, predmeti, hili, ýagdaýy, mukdary, sany we başga-da şuna meňzeşleri anyklamak üçin ulanylýar. Sorag çalyşmalary semantik taýdan abstrakt manyly sözler bolup, oňa berlen jogapda sorag çalyşmalarynyň şol manysy konkretleşýar. Meselem: *(Olar)... ussanyň haçan dükanyny açyp, haçan ýapýanyna çenli, dükanynda näme işläp, näme goýýanyna çenli, kimiň ýanyna baryp, kim bilen gürrüň edýänine çenli bilip durýardylar (A.Durdyýew).*

Sorag çalyşmalarynyň gelip çykyşy we ulanylyşy

Türkmen dilinde *kim, näme, nähili, nätüýsli, niçik, neneň, näçe, näçenji, näwagt, nämahal haýsy, haçan, hany, nire* kimin sorag çalyşmalary ulanylýar. Häzirki wagtda bularyň birnäçesi asyl söz ýaly tanalsa-da, taryhy taýdan ýasamadyr. Olaryň käbiriniň bolsa gurluş taýdan iki bölekden durýanlygy hiç hili şübhe döretmeýär. Sorag çalyşmalarynyň hemmesi-de aslynda iki bölekden ybarat bolup, olaryň düzümine *ki (<ka~ke), kan//kaý//han//haý//ne (<ýa~ýe)*

elementleriniň birinden-biri gatnaşýar. Bulardan *ne* häzirki zaman türkmen dilinde söz görnüşinde ulanylýan bolsa, beýleki ikisi özbaşdak ulanylmaýar.

Kim sorag çalyşmasy

A.N.Kononowyň belleýşine görä, W.Şott *kim* çalyşmasyny mongolça "человек" sözündendir diýen pikiri aýdypdyr . Birnäçe alymlar *kim* çalyşmasynyň *ka-* - *ke-* *hem -m* ýaly böleklerden ybarat bolup, onuň sorag aňladýan sözden we ownuk bölekden emele gelenligini belleýärler. F.G.Ishakow *kim* çalyşmasyndaky ikinji bölegiň çuwaş dilindäki *men "чмо"* çalyşmasyndan gelip çykanlygyny belläpdir. Şeýlelikde, *kim* sorag çalyşmasy gadymy *ka-* ~ *ke-* sözüne *-m* goşulmak bilen ýasalan bolup çykyar.

Kim sorag çalyşmasy diňe ynsana degişli sorag bolup, onuň adyny, familiýasyny, kesp-kärini, garyndaşlyk gatnaşygyny we başga-da şuna meňzeşleri anyklamakda ulanylýar. Şonuň üçin oňa berilýän jogap hem adam atlary, familiýa, kesp-kär, garyndaşlyk gatnaşygyny bildirýän sözler we at çalyşmalary boýar. Meselem: - *How, söwdagär dost, seniň bu ýurtda kimiň bardyr, kimi tanaýarsyň?* ("*Görogly*").

Käte *kim* sorag çalyşmasynyň *haýsy* sorag çalyşmasy bilen manydaş ulanylmagy-da mümkin. Şeýle bolanda, soralyan adamyň ady ýa-da garyndaşlyk gatnaşygy gepleşige gatnaşýanlara mälim bolup, ony *haýsy*-da bolsa bir tarapdan beýleki atdaşlaryndan ýa-da garyndaşlaryndan saýlap görkezmek gerek bolýar. Şonuň üçin oňa berilýän jogapda soralyan adam kesp-käri, hünäri, garyndaşlyk gatnaşygy taýdan konkretleşdirilýär. Meselem.: *Meret ondan howlukmaçlyk bilen:— Nurgeldin-ä gören dälsiň? -Kim Nurgeldi? -Şura Nurgeldi (A.Durdyýew).*

Kim sorag çalyşmasy käte bütün sözleme inkärlik, ýokluk ýokundysyny berýär. Şu manynyň ýüze çykmagynda tutuş sözleme degişli ritorik soragyň-da ähmiýeti ýok däl. Meselem: -*Daňsaň daň weli, häli-şindi sandygy açyp durmagyn, öýüňe gelyän adamlaryň içini kim bilýär?* (*A.Durdyýew*).

Ne sözünden emele gelen sorag çalyşmasy

Bu sözden bir topar sorag çalyşmalary ýasalypdyr. *Ne* sözünü G.I.Ramstedt *-ja -je* sorag sözünden gelip çykan hasaplap, onuň başky *y* sesiniň *n* sesine geçmesini assimilýasiýanyň netijesi diýip düşünilýär. F.G. Ishakow sorag çalyşmasynyň esasy bolan *ne//nä//ni* sözünü çuwaş dilindäki *näme* manysynda gelen *men* çalyşmasynyň gysgalan görnüşi hasaplapdyr. Diýmek, *ne* aslynda sorag aňladan düýp söz bolupdyr. Bu söz türkmen nusgawy edebiýatynda *näme* manysynda giňden ulanylypdyr. *Nä* türkmen diliniň ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşiginde *näçe* manysynda-da ulanylýar. Meselem: *Ýüwrük ata depe nedir, düz nedir,/ Mert ýigide bahar nedir, ýaz nedir,/ Är ýigide elli nedir, ýüz nedir,/ Gylyç ursa goly belli Görogly ("Görogly"). Otdan ýakyjyrak, buzdan sert nedir?/ Zäherden ajyrak nedir, bu jana?"(Magtymguly.). Matanyň metri näden (näçeden)?*

Bu çalyşmanyň ikinji bölegi, F.G.Ishakowyň pikiriçe, *näme* manysynda gelen çuwaş dilindäki *men* çalyşmasyndan gelip çykypdyr. G.I.Ramstedtiň pikiriçe, *nä+me* çalyşmasynyň ikinji bölegi soraglyk aňladan ownuk bölekdir. Şeýlelikde, *näme* etimologik taýdan goşma sözdür. *Näme* sorag çalyşmasy predmetleriň, zatlaryň adyny anyklamakda işjeň ulanylýar. Şonuň üçin şu manyda gelen *näme* sorag çalyşmasyna ynsandan beýleki janly, jansyz zatlaryň her biriniň adyny aňladýan sözler jogap bolup bilýär. *Näme* sorag çalyşmasy ynsan dogrusynda ulanylanda, *kim* sorag çalyşmasy bilen sinonimik gatnaşyga girýär. Kär, wezipe, garyndaşlyk degişlilikini aňladýan sözler ynsana degişli bolsa-da, hut şol hili zatlar anyklanmaly bolanda, *kim* deregine, köplenç, *näme* ulanylýar. Şonuň ýaly-da, adama goýlan at ýa-da familiýa anyklamaly bolanda-da, *kim* we *näme* sorag çalyşmalarynyň birden-biri ulanylýar. Bularyň haýsysyny ulananynda-da prinsipial tapawut ýok. Meselem: *Patyşa bulary çagyryr we Magtymgulynyň enesinden:— Bu tutulyp gelenler seniň nämäň? — diýip sorayar. Ol:— Biri oglum, biri giýewim, biri-de doganym — diýip jogap*

berýär (T.Berdiýew. A.Annamämmedow. Magtymgulynyň pedagogik garaýyşlary). — Ýeri, çot, seniň wezipäň näme?— Men-de bir kömekçi ("Türkmenistan"). ... Adyň näme? — Artyk (B.Kerbabayew).

Näme sorag çalyşmasy, köplenç, -my, -mi soraglyk goşulmasyny kabul eden habaryň yzyndan gelip, onuň manysyna inkärlik ýokundysyny beryär. Eger şol habarlyk aňladýan bolsa, onda onuň manysyna inkärlik we eger-de şol habar ýokluk aňladýan bolsa, onda onuň manysyna barlyk ýokundylaryny beryär. Meselem: — Wiý, oglm, bize krebät nämä gerek? (A.Durdyýew). — Wiý, guda bolman näme, ol gyzyny Annagulydan gowa berjekmişinmi? (Şol ýerde). Bular ýaly işiň Annagula näme agramy bar? (Şol ýerde).

*Näçe sorag çalyşmasy etimologik taýdan iki bölekden ybarat bolup, onuň ikinjisiniň özbaşdak sözden gelip çykýanlygy bellenyär . Bu çalyşma mukdar, san, ölçeg dogrusynda ulanylyp, mukdar sanlar şol durşuna ýa-da öz yz ýanyndaky aýyklaýan atlary bilen bilelikde jogap bolýar. Eger sorag sanalmakda bir zadyň tertibini anyklamaga degişli bolsa, *näçe* sorag çalyşmasyna tertip sanlary ýasaýjy goşulma goşulýar. Meselem: *Polkownik ondan: — Näçe ýasynda? — diýip sorady. Ol saklanyp, biraz sandyraklap jogap berdi: — O - otuz. — Näçe ogluň bar? — D- dört. — Ulusy näçe ýaşynda. — Ýigrimi yedi ýaşynda (B.Kerbabayew).**

*Näçe (niçe, nije) çalyşmasy şol durşuna ýa-da gaýtalanyp, belli bir ady aýyklarap gelende, şol atdan aňlanylýan düşüňjäniň köpliigini bildirýär. Eger *näçe* çalyşmasy işlikleri aýyklarap gelse, onda kem-kemden ösýän hereketi görkezýär. Meselem: *Nije, nije derya çöllerden aşyp, türkmen il-ulusyna aralaşdy ("Görogly"). Görogly sözüni gutaryp, Öwez oglunyň bagtyna begenip, niçe daglary, niçe derýalary, niçe çölleri söküp gidiberdi (Şol ýerde).**

*Nire sorag çalyşmasy-da iki bölekden düzülipdir. Onuň ikinji -re böleginiň gelip çykyşyny birnäçe alymlar *ýer* , *ara* bilen baglanyşdyrýar. Bu çalyşma orun atlary dogrusynda ulanylyp, janly we jansyz her bir zadyň ýerleşýän ornuny, ýerini anyklamakda peýdalanylýar. Şonuň üçin sorag*

manysynda gelende, orun atlary onuň jogaby bolup gelýär. Meselem: *Bu gün diýeleri nirede bakdyň?/ — Hol, aşaky Ata agalaryň öýleriniň aňyrsyndaky iki ýabyň arasynda bakdym./ — Hawa, sen nirede bakdyň?/ Men ýokarky sakaň ýanynda bakdym... (A.Durdyýew).*

Ne sözünden emele gelen *niçik, neneň, neneňsi, nähili, nätüýli, näjüre* kimin sorag çalyşmalary-da aslynda iki bölekden ybaratdyr. Olaryň soňky üçüsiniň düzümindäki ikinji bölegiň özbaşdak manyly sözlügi görnüp dur. Yöne *niçik, neneňsi, neneň* çalyşmalarynyň ikinji böleginiň nämedigini anyklamak etimologik derňewi talap edýär. *Neneň* çalyşmasynyň ikinji böleginiň *näme* diýen özbaşdak sözden bolmagy ähtimal, şonuň ýaly-da *niçik* çalyşmasyndaky ikinji bölegiň-de *çag, çak, çen* sözlerinden bolmagy mümkin. Many taýdan bu sorag çalyşmalarynyň hemmesi-de özara biri-biri bilen sinonimik gatnaşykda bolup, hil, häsiýet, gylyk, hal, ýagdaý dogrusynda ulanylýar. Meselem: *...Ol nähili ýadygärlik, neneňsi zat — diýdi (A.Gowşudow).* — *Oglum, zamananyň nä-niçik bolanyňa düşüner ýaly bolmady (B.Seytäkow).* — *Asyl men Altyn bilen nähili duşuşarkam diýip pikir edip ýördim (A.Durdyýew).* — *Aýu, sen dälirediňmi. bolup gelşiň nätüýsili?*

Many taýdan *ne* we ondan emele gelen beýleki sorag çalyşmalary atlar, sypatlar, sanlar, hallar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Haýsy, haçan, hany çalyşmalary

Häzirki zaman türkmen dilindäki *haýsy, haçan, hany* çalyşmalary *kan-//kaý-//han-//haý-* kökünden emele gelipdir. Bu çalyşmalaryň asly, G.I.Ramstedtiň pikiriçe, *ka- ~ ke-* köki bilen baglanyşyklydyr. Bu kök gadymy türki ýazgylarda we türkmen nusgawy edebiýatynda dürli görnüşde özbaşdak söz şekilinde ulanylypdyr.

Haýsy çalyşmasynyň ikinji bölegi aslynda degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň birligini bildirýän goşulma bolup, ol özüniň şol manysyny ýitiripdir. Şonuň üçin haýsy ýöňkeme goşulmalaryny ýene-de kabul edip, üçünji

ýöňkemedede haýsysy şekilinde gelýär. Haýsy sorag çalyşmasy atlaşyp, atributiw hyzmatda gelip, topar zadyň arasyndan belli birini anyklanylmalý bolanda ulanylýar. Meselem : — *Meselem, Şu üstümizdäki aý haýsy aý, hojam aga?/ — Meret aýy (B.Kerbabaýew). Artyk kime jogap berjegini, haýsynyň elinden ýapyşjagyny bilmän, kimiň ýüzüne, kimiň eline seretdi (Şol ýerde). Umsagül Mamanyň haýsy taryna kakmalydygyny aňlady (Şol ýerde).*

Haýsy sorag çalyşmasy ýer, nire, wagt sözleri bilen gelende, -njy goşulmasyny kabul edip, haçan, näçe ýaly sorag çalyşmalary bilen manydaş bolýar. Meselem: Hally mollanyň howlusy haýsy ýerde bolar? (A.Gowşudow). Bu haýsynjy ýyllarda bolupdy? (Şol ýerde). — Haýsy polkdan?/ — 446-njydan/ — Be, haýsy batalýon?/ — 2-nji ("Garagum").

Haçan çalyşmasy-da *kan-//kaý-//han- haý-* kökünden emele gelipdir. Haçan sözünüň ikinji bölegi bolan *-çan* gelip çykyşy *çag, çen* sözünden diýilýär. Şeýlelikde, bu çalyşma aslynda iki sözün birleşmesi netijesinde emele gelipdir. Haçan wagt gatnaşygy dogrusynda ulanylýan çalyşmadyr. Şu manyda *nä* sözünden ýasalan *näwagt, nämahal, näzaman* çalyşmalary we haýsy wagt hem gelip bilýär. Meselem: — *Haçan gaýdypdyň obadan?/ — Ýigrimi gün dagy bolan bolsa gerek (A.Durdyýew). — Sen, daýza, Altyny haçan gördüň? (Şol ýerde). Men onuň haçan ýatyp, haçan turýanyňy bilmeyärim (B.Seytäkow).*

Hany sorag çalyşmasy, esasan wagt-orun düşümde gelen nirede çalyşmasy bilen manydaş ulanylýar.

Hany çalyşma manysynda gelende, soralyan zadyň sözleýjiniň gözýetiminde bolan wagtynda ýa-da şol zat sözleýjä mälüm bolup, onuň şol ýerde bolmagy ähtibarlyk bilen belli bolanda berilýän soragdyr.

Nirede sorag çalyşmasy bilen predmetiň, zadyň orny anyklanylýan bolsa, hany sorag çalyşmasy bilen şol predmetiň, zadyň özi görkezilmeli bolýar. Şonuň üçin hem *ine, ynha, holha* kimin görkezmegi aňladýan modal sözler hut hany sorag çalyşmasyna jogap bolup köp ulanylýar. *Hany* sorag çalyşmasy diňe nirede bilen manydaş bolup, *nire* sorag çalyşmasynyň beýleki düşümlerdäki

görnüşi bilen manydaş bolup bilmeýär. Umuman alanynda, *hany* deregine *nirede* çalyşmasyny hemişe diýen ýaly ulanmak mümkin. Emma *nirede* çalyşmasyny *hany* bilen çalyşmak bir ýerde mümkin bolsa, başga bir ýerde mümkin bolmaýar. Meselem : — *Gelneje, hany Nurgeldi?* (*A.Durdyýew*). *Pyýadanyň näme harajaty bar, çay humary gelipdir, hany muňa çay?* ("Görogly").

Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi

Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýişleri meňzeş däl. Bu ýagdaý olaryň haýsy söz toparyna degişli sorag bolýanlygy bilen baglydyr. Atlar, sanlar, wagt aňladýan sözler dogrusynda ulanylýan sorag çalyşmalary söz üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Ýöne *haçan, näwagt* çalyşmalarynyň düşümde üýtgän görnüşiniň seýrekdigini, ýöňkeme goşulmalaryny-da kabul etmeýänligini bellemek gerek. *Näçe* sorag çalyşmasy üýtgediji goşulmalary kabul edýän bolsa-da, birinji, ikinji ýöňkemäniň birliginde ulanylmaýar. *Haýsy* çalyşmasynyň-da şol ýöňkemelerde gelşi örän az duşýar. *Nire* ýöneliş düşümde *nirä//niräk* görnüşinde iki görnüşde ulanylýar. *Kim, haçan, näwagt* ýaly sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi soňy çekimsiz sese gutaran atlaryň üýtgeýşine meňzeşdir.

Näme, näçe, nire çalyşmalary soňy *e* sesine gutaran atlar ýaly üýtgeýär, ýagny birinji, ikinji ýöňkemeleriň birliginde we köplüğünde hem-de eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerde olaryň ahyryndaky *e* sesi *ä* şesine geçýär. *Haýsy* çalyşmasynyň düşümde üýtgeýşi üçünji ýöňkeme goşulmasyny kabul eden atlaryň üýtgeýşi ýalydyr, ýagny çalyşma bilen düşüm goşulmasynyň aralygynda *n* sesi peýda bolýar. Hal sözleri dogrusynda ulanylýan *niçik, neneň, hany* ýaly sorag çalyşmalary söz üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeýär. Ýöne atlaşanlarynda, üýtgemeyän *sorag* çalyşmalary-da söz üýtgediji goşulmalary kabul edip bilerler.

Nämälim çalyşmalar topary

Nämälim çalyşmalar aslynda atlara, sanlara we beýleki özbaşdak *real* manyly sözlere ýa-da *sorag* çalyşmalaryna degişli bolup, leksika-semantik hem grammatik taýdan şolardan çalyşmalaşan sözlerdir. Çalyşmalaşma (pronominalizasiýa) iki hili ýol bilen bolup geçýär .

1. Leksika-semantik ýol bilen çalyşmalaşma. Kontekstda, gepleşik situasiýasynda *kişi, adam, zat, ýer, tarap, wagt, mahal, çak, sellem, gün* kimin *real* manyly sözler çalyşmalaşyp, abstrakt many alýarlar. Olaryň şol manysyny berkitmekde bir, her, hiç aýatyn ähmiýete eýe bolup, bular şol çalyşmalaşan sözleri özara tapawutlandyryýan görkeziji bolup hyzmat edýär. Şu ýol bilen emele gelen *bir kişi, bir adam, bir kes, bir zat, bir ýer, bir tarap, bir ýan, bir wagt, bir mahal, bir gün, her kişi, her adam, her kes, her zat, her ýer, her tarap, her wagt, her mahal, her zaman, hiç kişi, hiç adam, hiç kes, hiç zat, hiç ýer, hiç tarap, hiç wagt, hiç mahal* kimin çalyşmalar bar.

2. Morfologik ýol bilen çalyşmalaşma. Üçünji yönkemäni bildirýän degişlilik goşulmasyny kabul eden sözler sözlemde gelşine garap ýa-da gepleşik situasiýasyna görä, öz hakyky manysyndan daşlaşyp çalyşmalaşýar we şu söz toparyna häsiýetli bolan abstrakt many alýar. Şu hili ýol bilen emele gelen çalyşmalara mysal edip, *biri, bary we kimsi* sözlerini görkezmek bolar. Bulardan *başga-da, başgasy, beýlekisi, özgesi, käsi* kimin sözler-de çalyşmalara ýakynrak manyda gelip bilýär. Olaryň çalyşmalaryň haýsy toparyna degişlidigini kesgitlemekde *bir, her, hiç* sözleri aýratyn ähmiýete eýedir. Şularyň ýok ýerinde çalyşmalaşan sözleriň nämälim çalyşmalaryň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitlemekde olaryň baglanýan habarynyň barlyk ýa-da ýokluk manysy esasy tutaryk bolýar. Leksika-semantik aýratynlyklaryna esaslanyp, çalyşmalaşan sözleri üç topara bölmek mümkin.

1. Nämälim çalyşma

Nämälim çalyşmalaryň bu görnüşine *kim... kim, kimde-kim, kimse, kimler, kimdir, nämedir, nirädir, biri, bir, birnäçe, bir zat, bir entek, bir hili, bir wagt, käbir, ençe, ençeme, pylan, pylany, her kim, her näçe, her kişi, her bir, her zat, her kimin* sözler girýär.

Nämälim çalyşmalar öz manysyna görä, predmeti-de, zady-da, hili-de, mukdary-da we başga şuna meňzeş her bir zady görkezip bilýär. Şonuň üçin bularyň ulanylyşy leksika-semantik hem grammatik taýdan beýleki söz toparlary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. *Kim... kim, biri, bir zat, käbir, pylany, her kim, her kişi* ýaly nämälim çalyşmalarynyň ulanylyşynda atlara bolan meňzeşlik bar bolsa, *bir, bir hili, her hili, käbir, her bir* nämälim çalyşmalarynyň ulanylyşynda sypatlara bolan meňzeşlik bar.

Şeýle gatnaşyk birnäçe, birentek, ençeme çalyşmalarynda sanlar we bir wagt, her näçe nämälim çalyşmalarynda-da hallar bilen bolýar. Meselem: *Kimler torsalylýardy, kimler gazaply garaýardy, kimler böwrüni diňleýärdi (B.Kerbabayew). Onuň her gürründeşi, her bir sorag-sowal edeni her ilden, her obadan hem dul, hem gyz salgy berdiler (Şol ýerde). Artygyň öňki sypaty üýtgäp, bir hili rahatlamak, bir hili ikerjiňlemek, bir hili aýgyt edip bilmezlik, bir hili wehimlilik ýaly bir sypata girdi-de, Aşyra ýüzlendi (Şol ýerde). Komandiriň her bir seredişi, her bir ümlemegi ýigitlerine aýdyň düşnükli sapakdy (A.Gowşudow). — Pylan gün gowy gün bolmaýar, pylan günem "ýyldyz" bolýar... Pylan günem halanýan gün däl, ...pylan gün toý edeliň — diýip, sähetli günü has ýakyna çekmek üçin jan etdi (Şol ýerde). Kimde-kim öz watanyna çigit ýaly dönüklük etse, ol öz atasynyň ogly däldir (Şol ýerde). — Onda, döw aga, her birimiz ýerden bir gysym gum alyp, şony sykyp, ondan ýag çykarmaly ("Türkmen halk ertekileri"). Ol jamyň häsiýeti hem her kim şol jamdan suw içse, her neneň agyr syrkaw bolsa-da, gutulýarmyş (Şol ýerde). Gaçan biri, kowan biri. Biz näme üçin iki arada zyndanda oturmaly? (B.Seytäkow). Ogluň şol bor-da, kisiň gapysyndan bararlygyň barmy?*

(A.Durdyýew). *Kolhozçylaryň birnäçesi bagşa bardylar. Birnäçesi-de öýüne gaýtdylar (Şol ýerde). Öýünde derde ýarar ýaly bir zat bolsa sanap çykdyk (G.Gurbansähedow). Telim menziller, ençeme ýollar ýörelenden soň, Göroglynyň yzyndan bir tozan peýda boldy ("Görogly"). Oglan bu çopanlaryň her haýsyna bir goşowuç gyzyň berdi ("Türkmen halk ertekileri").*

Nämälim çalyşmalar many taydan, topar zady, onuň tutuş jeminiň her birini ýa-da onuň belli birini, ýa-da belli bir bölegini nygtap görkezýär. *Her bir, her biri, her haýsy, her kim, herkes, her zat, her hili, her tüýsli, hersi* ýaly nämälim çalyşmalar topar zadyň her birini bölüp-bölüp görkezişi taýdan özara umumylyk düzse-de, olaryň biri ynsan, beýlekisi zat, ýene biri-de hil dogrusynda ulanylýar.

Nämälim çalyşmalaryň ulanylyşyndaky şu hili umumylyk we aýratynlyk hemişe we hemme ýerde duýulýar.

Birnäçe, birentek, biraz, birneme, telim, ençeme, pylança, käbir nämälim çalyşmalary nämälim köplük we onuň bir bölegini aňladýan san çalyşmalary diýlip derňelýär. *Kim... kim, kimsi... kimsi, biri, her bir, her biri, her kim, her haýsy* ýaly nämälim çalyşmalar-da topar zadyň arasyndan näbelli birini ýeke-ýekeden sanama bilen görkezýär.

Nämälim çalyşmalardan her we onuň gatnaşmagynda ýasalan *her kim, her zat, her haýsy, her hili, her haçan, her niçik, her neneň* ýaly çalyşmalar şu söz toparynyň özbaşdak görnüşi hökmünde bölünse-de, olar leksika-semantik hem grammatik taýdan *kim... kim, kimsi... kimsi, kimler... kimler, bir, biri, bir zat* ýaly nämälim çalyşmalardan hiç hili tapawutlanmaýar. Bularyň ikisi-de nähili zat dogrusynda ulanylsa, şol zady belli ýa-da näbelli toparyň öz içinde aýry-aýry böleklere bölüp, şolaryň tutuş jeminiň her birini nygtamak bilen görkezýär. Diýmek, her we onuň gatnaşmasynda emele gelen çalyşmalar-da nämälim çalyşmadyr.

2. Nämälim-ýokluk çalyşmasy

Çalyşmalaryň bu görnüşi pars dilinden geçen hiç sözünüň birnäçe sözleriň önünden gelmegi bilen *hiç kim, hiç kimse, hiç kişi, hiç kes, hiç haçan, hiç wagt, hiç haýsy, hiç hili, hiç ýer, hiç bir, hiç zat* ýaly çalyşmalaşan sözleri emele getirmekden ybaratdyr. Bu çalyşmalaryň-da ýasalyşy edil nämälim çalyşmalar ýaly bolup, diňe öz manysyndan ýokluk, inkärlik aňladýan sözlere baglanýanlygy bilen olardan tapawutlanýar. Hatda öz manysyndan inkärlik, ýokluk aňladýan habara baglanan nämälim çalyşmalar hiç sözi ýogam bolsa, nämälim-ýokluk çalyşma manysynda gelip bilýär. Meselem: *Garybyň geýnere, dakynara zady ýokdy (B.Kerbabayew). Aňlaman sözleme: "Tamda gulak bar,"/ Iç syryňy kişige aýdyjy bolma (Magtymguly). Ol seni ölümden gutarypdyr. Beýle işi her kes edip bilmez (B.Seytākow). Bu ýerde utanasy bir zat hem ýokdy (G.Gurbansahadow).*

Şu mysallarda herkes, bir zat çalyşmalarynyň birinji komponentini hiç bilen çalşyrmak we beýleki çalyşmalaryň önünden-de ony artdyrmak mümkin. Şonda-da sözlemiň manysy, esasan, öňküliginde galýar.

Nämälim-ýokluk çalyşmalarynyň ulanylyşy, esasan, olary hasyl etmäge gatnaşýan ikinji komponentiň leksika-semantik hem grammatik aýratynlygyna baglydyr. Şoňa garap, olar näbelli zat, predmet, ynsan, wagt, hil, häsiýet, ýagdaý we başga şoňa meňzeşler dogrusynda ulanylýarlar. Ýöne nämälim-ýokluk çalyşmalary näme we nahili zat dogrusynda ulanylsa-da, ony gös-göni atlandyryp bilmeýär. Meselem: *Gün süýr depä çykdy. Heniz-de hiç kim dolanyp gelmeýärdi. Hiç hili habar hem eşidilmeýärdi (B.Seytākow). Hiç birini tassyklan, hiç haýsyna onçakly garşy çykan-da bolman, bir salym warsaky gürrüň dowam etdi (B.Kerbabayew). Gaçgynlar hiç ýerden tapylmady (Şol ýerde). Gurt gart suduň öňiinde hiç zat gizlemän, öňki-soňky bolan işleri bolsy ýaly giirriň berdi (A.Gowşudow). Emma gözlerine hiç uky gelmedi (A.Durdyýew). Tagsyr, patyşam, meniň maslahatymdan hiç haçan zeled görn dälseňiz ("Görogly").*

Hiç we onuň gatnaşmagynda ýasalan çalyşmalar türkmen dil biliminde ýokluk çalyşmalar diýlip derňelýän bolsa, käbir türkologlar olary nämälim çalyşmalaryň arasynda öwrenýär. Biziň pikirimizçe, nämälim-ýokluk çalyşmalary nämälim çalyşmalaryň arasynda olaryň özboluşly görnüşi bolup durýar. Türkmen dilinde düzüminde nämälim-ýokluk çalyşmalary bolan sözlemde ýokluk, inkärlik çalyşmalar arkaly däl-de, hut şol sözlemiň habarynyň üsti bilen aňladylýar. Çalyşmalar bolsa näme degişli bolsa, şol zady has nygtap görkezýärler.

3. Nämälim-jemleýji çalyşmalar

Tanyş ýa-da nätanyş topar, belli ýa-da näbelli köplük hem tutuş jem görkezýän *hemme, ähli, bar, bary, бүтін, külli, tamam, jümle, barça* kimin nämälim-jemleýji çalyşmalar bar. Şol çalyşmalardan *hemme, ähli, bar, bary* atributiw hem substantiw şekilleriň her birinde gelip bilýän bolsa, *бүтін, külli, tamam, jümle* diňe atributiw şekilde ulanylýar.

Ähli, hemme, bar, bary, barça nämälim-jemleýji çalyşmalardan bar hakyky öz real manysynda gelýän bolsa, ondan beýlekileri diňe çalyşma manysynda ulanylýar. Bu çalyşmalar zady, predmeti, şahsy, düşüňjani we başga-da şuna meňzeşleriň tutuş jemini görkezýär, emma olary gös-göni atlandyryp bilmeýär. Meselem: *Hemme zat sähel wagtda üýtgeýär (B.Seytäkow). Öýüniň bar işini edýän Ejegüldi (A.Durdyýew). Bu ýerde barça jandarlar üçin ölüme dogry barmanyň näçe kyndygy açyk bildirýardi (Edebiýat we sungat).*

Hemme, ähli bar, barça çalyşmalary substantiw şekilde öz aýyklaýan sözleriniň hyzmatyny ýerine ýetirip gelende, tutuş jemi, topar zady görkezip, onuň nämedigini kontekstde belli bolýar. Meselem: *Aşyr gören-eşideniniň baryny oňa gürrüň berdi (B.Kerbabaýew). Dokmaçylaryň hemmesiniň gözi ussanyň syrtyndaky atgulgaga düşdi, bary birden pakyrdan berdiler (A.Durdyýew).*

Bütün, külli, tamam. jümle kimin nämälim-jemleýji çalyşmalar, diňe atributiw şekilde ulanylyp, öz aýyklaýan sözünden aňlanylýan zadyň hemmesini ýa-da onuň tutuş jemini bitewilikde görkezýär. Meselem: *Bu gije bütün ak baýdaklaryň ýerine gyzyl baýdak dikildi (A.Durdyýew). Magtymgulynyň at önüne salnyp äkidilmegini men diňe bir özüüm däl, bütün il üçin, külli türkmen üçin ar bilýän, namys bilýän (G.Gurbansähedow). Gözelleriň waspyn etseler kanda,/Älem agzy tamam jem olar sende (Magtymguly).*

Nämälim çalyşmalaryň üýtgeýişleri

Nämälim, nämälim-ýokluk, nämälim-jemleýji çalyşmalaryň üýtgeýişinde meňzeşlik köpdür. Bularyň üýtgäp-üýtgemezliginde atlara-da, sypatlara-da, hallara-da mahsus bolan aýratynlyklar bar. Bu aýratynlyk nämälim çalyşmalary emele getirýän sözleriň aslynda haýsy söz toparyna degişlidigi hem-de olaryň nähili söz topary bilen gatnaşykda gelyändigigi bilen baglydyr. Nämälim çalyşmalaryň söz üýtgediji goşulmalary kabul etmegi ýa-da şol hili goşulmalary kabul etmezligi özüniň häsiýeti boýunça sorag çalyşmalary ýalydyr. Gurluşy taýdan nämälim çalyşmalar sada, ýagny bir sany düýp sözden we goşma, ýagny iki, hatda üç sözüň birikmeginden emele gelen sözlerdir.

Bir, bar, bütün, tamam, külli, jümle, telim kimin sada çalyşmalar üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeýär. *Ençe, ençeme, hiri, bary, ähli, hemme, barça* ýaly sada çalyşmalar bolsa san goşulmasyny kabul etmeýärler. Bularyň birinji we ikinji ýöňkemeleriň birliginde gelşi-de duş gelmeýär. Yöne substantiwleşip, degişlilik kategoriýasynyň birinji, ikinji ýöňkemeleriniň diňe köplüğünde we üçünji ýöňkemäniň-de birlik hem köplük sanlarynda gelende, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Emma hemme çalyşmasy degişlilik goşulmasyz gelende-de düşümde üýtgäp bilýar. Şulardan *biri, bary, hemme* çalyşmalarynyň üýtgediji goşulmaly gelşi köpräk duşýar.

Her, hiç çalyşmalary substantiwleşip gelende, birinji, ikinji ýöňkemeleriň köplük we üçünji ýöňkemäniň birlik hem köplük sanlarynyň degişlilik goşulmalaryny kabul edýär. Ýöne olara goşulýan degişlilik goşulmasy üçünji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda meňzeşdir: *-(i) si*. Galyberse-de, her çalyşmasynda şol ýöňkemäni bildirýän birinji *-i* goşulmasy redusirlenipdir, hiç çalyşmasynda bolsa ol saklanýar: *hersi, hijisi*. Her çalyşmasyna ahyry çekimsiz sese gutarýan sözlere goşulýan degişlilik goşulmasy *-i* goşulman, soňy çekimli ses bilen gutarýan sözlere häsiýetli bolan *- si* degişlilik goşulmasynyň goşulmagyny-da şol redusirlenen *-i* goşulmalarynyň täsiri bilen düşündirmek mümkin. Hiçden giç ýagşy durnukly söz düzüminde hiç çalyşmasy substantiwleşip, çykyş düşümde gelenem bolsa, bu çalyşma düşümde üýtgemeyär.

Ýasama, goşma nämälim çalyşmalarynyň ikinji bölegi aslynda sorag çalyşmalaryna, atlara, sanlara we beýleki käbir sözlere degişli bolansoň, olaryň üýtgäp-üýtgemezligi şol çalyşmalaşan sözleriň grammatik häsiýetine gös-göni baglydyr.

Her, haçan, hiç haçan, bir wagt, her wagt, hiç wagt, bir mahal, her mahal, bir sellem, bir eýýäm, bir salym, bir ýer, her ýer, hiç ýer; bir ýan, her ýan, hiç ýan, bir tarap, her tarap, hiç tarap kimin wagt we orun gatnaşyklary dogrusynda ulanylýan çalyşmalaryň üýtgediji goşulmalary kabul edip gelşi, esasan, duşmaýar. Ýöne şolardan ikinji komponenti *ýer, ýan, tarap* sözlerinden bolan nämälim çalyşmalaryň düşüm goşulmasyny kabul edip gelşi duşýar: *Ol bir ýere (bir ýana, her ýere, bir tarapa, her tarapa) gidipdir. Hiç ýere gitmeli däl. Ol hiç ýerde ýok. Her ýerden gelen-giden bar* we ş.m.

Birnäçe, her näçe, bir hili, her hili, hiç hili, bir tüýsli, her dürli kimin goşma nämälim çalyşmalar, köplenç, atributiw hyzmatda ulanylýar. Ýöne substantiwleşip, öz aýyklaýan sözleriniň-de hyzmatyny ýerine ýetirip gelende, olaryň söz üýtgediji goşulmaly gelmegi-de mümkin. Ýöne birnäçe çalyşmasy

birinji, ikinji ýöňkemeleriň diňe köplük sanynda we üçünji ýöňkemäniň-de birlik we köplük sanlarynda gelip bilýär.

Her kim, hiç kim, her kes, hiç kes, her kişi, hiç kişi ýaly çalyşmalar düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Ýöne olaryň ýöňkeme we san goşulmasyny kabul edişi duşmaýar diýen ýaly. *Her haýsy, hiç haýsy bir zat, her zat, hiç zat* çalyşmalary birinji, ikinji ýöňkemäniň köplük we üçünji ýöňkemäniň-de birlik we köplük sanlaryny bildirýän degişlilik goşulmalaryny kabul edýärler we düşümde-de üýtgeýärler. Ýöne üçünji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüğünde-de degişlilik goşulmalary meňzeşdir.

IŞLIKLER

Işlikler predmetleriň, zatlaryň, düşüňjeleriň gymyldy- hereketini, ýerine ýetirýän işini, işiň ýagdaýyny aňladýan söz toparydyr. Işlikleriň esasy leksika-semantik aýratynlygy gymyldy-hereket aňlatmakdan ybaratdyr. Özbaşdak manyly sözleriň bu topary many taýdan beýleki söz toparlarynyň hemmesinden gymyldy-hereket aňladýandygy bilen tapawutlanýar. Gymyldy-hereket aňlatmak hut işlikleriň özüniň asyl manysyndan gelip çykýar. Işliklere dereje, şekil, zaman, şahs-san (ýöňkeme) ýaly grammatik düşüňjeler(kategoriýalar) mahsusdyr. Işlikleriň sözlemde habaryň hyzmatynda gelmegini hasyl edýän hem onuň şu grammatik alamatlarydyr. Galyberse-de, işlikler düşüm şekillerini hem dolandyrýarlar. Işliklere ýerine ýetirilýän gymyldy-hereket bilen işi ýerine ýetirijiniň arasyndaky grammatik, many gatnaşygyny görkezip bilýän işlik derejeleri, işlik şekilleri; sypatlaryň we işlikleriň häsiýetini özünde jemleýän aýratyn işlik şekili-ortak işlik şekili; üýtgemeyän işlik şekilleri-ortak, hal işlik şekilleri, iş atlary; atlar bilen ysnyşmaýan, şol durşuna zaman ýöňkeme görkezmeýän hal işlik şekilleri mahsusdyr.

Işlikleriň ähli şekilleri durnukly söz düzümlerini emele getirmäge işeňňir gatnaşýar we çylşyrymly hem ýönekeý pikir aňlatmagyň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Işlikler beýleki söz toparlary bilen berk baglanyşyklykda sözlemiň dürli agzalary bolup bilýän söz toparydyr.

Işlikleriň ýasalyşy

Işlikler guruluşlaryna görä iki topara bölünýärler: 1) asyl işlikler; 2) ýasama işlikler. Asyl işlikler - öz leksik manylary boýunça gymyldy-hereketi aňladýan sözlerdir. Olary şondan aňry böleklere bölüp bolmaýar. Eger olary böleklere bölseň, özbaşdak many aňlatmak ukybyny ýitirýärler. Meselem: *al, gör, bil, gar, iç, üz, daň, ölçe, tana* we ş.m.

Asyl işlikleriň köpüsi bir bogunly sözlerdir. Döreyiş nukdaýnazarydan dilçi alymlar bir bogunly sözleri iň gadymy sözler hasap edýärler. Türkmen

dilinde iki bogunly işlikler hem köp, emma üç we dört bogundan ybarat asyl işliklere seýrek duş gelinýär. Bu işlikler taryhy taýdan ýasama işliklerdir.

Asyl işlikler-de aňladýan manylaryna görä, iki topary emele getirýärler. Birinji topara degişli işlikler anyk bir gymyldyny, hereketi ýa-da belli bir ýagdaýy aňladyp, olar elmydama işlik manysynda gelýärler. Meselem: *üsgür, bejer, biş, gaýna, güýme, öwür, sat* we ş.m.

Ikinji topara degişli asyl işlikler köpmanylylyk häsiýetine eýedirler. Ol işlikler gymyldy-hereket, ýagdaý aňladyp, isim manysynda hem gelýärler. Meselem:

Isim	Işlik
ýaryş (bäsleşik)	ýaryş (ylgaşmakda ýaryş)
köw (çukur)	köw (bir ýerini gaz, çukur et)
kem (az, ýetmez)	kem (kemelt, azalt)
oý (çukur)	oý (bir ýerini gaz, çukur et)
ýalňys)	ýalňys (nädogry et)

Bu hili sözler işlik bolup gelende, isim bolup ulanylanda hem aňladýan manylary bilen baglanyşykly hereketi, işi, ýagdaýy aňladýarlar. Diýmek, bu ýagdaý iki topardaky sözleriň ikisiniň-de aslynyň birdigini, bir kökden gaýdýandygyny görkezýär we özbaşdaklaşmandyklaryny aňladýar.

Ýasama işlikler. İşlikler söz ýasalyşyň dürli ýollary esasan, morfologik we sintaktik ýollar bilen asyl işliklerden we beýleki söz toparlaryndan ýasalýarlar, many taýdan gymyldy-hereketi, işiň ýagdaýyny aňladýarlar.

Sintaktik ýol bilen işlikleriň emele gelşi iki hili görnüşdedir: 1) at bilen işlik bilelikde: *tanyş bolmak, hayran galmak, garşy almak, dowam etmek, gulak asmak, diň salmak, ýüz tutmak, gahar etmek* we ş.m. 2) işlik bilen işlik bilelikde: *okap bolmak, elläp görmek, alyp gelmek, gaçyp gitmek, işläp*

başlamak, aňlap ugramak we ş.m. işlikler ýasalýarlar (Bular baradaky maglumat “Goşma işlikler” bölümünde doly berilýär).

Işlikleriň morfologik ýol bilen ýasalyşy diýlip, olaryň işlik ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen emele gelşine aýdylýar. İşlik ýasaýjy goşulmalary düzümine görä iki topara bölmek bolýar: 1) ýönekeý; 2) çylşyrymly goşulmalar. Ýönekeý goşulmalar böleklere bölünmeýärler. Meselem: -la, -le, -a, -e, -da, -de, -al, -el, -l, -ar, -er, -r, -yk, -ik, -k we ş.m. Çylşyrymly işlik ýasaýjy goşulmalar ýönekeý goşulmalaryň ikisiniň ýa-da birnäçesiniň birleşmeginden hasyl bolan goşulmalardyr. Meselem: -gyla, -gile, -mala, -mele, -lan, -len, -laş, -leş, -yrga, -irge, -yşdyr, -işdir, -uşdyr, -üçdir, -ala, -ele, -jakla, -jekle.

Işlikleriň morfologik ýol bilen ýasalyşyny haýsy sözlerden ýasalandygyna garap, iki topara bölmek bolýar:

I. Isimlerden ýasalan işlikler

II. İşliklerden ýasalan işlikler

Işlikleriň ýasalyşynyň iki topary biri-birinden aňladýan manylary boýunça tapawutlanýar. İşliklerden işlik ýasalanda, esasan, işlik şekilleri, işlik derejeleri emele gelýär.

I. İşlikleriň isimlerden ýasalyşy

Morfologik ýol bilen, ýagny işlik ýasaýjy goşulmalaryň üsti bilen işlikler, esasan, atlardan, sypatlardan, sanlardan, hallardan, ses we şekil aňladýan sözlerden we ümlüklerden ýasalýar. İşlik ýasaýjy goşulmalar önümlilik taýdan birmeňzeş däl. Olaryň birnäçesi has önümlü, käbiri az önümlü, käbiri bolsa önümsiz goşulmalardyr.

-la, -le iň önümlü söz ýasaýjy goşulma bolup, söz toparlarynyň hemmesinden diýen ýaly işlik ýasaýar:

Atlardan. -la, -le goşulmasy bilen atlardan ýasalan işlikler goşulmanyň goşulýan sözünüň manysyna görä dürli manylary aňladýar:

1) Asyl sözüň manysyndan aňlanylýan zady gural hökmünde, peýdalanyp, şonuň bilen başga bir zada täsir etmegi aňladýar. Meselem: *daşla*,

kesekle, kätmenle, sübsele, taýakla, gundagla we ş.m. Bular many taýdan geçirýän işliklerdir.

2) İşlikleriň manysyndan aňlanylýan düşüňjäniň bir zadyň üstüni örtmek, ýapmak manysy bar. Meselem: *nagyşla, reňkle, torla, ýagla, keşdele* we ş.m.

3) Bir zadyň bolşy, ýagdaýy bilen baglylykda ýasama işlikleriň manysyndan aňlanylýan düşüňje basyrmagy, örtmegi aňladylýar. Meselem: *pyntykla, ýaprakla, gülle, gozala, gurumla, ýelekle, derle, kirle* we ş.m.

Bulardan başga-da -la, -le goşulmasy goşulyp atlardan ýasalan işlikler zat bilen üpjün etmekligi: *aýnala, belgile, ýükle, naharla, paýla, sylagla, tagmala, terbiýele* we ş.m.; aňlanylýan pikiriň bir zada (obýekte) ýöňkelyändigini : *aýypla, günäle, hormatla, ezizle, gadyrla* we ş.m.; aňlanylýan düşüňjäniň bir zatdan (subýektden) bölünip aýrylýandygyny: *çagala, guzla, gulanla, ýumurtgala* we ş.m.; käbir adam agzalarynyň üsti bilen ýerine ýetirilýän gymyldyny, hereketi: *golla, gözle, penjele, dişle, ýumrukla, tirsekle* we ş.m.; bir zadyň hereketi

-la,-le goşulmasy goşulyp ýasalan işlikden aňlanylýan herekete meňzedilýär: *guduzla, samsykla, damjala, tüweleýle, kebelekke, telbele* we ş.m.; käbir asyl sözleriň manysyna görä, öndürmegi, ýasamagy, bejermegi aňladýar: *küdele, petdele, tümmekle, topla, toparla* we ş.m.; orun ýa-da tarap-ugur görkezýän atlardan ýasalan işlikler gymyldynyň, hereketiň ugruny, ornuny görkezýär: *ilerle, gaýrala, ýakala, ýerle* we ş.m.; ölçeg birliklerini ýa-da, umuman, şonuň bilen bagly bolan düşüňjeleri bildirýän sözlere -la,-le goşulanda, bir zadyň ölçelýändigini görkezýän işlik ýasalýar: *gadakla, kilola, haltala, arçynla, garyşla, goşawuşla, gulaçla* we ş.m.; wagt görkezýän sözlere goşulanda *gyşla, ýazla* wagt bilen baglanyşykly edilýän işi aňladýar.

Sypatlardan. -la,-le goşulmasynyň goşulmagy bilen sypatlardan ýasalan işlikleriň manysy-da, edil atdan ýasalanlar ýaly, goşulýan asyl sözünüň manysy bilen baglanyşykly dürli-dürli manylary aňladýar. Sypatlardan ýasalan işlikleriň manysyna görä, ýagny hereketiň, wakanyň bir zada bolan gatnaşygyna görä,

olary, esasan, iki topara bölmek bolar: 1) geçirýän işlikler, 2) geçirmeýän işlikler.

-la,-le goşulmasy goşulan geçirýän işlikler asyl sözüň manysyndan aňlanylýan reňki, görnüşi, aýratynlygy bir zada bermegi, şoňa siňdirmegi, ýöňkemegi bildirýärler: *akla, arassala, bekle, garala, düzle, zerle, maýdala, oňla* we ş.m.

Geçirmeýän ýasama işlikler subýektiň häsiýeti ýa-da daşky görnüşi, ýagdaýy, hereketi bilen baglanyşykly aýratynlyklary görkezýärler: *agsakla, arzanla, golaýla, gönüle, asgynla, ejizle*, -la,-le işlik ýasaýjy goşulma asyl sypatlara goşulyşy ýaly, ýasama sypatlara goşulyp, *ýygjamla, ýaranjaňla* ýaly işlik ýasaýar.

Sanlardan. -la,-le goşulmasynyň sanlardan işlik ýasaýşy kân bir önümlü däl. Umuman, bu goşulmany sanlaryň hemmesine-de goşup bolýar, emma sözleýişde köp ulanylmaýar. -la,-le goşulmasyny kabul eden sanlaryň manysyndan aňlanylýan mukdardaky hereket arkaly başga bir zada täsir edilýändigini aňladylýar: *ikile, üçle* we ş.m.; -la,-le goşulmasynyň goşulan sözüniň manysyna görä, bir zadyň mukdarynyň alnan sana deňelmegi görkezilýär: *müňle, ýekele*. Bular ýaly işlikler sözlemde gelýän ýerleri bilen baglylykda kä geçirýän, käte geçirmeýän işlik bolup gelýärler.

Hallardan. la,-le goşulmasy asyl we ýasama hallardan örän az mukdarda işlik ýasaýar. Ol işlikleriň manysyna görä, käbiri işiň netijesini geçirýär, käbiri geçirmeýär. Bu hilli ýasama işlikleriň manysy asyl sözleriň manysyna görä dürli-dürli bolýar: *öňürtle, soňla, häzirle, anykla, rusçala, özbekçe, gazakçala* we ş.m.

Modal sözlerden. -la,-le goşulmasy bar, ýok, ýaly modal sözlerden hem işlik ýasaýar: *barla, ýokla*, ýokla işligi iki manyda ulanylýar: 1) ýokla (ýitirim etmek, ýok etmek), 2) ýokla (küýsemek, gözlemek).

Ümlüklerden, ses we şekili aňladýan sözlerden. -la,-le- goşulmasynyň ümlüklerden hem ses we şekil aňladýan sözlerden işlikleri ýasaýşy örän

önümlidir. Bu işlikler sesi ýa-da hereketi ýüze çykarmagy aňladýarlar. Işň netijesini hem geçirmeýärler: *dazla*, - *düwdenekle*, -*kelemenle*, - *käkele*, -*jürle*, -*jigle*, -*lowla*, -*mola*, -*mäle*, -*myrla*, -*parla*, -*tarla*, -*patla*, -*uwla*, -*şarla*, -*şowla* we ş.m.

Ümlüklerden, ses we şekil aňladýan sözlerden emele gelen ýasama işlikleriň manysy käbir ýagdaýlarda öz ýasalan sözleriniň asyl manysyndan tapawutly bolýar. İşlik ýasalanda, olar göçme häsiýete eýe bolmak bilen, düýpden başga many aňladýar: *zowlatmak*, *gürleşmek*, *hytlatmak*, *wah-wahlamak*, *jak-jaklamak* we ş.m.

-ar, -er, -r ýasaýjy goşulmanyň kömegi bilen, köplenç, asyl sypatlardan, atlardan ses we şekil aňladýan sözlerden işlik ýasalýar. -ar, -er, -r goşulmasy sypatlara goşulanda, köplenç, goşulan sözüniň manysyna görä, zatlaryň öňki reňkiniň, ýagdaýynyň üýtgäp, başga görnüşe geçendigini aňladýar. Meselem: *çalar*, *gyzar*, *agar*, *möler*, *göger* we ş.m.

-ar, -er, -r goşulmasynyň üsti bilen atlardan ýasalan işlikler asyl sözüň manysyna görä, dürli-dürli manylary aňladýarlar. Bular many taýyndan -*öýer*, -*suwar* ýaly geçirýän, *bugar*, -*ýaşar*- ýaly geçirmeýän işliklerdir.

-ar, - er goşulmasynyň üsti bilen ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalan işlikler onçakly köp däl we olar işň netijesini geçirmeýärler: *ýyrşar*, -*kemşer*, - *kürşer*-we ş.m.

-ar, -er, -r goşulmasy goşulan sözlerde aşakdaky ýaly fonetik üýtgeşmeler emele gelýär. Goşulmalar çekimli ses bilen başlanýany üçin, uzyn aýdylýan sözleriň soňundaky dymyk sesler açyga öwrülýär: *ak-agar*, *gyzyl-gyzar*, *gök-göger*; *turşu-turşar*, *küýki-küýker*, *sölpi-sölper*: *gyşyk-gyşar*, *çayşyk-çayşar*, *hüžžük-hüžžer* we ş.m.

-a, -e goşulmasy sypatlara, atlara goşulyp, işlik ýasaýar. Türkmen dilinde has işjeň ulanylýar: *agyz-agza*, *bek-beke*, *bol-bola*, *baş-başa*, *gan-gana*, *göwün-göwne*, *güýç- güýje*, *diş-dişe*, *ýeňil-ýeňle*, *oýun-oýna*, *ot-ota*, *san-sana*, *suw-suwa syn-syna...*

-a,-e goşulmasynyň kömegi bilen sypatlardan ýasalan işlikler asyl sözüň manysyndan aňlanylýan ýagdaýa geçmegi, özgerişi bildirýär. Meselem: *turşa, ýeňle, giňe* we ş.m.

-a,-e goşulmasy atlardan, esasan, aşakdaky görnüşdäki işlikleri ýasaýar. Olar işi, hereketi atlaryň manysyndan aňlanylýan zatlaryň üsti bilen ýerine ýetirmegi bildirýärler: *ýelim-ýelme, suw-suwa, dil-dile, omuz-omza*; Mundan başga-da, -a,-e goşulan adyň manysy bilen baglanyşykly dürli-dürli gymyldyny, hereketi görkezýän işlik ýasaýar: *ot-ota, ugur-ugra, caň-çaňa, kak-kaka, gäwüş-gäwüşe* we ş.m.

Bu goşulma käbir ses we şekil aňladýan sözlere goşulyp, dürli manyly işlik ýasaýar: *ýaldyr-ýaldyra, ýyldyr-ýyldyra, titir-titre, çis-çisňe...*

-a,-e goşulmasyny kabul eden iki we köp bogunly sözlerde käbir fonetik özgerüşler emele gelýär. Soňy çekimsiz ses bilen gutaran iki bogunly sözleriň ikinji bognundaky dar çekimliler düşüp galýar: *agyz-agza, göwün-göwne, ugur-ugra* we ş.m. Iki bogunly sözleriň soňundaky y,i sesleri düşüp galýar: *awy-awa, garry-garra, gaty-gata* we ş.m. Sözleriň soňlaryndaky -yk/-ik/-uk/-ük/-k sesleri düşüp galýar: *ownuk-owna, ogurlyk-ogurla, çüýrük-çüýre* we ş.m.

-al,-el,-l goşulmasy sypatlaryň yzyna goşulanda, geçirmeýän işlikler ýasalýar. Bir bogunly hem-de soňy -y,-i sesleri bilen gutaran iki bogunly sypatlara goşulýar: *az-azal, gyt-gytal, dar-daral, dik-dikel, dogry-dogral, köp-köpel, kyn-kynal, pes-pesel, sag-sagal, uly-ulal, göni-gönel, egri-egrel, ýasy-ýasal, diri-direl* we ş.m.

Soňy a, e bilen gutaran iki bogunly sözlere -l goşulmasy goşulýar: *gara-garal, goja-gojal, gysga-gysgal, inçe-inçel, köne-könel, ýuka-ýukal* we ş.m.

-al,-el,-l goşulyp ýasalan işlikleriň manysy, esasan, -ar,-er,-r we -a,-e goşulyp ýasalan işlikleriňkä çalymdaşdyr. Ýasama işlikler düýp sypatlaryň manysyndan aňlanylýan reňkde, sypatda, ýagdaýda bolmagy, ýagny öňki bolşundan üýtgäp, şol sözlerden aňlanylýan sypata geçmegi bildirýär. Käbir

alymlaryň pikiriçe, –al,-el,-l goşulmasynyň asly bolmak, olmak işliklerinden gelip çykypdyr.

Şu agzalyp geçilen işlik ýasaýjy goşulmalardan başga-da, türkmen dilinde isimlerden işlik ýasaýjy aşakdaky goşulmalar duş gelýär: –da,-de,-ylda,-ilde,-yrda,-irde; -lan,-len; -laş,-leş; -yk,-ik,-uk,-ük,-k; -syra,- sire; -jar,-jer; yrga,-irge, -urga,-ürge; -gar,-ger; -ra,-re,-sa,-se; -jyra,-jire; -yn,-in,-un,-ün,-n,-kyr,-kir,-gyr,-gir; Bu goşulmalaryň üsti bilen atlardan, sypatlardan, sanlardan, ses we şekil aňladýan sözlerden dürli-dürli manydaky gymyldy-hereket aňladýan birnäçe işlikler ýasalýar. Meselem: *wagyr-wagyrda; lakyr-lakyrda; lowur-lowurda; inňir-inňirde; galp-galpylda; selk-selkilde; gum-gümmürde; gol-golda; a:l-alda; pür-pürde; agyz-agyzlan; gazap-gazaplan; güýç-güýçlen; şübhe-şübhelen; peýda-peýdalan; hiň-hiňlen; agyr-agyrlaş; kömek-kömekleş; salam-salamlaş; wada-wadalaş; maslahat-maslahatlaş; daş-daşlaş; jan-janyk; höwür-höwürük; göni-gönük; ugur-ugruk; arkaýyn-arkaýynsyra; belet-beletsire; ýeke-ýekesire; gan-ganjyra; çyg-çygjar; ýag-ýagjar; çaň-çaňjar; ýat-ýadyrga; geň-geňirge; gap-gapgar; pak-pakgar; garaňky-garaňkyra; däli-dälire; -ra,-re goşulan käbir sözlerde fonetik özgeriş ýüze çykýar, ýagny olaryň soňky sesi düşýär ýa-da üýtgeýär: *bälçik-bälçiksire, semiz-semre; awy-awun; dert-derdin; dok-dokun; oýa-oýan; ýalta-ýaltan; hyňyr-hyňran; tamyş-tamşan; -kyr,-kir,-gyr,-gir goşulmalary, köplenç ses we şekil aňladýan sözlerden işlik ýasamaga ukyply goşulmadyr: pyňk-pyňkyr; haý-haýkyr; heň-heňkir; bö-bögür; gä-gägir; bu goşulmanyň –kar,-ker görnüşi-de bar, ýöne örän az mukdardaky işlikleri emele getirýär: haň-haňkar; höň-höňker; paň-paňkar.**

Bulardan başga-da, isimden işlik ýasaýjy birnäçe önümsiz goşulmalar türkmen dilinde bar. Meselem: -yt,-it,-t, -oýa,-oýat,-ýyly-ýylat, -berk,-berkit; -taş,-teş; -garry-gartaş; -arla-yzarla;-ürt-öňürt; -at,-et-gözet, -düzet; syn,-sin-kem-kemsin: *ýük-ýüksün* we ş.m.

II. İşlikleriň işliklerden ýasalyşy

İşliklerden işlikleriň ýasalyşy baradaky mesele özüniň ýörite öwrenilmegini talap edýär. Sebäbi işlikleriň işliklerden ýasalyşy baradaky mesele jedellidir. Alymlaryň birnäçesi işliklerden işlik ýasamaga gatnaşýan goşulmalary söz ýasaýjy hasaplasa, birnäçesi olary şekil ýasaýjylaryň hataryna goşýar. Şekil ýasaýjylaryň hataryna goşýan alymlar işliklerden işlikleriň ýasalyşynda bir leksik manyly sözden täze bir leksik manyly sözün ýasalmaýandygyny, diňe ýasalan sözün asyl işlikden grammatik many öwürşegini taýyndan onuň biraz tapawutlanýandygyny nazarda tutýar. Şonuň üçin hem, şu ýörelgäni we birnäçe alymlaryň pikirini esas edinip, işlikden işlik ýasaýjy käbir goşulmalaryň kömegi bilen asyl işliklerden işlik derejeleri we işlik şekilleri hem-de dürli manyly gymyldy-hereketi aňladýan işlikler hasyl bolýar diýip bellemek dogrudyr. Morfologik ýol bilen ýasalyan bu işlikleriň gymyldynyň, işiň ýagdaýyny, häsiýetini görkezýändigini bellenilmegi gerek.

1. Işiň, gymyldy-hereketiň köp gezek gaýtalanýandygyny bildirýän işlikler. İşliklerden işlik ýasaýjy goşulmalar isimlerden işlik ýasaýjy goşulmalardan has önümsizdir, sebäbi işlikden işlik ýasaýjy goşulmalaryň köpüsi kada hökmünde işlikleriň hemmesine goşulyp bilmeýär. İşlik ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan işlikler leksika-grammatik manysy boýunça aşakdaky ýaly bölünýär:

Bular ýaly ýasama işlikleriň manysyndan aňlanylýan iş, gymyldy bir gezek bolman, eýsem köp gezek gaýtalanýar. Bir adam tarapyndan bir ýerde yzly-yzyna gaýtalanýan hereketi, ýa-da hut şol adam tarapyndan dürli wagtda, dürli ýerde ýerine ýetirilýän gymyldy- hereketi, ýa-da birnäçe adam tarapyndan bir zadyň üstünde ýerine ýetirilýän işi, hereketi aňladýar. Bu işlikleri ýasalyan goşulmalar şulardan ybarat: -gyla, -gile, -saýgyla, dürtgüle; -mala, -mele, *gaýmala, gezmele*; -akla, -ekle, -kla, -kle, -towsakla, *itekle, tutakla*; -jakla, -jekle-*garanjakla, keyerjekle, galkyjakla, köwejekle*; -yşdyr, -işdir, -uşdyr, -üşdir, -şdyr, -

şdir,-bozuşdyr, *kakyşdyr, döwüşdir, çöpleşdir*; -ala.-ele,-la,-le-*saçala, yzala,salla, seçele, ätle, depgile*; -ja,-je- *ykja, gorja, dörje*; -kala,-kele-*owkala*.

2.Bu topardaky işlikler hereketiň, işiň-gymyldynyň adatdaky bolmalysyndan pesdigini, gowşakdygyny, gymyldy-hereketiň haýallaýandygyny, şol işe, herekete öýküniliýändigini, göwniýetmezçilik edilýändigini aňladýar. Bu işlikleri ýasamak üçin şu goşulmalar ulanylýar: -umjyra,-ümjire,-mjyra,-mjire-*aglamjyra, gülümjire*; -jyra,-jire, *kakynjyra, sallanjyra, käýinjire, tasanjyra, ýaýdanjyra, irkiljire*; -ymsyra,- imsire, -umsyra, -ümsire *Uzumsyran gyzdan, ýazymsyran gyşdan gork* (Nakyl), *gülümsire, ulumsyra*; -marla, (-merle)- *yuwmarla, basmarla*; (-ganakla,-genekle)- *uçganakla, gaçganakla, süýşenekle*; -dakla (-dekle)-*bukdakla*;

3. Işiň, gymyldy-hereketiň gutarmaga ýakynlaşýandygyny bildirýän işlikler. Bu hili işlikleriň manysyndan gymyldy- hereketiň gutarmaga ýakynlaşýandygy aňlanylýar. Şunuň bilen baglylykda, işiň, gymyldynyň, ýagdaýyň adatdakysyndan güýçlenýändigini görkezýär. Bu topardaky işlikler, esasan, -aňkyrla,-eňkirle,-ňkyrla,-nkirle, goşulmasynyň üsti bilen emele gelýärler: *gutarankyrla, çykaňkyrla, ýeteňkirle, dokaňkyrla ...* -aňkyrla,-eňkirle goşulmasynyň düzümindäki -kyr,-kir böleginiň düşürilip, aňla,-eňle görnüşinde ulanylyşy hem duş gelýär: *çykaňla,-bolaňla,-geçeňle ...* Gymyldy-hereketiň gutarmaga ýakynlaşýandygyny -arla,-erle,-rla,-rle goşulmalary hem aňladýar: *alarla, silterle, saldarla...*

4. Türkmen dilinde dürli-dürli ýokundy bermäge kömek edýän aşakdaky ýaly birnäçe goşulmalar duş gelýär: -la,-le-*ýapla,-ätle*; -yş,-iş,-ş, *gyzyş, ýatyş, iýiş,üýtgeş*: -syn,-sin,-sun,-sün-*gabsyn, sümsün*; -a,(-e)-*gura*; -da,-(de)-*gyrda*: -za,-ze- *gabza, köwze*; -na,-(ne)-*ýygna, gurna*; -sa,-se-*gyssa, debse*: -ga,-(ge)-*sarga*, -jar-(jer)-*sokjar, ganjar*; -ňe-süsňe; -r-ölçer: -ka,-(ke) *çaýka*; -aş- *azaş, sowaş*.

Geçirýän we geçirmeýän işlikler

İşlik söz toparyna häsiýetli bolan aýratynlyklaryň biri-de, gymyldy-hereketiň, işiň netijesini geçirýän we geçirmeýän düşüňjä (kategoriýa) eýedigidir. Hemme işlikler şu grammatik düşüňjä, derejä görä iki topara bölünýärler. İşlikleriň bu häsiýeti, esasan, sintaktik birligiň çäginde belli bolýar. Eger ýerine ýetirilen gymyldy-hereketiň netijesi obýekte, ýagny ýeňiş düşümdäki söze täsir edýän bolsa, onda ol işlikler täsirini bir zada geçirýän işlik hasap edilýär. Geçirýän, geçirmeýän häsiýeti, hut işlikleriň öz leksika-semantikasynan gelip çykýar.

Geçirýän we geçirmeýän işlikler dereje düşüňjesi bilen berk baglanyşyklydyr. İşlik derejesinde-de gymyldy-hereketiň netijesi bir zada täsir edýär. Ýöne geçirýän we geçirmeýän işliklerde işiň, gymyldy-hereket bilen (obýektiň) bir zadyň arasyndaky grammatik gatnaşygy görkezýän bolsa, derejelerde gymyldy-hereketi ýerine ýetirýän subýekt bilen obýektiň arasyndaky gatnaşyk aňladylýar. Dereje goşulmalary goşulanda, geçirýän işlikler geçirmeýän işliklere, tersine, geçirmeýän işlikler geçirýän işliklere öwrülüp bilýär. Ýükletme derejesiniň goşulmasyny kabul eden işlikleriň ählisi (geçirýän we geçirmeýän) işiň netijesini geçirýärer. Meselem: ýan (täsirini geçirmeýän) ýandyr (yükletme derejesi, täsirini geçirýän işlik); iş (täsirini geçirýän), işdir-ýüpi (yükletme derejesi, täsirini geçirýän)

Ýeňiş düşümdäki sözüň sözlem içinde gelmegi ýa onuň taşlanyp ulanylmagy işligiň manysyna täsir etmeýär. İşlikleriň haýsy topara degişlidigi olaryň manylaryna, sözlem içinde ulanyşlaryna, ýeňiş düşümde gelen sözi kabul etmek mümkinçiligine, ýagny şu düşümiň soragyny berip bolýandygyna ýa-da bolmaýandygyna baglydyr.

Birnäçe işlikler sözlemde gelyän manylaryna garap, hem geçirýän, hem geçirmeýän bolup bilýärler. İşlikleriň ulanylyşyndaky şu aýratynlyk iki hili ýagdaýda duş gelyär.

1. Sözler sesdeşlik (omonimik) häsiýeti bilen baglylykda dürli- dürli many aňladýarlar: *örmek, çapmak, ýüzmek, göçmek* ýaly işlikler hem geçirýän hem geçirmeýän işlikler hasaplanylýar. Bularyň manysy sözlemiň işinde anyk bolýar. Meselem: Meretler täze jaýa *göçdüler* diýen sözlemde *göçdi*-işligi täsirini geçirmeýän işlik. Emma Meret pyýadany *göçdi* diýen sözlemde *göçdi*-täsirini geçirýän işlik. Goýunlar gürre *ördi* diýlen sözlemde *ördi*-täsirini geçirmeýär. Enem maňa jorap *ördi* diýlen sözlemde *ördi* täsirini geçirýän işlikdir.

2. Sözlerde köpmanylylygyň bardygyna görä, käbir işlikler meňzeş bolmadyk, emma biri-birine ýakyn manylary aňladýarlar. Mysal üçin: okamak, işlemek, gutarmak işlikleriniň hem geçirýän hem geçirmeýän bolup gelşi muňa mysal bolup biler: ýokary okuw mekdebinde okamak-geçirmeýär; kitaby okamak-geçirýär; gurluşykda işlemek-geçirmeýär, meseläni işlemek-geçirýär.

Dereje ýasaýjy goşulmalaryň köpüsi işlikleriň manysyna täsir edýär. Birnäçe işlikler asyl görnüşinde täsirini geçirmeýän hem bolsa, ýükletme derejesini ýasaýjy *-dyr, -dir, -dur, -dür, -t; -yr, -ir; -ar, -er; -dar, -der; -yz, -iz, -uz, -üz; -yt; -kez* ýaly goşulmalaryň goşulmagy bilen geçirýän işliklere öwürülýär. Meselem: *gorkdy*- täsirini geçirmeýär; *gorkuzdy*- täsirini geçirýär.

Asyl görnüşinde geçirýän bolsa-da, gaýdym we özlük derejesini kabul eden işlikler täsirini geçirmeýän işliklere öwürülýär. Meselem: *öwdi*- täsirini geçirýär, *öwümdi, öwüldi*- täsirini geçirmeýär.

Täsirini geçirýän işliklerden işlik derejeleriniň hemmesi ýasalyp bilýär, geçirmeýän işliklerden käbir derejeler ýasalmaýar.

IŞLIK DEREJELERI

Işlik söz toparyna mahsus bolan grammatik kategoriýalaryň biri hem dereje aňlatmakdyr.

Işlik derejeleri işiň obýektiniň we subýektiniň gymyldynyň prossesine bolan obýektiw gatnaşygyny we şonuň ýaly-da gymyldynyň öz obýektine we

subýektine bolan gatnaşygyny görkezýän grammatik kategoriýadyr. Bu gatnaşyk köpdürli bolýar. Mysal üçin, *geýmek* işligine dürli dereje affikslerini goşsak, *geýmek* (düýp dereje), *geýinmek* (özlük dereje), *geýilmek* (gaýdym dereje), *geýişmek* (şariklik dereje), *geýdirmek* (yükletme dereje), *geýnilmek* (özlük-gaýdym dereje), *geýdirilmek* (yükletme-gaýdym dereje), *geýdirişmek* (yükletme-şariklik dereje), *geýindirmek* (özlük-yükletme), *geýdirtmek* (yükletme dereje), *geýindirişmek* (gaýdym-yükletme-şariklik dereje) we ş. m. dürli şekiller emele gelýär. İşlik derejelerinde subýektiň we obýektiň gymyldynyň prosesine bolan gatnaşygy işlik derejeleriniň her birinde aşakdaky ýaly ýüze çykýar:

1. Gymyldyny, işi dogrudan – dogry eýäniň özi ýerine ýetirýär (düýp dereje).
2. Sözlemde eýe bolup gelen düşünje gymyldyny ýerine ýetirmeýär, eýsem başga biriniň ýerine ýetirýän gymyldysynyň täsiri oňa gaýdýar (gaýdym dereje).
3. Gymyldyny ýerine ýetirijileriň sanynyň birden köpdüğini aňlatmak bilen, olaryň işi amala aşyrmaga deň gatnaşýandyklaryny görkezýär (şariklik dereje).
4. Biri beýlekisinden asylydygyny görkezýär (yükletme dereje).
5. Subýektiň gymyldyny öz üstünde ýa-da özi üçin ýerine ýetirýändigini görkezýär (özlük dereje).

Işlik derejeleri biri – birinden many hem şekil taýdan tapawutlanýarlar. Düýp dereje beýleki işlik derejelerinden hiç hili dereje ýasaýjy goşulmany kabul etmeýanligi bilen tapawutlanýar. Beýleki işlik derejeleriniň her biriniň aýry – aýry affiksleri bolýar. Özlük we gaýdym derejeleriniň manysynda düýpli tapawut bolsa – da, olaryň ýasalyşynda meňzeşlik bar. Özlük derejesini ýasaýjy affiksleriň, belli bir ýagdaýda, gaýdym derejesini–de ýasaýşy ýaly, gaýdym derejesine degişli affiksler hem özlük derejesini ýasamaga gatnaşýarlar.

Işlik derejeleriniň affiksleri düýp işlikleriň yzyna goşulýarlar. Hatda olaryň düýp işlikler bilen бүтүнлөý utgaşyp giden ýagdaýlary hem bar. Şonuň üçin–de, käbir işlikler belli bir derejäniň affiksini kabul etmezden, özbaşdak ulanylyp hem bilýärler: öwre – n – öwre – t, tüke- n – tüke-t, owra- n – owra – t.

Dünyä dillerini öwrenmek, işleri tüketmek, ýaşlyga guwanmak, daşlary owratmak.

Şeýlelikde, işlik derejeleri öz aňladýan manylaryna we ýasalyşlaryna görä, baş topara bölünýärler: düýp, gaýdym, özlük, şäriklik, ýükletme dereje.

Işligiň düýp derejesi

Asyl we ýasama işlikleriň hemmesi—de işlik derejeleriniň hyzmatyny ýerine ýetirýändigini sebäpli, işligiň düýp derejesine degişlidir. Işligiň düýp derejesiniň ýörite affikisi bolmaýar, şeýlelikde, ol şekil taýdan beýleki işlik derejelerinden tapawutlanýar.

Geçirýän we geçirmeýän düýp işlikler hem subýektiň we obýektiň gymyldynyň prosesine bolan obýektiw gatnaşygyny görkezýärler. Düýp derejede aňlanylýan gymyldyny gös—göni eýäniň özi ýerine ýetirýär. Bu derejede subýektiň we obýektiň gymylda bolan gatnaşygy düýp işlikleriň geçirýän we geçirmeýän diýen iki topara bölünüşleri bilen baglanyşyklydyr:

1. Düýp derejedäki geçirýän işliklerde subýektiň ýerine ýetirýän gymyldysynyň täsiri ýeňiş düşümdäki obýekte geçýär. Bu işliklerde iki taraply gatnaşyk, birinjiden, işligiň we onuň subýektiniň arasyndaky, ikinjiden bolsa, işligiň we onuň obýektiniň arasyndaky gatnaşyk aňladylýar.

Meselem: *Myhmany garşylamak, maşyny yzyna öwürmek, dostuňy tanamak, çagaňy söýmek.*

Düýp derejedäki täsirini geçirýän işlikleriň aňladýan manylary:

a) Obýekt bolup gelen söz belli bir predmet aňladanda, işiň täsiri şol predmete gönüden-göni geçýär, şol täsiriň netijesinde obýektiň ýagdaýynda özgeriş bolup geçýär. Meselem: *Çay içmek, ýük daşamak, çörek iýmek, suwy dökmek.*

b) Obýekt bolup gelen söz abstrakt düşüňjani aňladanda, işiň täsiriniň obýekte geçişi göçme häsiýete eýe bolýar, ýagny işiň täsiri fiziki taýdan duýulmaýar. Meselem: *Teklihi gollamak, pikiri dowam etmek, islegi artdyrmak.*

ç) *Aýtmak, diýmek, soramak* ýaly adamyň pikirini ýüze çykarýan işlikleriň täsiriniň obýekte geçişi hem göçme häsiýetlidir. Olarda subýektleriň obýekt baradaky pikiri, şoňa bolan garaýşy aňladylýar. Meselem: *Biri-birini gutlamak, talyby öwmek, näsagyň saglygyny soramak*.

d) *Eşitmek, görmek, aňlamak, duýmak* ýaly işlikleriň täsiri obýekte geçende, obýektiň ýagdaýynda hiç hili özgeriş ýüze çykmaýar. Subýekt duýgy organlaryň kömegi bilen obýektde bolup gelen düşüňjani duýýar, aňlaýar. Meselem: *Çykyşy görmek, aýdymy diňlemek, tagamy datmak*.

e) Käbir geçirýän işlikleriň obýekti şol işliklerde aňladylýan gymyldynyň, hereketiň netijesi hökmünde ýüze çykýar. Meselem: *Synag tabşyrmak, gözegçiligi güýçlendirmek, haty barlamak*.

2. Düýp derejedäki geçirmeýän işliklerde gymyldy hereket diňe subýektiň özi bilen baglanyşykly bolup, onuň täsiri ýeňiş düşümdäki obýekte geçmeýär. Munda bir taraply gatnaşyk, ýagny diňe işligiň we onuň subýektiniň arasyndaky gatnaşyk aňladylýar. Meselem: *Ýorgany başyna çekip ýatmak, nahardan gerk-gäbe doýmak*.

Düýp derejedäki geçirmeýän işlikler subýektiň aşakdaky ýaly hereketini, ýagdaýyny bildirýärler:

a) Subýektiň giňişlikdäki edýän hereketini. Meselem: *Daşaryk çykmak, ilerligine ýöremek, otludan düşmek*.

b) Subýektiň giňişlikdäki gymyldysyz ýagdaýyny bildirýär. Meselem: *Dynç alyp otyrmak, süýji uka gitmek, meselä düşünmek*.

ç) Subýektiň ruhy, fiziki ýa-da ahlak ýagdaýyny bildirýär. Meselem: *Gözellige guwanmak, işläp ýadamak, jogapsyz söýmek*.

d) Subýektiň ýagdaýyndaky, görnüşindäki ýüze çykýan özgerişi bildirýär. Meselem: *Saçyňa ak düşmek, biliň бүкүlmek, ýüzüňe ýygyrt düşmek*.

Işligiň gaýdym derejesi

Gaýdym derejesindäki işlikler arkaly gymyldyny, hereketi sözlemde eýe bolup gelen düşünje ýerine ýetirmeýär, eýsem, grammatik taýdan doldurgyç bolan düşünje ýerine ýetirýär.

Işligiň gaýdym derejesi, esasan, morfologik ýol bilen emele gelýär. Düýp işligiň yzyna aşakdaky dereje ýasaýjy affiksler goşulýar:

1. – yl/ - il/ - ul/ -ül,- l goşulmalary arkaly yasalyar. Meselem: *Söz aýdylmak, maslahat berilmek, gürrüň gozgalmak, pikir oklanmak.*

2. Özlük derejesini ýasamaga hyzmat edýän – yn/ - in, - un/ - ün/ - n affiksleri gaýdym derejesini ýasamaga-da hyzmat edýär. Meselem: *Toparlara bölünmek, kemçilik gözlenmek, gözüň dokunmak.*

Gaýdym derejesiniň affiksi geçirýän işlikleriň yzyna goşulyp, geçirmeýän işlik ýasaýar. Meselem: *Maslahatyň başlanylmagy, pagtanyň ýygylmagy, tomsuna dynç alynmagy, gijesine işlenilmegi.*

Gaýdym derejesindäki işliklere derek düýp derejedäki geçirmeýän işlikleri ulanylanda-da, aňladylýan many saklanylýar. Meselem: *Maslahata başlamak, pagta ýygmak, tomsuna dynç almak, gijesine işlemek.*

Gaýdym derejesindäki işlikler bilen düýp derejedäki geçirmeýän işlikleri бүтүнleý meňzeş kategoriýa hasaplamak bolmaz. Olaryň arasyndaky meňzeşlik ikisiniň – de ýeňiş düşümdäki obýekti kabul etmezliginden ybaratdyr.

Gaýdym derejesinde eýe passiw bolýar. Işi, gymyldyny ýerine ýetirmeýär, düýp derejesindäki geçirmeýän işliklerde bolsa, eýe aktiw bolýar, işi, hereketi şonuň özi ýerine ýetirýär.

Sözlemiň habary işligiň gaýdym derejesinde bolanda, iki eýeli sözlem emele gelýär: biri grammatik eýe, ikinjisi logiki eýe (subýekt). Grammatik eýe sözlem içinde, köplenç, getirilýär ýa-da onuň kimdigi, nämedigini habaryň şekilinden belli bolýar, emma logiki eýe käte getirilse – de, käte getirilmeýär.

Logiki subýekt (eýe) sözlem içinde getirilende, aşakdaky ýaly şekillerde duş gelýär:

1. Subýekt adam atlaryny, şahsy, käri, wezipäni edara, gurama bildirende *tarapyndan* sözsoňusy bilen gelýär: *Patyşa tarapyndan buýruk berildi. Institut tarapyndan makullanyldy. Edara tarapyndan hak tölenildi.*

2. Jansyz zatlary, tebigat hadysalaryny bildirýan sozler hem-de birinji agzasy adamy anladýan degişlilik söz düzümi *bilen* sözsoňusyndan on baş düşüm sekilinde gelýär. Meselem: *Enjamlaryň üsti tozan bilen örtülipdir. Aýnanyň üsti mata bilen ýapylypdyr. Ýalnyşlar kynçylyk bilen düzedildi.*

3. Degişlilik aňladýan söz düzüminiň ikinji agzasy grammatik eýe bolup, birinji komponenti, ýagny eýelik düşümdäki söz logiki subýekti bildirýär. Meselem: *Soňa baka Mähriniň iş otagy bir kiçijik kitaphana öwrüldi. (A. Gowşudow). Çaganyň sesi eşidildi.*

4. Ýöneliş düşümdäki sözlerden bolýar. Meselem: *Sen asyl бүтүн oba belenipsiň. (A. Gowşudow).*

5. Wagt – orun düşümdäki sözler käte gymyldynyň hereket edýän ornuny bildirýär. Meselem: *“Il agzyny ýygyp bolmaz, çekek agzyny bogup bolmaz” diýen nakyl bar, ilçilikde gürrüň tapylýar. (A. Gowşudow).*

6. Çykyş düşümdäki sözler logiki subýekt bolýar. Meselem: *Obanyň üsti mal aýagyndan göterilen tozan bilen çañjaryp görünýärdi. (B. Kerbabaýew).*

7. Arasynda, içinde, ýanynda ýaly kömekçi atlar bilen gelen eýelik düşümdäki sözler belli ýagdaýlarda logiki subýekti aňladýarlar. Meselem: *Bu söz çagalaryň arasynda telim gezek gaýtalandy. (H. Ysmaýyłow).*

Işligiň özlük derejesi

Işligiň özlük derejesi, esasan, bir işiň, gymyldynyň subýektiň öz üstünde ýerine ýetirilýändigini ýa-da özi üçin edilýändigini aňladýar. Meselem: *Diwara ýaplanyp durmak, jaý salynmak, kesel tapynmak, iş edinmek.*

1. Özlük derejesi, köplenç, morfologik ýol bilen ýasalýar.

a) İşlikleriň yzyna – yn/ - in/ - un/ - ün/ - n goşulmalary goşulýar. Meselem: *Çaý gaýnadynmak, gelin edinmek, üstüne sürünmek, köýnek tikinmek.*

b)– yl/ - il, - ul/ - ül, - l goşulmalary goşulýar. Meselem: *Kynlyk bilen açylmak, toý tutlmak, kemçilik goýberilmek.*

Özlük derejesini ýasaýjy affiksler, köplenç, geçirýän işliklere goşulýar. Emma käbir geçirmeýän işlikler hem özlük derejesiniň affikslerini kabul edip bilýärler. Meselem: *Alarylyp seretmek, talabalaýyk gurnalmak, çözgütler gözlenmek, tabşyryk berilmek.*

2. Sintaktik ýol bilen ýasalýar. Belli bir ýöňkemedäki gaýdym çalyşmasy ýeňiş düşüm bilen üýtgänden soň, onuň yzyndan geçirýän işliklerden biri gelýär we ikisi bilelikde özlük derejesiniň manysynda ulanylýar. Meselem: *özüňi dürsemek, özüni görkezmek, özüňi öwmek.*

Birtopar işlikler gaýdym çalyşmasy (öz) bilen – de ulanylýarlar, özlük derejesiniň affikslerini – de kabul edip bilýärler. Olaryň haýsy biri bilen gelse – de, many taýdan tapawudy ýok. Meselem: *özüňi horlamazlyk (horlamak), özüňi aldamak (aldanmak), özüňi tijemek (tijenmek).*

3. Leksik ýol bilen ýasalýar. Käbir işliklere dereje goşulmasyny kabul etmezden hem özlük derejesiniň manysynda gelýär, yagny asyl işlikleriň birnäçesi (*begen - , buýsan - , gazan - , gobsun - , gönen - , guwan-, gyjyn-, gysgan - , zeyren - , igen - , sagyn - , tisgin - , utan - , agyn - , ýaýdan – we ş. m.*) özlük derejesindäki işlikler bilen manydaş ulanylýar. Bu hili işlikleriň soňky sesi dereje affikslerine şekil taýdan meňzeşdir. Meselem: *gözden ýiten ýerinde säginmek, alaçsyzlykdan jibrinmek, gorkusyna ýaña tisginmek*

Beýleki söz toparlaryndan we käbir işliklerden ýasalan düýp işlikler hem many taýdan özlük derejäniň manysyny berip bilýär. Bu hili işlikler, esasan, aşakdaky goşulmalar arkaly ýasalýar:

b) - lan/ - len/ - la/ - n, - le/ - n. Meselem: *Dostuna ýüzlenmek, göz-götele ulymsylanmak, işde dogumlanmak.*

ç)- yk/ - ik, - uk/ ük. Meselem: *Yza serpikmek, meselä setermegi gijikdirmek.*

d) - al/ - el/ -l, -ar/ - er/ -r we ş. m. Meselem: *Daşyň çolarmak, içiň daralmak, göwün götermek.*

Türkmen dilinde özlük derejesindäki işlikler aňladýan manysyna görä, esasan, iki topara bölünýärler:

1. Gymyldynyň subýektiň öz üstünde bolýanyny görkezýän işlikler.

2. Gymyldynyň subýektiň özi üçin edilýänini bildirýän işlikler.

a) Özlük derejesindäki işlikler gymyldynyň subýektiň öz üstünde bolýanyny görkezende, işi, gymyldyny subýekt bolup gelen düşünje öz üstünde ýerine ýetirilýär, munda işiň täsiri başga obýekte geçmeýär. Onuň obýekti -de, subýekti-de bir sözde jemlenýär, ýagny gymyldynyň obýekti-de, subýekti-de sözlemde grammatik taýdan eýe bolup gelen söz arkaly aňladylýar. Meselem: *Ol şol ynjyny öz içine sygdyryp bilmän, kynlyk bilen ýuwdundy. (B. Kerbabayew). Bagşylar hemişe şeýle sypaýy geýinýärler ahyry. (A. Gowşudow).*

b) Gymyldynyň subýektiň özi üçin edilýändigini görkezýän özlük derejesindäki işlikler arkaly aňladylýan işi, hereketi subýekt öz bähbidi üçin ýerine ýetirýär. Meselem: *Maňlaýyny ýüpek ýaglyk bilen daňnan on dokuz ýaşly gyzdy. (A. Gowşudow). Öýsüzler wagtlaýynça kümejik gazyndylar. (H. Ysmaýyłow).*

Işligiň şäriklik derejesi

Işligiň şäriklik derejesi iki ýa-da birnäçe subýekt tarapyndan ýerine ýetirilýän işi, gymyldyny aňladýar. Meselem: *Dostuň bilen degişmek, ýoldaşlaryň bilen gülüşmek, özara ynanyşmak.*

Işligiň şäriklik derejesi, esasan, morfologik ýol bilen, ýagny ýörite affiksler goşulyp ýasalýar, emma onuň sintaktik we leksik usulda ýasalyşy-da bar.

1. Morfologik ýol bilen ýasalanda – yş/ - iş/ - uş/ - üş/ -ş; - lyş/ - liş; - yl + yş/ - il + iş, - nyş/ - niş, - yn + yş, -in + iş goşulmalar arkaly ýasalýar. Meselem: *Deň ylgaşmak, ünsli gürrüňleşmek, içgin derdinişmek.*

2. Şariklik derejesi sintaktik ýol bilen ýasalanda:

a) sözlemiň içinde *biri – birine, biri – biri bilen, biri – birinden ...* ýaly sözler gelende, işlikler iki ýa-da birnäçe subýektiň ýerine ýetirýän gymyldysyny görkezip, şariklik derejesiniň manysynda ulanylýar. Meselem: *biri-birinden öýkelemek, biri-biri bilen hat alyşmak, biri-biri bilen mähirli soraşmak.*

b) käbir goşma işlikler ýokarda ýatlanan sözler bolsa – da, bolmasa – da, iki şahsyň arasyndaky hereketi görkezip, şariklik derejesi bilen manydaş gelýär. Meselem: *Tanyşyňa duş gelmek, Toparlaryň arasynda ýaryş etmek, beýik şahsyýetlere baş egmek, dostuňa ýüz görmezlik.*

3. Şariklik derejesiniň leksik ýol bilen aňladylyşy sözüň omonimlik we köpmanylylyk häsiýeti bilen baglydyr.

a) Hem at, hem işlk manysynda ulanylýan käbir sözler (göreş, geňeş, söweş, sögüş, uruş, ýaryş ...) işlik bolup gelende, şariklik derejesi bilen manydaş bolýar. Meselem: *Duşman bilen söweşmek, azatlyk ugrunda göreşmek, ýaşululara geňeşmek.*

b) Käbir işlikler şol durşuna şariklik derejesiniň manysynda gelýär. Meselem: *telefonda gürleşmek, kärdeşiň bilen dawalaşmak, ýaşuly bilen eňekleşmek.*

Bir sözi asyl manysyndan daşlaşyp, - ik affiksini kabul edende, şariklik derejesiniň manysyndaky işlik ýasalýar. – laş/ - leş goşulmasynyň kömegi bilen atlardan ýasalan käbir işlikler hem şariklik derejesi bilen manydaş ulanylýar. Meselem: *Biri-biri bilen wadalaşmak, biri-birine arkalaşmak, birek bilen sözleşmek.*

Işin, hereketiň öz subýektine we obýektine bolan gatnaşygy taýdan şariklik derejesindäki işlikler aşakdaky ýaly aňladylýar:

1. Iki ýa birnäçe subýektiň arasynda bolýan, şonuň bilen birlikde hem, subýektleriň biri – birine täsir edýän işini, hereketini aňladýar. Meselem: *Biri-birine seredişmek, biri-birlerini tanaşmak, biri-birlerini ýatlaşmak, özara düşünişmek.*

Şäriklik derejesiniň affiksini kabul eden işlikler, esasan, aşakdaky manylarda gelýär:

1. Subýektleriň biri beýlekisine kömek edýär. Grammatik taýdan eýe bolan obýekt işi ýerine ýetirmekde kömekçi hökmünde gatnaşýar, şol işi, hereketi beýleki subýektiň peýdasy üçin edýär. Meselem: *Hasyl ýygnaşmak, toý sowuşmak, haly dokaşmak*.

2. Iki ýa birnäçe subýektiň özara biri – biri bilen ýaryşmagy, güýç synanyşmagy, jedelleşmegi, dawalaşmagy ýaly hereketlerini aňladýar. Meselem: *meseläni çözmäge synanyşmak, ýaryşda çekeleşmek, uzak dawalaşmak*.

3. Birnäçe subýektiň arasynda bolýan iki ýa köp taraplaýyn hereketi aňladýar. Meselem: *çagalar bilen duşuşmak, gahrymanlar bilen söhbetleşmek, halyçylar bilen maslahatlaşmak*.

Işligiň yükletme derejesi

Işligiň yükletme derejesi işi, hereketi eýe bolup gelen sözün, düşünjäniň gös – göni özüniň ýerine ýetirmeýändigini, eýsem, şonuň buýrmagy, tabşyrmagy, mejbur etmegi, haýyş etmegi bilen ýa-da şonuň ahmal galmagy, üns bermezligi sebäpli başga biriniň ýüze çykarýandygyny aňladýar. Meselem: *Hat ýazdyrmak, synag tabşyrmak, iş buýurmak*.

Ýükletme derejesi morfologik ýol bilen, ýagny affiksleriň kömegi bilen ýasalýar. Ýükletme derejesini ýasaýjy goşulmalar san taýdan köp bolşy ýaly, geçirýän we geçirmeýän işlikleriň iki toparyna – da goşulýar. Şeýle – de bolsa dereje affiksleriniň ulanylyşy önümlilik taýdan meňzeş däl.

Ýükletme derejesini ýasaýjy affiksler: – dyr/ - dir/ - dur/ - dür, – t, - yr, - ir, -ur, -ür, -kez. Meselem: *Nahary iýdirmek, täsinligi görkezmek, eşiği geýdirtmek*.

Ýükletme derejesindäki işliklerde subýektiň we obýektiň işiň prosesine bolan gatnaşygyny takykklamakda grammatik eýäniň nähili sözden bolmagy – da

ähmiýete eýe bolýar. Eýe rolunda hereketi özbaşdak ýerine ýetirmäge ukypsyz düşüňjani bildirýän söz gelende, grammatik obýektiň bir işi etmegine sebäp bolşy (buýurmak, tabşyrmak, mejbur etmek we ş. m.) göçme häsiýetde bolýar. Meselem: *Pažžyldayan suw Çaryýara/ Eşitdirmedi aýak sesin. (Ç.Aşyrow). Açlyk adamyny gör, nähili ejizledýär. (B. Kerbabayew). Bu ukyňy getiriji görnüş oglanlary derrew ýadatdy. (B.Seytäkow).*

Ýükletme derejesindäki işliklerden aňlanylýan işi gös – göni ýerine ýetiriji subýekt aşakdaky görnüşlerde berilýär:

1. Ýükletme derejesi geçirmeýän işliklerden ýasalanda, subýekt ýeňiş düşümde geýär. Meselem: *Çagalary oýatmak, otyranlary gorkuzmak, talyplary turuzmak.*

2.Ýükletme derejesiniň affiksleri geçirýän işliklere goşulanda ýa–da geçirmeýän işliklere iki gezek goşulanda, işi ýerine ýetiriji subýekt ýöneliş düşümde gelýär. Meselem: *Ussa ýasatdyrmak, zergäre bezetdirmek, ýükçä ýükletdirmek.*

3. Değişlilik aňladýan söz düzüminiň ikinji komponenti ýeňiş düşümde obýekt bolup gelende, işi hakyky ýerine ýetiriji şahs söz düzüminiň birinji agzasy, ýagny eýelik düşümdäki söz bolýar. Bu hili dereje geçirýän işliklerden ýasalýar. Meselem: *Duşmanyň (duşmana) aýagyny basdyrmazlyk.*

4. Üsti bilen sözsoňusyndan öň gelen eýelik düşümdäki söz işi ýerine ýetiriji subýekti bildirýär. Meselem: *Adamlaryň üsti bilen satdyrmak, tanyşlaryň üsti bilen soratdyrmak, sapagyň üsti bilen düşündirmek.*

Birnäçe dereje affiksleriniň tirkeşip goşulyşlary

Türkmen dilinde işlik derejeleriniň ulanylyş aýratynlyklarynyň biri-de, iki we üç sany işlik derejesiniň affiksleriniň bir işligiň yzyna tirkeşip goşulmagydyr. İşlik derjeleriniň bu hili tirkeşip gelmekleri belli bir kada-işlik derejeleriniň häsiýetine baglydyr. Munuň ýaly sözleriň haýsy derejä degişlidigini şol tirkeşip gelýän dereje affiksleriniň in soňkusy

kesgitleýär. Tirkeşýän affiksleriň ilki goşulanlary-da degişli derejäniň aýratynlygyny bütinleý ýitirmeýär. Şeýlelikde, bu hili işlikleriň many taýdan aňladýan gatnaşyklary haýsy derejäniň affiksiniň goşulmagyna baglydyr. İşlik derejeleriniň birnäçesiniň tirkeşip gelýän şekilleri, esasan, aşakdaky ýaly görnüşlerde duş gelýär:

1. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen özlük derejesi

Ýükletme-özlük derejeleriň affiksleri: *Çaý gaýnadynmak, ýüp ötürinmek, gapdala agdarylmak.*

2. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen gaýdym derejesi

a) Özlük-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Ýolda saklanylmak, işde peýdalanylmak*

b) Şariklik-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Deň paylaşylmak, dabara bellenilmek*

ç) ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Agaç oturdylmak, gelin gaýtarylmak.*

d) özlük-ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *(Tertip) gowulandyrylmak, (ösümlükler) tozanlandyrylmak, (çaga) ýuwundyrylmak.*

e) şariklik-ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Täze enjamlar bilen abzallaşdyrylmak, dökün döküşdirilmek, (jaýlary) elektrikleşdirilmek.*

f) özlük-şariklik-ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *oňat baglanyşdyrylmak, biri- biri bilen sözleşdirilmek.*

3. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen şariklik derejesi

a) özlük-şariklik derejeleriniň affiksleri: *Bellenilen ýerde ýygnanyşmak, bile okan ýoldaşlaryň bilen toplanylyşmak.*

b) gaýdym-şariklik derejeleriniň affiksleri: *Ýeliň badyna ýykylyşmak, başaşak düňderilişmek.*

ç) şariklik-şariklik derejeleriniň affiksleri: *Toparda maslahatlaşyşmak,*

d) özlük-ýükletme-şariklik derejeleriniň affiksleri: *Kyn meseläni düşündirişmek, doganyňa ogluny öýlendirişmek.*

4. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen yükletme derejesi

a) özlük-ýükletme derejeleriniň affiksleri: *Sapagy düşündirmek, çarhy aýlandyrmak, topragy gurplandyrmak*

b) şariklik-ýükletme derejeleriniň affiksleri: *Özara barlyşdyrmak, Doganlary gujaklaşdyrmak.*

ç)ýükletme-ýükletme derejeleriniň affiksleri: *Talyby okatdyrmak, resmi haty doldurtmak, özüni tanatdyrmak.*

d)özlük-şariklik-ýükletme derejeleriniň affiksleri:*Temany baglanyşdyrmak, bilmezlikden gernişdirmek.*

e) yükletme-şariklik-ýükletme derejeleriniň affiksleri: *Hemmelere görkezişdirmek, özüne öwrenişdirmek.*

Işlik derejeleriniň ýazuw düzgünleri:

1.Soňy çekimsiz sese gutaran bir bogunly dodak çekimlili işliklere dereje yasaýjy goşulmalar goşulanda, goşulmanyň çekimlisi dodaklandyrylýar: bol-bolun,gur-gurul,çoy-çoydur.

2.Şariklik, gaýdym we özlük derejelerdäki işliklere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, dereje ýasaýjy goşulmalaryň y,i,u,u sesleri dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadasy esasynda yazylyar: görüş-görşen,yuwun-yuwnar, görün-görner.

3. Düýp işlikler bilen bütinleý utgaşyp giden dereje affiksini kabul eden işlikleriň käbiriniň soňuna zaman goşulmasy goşulanda olaryň soňunda gelyän dymyk çekimsiz açyga öwrülyär: öwredyär, äkider, tükeder we ş.m.

IŞLIK ŞEKILLERI

Işlikler belli bir grammatik şekilde gelip, we sözlemiň habary bolýarlar. Şu hyzmatda gelen işlikler zaman aňladyşlaryna ýa-da aňlatmaýyşlaryna görä,

işligiň zaman şekilleri we işligiň zamany näbelli şekilleri diýen iki uly topara bölünýär.

Işligiň zaman şekilleri

Işligiň zaman şekilleri, olaryň aňladýan grammatik manylary, zaman goşulmalary hakynda gürrüň etmezden öňinçä, zaman sözüniň nämedigi düşündirilmelidir. Zaman sözi, umuman alanynda wagt, döwür, eýýäm manylaryny berýär. Dil nukdaýnazaryndan seredilende, zaman diýlip-gymyldy-hereketiň, işiň geplenip durlan pursata bolan gatnaşygyna aýdylýar.

Işlik zamanlary, asyl we ýasama ýa-da dereje goşulmasyny kabul eden işligiň soňuna zaman aňladýan hem-de şahs görkezýän ýörite goşulmalaryň goşulmagy bilen hasyl bolýarlar: *oka-dy-m; oka-ýar-yn; oka-ar-yn; oka-jak; işle-di-m; işle-ýä-rin; işlä-är-in; işle-jek; ylga-ş-dy-m; ylga-ş-ýar-yn; ylga-ş-ar-yn; ylga-ş-jak; gaz-yn-dy-m; gaz-yn-ýar-yn; gaz-yn-ar-yn; gaz-yn-jak* we ş.m.

Işliklerde grammatik zaman gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň sözlenilýän pursatdan öň bolandygy ýa sözlenilýän pursatda ýa-da şondan soň boljakdygy esasynda kesgitlenilýär. Işlik zamanlarynda durmuşda bolan, ony hem sözleýjiniň gözi bilen gören ýa-da birinden eşidip aýdan zatlary: bolýan, umuman bolýan, bolup biljek ýa-da tersine, bolup bilmejek gymyldy hereketlere, wakalara, ýagdaýlara sözleýjiniň öz garaýyşlary beýan edilýär.

Türkmen dilinde gymyldy-hereketiň sözlenýän pursata bolan gatnaşygyna görä işlikleriň öten, häzirki, geljek zamanlary bar. Bularyň her biri özlerine mahsus bolan dürli-dürli zaman şekilleriniň we degişli şahs-san goşulmalarynyň üsti bilen aňladylýar.

I.Işligiň öten zamany

Sözleýjiniň sözleýän pursatyndan öň bolup geçen ýa-da bolup geçmeli gymyldy-hereketi, işi, işiň ýagdaýyny aňladýan işliklere işligiň öten zamany diýilýär.

Işligiň öten zamany dürli-dürli şekil ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen aňladylýar. Bu goşulmalar diňe şekil tarapyndan däl, eýsem öz grammatik manylary boýunça-da, biri-birinden tapawutlanýarlar. Öten zaman işliginiň esasan, mälim öten zaman (-dy, -di, -du, dü), mälim dowamly öten zaman (-ýardy, -ýärdi), nämälim dowamly öten zaman (-ardy, -erdi), hyýal-meýil etme öten zaman (-jakdy, -jekdi), öňki öten zaman (-ypdy, -ipdi, -updy, -üpdı), hekaýa etme öten zaman (-an, -en), subýektiw öten zaman (-ypdyr, -ipdir, -updyr, -üpdır), çaklama öten zaman (-andyr, endir), ýaly görnüşleri bardyr.

Mälim öten zaman

Işligiň mälim öten zamany sözlenýän pursatdan öň bolup geçen bir gymyldy-hereketi, işi aňladyp, ony hem sözleýjiniň hut gözi bilen görendigi aňladylýar.

Şu öten zaman, gutarnykly öten zaman diýlip hem atlandyrylýar. Ol düýp işliginiň yzyna –dy, -di, -du, -dü goşulmasynyň hem-de degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda ýöňkeme goşulmasy ulanylmaýar, ýöne üçünji ýöňkemäniň manysy öten zaman işlik (-dy, -di) goşulmasynyň özünden aňlanylýar. Bu ýöňkemäniň köplüginde –lar, -ler goşulmasy kabul edilýär. Meselem:

Birlik sany	Köplük sany
1.Ýaz-dy-m, gel-di-m,	ýaz-dy-k, gel-di-k
2.Ýaz-dy-ň, gel-di-ň,	ýaz-dy-ňyz, gel-di-ňiz
3.Ýaz-dy, gel-di,	ýaz-dy-lar, gel-di-ler

Mälim öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň soňuna –ma, -me ýokluk aňladýan goşulmanyň goşulmagy bilen aňladylýar: *oka-ma-dy-m, işle-me-di-m; oka-ma-dy-ň, işle-me-di-ň; oka-ma-dy, işle-me-di; oka-ma-dy-k, işle-me-di-k; oka-ma-dy-ňyz, işle-me-di-ňiz; oka-ma-dy-lar, işle-me-di-ler*. Köplenç, üçünji

ýöňkemäniň köplük san goşulmasy –lar, -ler düşürilip hem ulanylýar. Olar *okady, işledi* we ş.m.

Sorag goşulmasy mälim öten zamanyň şahs görkezýän goşulmasyndan soň goşulýar: *okadyňmy, işlediňmi, okamadyňmy, işlemediňmi* we ş.m.

Türkmen dilinde mälim öten zamanyň ýönekeý şekili bilen birlikde onuň analitik görnüşi, ýagny iki sany işligiň yzly-yzyna gelmegi bilen hem ýasalýar. Ol işlik sözlenilýän pursatdan öň yzygiderli ýa-da arasy kesilip gaýtalanýan gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: *çagyrdy durdy, işledi ýördi, gitdiler oturdylar, yzarlady ýördi, gaýtalady durdy*.

Bu işlikler öz manylary boýunça iki sany işligiň birinji bölegi hal işligiň –yp, -ip, -up, -üp şekilini, ikinji bölegi hem mälim öten zamanda gelen işliklere meňzeşdir. Meselem: *atyldy gitdi, atylyp gitdi, aldy durdy, alyp durdy, gitdi oturdy-gidip oturdy*.

Mälim öten zaman işligi sözlemde dürli-dürli manylarda gelýär. Stilistik maksatlar göz önünde tutulanda, mälim öten zaman şekili käte geljek, örän seýrek hem häzirki zaman manysynda gelýär. Meselem: Galdyryň goluňyzy, ýogsam-da ine *atdym* (A.Durdyýew). Hoş sag boluň onda, men-ä *gitdim*!

Käwagt sözleýji gözi bilen görmedik gymyldy-hereketini gürrüň edende hem mälim öten zamany ulanýar. Meselem: Ondan soň erenler Göroglynyň gözünden *gaýyp boldular* (Görogly).

Mälim öten zaman işliginiň -my, -mi sorag goşulmaly görnüşi, käte şert eýerjeň sözlemiň habary bolup hem gelýär. Meselem: Bardy-geldi gulagyna bir gürrüň *ildimi*, onam eşitmediklere ýetirmek üçin galan gününüň barynam şonuň bilen geçirmeli (A.Durdyýew).

Bu zamanda gelen işlikler öz hakyky manysyndan daşlaşyp, başga manyda ulanylýarlar. Meselem: *Eşitdim-eşitmedim* diýme, *bardy-geldi* soranlarynda, hatda atlaşýanlary-da duş gelýär: gelniň *geldi-geldisi*, ogluň *boldy-boldusy* (Nakyllar we atalar sözi). Käbir adam atlarynyň aslynda hem

mälim öten zaman ýatyr: *Gündogdy, Ogulboldy, Allaberdi, Ýagdy, Döndi, Berdi, Durdy...*

Mälim dowamly öten zaman

Işligiň mälim dowamly öten zamany sözlenýän pursatdan öň belli bir wagt aralygynda uzak dowam eden ýa-da köp gaýtalan gymyldy-hereketi, işi, wakany aňladýar. Ol düýp işliginiň soňuna –ýardy, -ýärdi çylşyrymly goşulmanyň (-ýar, -ýär, häzirki zaman işligi bilen –dy, -di kem işliginiň birleşmeginden hasyl bolan) we degişli şahs san goşulmalarynyň goşulmagy bilen aňladylyar.

Birlik sany

1. Okaýardy-m, gel-ýärdi-m,
2. Okayardy-ň, gel-ýärdi-ň,
3. Okaýardy, gel-ýärdi,

Köplük sany

- oka-ýardy-k, gel-ýärdi-k
oka-ýardy-ňyz, gel-ýärdi-ňiz
oka-ýardy-lar, gel-ýärdi-ler

Mälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň yzyna –ma, -me ýokluk goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Meselem: *okamaýardym, gelmeýärdim, okamaýardyň, gelmeýärdiň, okamaýardy, gelmeýärdi, okamaýardy, gelmeýärdik, okamaýardyňyz, gelmeýärdiňiz, okamaýardylar, gelmeýärdiler.*

Sorag goşulmasy, köplenç çylşyrymly goşulmanyň ikisiniň ortasyndan ulanylýar: *okaýarmydyň, gelyärmidiň, okamaýarmydyň, gelmeýärmidiň.*

Mälim dowamly öten zaman dürli-dürli manylary aňladýar:

1. Bir gymyldy-hereketiň, wakanyň bolmagynyň öň ýanyndaky ýa-da bolýan wagtyndaky başga bir dowamly bolan gymyldy-hereketi, wakany, ýagdaýy aňladýar. Mälim dowamly öten zamanyň bu hili manysy kontekstde ýüze çykýar. Meselem: Annaguly-da onuň yzynda *lep-lep edip baryardy* (A.Durdyýew). Horaz üçinji gezek *gygyrýardy*, daň *golaýlap baryardy* (B.Kerbabaýew). Mälim dowamly öten zamanyň bu görnüşi käwagt sözlemiň

içinde öň, ozal, owal, hemişe, könenen, gün-günden, tiz-tizden, çalt-çaltıdan, her wagıt, käwagt, soňky wagtılarda, çagalykda, geleli bäri, gidende ýaly sözler we söz düzümleri bilen ulanylanda, geplenip durlan pursatdan has öň bolup geçen gymyldy-hereketiň dürli manylaryny aňladýar. Meselem: *her wagıt gelyärdi, çagalykda gowy görýärdi, gün-günden beterleşýärdi* we ş.m.

2. İşligiň mälim dowamly öten zaman şekili seýregräk hem bolsa, belli bir sebäbe görä öten zamanda bolan ýa-da bolmadyk gymyldy-hereketi, waka ökünmegi, gynanmagy ýa-da begenmegi aňladýar. Meselem: Sen maňa *duýdurmadyk bolsaň, barylmasyz ýere barardym. Bolmak* kömekçi işligi ýokluk we sorag goşulmalaryny kabul edende, ökünji, gynanjy aňladýar. Meselem: Düýn bize gelseň *bolmaýarmydy?* we ş.m.

Nämälim dowamly öten zaman

Nämälim dowamly öten zaman düýp işlikleriň yzyna –*ardy, -erdi* çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

1. Oka-ardy-m, gel-erdi-m,
2. Oka-ardy-ň, gel-erdi-ň ,
3. Oka-ardy, gel-erdi,

Köplük sany

- oka-ardy-k, gel-erdi-k
- oka-ardy-ňyz, gel-erdi-ňiz
- oka-ardy-lar, gel-erdi-ler

Nämälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işlige –*ma, -me* ýokluk goňulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Şonda –*ýardy, - ýärdi* zaman şekiliniň r sesi z sesine öwrülýär: *okardym-okamazdym...* görnüşinde .

Nämälim dowamly öten zaman hem sözlemde gelşine garap, birnäçe manylary aňladýar:

1. Geplenip durlan pursatdan has öň geçmişde uzak wagtlap dowam eden ýa-da gaýtalan gymyldy-hereketiň wakanyň, ýagdaýyň sözleýjä mälimdigi aňladylýar. Meselem: Bular mallary gaty gowy bakardylar, nirede otlyk ýer

bolsa, şol ýerik *sürüp äkiderdiler* (A.Durdyýew). Dursun şäherdekä obany görmegi *arzuw ederdi* (H. Ysmaýylow).

2. Öten zamanda bolup biljek, emma belli bir şertiň ýokdugy sebäpli bolmadyk gymyldy-hereket, waka, ýagdaý hakda ökünmek, gynanmak bilen çak etmek aňladylýar. Meselem: Hiç bolmanda, ol agasynyň ýanynda çopançylygy öwrenen bolsa-da *gowy bolardy*.

Has dowamly hereket, waka, ýagdaý düzümlü işligiň birinji böleginiň ortak işligiň –ar, -er, ikinji böleginiň hem nämälim dowamly öten zamanda gelen şekilleri bilen aňladylýar. Meselem: Eger dogrusyny aýtsak, Rejep şu mahala çenli onuň ady mugallymyň gyzydyr *öýder ýöwerdi* (H.Ysmaýylow).

Bulardan başga-da, “*alar gider oturardy*”, “*geplär gider oturardy*” şeklinde hem gelip, geplenip durlan pursatdan öň bolup geçen dowamly, yzygider gymyldy-hereketi aňlatmak türkmen diline häsiýetlidir.

Hyýal-meýil öten zaman

Belli bir subýektiň bir gymyldy-hereketi, wakany, ýagdaýy ýerine ýetirmäge hyýal, meýil, niýet edendigini, isleg bildirendigini, emma belli bir sebäbe görä, sözlenýän pursata çenli amala aşmandygyny görkezýär. Ol düýp işligiň soňuna –jakdy, -jekdi çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar:

Birlik sany

1. Oka-jakdy-m, gel-jekdi-m,
2. Oka-jakdy-ň, gel-jekdi-ň,
3. Oka-jakdy, gel-jekdi,

Köplük sany

- oka-jakdy-k, gel-jekdi-k
- oka-jakdy-ňyz, gel-jekdi-ňiz
- oka-jakdy-lar, gel-jekdi-ler

Hyýal-meýil öten zamanyň ýoklugy iki hili ýol bilen, ýagny – jakdy, -jekdi çylşyrymly goşulmanyň –jak, jek böleginden soň “däl” inkärlik aňladýan sözüň yzyndan degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okajak däldim, geljek däldim...* hem-de düýp işlikden soň –ma, -me ýokluk

goşulmasynyň, ondan soňra –jakdy, -jekdi we degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar : *okamajakdym, gelmejekdim*.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ortasynda belli bir ýagdaýda ýöňkeme goşulmalaryndan soň getirilýär: *okajakmydym, geljekmidim okajakdymmy, geljekdimmi* we ş.m.

Hyýal-meýil öten zamanyň sözlemde gelşine görä aňladýan manylary şulardyr:

Belli bir adamyň bir gymyldy-hereketi, wakany ýagdaýy ýerine ýetirmäge hyýal-meýil edýändigini, ýöne onuň haýsydyr bir sebäbe görä amala aşmandygyny aňladýar: Meselem: *okajakdym, işlejekdim, ýazjakdym, geljekdim...*

Hyýal-meýil öten zaman şekilindäki işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, wakanyň eger bir sebäp ýüze çykmasa, onuň hökman amala aşjakdygyny sözleýji berk ynam bilen garaýar hem şony açyk göz önüne getirip, çaklama öňe sürýär. Meselem: Eger biz garşylyk görkezsek, biziň hemmämiziň takdyrymyz ölüm bilen *gutarjakdy* (A. Gowşudow).

Öňki öten zaman

Işligiň öňki öten zamany geplenip durlan pursatdan has ir wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany aňladyp, düýp işlikleriň soňuna –ypdy, -ipdi çylşyrymly goşulmanyň we degişli ýöňkeme goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar:

Birlik sany

1. Oka-apdy-m, gel-ipdi-m,
2. Oka-apdy-ň, gel-ipdi-ň,
3. Oka-pdy, gel-ipdi,

Köplük sany

- oka-apdy-k, gel-ipdi-k
oka-apdy-ňyz, gel-ipdi-ňiz
oka-apdy-lar, gel-ipdi-ler

Öňki öten zamanyň ýoklugy düýp işlige -mandy, -mändi goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar, degişlilik goşulmasy şonuň yzyndan goşulýar: Meselem: *okamandym, gelmändim, okamandyň, gelmändiň, okamandy, gelmändi...*

Öňki öten zaman geplenip durlan pursatdan has ir wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi görkezmek bilen çäklenmän, sözlemde gelşine görä, ýakyn wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi hem aňladýar. Meselem: Mämmet baý düýn harmana *gidipdi* (A.Durdyýew).

Öňki öten zaman şeýilindäki işlik sözlemde tas, tasdan ýaly modal sözler bilen bilelikde gelseler, eger barlyk şeýilde gelen hem bolsa, onda amala aşmadyk gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Men *tas alypdym*. Sen *tas gidipdiň*.

Sorag goşulmasy –ypdy, -ipdi çylşyrymly goşulmanyň ortasyndan gelýär: okapmydyň? gelipmidiň? Kähalatda öten zamanyň yzyndan hem goşulýar. Okapdymmy, gelipdimmi, okapdyňmy, gelipdiňmi we ş.m.

Nämälim hekaýa etme öten zaman

Nämälim hekaýa etme öten zaman, esasan, has öňräk bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany ýa-da şonuň netijesini gören ýaly edip habar bermegi aňladyp, köplenç, ertekilerde, rowaýatlarda, wakanyň geçjek ýeriniň ýagdaýyny beýan etmekde we beýleki ýagdaýlarda ulanylýar, -an, -en öten zaman ortak işliginiň barlyk şeýilinde gelen sözleriň üsti bilen aňladylýar. Bu zaman şeýili häzirkizaman türkmen edebi dilinde diňe üçünji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda barlyk galyplarynda gelen görnüşini ulanylýar. Sorag goşulmasyny kabul etmeýär. Meselem:..ynha ýedi sany möjek palaw bişirip *oturan*. Geçisi salam berip *baran*. Eşek bilen gulan ogurlygyň üstünde *tutulanlar* (Türkmen halk ertekileri).

Hekaýa etme öten zamanyň yzyna –mys, -miş şekiliniň goşulyp ulanyşy hem duş gelýär. Meselem: *Soranmys* bir wagt Aý Güne bakyp... (G.Gurbansähedow).

Subýektiw öten zaman

Işligiň subýektiw öten zamany düýp işlige -ypdyr, -ipdir çylşyrymly goşulmanyň we degişli ýöňkeme goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Sözlenýän pursatdan ön bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysany ýerine ýetirmäge dogrudan-dogry sözleýjiniň özi gatnaşyp, emma ony duýman, aňman ýadyndan çykaryp, tötänden hem ýadyna düşürendigi bildirilýär. Sözleýjiniň özi gatnaşmadyk, görmedik bolsa-da, başga biriniň aýdanyna esaslanyp, pikir ýöredýändigini aňladýar.

Birlik sany

1. Oka-pdyr-yn, gel-ipdir-in,
2. Oka-p(dyr)-syň, gel-ip(dir)-siň,
3. Oka-pdyr , gel-ipdir,

Köplük sany

- oka-pdyr-ys, gel-ipdir-is
oka-p(dyr)-syňyz, gel-ip(dir)-siňiz,
oka-pdyr-lar , gel-ipdir-ler,

Bu öten zamanyň ýoklugy düýp işlige – mandyr, -mändir çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okamandyryn, gelmändirin, okamandysyň, gelmändirsiň, okamandyr, gelmändir, okamandyr, gelmändiris, okamanyrsyňyz, gelmändirsiňiz, okamandyrlar gelmändirler.*

– dyr, -dir goşulmasy ikinji ýöňkemäniň birliğinde we köplüğünde düşürilýär: *ýazypsyň, ýazypsyňyz* görnüşinde gelse-de, mana täsir etmeýär.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ortasynda *oka-man-my-dyr-yn, gel-män-mi-dir-in* görnüşinde gelýär. Kähalatda *okamandyrynmy* görnüşde ýöňkeme goşulmasyndan soň hem getirilýär. Üçünji ýöňkemede sorag goşulmasynyň önündäki –dyr, -dir düşürilip hem ulanylýar: *okapmy, gelipmi, okamanmy, gelmänmi* we ş.m.

Subýektiw öten zaman şu manylary aňladýar:

Sözlenýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysany gürrüň berýär. Meselem: *okapdyrlar, ýazypdyrlar, işläpdirler* we ş.m.

Sözleýjiniň sözlenýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysa onuň hut özi gatnaşyp, ýöne bir sebäp bilen ýadyndan çykarandygy, tötänden ýadyna salandygy aňladylýar. Meselem: Eýsem onda men Hoşgeldiniň göwnüne gaty *degipdirin-ow* (A.Gowşudow).

Eger subýektiw öten zamanyň –ypmyş, -ipmiş görnüşi ulanylsa, onda sözleýjiniň özi gatnaşmadyk, görmedik bolsa-da, başga biriniň aýdanyňa, amala aşyrylan gymyldy-hereketiň hadysanyň netijesine esaslanyp, pikir ýöredýändigini aňladylýar. Meselem: Görogly ony taryp edip, bu sözi *aydypmyş* (“Görogly”)

Çaklama öten zaman

Çaklama öten zaman düýp işlikleriň yzyna –andyr, - endir çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar:

Birlik sany

1. Oka-ndyr-yn, gel-endir-in,
2. Oka-n(dyry)-syň, gel-en(dir)-siň,
3. Oka-ndyr, gel-endir,

Köplük sany

- oka-ndyr-ys, gel-endir-is
- oka-n(dyry)-syňyz, gel-en(dir)-siň
- oka-ndyr-lar, gel-endir-ler

Ikinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda köplenç - dyr, - dir düşürilip: *okansyň, gelensiň, okansyňyz, gelensiňiz* görnüşde-de ulanylýar.

Çaklama öten zamanyň ýoklugy “däl” sözünüň üsti bilen aňladylýar: *okan dälidir, gelen dälidir, okan-däl(dir)siň, gelen-däl(dir)siň, okan dälidir, gelen dälidir, okan dälidiris, gelen-dälidiris, okan däl(dir)siňiz, gelen däl(dir)siňiz, okan dälidirler, gelen dälidirler*.

Sorag goşulmasy, esasan şahs görkezýän goşulmanyň soňuna ýa-da öten zaman ortak işlik şekiliniň soňuna goşulýar: *okandyrynmy? gelendirinmi? ýa-da okanmydyryn, gelenmidirin* görnüşde.

Çaklama öten zamanyň aňladýan manylary şulardan ybaratdyr:

Sözlenýän pursatdan öň umuman bolup geçen gymyldy-hereket, iş, hadysa, ýagdaýa sözleýjiniň özi gatnaşman, ol barada özüniň pikirini, çaklamasyny ýöredýändigini görkezilýär. Meselem: Häzir meni dost – ýarlarym *ýatlandyr*. Olar bize *gelendirler*. Meniş ýazan hatym oňa *gowşandyr*.

Öten zamanda bolup geçen gymyldy-hereket, waka, ýagdaýa sözleýjiniň berk ynanyandygyny şoňa görä-de, ony diňleýjä duýdurmak, ynandyrmak, öwüt-nesihat bermek, nygtamak, subut etmek maksady bilen aýdýandygy aňladylýar. Meselem: Adam oglunuň gözi daşyna *bakyp durandyr*. Hudaý hatda gursagyňdan hem *seredip durandyr*.

Çaklama öten zaman şeklinde gelen sözler, kähalat sözlemde gelşine görä, umumy häzirki zamanyň manysyny-da aňladýar. Meselem: Şu wagt meni dost-ýarlarym *ýatlandyr*. Olar häzir biziň öýümüzde *oturandyrlar*.

Bulardan başga-da, öten zaman işliginiň –anmyş, -enmiş, -ypmyş, -ipmiş şekilleri-de türkmen dilinde ulnylýar: *aydanmyş, gülenmiş, alypmyş, gidipmiş...*

II. İşligiň häzirki zamany

Sözlenilýän pursatda bolup geçýän we umuman bolýan gymyldy-hereketi, işi, wakany, ýagdaýy aňladýan işliklere işligiň häzirki zamany diýilýär.

İşligiň häzirki zamany dürli-dürli goşulmalaryň we käbir sözleriň üsti bilen aňladylýar. Bolup geçýän gymyldy-hereketiň we ony aňlatmak üçin ulanylýan morfologik serişdeleriň grammatik manylaryna garap, onuň şu: umumy häzirki zaman (-ýar, -ýär) anyk häzirki zaman (*du:r, oty:r, yaty:r, ýö:r*) çaklama häzirki zamany (-ýandyr, -ýändir) we häzirki-öten zaman (ähli ýöňkemelerde -amok, -emok, -aňok, -eňok, -anok, -enok; -amyzak, -emizok, -aňyzok, -eňizok, -anoklar, -enoklar) görnüşlerini bellemek bolar.

Umumy häzirki zaman

Sözlenilýan pursatda bolup geçýän we umuman, yzygider bolýan gymyldy-hereketi, wakany, işi aňladýar. Bu zaman düýp işlikleriň soňuna -ýar, -ýär goşulmasynyň we degişli şahs-san gorkezyň goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalyar.

Birlik sany

1. Oka-ýar-yn, gelýar-in,
2. Oka-ýar-syň, gel-ýär-siň,
3. Oka-ýär, gel-ýär,

Köplük sany

- oka-ýar-ys, gel-ýär-is
- oka-ýar-syňyz, gel-ýär-siňiz
- oka-ýar-lar, gelýär-ler

Üçünji ýöňkemäniň birligi we köplügi şahs-san goşulmasyz ulanylýar. Onuň manysyny -ýär, -ýar goşulmasyny özi aňladýar.

Umumy häzirki zamanyň ýoklugy düýp işligiň soňuna -ma, -me goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylyar: *okamaýaryn, gelmeýärim, okamaýarsyň, gelmeýärsiň, okamaýar, gelmeýär, okamaýarys, gelmeýäris, okamaýarsyňyz, gelmeýärsiňiz, okamaýarlar, gelmeýärler...*

Umumy häzirki zaman işligine sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndan soň goşulýar: *okaýarynmy?, gelyärimmi?, okaýarsyňmy?, gelyärsiňmi?* Birinji ýöňkemedede gelşi sözleýişde onçakly işjeň däl. Ikinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda sorag goşulmasy bilen şahs gorkezyň goşulmanyň ortasyndan hem getirilýär: *okaýarmysyňyz?, gelmeýärmisiňiz?* görnüşinde.

Umumy häzirki zaman birnäçe manylary aňladýar:

1. Elmydama ýerine ýetirilýän, umuman bolup duran gymyldy-hereketi aňladýar: suw *akýar*, çaga *dogulýar*, guş *uçýar*, ýapraklar *dökülýär*, gün *gyzdyrýar* we ş.m.

2. Subýekt tarapyndan hereketiň yzygiderli gaýtalanýandygy *mydama, hemişe, hernä, her wagt, käwagt, günde* we ş.m. sözleriň ulanylmagy bilen hem umumy häzirki zamanyň bir görnüşini aňladylyar. Meselem: Ýaşlaryň arasynda

edep-terbiýe hakynda hemişe gürrüň *geçirilip durulýar*. Durmuşda mydama diýeniň *bolup durmaýar*.

3. Sözlenilýän pursatdan has ön başlanyp, sözlenilýän wagtda hem dowam edýän gymyldy-hereketi, wakany aňladýar. Meselem: Men haly *dokaýaryn*, birini kessem, birini *ýüwürdýärim* (A.Gowşudow).

4. Sözlenip durka bolup geçýän gymyldy-hereket aňladýar. Meselem: Gyzlar, serediň, Annaguly han *gelyär!* (A.Durdyýew).

5. Gymyldy-hereketiň, wakanyň geçýän ýerindäki görnüşi, ýagdaýy, tebigaty aňladýar. Meselem: Güplerde çay *gaýnaýar*. Gyz-gelinler nahar *bişirýärler* (“Türkmenistan”).

6. Umumy häzirki zaman sözlemde gelşine garap, ön bolup geçen gymyldy-hereketi hem aňladýar. Bu şekil, köplenç, ertekilerde, rowaýatlarda duş gelýär. Meselem: Ondan soň garga oba gelip, bir kir ýuwup oturan aýalyň ýaglygyny alyp *gaçýar*. Munuň yzyndan hem birnäçe adam *kowýar* (“Türkmen halk ertekileri”).

Mundan başga-da, umumy häzirki zaman şekili *ertir, agşam, soňrak, ertir öýlän, iki sagatdan* ýaly sözler we söz düzümleri bilen bilelikde käwagt geljek zamanyň manysyny hem berýär. Meselem: Ertir biz şähre *gidýäris*. Iki sagatdan synag *başlanýar*.

Kähalatda häzirki zaman şekiliniň yzyna *-mys, -miş* goşulmasynyň ýa-da eken kem işliginiň getirilmegi bilen dürli modal many aňladylýar. Meselem: -Pah, pah, bu ne ýagşy namalar *aýdýar eken* (“Görogly”).

“*Bolmak*” işligi barlyk galypda we ýöňkeme goşulmasyz umumy häzirki zaman şekilinde gelende jogap sözi bolup bilýär. Meselem: Jan oglum, sen hem adam bolaý –diýip ýalbardy. – *Bolýar*, eje sen nähili bol diýseň, men bolaryn – diýdi (A. Durdyýew).

Käbir işlikler barlyk galypda we sorag goşulmasyny kabul edip gelende, giriş sözi bolup ulanylýar. Meselem: *Göryäňizmi*, ýagşy sözün adama nähili täsir edýändigini...

Anyk häzirki zaman

Anyk häzirki zaman çekimlisi uzyn aýdylýan *du:r*, *oty:r*, *ýaty:r*, *ýö:r* işlikleriniň soňuna degişli şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

1. *Du:run*, *oty:ryn*, *ýaty:ryn*,
2. *Du:r-suň*, *otu:r-syň*, *ýaty:r-syň*,
3. *Du:r*, *oty:r*, *ýaty:r*,

Köplük sany

- du:r-us*, *oty:r-ys*, *ýaty:r-ys*
du:r-syňyz, *oty:r-syňyz*
du:r-lar, *oty:r-lar*, *ýaty:r-lar*

Beýleki işlik zamanlaryndan tapawutlanyp, anyk häzirki zamanyň ýoklugynyň türkmen dilinde bolmaýandygyny dilçi alymlaryň köpüsi belleýär. Onuň sebäbi: beýleki zamanlarda *-ma*, *-me* ýokluk goşulmasy zaman şekiliniň önünden gelip, *al-ma-dy*, *al-ma-ýar* we ş.m. görnüşde düýp işlige goşulýar, emma uzyn çekimlili *du:r*, *oty:r*, *ýaty:r*, *ýö:r* işlikleriniň düzüminde zaman şekiliniň hem bardygyna görä, türkmen diliniň häzirki ýagdaýynda zaman şekilini düýp işlikden aýyrmak mümkin däl. Şonuň üçin hem anyk häzirki zaman ýokluk galypda ulanylmaýar.

Sorag goşulmasy anyk häzirki zamanyň ýöňkeme goşulmalaryndan soň goşulýar: *du:rynmy?*, *du:rsyňyzmy?*, *ýa:ty:rsyňyzmy?*, *oty:r-syňmy?*, *oty:rlarmy?*

Ikinji ýöňkemedede sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndan öňde hem gelip bilýär, hatda birlik sanynda *-sy*, *-si* bölegi taşlanylyp ulanylýar: *du:rmysyň*- *du:rmyň*, *otu:rmysyň* - *oty:rmyň* ýaly.

Ýö:r işligini kömekçi işlik hasap edýän, ýagny men *ýö:rün*, sen *ýörsün* görnüşde üýtgedip bolmaýar diýlen pikirler hem bar.

Du:r, *oty:r*, *ýaty:r* işlikleri sözlenip durlan pursatdan öň başlanan gymyldy-hereketi, hatda umuman bolýan gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Munuň aňyrsynda uly döwletlilik *ýatyr*, ägirt uly hasaplar *ýaty:r*. Ol meniň göz önümde heniz hem *du:r*. Myrat aga bir oturan ýerinde gymyldaman doňup *oty:r*.

Sözlenýän pursatda bolup duran gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýar. Meselem: ... Başlygyň ýanynda çygdupjyk *oty:r* (“Türkmenistan”).

Hal işlik şekilinde gelen işliklerden soň gelip, ikisi bilelikde sözlenilýän pursat bilen baglanyşykly bolan uzak, dowamly häzirki zamany aňladýar. Meselem: Meýdançanyň aňry çetinde bir aýal gözýaş döküp *dur*. Seniň bári bakanyňy görensoň, biraz rahatlandy, ýogsam, ýöne gözýaş döküp, *ýalbaryp oty:r*. (“Edebiýat we sungat”).

Anyk häzirki zamanyň yzyna *-dy*, *-di* goşulmasy goşulanda, nämälim dowamly öten zamanyň manysyna ýakyn manyňy aňladýar. Meselem: Men belleşilen ýerimize baranymda, Geldi eýýäm *garaşyp durdy*. (“Edebiýat we sungat”)

Du:r, *oty:r*, *ýaty:r*, *ýö:r* işlikleriniň yzyna ähli ýöňkemelerde gelip bilýän *-myş*, *-miş* goşulmasynyň goşulmagy ýa-da yzyndan “*eken*” sözüniň getirilmegi bilen anyk häzirki zamanyň modal şekilleri ýasalýar: *du:rmyşym*, *du:rmyşyň*, *du:rmyş(yn)*, *du:rmyşyk*, *du:rmyşyňyz*, *du:rmyşlar*; *oty:r ekenim*, *oty:r ekeniň*, *oty:r ekenimiz*, *oty:r ekeniňiz*.

Çaklama häzirki zaman

Häzirki zamanyň bu görnüşi düýp işlikleriň soňuna *-ýandyr*, *-ýändir* goşulmasynyň we degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Sözleýjiniň sözleýän pursatynda bolup duran gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy görmän, eýsem özüniň akyl ýetirmesi, gelen netijesi esasynda ýöredilýän pikire *ynam etmezlik*, *şübhelenmek*, *çaklamak* we ş.m. manylary aňladylýar.

Birlik sany

1. Oka-ýandyr-yn, gel-ýändir-in,
2. Oka-ýan(dyr)-syň, gel-ýan(dir)siň,
3. Oka-ýandyr, gel-ýändir-ler,

Köplük sany

- oka-ýandyr-ys, gel-ýändir-is
- oka-ýan(dyr)-syňyz, gel-ýan(dir)siňiz
- oka-ýandyr-ys, gel-ýändir-is

Çaklama häzirki zamanyň ýoklygy “*däl*” sözüniň getirilmegi bilen aňladylýar: *-ýandyр, -ýändir* goşulmasynyň *-dyр, -dir* böleginiň öňünden *däl* sözi getirilip: *okaýan däldirin, gelyän däldirin, okaýan däldiris, gelyän däldiris, okaýan däl(dir)siň, gelyän däl(dir)siň, okaýan däl(dir)siňiz, gelyän däl(dir)siňiz, okaýan däldir, gelyän däldir, okaýan däldirler, gelyän däldirler* we ş.m.

Sorag goşulmasy, esasan, ýöňkeme goşulmasynyň soňuna, hem-de ortak işlik şekiliniň (*-ýañ, -ýäň*) yzyndan goşulýar: *okaýandyrynmy? gelyändirinmi? okaýanmydyryn? gelyänmidirin* we ş.m.

Çaklama häzirki zaman sözlemde gelşine görä dürli manylary aňladýar:

Sözleýji çaklamany aýdyp durka, gymyldy-hereketi, işi, wakany, ýagdaýy görmeýär, emma özüniň akyl ýetirmesi esasynda gymyldy-hereketiň, işiň häzirki wagtda amala aşýandygyny pikir edýär we ol pikir ynam etmezligi, şübhelenmegi aňladýar. Meselem: Ol şu wagt men hakynda näme pikir *edýändir*. Belki, ol öýüne ýetmäge *howlugýandyр* (“Edebiýat we sungat”).

Kähalatda, ilki şert, soňra hem çaklama häzirki zamanyň gaýtalanyp gelmegi çak etmegi has hem güýçlendirýär. Meselem: Sen bu sözleri peýda diýip *aýtsañ aýdýansyň*. Bu zatlar durmuşda *bolsa-da bolýandyр* (“Zenan kalby”).

Çaklama häzirki zamanyň bu görnüşi diňe bir sözlenýän pursatda bolup geçýän gymyldy-hereketi däl-de, eýsem öň bolup, häzir hem dowam edýän gymyldyny, nygtamagy, berk ynanmagy, ündewi aňladýar. Meselem: Durmuş ähli bereniňi özünde alyp galman, saňa *gaýtaryр beryändir*. Durmuşa şatlyk berseň – şatlyk, bagt berseň – bagty *gaýtaryр beryändir* (“Zenan kalby”).

Häzirki zamanda bolýan gymyldy-herekete, waka, ýagdaýa sözleýjiniň berk ynanýandygy, şoňa görä-de, diňleýjä duýdurmak isleýändigini bildirilýär. Meselem: Bu ýerlere guş gelse, ganatyndan, gulan gelse toýnagyndan *aýrylýandyр* (Türkmen halk ertekileri). Aýtdy-aýtmady diýme, ol ertir gelyändir (“Edebiýat we sungat”).

Häzirki - öten zaman

Birnäçe işlerde işligiň häzirki-öten zaman şekili (*alamok, gelemok*) degişlilik goşulmasy ulanylan öten zaman ortak işliginiň *-an, -en* şekliniň barlyk galypynyň *ýo:k* sözi bilen birleşip gysgalmagyndan emele gelýändigini dogrusynda belleniýär: *alanym ýok, gelenim ýok>alam ýok, gelem ýok>alamo:k, gelemmok>alamo:k, gelemo:k* kimin.

Häzirki-öten zamanyň ýöňkemedede ulanylyşy aşakdaky ýalydyr:

Birlik sany	Köplük sany
1. Al-amok, gel-emok,	al-amyzok, gel-emizok
2. Al-aňok, gel-eňok,	al-aňyzok, gel-eňizok
3. Al-anok, gel-enok,	al-anoklar, gel-enoklar

Käbir türkmen şiwelerinde munuň has doly görnüşi - *alanym ýok, gelenim ýok* (meselem ärsary şiwesinde) görnüşinden has gysgalan görnüşlerine çenli (*alama:k, gelema:k*) duş gelýär.

Häzirki öten zaman şekliniň düzüminde çekimli sesleriň sazlaşygyna boýun egmeýän “*ýok*” sözüniň bardygy sebäpli bu şekiliň barlyk galypy ýokdur.

Sorag goşulmasy häzirki-öten zaman şekliniň yzyna goşulýar: *alanokmy? gelenokmy?*

Käbir dilçi alymlaryň belleýşine görä, işligiň häzirki-öten zamany häzirki we öten zamany, hat-da geljek zamany hem aňladýar, onuň häzirki zaman aňladyşy has işjeň ulanylýar.

Onuň öten zaman aňladyşy many taýdan çäkli bolup, onuň öten zamana degişli manysy uzak geçmişe degişli hereket waka däl-de, sözlenýän pursatyň edil önüsyrasynda amala aşyrylýan işi, ýagdaýy görkezýär. Şeýlelikde, onuň

görkezýän öten zamany wagt taýyndan häzirki zamandan onçakly uzaklaşmaýar. Bu bolsa onuň öten zaman manysynyň barha gowşaýandygyny, häzirki zaman aňladyşynyň bolsa gitdigiçe güýçlenýändigini görkezýär.

Häzirki zaman türkmen diliniň sözleşinde duş gelýän mysallar işligiň häzirki-öten zaman şekiliniň manysynyň häzirki we öten zamana degişlidigini tassyklaýar. Mysal üçin: “*Sen, şu kitaby okadyňmy?*” diýen soraga-da “*Sen, şu kitaby okaýarmyň?*” diýen soraga-da “*Ýok, okamok*” diýlip jogap berilýär. Diýmek, sözlemde bu şekil iki manyny-da aňladyp bilýär. Şeýlede bolsa, bu şekil häzirki zaman manysynda köp duş gelýär. Meselem: Birnäçe adam dynç almagy-da *oňaranok*. Men bir zada *düşünemok* (“*Zenan kalby*”).

Kähalatda häzirki-öten zaman şekili yzyna *-dy*, *-di* goşulmasy goşulanda, sözlenilýän wagtdan öň amala aşmadyk gymyldy-hereketi bildirýär, manysy boýunça mälüm dowamly öten zamana meňzeşräk bolýar. Meselem: Ol edilýan gürrüňleriň köpüsini *eşidenokdy* (“*Zenan kalby*”).

Häzirki-öten zamanyň modal şekilleri onuň yzyna *-myş*, *-miş* goşulmasynyň goşulmagy ýa-da “*eken*” sözüniň getirilmegi bilen ýasalýar: *okamokmyşym*, *gelemokmyşym*, *okamokmyşyň*, *geleňokmyşyň*, *okanokmyş*, *gelenokmyş*, *okamok ekenim*, *gelemok ekenim*, *okaňok ekeniň*, *gelenok ekeniň*, *okanok eken*, *gelenok eken*. Bu işlikler many taýyndan gümansyratmagy, ýañsa almagy, göwni ýetmezçiligi aňladýar.

III. İşligiň geljek zamany

Sözlenilýän pursatdan soň bolup biljek ýa-da boljak gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy, wakany aňladýan işliklere işligiň geljek zamany diýilýär. Bu işlik zamany manylaryna görä, iki topara bölünýär: nämälim geljek zamany (*-ar*, *-er*) we mälüm geljek zaman (*-jak*, *-jek*) işlikleri.

Nämälim geljek zaman

Sözlenilýän pursatdan soň bolup biljek gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy aňladýar. Düýp işlikleriň soňuna *-ar*, *-er* goşulmasynyň we degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany	Köplük sany
1. Ok-ar-yn, gel-er-in,	ok-ar-ys, gel-er-is
2. Ok-ar-syň, gel-er-siň,	ok-ar-syňyz, gel-er-siňiz
3. Oka:r, geler,	ok-ar-lar, gel-er-ler

Nämälim geljek zaman işliginiň ýoklugy düýp işlik bilen zaman şekiliniň arasyndan *-ma*, *-me* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar. Üçünji ýöňkemedede *r* sesi *z* sesine öwrülýär, *-maz*, *-mez* görnüşde bolýar.

Birlik sany	Köplük sany
1. Okamaryn, gelmerin,	okamarys, gelmeris
2. Okamarsyň, gelmersiň,	okamarsyňyz, gelmersiňiz
3. Okamaz, gelmez,	okamazlar, gelmezler

Nämälim geljek zaman işliginiň ýoklugy birinji ýöňkemedede *okamaryn*, *gelmerin* gysgalyp, *okaman*, *gelmen* görnüşde hem ulanylýar. Meselem: Men senden *geçip bilmen*. Elimi gowşuryp, arkaýyn *oturman* (“Edebiýat we sungat”).

-my, *-mi* sorag goşulmasy nämälim geljek zamanyň şahs görkezýän goşulmasyndan soň getirilýär. Meselem: - *okarynmy?*, *gelerinmi?*, *okarsyňmy?* *gellersiňmi?*, *okarmy*, *gelermi?*, *okarysmy?* *gelerismi?* *okarsyňyzmy?* *gellersiňizmi?* *okarlarmy?* *gelerlermi?* *okamarynmy?* *gelmerinmi?* *okamarsyňmy?* *gelmersiňmi?* *okamazmy?* *gelmezmi?* *okamarysmy?* *gelmerismi?* *okamarsyňyzmy?* *gelmersiňizmi?* *okamazlarmy?* *gelmezlermi?*

-my, -mi sorag goşulmasy nämälim geljek zaman şekiliniň dogrudan-dogry hut özüne goşulyp hem ulanylýar: *okarmysyň? gelermisiň?okarmysyňyz? gelermisiňiz?...*

Nämälim geljek zamanyň barlygy yzy çekimli sese gutarýan düýp işliklere goşulanda, iki çekimli birleşip uzyn çekimli emele gelýär: *oka-ar – oka:r, bar-la-ar –barla:r, işle-er – işlä-r*. Gepleşikde, köplenç, bu zaman şekilliniň *gutarar – guta:r, göterer – götä:r* görnüşi ulanylýar. Beýle gysgaldylsa-da, mana täsir etmeýär.

Nämälim geljek zamanyň aňladylýan manylary şulardan ybarat:

1. Köplenç, çak etmegi, ähtimallyk ýaly many ýokundylaryny aňladýar. Meselem: Megerem, indi işler ýola *düşer* (H.Ysmaýylow).

2. Gymyldy-hereketiň, wakanyň, ýagdaýyň ýüze çykjagyna ynamly garamak, oňa şübhelenmezlik ýaly many ýokundylaryny aňladýar. Meselem: Ýürekde näme bolsa, dil şony *diýer* (Nakyl). Men ýüregime düwen maksadyma *yeterin* (“Zenana kalby”).

3. Ikinji we üçünji ýöňkemelerde *buýryk, höküim, görkezme, tekliþ, maslahat, haýyş* manylaryny hem aňladýar. Meselem: Bir hepde içinde iki ýüz telpek *toplarsyň*. Işe başlanyňy maňa *mälim edersiň* (B.Kerbabaýew).Bize-de *gelerler, oturarlar, gürrüň ederler* (“Zenana kalby”).

4. Hemişe bolup durýan gymyldy-hereketi ýa-da adama, bir zada häsiýetli bolan gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy hem aňladýar. Meselem: Sözi paýhas *bezä:r*. Adamyň akyllysy dil *öwrener*. Köp dil bilen *köp biler*. Gawunyň gowusun şagal *iýer*. Suw küýzesi suwda *synar*. (Nakyl).

5. Käwagt öten zaman manysyny hem berip bilýär. Meselem: Ol *gider-de*, biz *galarysmy? Ýörüň*, bizem *işlemäge gideliň* (“Garagum”).

Aýdar gider oturar, ýörär gider oturar, barar gider oturar – ýaly sintaktik gurluşda gelen nämälim geljek zaman işligi geljekde boljak gymyldy-hereketiň, wakanyň, ýagdaýyň has hem dowamlydygyny aňladýar.

Nämälim geljek zamanyň yzyna *-myş, -miş* goşulmasy we “*eken*” sözi goşulsa, onda dürli öwüşgin bermegi bildiýär. Meselem: Döw halky ynanjaň *bolýarmyş* (Türkmen halk ertekileri). Gadym zamanda belent dagyň gaýasynda bir garga *ýaşar eken* (Şol ýerde).

Mälim geljek zaman

Mälim geljek zaman şekili sözleýjiniň pikirine, ynanjyna görä, esasan, hökmany suratda, gümansyz, şübhesiz geljekde ýerine ýetiriljek gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy aňladýar.

Mälim geljek zaman düýp işlige *-jak, -jek* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar we şahs-san goşulmasyny kabul etmeýär. Haýsy şahsa degişlidigi atlaryň, at ýerine ulanylýan sözleriň ýa-da at çalyşmalarynyň üsti bilen aňladylýar.

Birlik sany

1. Men oka-jak, gel-jek,
2. Sen oka-jak, gel-jek,
3. Ol oka-jak, gel-jek,

Köplük sany

- biz okajak, gel-jek
siz oka-jak, gel-jek
olar oka-jaklar, gel-jekler

Mälim geljek zaman işliginiň ýoklugy bu şekildäki işligiň soňundan “*däl*” sözünüň getirilmegi bilen aňladylýar: men *okajak däl, işlejäk däl*; sen *okajak däl, işlejek däl*; ol *okajak däl, işlejek däl*; biz *okajak däl, işlejek däl*; siz *okajak däl, işlejek däl*, olar *okajak däl(ler), işlejek däl(ler)*. Kähalatda mälim geljek zaman işliginiň ýoklugy *-ma, -me* goşulmasynyň üsti bilen hem aňladylýar. Meselem: Belki, ogluň bu pikire *göwnemejek* (A.Durdyýew).

Sorag goşulmasy zaman şekiliniň yzyna goşulýar. Sen *okajakmy?* işlejekmi?, Siz *okajakmy?, işlejekmi?*

“*Bilmek*” işligi mälim geljek zamanyň ýoklugynda we birinji ýöňkemedede ulanylanda, sözleýişde mälim geljek zamany aňlatmakdan başga-da,

häzirki zaman manysyny hem berýär. Meselem: Nämedendigini *biljek däl*, birhili ýüregim gysýar (“Zenan kalby”).

Mälim geljek zamanyň soňuna *-dyr, -dir, -myş, -miş* goşulmalary “*eken*” sözi goşulyp modal manyly işlik zamany ýasalýar. Meselem: -Wiý, guda bolman näme, ol gyzyň Annaguludan gowa *berjekmişinmi?* Sähel öňräk gelen bolsam, ony *görüjek ekenim-dä* (A. Durdyýew).

IŞLIGIŇ ZAMANY NÄBELLI ŞEKILLERI

Türkmen dilinde işligiň zamany näbelli şekillerine şert, şert-arzuw, arzuw, buýruk, hökmanlyk we hyýal şekilleri degişlidir. Bu şekiller işligiň esasy grammatik aýratynlyklarynyň biri bolup, sözleýjiniň ýerine ýetirilýän gymyldy-hereketi hem-de gymyldy-hereketiň netijesinde emele gelen ýagdaýa many we grammatik gatnaşygyny görkezýän kategoriýadyr. Bu işlik şekilleriniň her haýsynyň özlerine mahsus bolan şekil ýasaýjy goşulmalary bar we her haýsy dürli grammatik manylary aňladýar. Sözlemde, esasan, habaryň, eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlemiň habarynyň we käbir beýleki agzalaryň hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Işligiň şert şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde iň bir işjeň ulanylýan we köp hili grammatik manylary aňladýan, köp dürli sintaktik hyzmaty bolan işlik şekilleriniň biri-de işligiň şert şekilidir. Bu şekiliň grammatik aýratynlyklary alymlar tarapyndan ýörite işlenildi.

Işligiň şert şekili esasan, bir işiň, gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň ýa-da çykmazlygynyň şertini bildirýär. Ol düýp işlikleriň yzyna *-sa, -se* goşulmasyny, birinji we ikinji ýöňkemelerde şahs görkezýän belli bir ýöňkeme goşulmasyny kabul etmek bilen hasyl bolýar. Üçünji ýöňkemeň birlik sanynda hiç hili ýöňkeme goşulmasyny kabul etmeýär. Köplük sanynda *-lar, -ler*

goşulmasy ulanylýar. Türkmen dilinde onuň *-lar, -ler; -siz* ulanylyşy hem duş gelýär. Meselem:

Birlik sany	Köplük sany
1. Oka-sa-m, bil-se-m,	oka-sa-k, bil-se-k
2. Oka-sa-ň, bil-se-ň,	oka-sa-ňyz, bil-se-ňiz
3. Oka-sa, bil-se,	oka-sa-lar, bil-se-ler

Işligiň şert şekiliniň ýoklugy düýp işligiň soňuna *-ma, -me* goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar: *okamasam, bilmesem; okamasaň, bilmeseň; okamasa, bilmese; okamasak, bilmesek, okamasaňyz, bilmeseňiz; okamasalar, bilmeseler...*

Işligiň şert şekiliniň esasy manysy belli bir şerti görkezmekden ybarat bolup, aňladýan dürli manylary, many öwürşinleri diňe sözlemde gelşine görä anyk bolýar. Şert şekili özbaşdak ulanylanda belli bir zamany aňlatmaýar. Sözlemde haýsy zamandaky işlige baglanýandygyna ýa-da işlik şekilinde gelşine görä, dürli zamanlara degişli gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladyp bilýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde şert şekilini kabul etmedik ortak, hal işlik hökmanlyk, hyýal şekillerinde gelen sözleriň, *-yp, -ip, -up, -üp* şekilindäki hal işlikleriň, birnäçe isimleriň soňundan “*bolmak*” işligi şert şekilinde getirilende, dürli grammatik manylary aňladýar. Meselem: Yhlas bilen, zähmet bilen, ylym-bilim bilen *almaly bolsa*, men siziň aljagyňyza ynanýaryn (“Edebiýat we sungat”). Goýunlary sag-aman oba *eltip bolsa*, biziň uly iş bitirdigimiz bolardy (B. Seýtäkow).

“*Bolmak*” kömekçi işligi *-sa, -se* görnüşinde iki gezek gaýtalanyp ulanylanda, birinji bölegiň öň ýanyndan gelýän söz ortak işlik, işligiň hökmanlyk, hyýal şekillerindäki hal işligiň *-yp, -ip, -up, -üp* şekilindäki sözler bolup hem şert manysy aňladylýar. Meselem: gitmejek *bolýan bolsa*, gitmedik *bolan bolsa*, gitmeli *boljak bolsa*, gitmekçi *bolýan bolsa*, gidip *bolýan bolsa ...*

Bu işlikler ýerine ýetirilýän gymyldy-hereketiň zamanyny dürli tarapdan takyklaşdyryp, *göwniýetmezçilik etmek, kemsitmek, gümansyratmak, ökünmek, ahmyr etmek, geňirgenmek* ýaly many öwürşinlerini berýär.

Işligiň şert şekili eýerjeň sözlemiň habary bolup gelende, diňe şert aňladyp hem durmaýar, käte sözleme görä *wagt, sebäp*, ýaly manylary-da berýär. Meselem: “Aý *dogsä*, älem görer”, “Yhlas bilen *aglasaň*, çokur gözden ýaş çykar”, “Suw bir ýerde *kän ýatsa*, heňläär” (Türkmen nakyllary).

Käbir şert eýerjeňli goşma sözlemlerde gelen şert şekili gymyldy-hereketiň ýa-da ýagdaýyň döremeginiň şertini aňlatmaýar. Meselem: *Seretseň*, hakyt kakaňyz. *Gitseňiz*, maşyn geldi (“Garagum ”). Şeýle görnüşde gelen sözlemi alym B.Hojaýew gepleşik diliniň stilistik aýratynlyklary bilen baglydygyny, onuň aslynda bir ýönekeý we bir şert eýerjeňli goşma sözlem bilen aňladylmaly pikirleriň gysgaça beýan edilişidigini belleýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde işligiň şert şekili sözlemiň habary bolup gelmek bilen birlikde, dürli-dürli manylary aňlatmaga hyzmat edýar. Şeýlelikde, işligiň şert şekili, esasan, eýerjeňli goşma sözlemlere, belli derejede giriş hem-de ýönekeý sözlemleriň gurluşyna gatnaşyp bilýär.

Şert eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlemiň habary şert şekilinde bolanda, baş sözlemiň habary dürli-dürli işlik zamanlarynda gelip bilýär. Meselem: Ertir *turup görsem*, öz düşegimde ýatandyrn. Eje, men sözümi *yzyma alsam*, bu oglanlar näme diýerler (“Garagum ”).

Işligiň şert şekili käte gaýdym eýerjeňli goşma sözlemiň eýerjeň sözlemineň habary bolup gelýär. Şonda many taýyndan eýerjeň we baş sözlemlerdäki pikirler biri-birine garşy goýulýar. Meselem: Söýgi muhabbete *öwrülme*, duýgy bolup galýar. Her näçe *kösensem-de*, soňundan obanyň bir çetinden girdim (“Zenan kalby”).

Işligiň şert şekilinde gelen söz *wagt, orun, eýe, habar, aýyrgyç, doldyrgyç, mukdar, meňzetme, degşirme, eýerjeňli goşma sözlemleriň eýerjeň sözlemineň habarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär, dürli-dürli manylary*

aňladýar. Meselem: Eger bu goja zeminiň üstünde gudrat *bar bolsa*, ol gudrat-ejedir (“Zenán kalby”). Ýürekde *näme bolsa*, dil şony diýer. Dil *bolmasa*, il bolmaz (Nakyl).

Türkmen dilinde şert şekilinde gelen işlikler eýerjeňli goşma sözlemleriň eýerjeň sözlemleriniň habaryny şekillendirmekden başga-da, ýönekeý sözlemiň habary ýa-da habarynyň bir bölegi bolup gelýärler. Şonda olar şert manysyndan birneme daşlaşyp, *arzuw, isleg, ökünç, çak etmek* ýaly manylary aňladýarlar. Meselem: Wah, şu ene topragyň *gurbany bolsaň!* Käski adam bu dünýäge *gelmese,*/ Gelenden soň ömür *sürse, ölmese* (Magtymguly). Howa bulutlaşdy, şu gün ýagyş *ýagaýmasa* (“Güneş”).

Şert şekiliniň yzyna *-myka, -mikä* sorag goşulmasy ýa-da *-ka, -kä* goşulmasy goşulsa, onda maslahat soramak, öz özüňe ýa-da başga birine geňeşip sorag bermegi gymyldy-hereketi, işi ýerine ýetirmäge iki göwünlilik aňladýar. Meselem: Men nähili görelde *bolsamkam?* (H.Ysmaýylow). -Ýa, özüm *alaýsammykam?* Indi kimi han *götersekkäk?* (“Görogly”).

Şert şekilindäki işligiň yz ýanyndan “*bolmak*” işligini ulanmak bilen ýönekeý sözlemiň habary ýasalýar. Meselem: -Nury jan, ozalyndan şeýle diýip *aýdaýsaň bolmadymy?* (N.Saryhanow).

Bu hili şert işligi käbir sözlemlerde gelende, gaharlanmagy aňladýar. Meselem: Göreýin, Durdy şu gün *gitmä bilse gitmesin!* (N.Saryhanow).

Başga bir ýagdaýda, şert işliginiň yz ýanyndan *-da, -de* ownuk bölegini we *biridir* sözünü ýa-da “*bilmek*” işligini öten we häzirki zamanda hem-de *-my, -mi* sorag goşulmasyny goşmak, “*nätmek*” sözünü umumy häzirki zamanda ulanmak bilen hem ýönekeý sözlemiň habary ýasalýar. Olar *arzuw, ätiýaç etmek, çekinmek, gorkmak, ýaňsa almak, degişmek, haýyş etmek* ýaly manylary aňladýarlar. Meselem: Onuň maňa ýamanlyk *etmese-de* biridir. Eliňden zat gelenok diýip *kowsalar bildiňmi?* Aý, Görogly, şularyň günäsini *geçseň nädýä?* (“Görogly”). Ýöne iýdirmäge-geýdirmäge zady *bolmasa näme etsin?* (“Edebiýat we sungat”).

Bulardan başga-da, häzirki zaman türkmen dilinde işligiň şert şekiliniň üsti bilen käbir giriş sözler, giriş sözlemler hem düzülip bilýär:

1.Şert şekiliniň eýerjeň sözlemlikden giriş sözlemlige geçip barýan görnüşi: Meselem: Garrynyrazy etmegiň hyllallasyndan, *egerrazy bolsa*, oturaga-da göçirip alaymagyň işi on esse aňsat düşjek (N. Saryhanow).

2.Giriş sözlemlik hyzmatyna geçen, emma özlerinde belli bir derejede şert manysyny saklaýan sözlemler. Meselem: *Göwnüme bolmasa*, uruş ýyllary halkyň dogan-dostlugy bilen açlykdan çykylan ýalydy (“Garagum”).

3.Giriş sözlemlik hyzmatyna doly geçen sözlemler. Meselem: - Gyzlar, *eşider bolsaşyz*, Şirini çykarypmyşlar (N. Saryhanow).

Öz hakyky manylaryndan daşlaşan şert şekilindäki sözler we söz düzümleri.

Türkmen dilinde şert şekilinde gelen käbir sözler wagtyň geçmegi bilen özlerriniň hakyky grammatik manysyndan we sintaktik hyzmatyndan daşlaşyp, täze leksik mana eýe bolupdyrlar.

Şert şekilinde gelýän, emma şert manysyny berip bilmeýän sözleri şu görnüşde bölmek bolar:

1.”**Bolmak**” işligi. Bu şert şekilinde gelen işlik häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, garşylygy görkezýän baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: Sen tiz şu ýerden göteril, *bolmasa* işiňi gaýtararyn (“Türkmen halk ertekileri”).

Kähalatda “*Bolmak*” işligi şert şekiliniň ýoklugynda gelende, baglaýjynyň hyzmatyny hem ýerine ýetirýär. Meselem: Eliňi galdyr, *bolmasa* ine gitdiň (N.Saryhanow).

Şular ýaly sözlemlerde “*bolmasa*” sözi garşylygy görkezýän baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Şeýle bolanda bu söz ýöňkeme goşulmasyny kabul etmeýär. “*Bolsa*” sözi -da ownuk bölegini kabul edip ulanylanda, giriş sözün hyzmatynda gelýär. Meselem: Ol gyzyň ýüzi şeýle bir tanyş ýüzdi, emma *bolsa-*

da, Durdyýew ony nirede we haçan görendigini hakydasyna getirýänçä gaty-gaty ýöräp gitdi. *Bolsa-da*, ol gyz örän düşbi ekeni (H.Ysmaýylow).

Bulardan başga-da, öz hakyky manysyndan daşlaşan “*bolsa*” şert şekilinde gelen söz *şeyle-de bolsa, ýene-de bolsa, näme-de bolsa, bu gün bolsa, bir tarapdan bolsa...* ýaly söz düzümlerinde hem ulanylýar.

Ol modallyk aňladýan *-aý, -äý* goşulmasyny kabul edip, ölçeg, möçber görkezýän sözleriň öň ýanyndan gelýär, takmyn, çen etmegi aňladýar. Meselem: *Bolaýsa*, ol ýigrimi, ýigrimi baş ýaşlaryndady (H.Ysmaýylow).

2. “**Diýmek**” işligi. Sözleýiş dilinde näme üçin, sebäbi ýaly sözler bilen bilelikde, köplenç, ikinji ýöňkemedde ulanylýar. Meselem: Bu otluga bular seýrek gelerdiler, sebäbi *diýseň*, ol otluk obadan ep-esli daşdy (A.Durdyýew).

Işligiň şert şekilinde gelen *diýseň* işligi, köplenç, sypatlaryň artyklyk derejesiniň bir görnüşini ýasamakda örän işjeň ulanylýar. Sebäbi bu söz öz hakyky şert aňlatmak manysyndan bütinleý daşlaşyp, güýçlendirmegi aňladýan modal sözleriň hataryna geçip gidipdir. Meselem: Ol *diýseň* sada adamdy (“Älemgoşar”).

Mundan başga-da, “*diýseň*” sözi şert aňlatmak manysyndan daşlaşyp, dürli-dürli manylarda ulanylýar. “*öň diýseň öň*” görnüşinde *-a, -ä* ownuk böleginiň *-de* ownuk bölegi *ýa-da* hem sözüniň gysgalan görnüşi bilen bilelikde emma baglaýjynyň, näçe sözi bilen ulanylanda, bir zadyň köpdüğini görkezip, “*örän köp*”, “*islendik mukdarda*” diýen manylarda; “*diýseň-diýmeseň*” görnüşde tirkeşdirilip gümansyratmak manylarynda gelýär. Meselem: *Öň diýseň öň*, biziň başymyzy agyrtdyňyz. *-Haý, diýseňem*, gürrüň men hakynda bolsa gerek. *-Hä, diýseň-diýmeseňem* şol meniň birwagtky tanşym bolaýmasa! (“Garagum”).

Bu şert şekilindäki işlik türkmen nusgawy edebiýatymyzda, halk döredijiliginde köp ulanylýar we *dek, deý* ýaly sözlere ýakyn manyny berýär. Meselem: Bu tördüsi biri-birinden owadan erdi, *aý diýseň* - agzy bar, gün *diýseň* – gözi bar (Mollanepes “Zöhre-Tahyr”).

3. **“Aýtmak”** işligi. “aýtsañ-aýtmasañ” görnüşinde, esasan, gaýdym eýerjeň sözlemiň habarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: -Be, *aýtsañ-aýtmasañ*, bu şonuň edil özi (“Edebiýat we sungat”).

4. **“Görmek, seretmek”** işlikleride gezekleşmegi görkezýän baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: Ol *bir görseň*, ekerançylyk meýdanlaryna aýlanyp ýörendir, *bir görseň*, bagbanlaryň işlerine seredip ýörendi (A. Gowşudow). Haçan? çalyşmasy bilen gelip, “elmydama”, “mydama”, “hemişe” manysynda gelýär. Meselem: *Haçan görseň*, adamlaryň arasynda dyr. *Bir seretsiň*, ýaldyr-ýuldur, ýanyna barsañ – gulply kendir (“Türkmen halk döredijiligi”).

5. **“Ýatmak-turmak, oturmak-turmak”** işlikleri şert şekilinde gelip, hemişe, hemme wagt, hiç wagt manylaryny aňladýar. Meselem: Men oýlanýardym *ýatsam-tursam*, oýlanýardym. Bu zatlar onuň *ýatsa-tursa* ýadyna düşjek zatlar däl. Häli-şindi, *otursa-tursa* edilen ýagşylygy ýatlady oturdy (“Edebiýat we sungat”).

Häzirki zaman türkmen dilinde şert işlik şekiliniň goşulmasyny kabul edip, dürli manylarda gelýän *seredip otursam, üns berseň, göwnüme bolmasa, bolsa-bolmasa, gynansakda, nebsimiz agyrsa-da, galybersede* ýaly sözler, söz düzümleri giňden ulanylýar. Bulardan başga-da, şert aňlatmakdan düýbünden daşlaşan: *kimse, kimseler, närse* sözleri; düzüminde şert şekiliniň bardygyny çak edip bolýan *eýse, eýsem, ýogsa, ýogsam* ýaly garşylygy görkezýän baglaýja öwrülip giden sözler türkmen dilinde örän işjeň ulanylýar.

Işligiň şert-arzuw şekili

Işligiň şert-arzuw şekili degişli yönkeme goşulmasyny kabul eden *-sady, -sedi*, çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen hasyl bolýar. Bir gymyldy-hereketiň, işiň ýerine ýetirilmegi, ýerine ýetirilmezligi üçin gerek bolan şerti we arzuwy aňladýar.

Birlik sany	Köplük sany
1. Oka-sa-m-dy-m,	oka-sa-k-dy-k
2. Oka-sa-ň-dy-ň,	oka-sa-(ňyz)-dy-ňyz
3. Oka-sa-dy,	oka-sa-dy-lar

Işligiň şert-arzuw şekili ýasalanda, ýöňkeme goşulmalary iki gezek gaýtalanýar, ýöne gepleşikde birinjisi taşlanylyp, *-sadym*, *-sedim* ýa-da *-samdy*, *-semdi* görnüşinde ulanylýar.

Bu şekiliň hem ýoklugy düýp işligiň yzyndan *-ma*, *-me* ýokluk goşulmasynyň ulanylmagy bilen aňladylýar: *okamasamdym*, *işlemesemdim*, *ýazmasady*, *gelmesedi* we ş.m.

Bu işlik şekili adyndan belli bolşy ýaly, şert we arzuw manylaryny bilelikde aňladýar. Meselem: Eger ol özüniň şu diýenlerini *edäýsedi*, şonda meniň işim oňardy. - Eger ol seň çagyrmagyň bilen *geläýsedi*, enesiniň göresi gelýänini özünden bilip *gaýdybersedi*, bu nähili gowulyk bolardy (N.Saryhanow).

Ýönekeý sözlemde şert-arzuw şkiliniň şert manysy peselip, arzuw manysy güýçlenýär. Meselem: Sen meniň çekýän hasratymy *bilseňdiň* (B.Kerbabaýew). Şumat Oraty dagy *göräýsedi* (H.Ysmaýylow).

Habary işligiň şert-arzuw şkilinde bolan ýönekeý sözlemler yzly-yzyna tirkeşip hem gelip bilýärler. Meselem: Urşam *gutarsady*, bizem *dynsakdyk* (B.Kerbabaýew).

Işligiň şert-arzuw şkiliniň diňe özi bilen berip bolmaýan käbir manylary aňlatmak üçin esasy sözleri dürli işlik şekillerinde gelen *ýazan bolsady*, *ýazýan bolsady*, *ýazjak bolsady*, *ýazmaly bolsady*, *ýazmakçy bolsady*, *ýazyp bolsady* ýaly ulanylýarlar.

Aňladýan many ýokundylary bilen baglylykda “*bolmak*” kömekçi işligi iki gezek (ilki, esasan, ortak işlik, soň bolsa şert-arzuw şkilinde) gaýtalanyp hem ulanylýar: *ýazan bolan bolsady*, *ýazjak bolýan bolsady*, *yazmaly bolan bolsady*, *ýazmakçy bolan bolsady*, *ýazyp bolýan bolsady* ýaly ulanylýar we

modal manylary hem aňladýar. Meselem: Eger Dursunyň ozaldan iş tejribesi köp *bolan bolsady*, ol derrew işe başlaberjekdi (H.Ysmaýylow).

Şert-arzuw şekilde gelýän bolmak işligi atlaşmak bilen, atlar ýaly ulanylyp, arzuw sözüniň manysyna ýakyn manyda gelýär we köplenç, *bolsady ekmek*, *bolsady eken ýaly* durnukly söz düzümlerinde duşýar. Meselem: -Hoşgeldiniň bu aýdan zatlary hiç *bolsady däl* (A.Gowşudow). - Ekin diýeniň-ä, eje, edil *bolsady eken ýaly* (B.Kerbabaýew).

Görnüşi ýaly, işligiň şert-arzuw şekili, köplenç, şert we arzuw manylaryny bilelikde aňladýar. Bu şekildäki işlik şert eýerjeň sözlemiň habary bolup gelende, köplenç, şert-arzuw aňladýan bolsa, ýönekeý sözlemiň habary bolup gelende, onuň şert manysy peselip, arzuw manysy güýçlenýär.

Işligiň arzuw şekili

Türkmen dilinde işligiň arzuw şekili (-aý+/-ady/-äý+/-edi<-aýady/-äýedi) bir gymyldy-hereketiň ýüze çykmagy ýa çykmazlygy üçin edilýän arzuwy, islegi, dilegi, niýeti aňladýar. Ýöňkemeler bilen şu aşakdakylar ýaly üýtgeýär:

Birlik sany	Köplük sany
1. Ýaz-aýady-m, gel-äýedi-m,	ýaz-aýady-k, gel-äýedi-k
2. Ýaz-aýady-ň, gel-äýedi-ň,	ýaz-aýady-ňyz, gel-äýedi-ňiz
3. Ýaz-aýady, gel-äýedi,	ýaz-aýady-lar, gel-äýedi-ler

1.Şert-arzuw şekiliniň ýoklugy düýp işligiň soňuna *-ma/-me-niň* goşulmagy bilen ýasalýar: *ýazmaýadyň, gelmäýediň, ýazmaýady, gelmäýedi, ýazmaýadyňyz, gelmäýediňiz* we ş.m.

Kä ýagdaýlarda *belki, hernä* modal sözleri we *-da/-de* ownuk bölegi bilelikde ulanylanda, şu şekiliň arzuw manysy has güýçlenýär. Meselem: *Belki, şu ýyl bir bol-elinlik bolaýady-da!*" diýip dileg etdi (B.Kerbabaýew). Indem,

belki, idemäýedi-dä (H.Derýaýew). *Belki, şeýle bolady-da..* ("Edebiýat we sungat").

Mundan başga-da, -a/-e işlik şekili ikinji we üçünji ýöňkemelerde gelip, arzuw, dileg aňladýar, üçünji ýöňkemede bolsa, onuň diňe -a görnüşi *bolmak* işligine goşulan görnüşde duşýar. Meselem:— Ugur *haýyr bola?* Medetberdi han, *eýgilik bola*. ("Türkmenistan"). Toýuň *gutly bola!* Ogul *ýaşy uzyn bola!*

Görnüşi ýaly, häzirki zaman türkmen dilinde -a/-e, -ady/-edi we -aýady/-äýedi işlik şekilleri arzuw aňladýarlar. Bulardan -aýady/-äýedi şekili köpräk ulanylyp, hemme ýöňkemelerde duşýan bolsa, -a/-e ikinji we üçünji, -ady/edi hem, esasan, ikinji ýöňkemede ulanylyp, örän seýrek duşýar.

Işligiň buýruk şekili

Türkmen dilinde işligiň buýruk şeklini ýasaýjy ýörite goşulma ýokdur. Şonuň üçin hem buýruk intonasiýasy bilen aýdylýan, ikinji ýöňkemede gelen her bir asyl we ýasama işlik buýruk manysyny aňladyp bilýär.

Şu aşakdaky şahs-san goşulmalary işligiň buýruk şeklini aňladýar.

Birlik sany	Köplük sany
1. -aýyn/-eýin,	-aly:ň/-eli:ň; -aly, -eli
2. düýp işlik görnüşindäki ähli işlikler ,	-yň/-iň/-uň/-üň
3. -syn/-sin/-sun/-sün,	-synlar/-sinler/ sunlar/- sünler

Işligiň buýruk şekliniň birinji ýöňkemesinde görkezilýän gymyldy-hereket gös-göni sözleýjiniň özüne ýa-da sözleýjini hem öz içine alýan köpçülige degişlidigi sebäpli bu şekiliň grammatik manysy hakyky buýrugy berip bilmeýär. Munuň manysyndan buýruk däl-de, sözleýjiniň gymyldy-hereketi, bir işi hut özüniň ýerine ýetirmäge meýliniň, niýetiniň , isleginiň bardygy aňlanylýar. Meslem : men *okaýyn, işläýin*.

Birinji ýöňkemäniň köplük sany bolsa , *meýil, niýet, isleg* bilen birlikde *çagyryşy, haýyşy, maslahaty, ýüzlenmegi* hem aňladýar. Meselem: biz *okalyň, işläliň* we ş.m.

Birinji ýöňkemäniň köplük sanyny aňladýan goşulmanyň *-aly,-eli* görnüşi käte diňe iki adama degişli gymyldy-hereketi, işi görkezýär. Meselem: Gel, oglum *görşeli!* Ýör *çaý içeli!*

Bu ugurdan ýörite işlän birnäçe alymlar işligiň buýruk şekilini aňladýan birinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanynyň hakyky buýruk manysyny bermeýändigini belleýärler.

Işligiň buýruk şekiliniň birinji ýöňkemesiniň ýoklugy *-ma,-me* goşulmasynyň düýp işligiň soňundan getirilmegi bilen hasyl bolýar: Men okamaýyn, işlemäýin; Biz okama:lyň, işlemä:liň, okama:ly, işlemä:li .

Işligiň buýruk şekiliniň ikinji ýöňkemesi hakyky buýruk manysyny aňladyp, sözleýjiniň diňleýjä - bir adama ýa-da köpçüligе bir işi, gymyldy-hereketi ýerine ýetirmegi buýrmagyny, tabşyrmagyny, berk tabşyrmagyny, haýyş etmegini, soramagyny aňladýar. Meselem: Sen *oka, işle*; Siz *ok:ň, işlä:ň*.

Munuň ýoklugy hem düýp işligiň soňuna – *ma, -me* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar: Sen *okama, işleme*; Siz *okama:ň, işlemä:ň...*

Işligiň buýruk şekiliniň ikinji ýöňkemesi birnäçe görnüşde berlip, birnäçe manylary aňladýar:

a) Buýruk intonasiýasy bilen aýdylan düýp işlik görnüşinde ýa-da düýp işlige *-yň/iň/-uň/-üň* goşulmasy goşulyp ulanylanda, sözleýjiniň diňleýjä - bir adama ýa-da köpçüligе bir işi, gymyldy-hereketi ýerine ýetirmegi buýurmagy, tabşyrmagy, haýyş etmegi we ş.m. aňladýar. Meselem: Goşun hataryna *git-de, oka, öwren*, adam bolup *gel*. - Jan oglum, biziň bir şu sapar dilimizi *gysga etme!* (A.Durdyýew). *Ýagşy dilegde boluň* ("Türkmen pýesalary").

Munuň köplük sany bir adama hormat goýmak, sylamak bilen ýüzlenilende ulanylýar. Meselem: -Satmasaňyz, onda ýöne *beräýiň*. -Hormatly Durdy, siz ine şu sese *gulak asyň* (N.Saryhanow).

b) Düýp işlige *-gyn/-gin/-gun/-gün* ownuk bölegi goşulanda, ikinji ýöňkemäniň birlik sany, esasan, sargamak, tabşyrmak, maslahat bermek many ýokundylary bolan buýrugy aňladýar. Meselem: "Razydyryn" *diýgin*, "Özüň halaşyp geldim" *diýgin* (N.Saryhanow).— Ynha, Näzik eje, şu haty göni Myrada *elt*, ýolda hiç bir adama *görkezmegin* (A.Durdyýew).

Ikinji ýöňkemäniň köplük sany üçin ulanylýan *-yň/-iň/-uň/-uň* şekili bir adama sypaýyçylyk, hormat goýmak bilen ýüzlenilende ulanylýar.

ç) Düýp işliklere *-sana/sene* ownuk bölegini *ýa-da -saňyz-la/ -seňiz-le, -saňyzlaň/seňizläň* goşulmalary goşulanda, buýruk bilen birlikde ýalbarmak, haýyş etmek, igenmek *ýa-da* öň bolan bir waka haýran galmak we ş.m. many ýokundylar aňladylýar. Meselem: - Aý, eje, basymrak *gelsene!* (B.Kerbabayew). Gören-eşiden zadyňyzdan gürrüň *etseňizläň!* - diýdi ("Görogly"). -Ah, Şirini çykardyk *diýsene!* (N.Saryhanow). Şu goşulmalar bilen ulanylýan *näme (et) diýsene, näme (edeliň) diýseňizläň* ýaly görnüşleri öz hakyky manylaryndan daşlaşyp, giriş söz hyzmatynda gelýär we ünsi çekmek üçin hem ulanylýar. Meselem:- Hawa, gyz, *näme diýsene*, iş, alada köp bolýar (B.Kerbabaýew). —*Näme et diýsene*, biliňe gylyç dakyn, onsoňam ata mün-de, meniň yzyna düş! (N.Saryhanow). Adamlar, *näme edeliň diýseňizläň*, geliň, şu biderek gürrüňleri goýalyň-da işe başlalyň!

Ýönekeý sözlemiň habary bolup gelen işligiň şert şekili arzuw ýokundysy bolan haýyşy aňladýar: Bize bir baryp *gaýtsaň//gaýtsaňyz!* İşligiň şert şekiliniň şu hili manysy bilen *-sana/-sene, -saňyzlaň/-seňizläň* görnüşdäki buýruk şekilleriniň arasynda many taýdan hem käbir ýakynlyk duýulýar. Deňeşdir: Bize bir baryp *gaýtsana//gaýtsaňyzlaň!* Diýmek, işligiň şert şekilinden buýruk şekili emele getirmekde oňa goşulýan ownuk bölegiň manysy hem belli derejede rol oýnaýar.

Işligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesinde gürrüňe gatnaşmaýan üçünji biriniň (bir *ýa-da* köp adamyň, zadyň) bir gymyldy-hereketi, işi ýerine ýetirmegini *ýa-da* ýetirmezligini buýurmak, tabşyrmak, islemek, arzuw etmek,

dileg etmek ýaly manylar aňladylýar. Meselem:— ... *oň bolsun*, işiň *rowaç bolsun*, meýlis halkasy *giň bolsun*, mundan-da uly toý edeweri ("Görogly"). — Aknabat eje, tamyň *gutly bolsun* (A.Durdyýew).

Işligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesi diňe adamlara degişli bolman, haýwanlara, predmeti ýa-da abstrakt düşünjäni aňladýan sözlere-de degişli bolup bilýär: bularyň hemmesi üçünji şahs hökmünde göz önüne getirilýär. Işligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesiniň goşulmasy gaýdym derejesinde gelen işliklere goşulanda, gymyldy-hereketi, işi ýerine ýetirmek üçünji şahsa buýrulman, köplenç, ikinji, belli derejede hem birinji şahsa resmi görnüşde ýa-da medeniýetli, aýlawly görnüşde buýrulýar, tabşyrylýar, görkezme ýa-da maslahat berilýär. Meselem: Baş ýüz bedew bir teblede *çatylsyn*,/ Her haýsyna bir seýisban seniňdir ("Görogly"). Pagta ýygymyna taýýarlyk işleri şu hepdäniň ahýryna çenli *gutarylsyn*. Yaş juwanlaryň toýunda saz *çalynsyn*, *áýdym aydylsyn*, *tans edilsin*. Işe wagtynda *gelinsin*, işden wagtynda *gidilsin*.

Işligiň buýruk şekili stilistik maksatlar göz önünde tutulanda ýa-da käbir başga hili ýagdaýlarda:

1. Geljek zaman manysynda gelýär. Meselem: Ana, onsoň garybyň gününe it *aglasyn* (H.Derýaýew).

2. Gaýdymlyk (garşylyk) manysynda gelýär. Meselem: Aýda *gelsin*, aman *gelsin* ("Türkmen nakyllary"). Az *bolsun*, uz *bolsun*. ("Nakyl").

Gaýdymlyk (garşylyk) many bir işligiň buýruk şekiliniň barlyk we ýokluk galyplarynda gaýtalanyp gelmegi bilen hem aňladylýar. Bu hili ýagdaýda olaryň her biriniň önünden, köplenç, ha kömekçisi getirilýär. Meselem: Sen *ha ynan*, *ha ynanma*, men seniň pikir edişiň ýaly erbet adam däl ("Edebiýat we sungat"). Uruş nyzamyny *ha bilsin*, *ha bilmesin*, söweşmeli bolupdylar ("Nesil"). Men *geleýin-gelmäýin*, siz ýygnagyňyzy geçiriberiň.

3. Buýruk şekilindäki işlikler *näme*, *nä*, *kim* ýaly sorag çalyşmalary bilen bilelikde ulanylanda, áýdylyş intonasiýasyna we kontekste görä sorag aňlatman,

tersine, jogap aňladyp hem bilýär. Muňa ritoriki sorag hem diýilýär. Meselem: Arynyň zährin çekmedik, balyň gadyryn *näbilsin* ("Türkmen nakyllary").

4. Buýruk şekilindäki işlikler eýerjeň sözlemiň habary bolup, baş sözleme *üçin* sözsoňusy, *diýip*, *diýen* baglaýjy hyzmatynda gelen sözler bilen baglananda, köplenç, maksat, isleg, niýet, hyýal we ş.m. manylar aňladylýar. Meselem: Aknabat ejäniň tamyny *göreýin diýip* sowlaýdym. Ömürlük *ýadygär bolsun diýip*, bir gowy haly dokamak işine girişjek bolýaryn (A.Durdyýew). Ýadaw myhmanlary wagtyndan ir *bimaza edäýmäýin diýen* ätiýaç bilen hyýalyndan el çekdi (A.Atajanow).

Şu hili manylar aňladylanda, *diýmek* işligi şahs görkezýän işlik şekilleriniň käbirinde ulanylyp, sözlemiň habary hem bolup bilýär. Meselem: Şu gün bir gezelenje çykaýyn *diýdim* (B.Kerbabaýew). Seňkä-de degip geçaýeýin *diýdim...* ("Edebiýat we sungat").

5. Buýruk şekilinde (köplenç, üçünji ýöňkemedede) gelen bolmak işligi wagt-orun düşümde gelen sözüň yz ýanynda ulanylmak bilen, baglaýjylyk rolunda gelip, *-da/-de* ownuk böleginiň ýa-da hem sözüniň manysynda-da ulanylýar. Meselem: Nabat eje, hemişe ogluna çay başynda *bolsun*, nahar başynda *bolsun*, öwüt-nesihat bermäni adat edinipdir. Men pagta ýygmakda *bolsun*, otag otamakda *bolsun*, hiç kimden yza galamok (A.Durdyýew).

6. İşligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesiniň birlik sanynda gelen *durmak* sözi iş adynyň *-ma/-me*, *-mak/-mek* goşulmalarynda gelen bir işlik we wagt-orun düşümde gelen *beýle* sözi bilen birlikde ulanylanda, iki gymyldy-hereket özara deňeşdirilýär. Şunda *beýlede dursun* söz düzümi inkärlik aňladýar we *-a/-ä* ownuk bölegi bilen *däl* sözüniň bilelikdäki manysyna ýakyn manyda ulanylýar. Meselem: Ine, indi ony gözleme *beýlede dursun*, başga biriniň ýanynda ol hakda agzymy ýarmaga-da ygtyýarym galmady. Men bu ýerden göçüp gitmek *beýlede dursun*, şol hakda pikirem edemok. Ýagyş ýagmak *beýlede dursun*, hatda şu gün howa-da bulutlaşmaz. Gülmek *beýlede dursun*, hatda ýylgyranogam ("Edebiýat we sungat").

7. *Goy*, *gel*, *bakaly* sözleri öz hakyky manylaryndan daşlaşyp, buýruk şekilinde gelen başga bir işligiň manysyny güýçlendiriji modal söz hyzmatynda gelip bilyär. Meselem: Geçme namart köprüsinden, *goy*, aparsyn sil seni ("Türkmen nakyllary"). *Gel*, oturyp, çäýyny içeýin. Gelin edin, toý et *bakaly*, onsoň ýörite geläýeris (A.Durdyýew).

Görnüşi ýaly, işligiň buýruk şekili özüniň ýöňkeme goşulmalarynyň morfologik we fonetik taýdan biri-birinden tapawutlanýandyklaryna, dürli-dürli manylary aňladýandyklaryna garamazdan, üç ýöňkemesi hem bar bolan bitewi bir grammatik kategoriýadyr.

Işligiň hökmanlyk şekili

Işligiň hökmanlyk şekili düýp işligiň soňuna *-maly/-meli* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar we düýp işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň ýerine ýetirilmeginiň ýa-da ýerine ýetirilmezliginiň hökmanydygyny, zerurdygyny, wajypdygyny ýa-da şoňa bir mätäçligiň bardygyny aňladýar we şahs görkezýän ýöňkeme goşulmasyz ulanylýar. Şoňa görä şahs, köplenç, at çalyşmalary, at ýerine ulanylyp bilýän käbir sorag, gaýdym, san çalyşmalary, üçünji ýöňkemede bolsa atlar ýa-da atlaşan sözler arkaly aňladylýar; şeýle hem şahs kontekste görä kesgitlenilýär. Şahs görkezýän söz hökmanlyk şekilindäki işlikden, esasan, öňde getirilip ulanylýar. Munuň ýöňkemelerde ulanylyşy şu aşakdaky ýalydyr:

Birlik sany	Köplük sany
1. Men ýazmaly, men bilmeli,	Biz ýazmaly, biz bilmeli
2. Sen ýazmaly, sen bilmeli,	Siz ýazmaly, siz bilmeli
3. Ol ýazmaly, ol bilmeli,	Olar ýazmaly, olar bilmeli

Türkmen dilinde işligiň hökmanlyk şekiliniň ýoklugy iki hili ýol bilen aňladylýar:

1. Hökmanlyk şekilindäki işligiň yz ýanyndan *däl* modal sözünü ulanmak bilen. Meselem: Jogapkärçiligiň adatdan daşary uludygyny birje sekunt hem *unutmaly däl* (B.Kerbabaýew). Öňüni-soňuny ölçermän, dänäni ýere *taşlamaly däl* (H.Derýaýew).

2. *-maly/-meli* goşulmasynyň *-ly/-li* bölegini taşlap, onuň ýerine ýokluk aňladýan *-syz/siz* goşulmasyny goşmak bilen. Şu hili ýokluk aňladylyşy, köplenç, hökmanlyk şekilindäki söz aýyrgyç hyzmatynda gelende ulanylýar. Meselem: Gylyjy gynyna salmaly wagtam bar, *salmasyz* wagtam (G.Kulyýew). Eşitdim, *etmesiz* işi eden ekenler ("Türkmenistan").

Sorag goşulmasy işligiň hökmanlyk şekiliniň soňuna goşulýar. Ýokluk *däl* sözi bilen aňladylanda, sorag goşulmasy şonuň yzyndan getirilýär. Meselem: *Ynanmalymy, ynanmaly dälmi*, onçasyny häzir göreris (B.Seýtäkow). Rast, gelip gideniňi hiç kime *aýtmaly dälmi* aýtmaryn ("Edebiýat we sungat").

Işligiň hökmanlyk şekili, esasan, aşakdakylar ýaly grammatik aýratynlyklara eýedir:

1. Başga hiç hili goşulma kabul etmän, ýönekeý sözlemiň habary bolup işjeň ulanylýar. Meselem: Men bu gün şu noburyň ugrundaky arçynlaryň hemmesine hat *ýetirmeli* (B.Kerbabaýew). Hany, biz şu ekin-tikinleriň tizräk ýygnaľmagynyň *aladasyny etmeli* (A.Durdyýew).

Aýry-aýry ýagdaýlarda eýesi umumylaşan sözlemlerde ýerine ýetirilmeli hereketi, ýagdaýy belli bir şahsa degişli etmän, umumy görnüşde aňladýar. Meselem: Ertir irden arçynyňka *ýygnaľmaly* (B.Kerbabaýew). Uzak obalardaky öýleri ýeke-ýeke *sanap çykmaly* (N.Hojageldiýew).

Şunuň ýaly sözlemler buýrak, çagyryş aheňi bolan gazet-žurnal makalalarynyň sözbaşysy hökmünde hem ulanylýar. Meselem: Işgärleri seçip almaga aýratyn *üns bermeli*. Ýygymyň depginini üzül-kesil *güýçlendirmeli* ("Türkmenistan").

Käte habar hyzmatynda ulanylan işligiň hökmanlyk şekili çaklama manysynda-da duşýar. Şu manyda ol, köplenç, *bolmak* işligine goşulyp

ulanylýar. Meselem: Ol häzir altmyş baş ýaşlarynda *bolmaly*. Çopanlar maşynly *bolmaly* (P.Magsymow).

Işligiň hökmanlyk şekilinde gelen *diýmek* sözi netije çykarmagy, umumylaşdyrmagy aňladýan modal söz manysynda gelip, giriş söz hökmünde ulanylýar. Meselem: *Diýmeli*, siz meseläni barlyşyk bilen gutarmak isleýärsiňiz. *Diýmeli*, iki dogan ikä bölünýär? (B.Kerbabaýew).

2. Sözlemde hökmanlyk şekilinde gelen işlikler aýyrgyç hyzmatynda hem işjeň ulanylýar. Melelem: Näme, bu taýy *gelinmesiz* ýermi? (G.Gurbansähedow). *Diýmesiz* sözleri diýäýdimmikäm? (G.Ezizow).

3. Işligiň hökmanlyk şekilindäki söz goşma işligiň esasy sözi bolup gelende, köplenç, ol gymyldy-hereketi subýektiň ýerine ýetirmäge mejburdygyny, mätäçdigini aňladýar. Meselem: Meniň iň ýagşy görýän adamym bolanyň üçin saňa *aýtmaly bolýaryn* (A.Durdyýew). Ýigit Moskwada *galmaly boldy* (A.Kekilow).

4. Işligiň hökmanlyk şekilinde gelen işlikler atlaşýar we atlaryň söz üýtgediji goşulmalaryny dogrudan-dogry ýa-da *-dyk/-dik* goşulmasy goşulandan soňra kabul edýär. Meselem: *Hasabat bermeli* ýene özümizdiris (G.Gurbansähedow). Ýogsa, bilýän-le *etmelisini*... Hany, beýdişip durmaň-da, öňbaýraga nireden *gitmelidiginiň* bellisini etseňiz-le (N.Hojageldiýew).

Görnüşi ýaly, işligiň hökmanlyk şekili türkmen edebi dilinde şahs görkezýän işlik ýöňkemelerini kabul etmeýän işlik şekilidir.

Işligiň hyýal şekili

Işligiň hyýal şekili düýp işlige *-makçy/-mekçi* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Bu şekil şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Şoňa görä şahs işligiň hökmanlyk şekilindäki ýaly, köplenç, at çalyşmalary, at ýerine ulanylyp bilýän käbir sorag, gaýdym, san çalyşmalary, üçünji ýöňkemedede

bolsa atlar ýa-da atlaşan sözler arkaly aňladylýar, şeýle hem, şahs kontekste görä kesgitlenilýär:

Birlik sany

1. Men ýazmakçy, men görmekçi,
2. Sen ýazmakçy, sen görmekçi,
3. Ol ýazmakçy, ol görmekçi,

Köplük sany

- Biz yazmakçy, biz görmekçi
- Siz ýazmakçy, siz görmekçi
- Olar ýazmakçy, olar görmekçi

Işligiň hyýal şekiliniň ýoklugy *däl* sözünüň üsti bilen aňladylýar we türkmen dilinde seýrek ulanylýar. Meselem: Häzir-ä *göçüp-gonmakçy däl* (G.Kulyýew.).

Sorag goşulmasy *-makçy/-mekçi* şekiliniň we ýokluk aňladýan *däl* sözünüň soňundan goşulýar. Meselem: Ol öýe girip, ol öýden çykyp, söw-söw syryp *yörmekçimi?* (A.Durdyýew). Sen bu ýerde *işlemekçi dälmi?* Siz ertir oba *gitmekçi dälmi?*

Bu işlik şekiliniň iş adyny ýasaýan *-mak/-mek* goşulmasyna söz ýasaýjy *-çy/-çi* goşulmasynyň goşulyp emele gelendigini türkologlar nygtaýarlar.

Işligiň hyýal şekili häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, hyýal, meýil, niýet, isleg aňladýar. Ol aşakdaky ýaly grammatik aýratynlyklara eýedir:

1.Ýönekeý sözlemiň habary hyzmatynda ulanylýar. Meselem: —Men biraz ussahanada *güýmenmekçi* (G.Kulyýew).

2. Işligiň hyýal şekilindäki söz *bolmak* işligi bilen birlikde işjeň ulanylýar. Meselem: Aýna ýanlygyň ýagyny *almakçy bolanda*, Mama gelip ýetdi (B.Kerbabaýew).

3. Şu şekilde gelen işlikler aýyrgyç hyzmatynda örän seýrek duşýar. Meselem:Muhammet, sen hany kimleri çagyryjak bolsaň aýt, men öz *çagyrmakçy adamlarymy* çagyrmaga gidýärin (N.Saryhanow).

4. Işligiň hyýal şekiliniň yzyndan *-dyk/-dik* goşulmasy goşulanda, atlaryň söz üýtgediji goşulmalaryny kabul edip bilýär. Meselem: Ol şu ýerde *işlemekçidigini* bize aýtdy. Siziň *gürrüňleşmekçidigiňizden* onuň habary ýok.

Görnüş i ýaly, işligiň hyýal şekili türkmen dilinde işlik ýöňkemelerini kabul etmeýär, ýoklugy *däl* sözi bilen ýasalýar, yzyna *-my/-mi* sorag goşulmasyny kabul edip bilýär. Bu işlik şekili, esasan, hyýal, meýil, niýet, isleg aňladýar we köplenç, ýönekeý sözlemiň habary bolup ulanylýar, aýyrgyç hyzmatynda seýrek duşýar.

GOŞMA IŞLIKLER

Goşma işlikler kömekçi işlikler bilen isimiň ýa-da işligiň bilelikde ulanylmagyndan hasyl bolup, onuň başdaky sözüne **esasy söz**, ikinjisine bolsa **kömekçi işlik** diýilýär. Goşma işlik, adatça, iki sözden düzülýär. Şol sözleriň biri işliklerden, beýlekisi bolsa, köplenç, goşma işligiň asyl manysyny aňladýan isimlerden ýa-da işlik şekillerinden bolýar.

Goşma işligiň esasy sözi kömekçi işlikden öň gelýär. Kömekçi işlik bolsa esasy sözüň yzyndan gelip, zaman we ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýär we dürli şekillerde ulanylýar. Meselem: *çykyş etmek, tankyt etmek, geň galmak, ýazyp gutarmak, habar etmek* we ş.m.

Goşma işlikleriň esasy sözi belli bir şekilde gelen atlardan, sypatlardan, işliklerden we käbir beýleki söz toparlaryndan bolup biler. Goşma işlikler esasy sözüň aňladýan manysyna görä iki topara: a) esasy sözi isimlerden bolan goşma işliklere; b) esasy sözi işliklerden bolan goşma işliklere bölünýärler. Goşma işlikleriň bu toparlary aňladýan manylary we many öwüşginleri boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar.

Esasy sözi isimlerden bolan goşma işlikler

Goşma işlikleriň bu görnüşi öz manylaryndan gymyldy-hereket aňlanylmaýan sözler arkaly şol hili düşüňjeleri öz içine alýan gymyldy-hereketi aňlatmak zerurlygy sebäpli ýüze çykyar.

Häzirki zaman türkmen dilinde kömekçi işlikleriň sany has köp bolup, olara aşakdaky sözleri mysal getirmek bolar: *etmek, eşitmek, aýtmak, gatmak*,

bozmak, asmak, bolmak, gelmek, tutmak, görmek. Häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, *etmek* işligi kömekçi hyzmatynda köp ulanylýar.

1. Häzirki zaman türkmen dilinde *etmek* işliginiň kömekçi işlik hökmündäki hyzmaty aşakdaky ýalydyr.

Bu işlik baş düşümdäki atlar we sypatlar bilen goşma işligi emele getirýär. Ol özbaşdak ulanylanda, täsirini geçirýän işlik hasaplanylýar. Obýekt görkezýän bu sözüň baglanmagy ýa-da baglanmazlygy goşma işligi emele getirýän esasy söze görädir. *Etmek* sözünden soň gelýän sözler aňladýan manylary boýunça aşakdaky toparlara bölünýärler:

a) *Etmek* işligi hünär, kesp-kär aňladýan sözler bilen utgaşykly ulanylýar. Meselem: *mugallymçylyk etmek, ussaçylyk etme, awçylyk etmek* we ş.m.

b) *Etmek* kömekçi işligi umumylaşan düşüňjeleri aňladýan atlar bilen hem ulanylyp bilner. Şeýle goşma işlikler esasy sözüň manysy bilen baglanyşykly hereketi aňladýar: *iş, arzuw, azat, tankyt, arz, şikayät, syýahat, bagyş, beýan, bes, bizar, gahar, gulluk, gark, guman, gürrüň, dowam, karar, kabul, mälim, habardar, puşman, pikir, rehim, subut, sarp, umyt, halas, syn, hereket, yhlas, çak, ýaltaçylyk, geleňsizlik, biperwaylyk, hyýanatçylyk* we ş.m

Etmek kömekçi işligi sanalyp geçilen sözler bilen has-da köp ulanylýar. Şeýle ýol bilen häzirki zaman türkmen dilinde çylşyrymly düşüňjeleriň aňladylyşy giň ýaýrandyr. Dogry, yokarda görkezilen sözleriň manylary bilen baglanyşykly hereketi aňlatmak üçin käbir goşulmalaryň goşulmagy arkaly, atlardan *tassyklamak, tankytlamak, pikirlenmek, howatyrlanmak, çaklamak, gaharlanmak, ýaly sada işlikler* hem ýasalýarlar. Şeýlelikde, - *la/-le* goşulmasynyň aňladýan manysy *etmek* kömekçi işligiň manysy bilen deňdir: *Harç etmek- harçlamak, tankyt etmek- tankytlamak* we ş.m.

Kähalatlarda -*la/ -le* goşulmasynyň we *etmek* işliginiň aňladýan manylary dürli-dürlüdür. Mysal üçin, käte *etmek* işligi ýasamak, döretmek, emele getirmek ýaly işlikleriň manysyna ýakyn manyny-da aňladýar. Şonuň

üçin *böwetlemek* we *böwet etmek* ähli ýagdaýlarda manydaş bolup bilmezler, sebäbi *etmek* sözi özüniň esasy manysynda çykyş edýär. Meselem:

1. *Biz ýabymyza nogta etdik. Gurban goýunlaryna bag etdi.*

2. *Biz ýabymyzy nogtaladyk. Gurban goýunlaryny baglady.*

Mysallaryň ilkinji *etdik* sözüne derek *ýasadyk*, *etdi* sözüne derek *ýasady* işliklerini ulanmak mümkin. Emma soňky mysallarda *nogtaladyk*, *bagladyk* sözlerini ýokardaky ýaly çalyşmak mümkin däl.

ç) *Etmek* kömekçi işligi sypatlar bilen hem bile ulanylyp, goşma işligi emele getirip biler. Şeýle sözlere sypatlar ýa-da hal-ýagdaý, gylyk-häsiýet aňladýan sözler degişlidir: *bölek-bölek*, *eleme-deşik*, *aýdyň*, *tanyş*, *tussag*, *mahrum*, *melul*, *mejbur*, *masgara*, *halas*, *närazy*, *heläk*, *äşgär* we ş.m

d) *Etmek* kömekçi işligi ses aňladýan sözler bilen utgaşyp, manysy boýunça ses we şekil aňladýan sözlere ýakyn goşma işlikleri emele getirýär. Meselem: *güw etmek* (*güwlemek*), *mä etmek* (*mälemek*), *mo etmek* (*molamak*).

Etmek kömekçi işligi bilen gelen esasy sözleriň ep-eslisiniň –la/ - le goşulmasy bilen ulanylyp, sada işlik bolup gelşi ýokarda-da bellenişli. Ýöne olaryň bir tarapdan manylary goşma işlikleriň manylaryna hemişe gabat gelmeýär, ikinji tarapdan bolsa, olaryň stil taýdan ulanyşlary бүтінлөй tapawutlanýar. Goşma işliklerdäki esasy söz köp ýagdaýlarda, hatda üýtgeýän görnüşlerde-de dürli hili ulanylyp bilner. Kähalatlarda esasy söz bilen kömekçi işligiň aralygynda dürli sözler ulanylyp bilner. Meselem: 1. *Hödür hem etmedi.* 2. *Onuň harç edeni.* 3. *Onuň eden harjy. Biziň eden kömegimiz. Harjy ol etdi.*

İkinji sözlemde (*harç edeni*) esasy sözün tertibi ozalkysy ýaly saklanylýar. Şonuň üçin-de sözlemdäki sözler goşma işligi emele getirýärler. Üçünji mysalda bolsa, ozal goşma işligiň düzüminde bolan sözün tertibiniň üýtgemegi bilen, olaryň hyzmatlary hem üýtgeýär. Eden harjy, eden kömegimiz, görnüşindäki söz utgaşmalarynda *harjy*, *kömegimiz* sözleri esasy sözler hasaplanmaýar. Netijede *etmek* kömekçi işligi bilen ulanylyan sözleriň esasy sözlük hyzmatyny hemişe saklap -saklamazlygy dogrusynda aşakdakylary

bellemek bolar: eger esasy söz bolup gelen söz sözlemiň gurluşy üýtgedilende, kömekçi işligiň yzyna geçirilip ulanylýan hem bolsa, ýa-da soňuna geçmese-de, ýeňiş düşümiň goşulmasyny kabul edip bilýän bolsa, şeýle ýagdaýlarda esasy sözlük hyzmatyny üýtgedip, bir özi sözlem agzasy bolup bilýär. Anyk düşünjäni aňladýan atlar hemişe şu hili ulanylyp bilerler, çünki bularda zatlyk, maddylyk düşünjesi güýçli.

2. *Bolmak* sözi kömekçi işlik bolup gelende, esasan, *etmek* işligiň gaýdym derejesi bilen manydaş ulanylýar. Meselem: *Harç bolmak-harç edilmek, tamam bolmak- tamam edilmek* we ş.m.

Şonuň ýaly ulanyşyň ähli ýagdaýlarda mümkin dældigini bellemek bolar. *Harç bolmak, tamam bolmak* ýaly işliklerde gymyldy-hereket öz-özünden ýüze çykýan ýaly duýulýar, ýöne *harç edilmek, tamam edilmek* ýaly işliklerde bolsa şol gymyldy-hereketiň ýüze çykmagy töwerekden biriniň (ýa-da bir zadyň) täsir etmegi, gatnaşmagy bilen ýüze çykan ýaly duýulýar. Mundan başga-da şunuň ýaly çalşyryp ulanmak *etmek* kömekçi işligiň gatnaşmagy bilen emele gelen goşma işlik işiň netijesini başga zada geçirýän ýagdaýlarynda bolup biler.

Häzirki zaman türkmen edebi dilinde *bolmak* işligi many taýdan böleklere bölünip, onuň käbir manylarynyň häzir goşulmalar görnüşine eýe bolandygyny bellemek bolar.

Asyl sypatlardan we hal-ýagdaý aňladýan sözlerden işlik ýasamaga hyzmat edýän *-al, -el, -l* goşulmalarynyň *bolmak* diýen işlikden emele gelen bolmagy ähtimal. Sebäbi az bolmak, kelte bolmak we azalmak, keltelmek ýaly sözleriň arasynda many taýdan ýakynlyk, umumylyk bar hem bolsa, birinji mysallardaky *bolmak* sözi rus dilindäki *быть* sözi bilen manydaş bolup, ikinji mysaldaky *-al, -el* goşulmasy bolsa rus dilindäki *имать* işligi bilen manydaşdyr.

Bolmak, olmak işlikleri barada aýdylanda, bularyň arasynda many taýdan tapawut yok, ýöne bularyň birinjisi *bolmak* häzirki zaman türkmen edebi dilinde, ikinjisi bolsa (*olmak*) edebi ýazuw ýadygärliklerde duş gelyär.

Olmak işligi goşulma öwrülende, onuň başdaky çekimlisi ozalky görnüşini ýitirip, sesleriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygy esasynda *-a*, *-e* böleklere bölünip, düýp söze boýun egýär: *az bolmak > az olmak, az+ almak; gysga bolmak > gysga olmak > gysga+lmak, uzyn bolmak > uzyn olmak > uz (yn) + almak; köp bolmak > köp olmak > köp+elmek; kelte bolmak > kelte olmak > kelte + lmek* we ş.m.

3. *Görmek* işligi bilen utgaşýan esasy sözleri iki topara bölmek mümkin. *Görmek* işliginiň täsirini geçirýän işlikdigine garamazdan, birinji topara degişli sözler ozalky durkuny saklaýarlar. Bulara degişli esasy sözler, köplenç, umumylaşan düşüňjani aňladýan sypatlardan we atlardan bolýarlar: *ýüz görmek, gaty görmek, aňsat görmek, ýaman görmek* we ş.m. Bu goşma işlikler ýeňiş düşümi talap edýärler. Mundan hem başga, *görmek* işligi bu mysallarda (goşma işligiň düzüm bölegi hökmünde) özüniň esasy manysynda çykyş etmeýär. Şonuň üçin hem ýagşy görmek, ýaman görmek ýaly söz utgaşmalary iki hili manyny aňladyp biler, Sebäbi bu işlik şu söz düzüminde özüniň esasy (asyl) manysynda-da ulanylyp bilner.

4. *Gelmek* sözi aşakdaky sözler bilen utgaşyp, goşma işligi emele getirýär: 1) degişlilik goşulmasyny kabul etmezden, ýöneliş düşümdäki esasy söz bilen utgaşmak arkaly; 2) *-asy*, *-esi*, *-s* goşulmasy arkaly işliklerden ýasalan atlar, şeýle hem belli bir yönkedäki asyl atlar bilen utgaşmak arkaly. Meselem: 1. *Gatyk süýtde emele gelyär we ş.m.* 2. *Ýaşulynyň çay içesi gelipdir.*

Mundan hem başga *gelmek* işligi beýleki sözleriň kábiri bilen hem ulanylyp, goşma işligi emele getirýär: *gabat gelmek, laýyk gelmek, dogry gelmek* we ş.m.

5. *Bermek* sözi umumylaşan düşüňjani aňladýan we esasy düşümiň şeklinde gelyän sözlere ysnyşmak bilen goşma işlikleri emele getirýär: *salam bermek, söz bermek, jogap bermek, wada bermek, göwünlik bermek, gara bermek, temmi bermek* we ş.m.

Esasy sözi işlikden bolan goşma işlikler

Goşma işlikleriň bu topary çylşyrymly hereketi, bir işlik bilen aňladylmagy mümkin bolmadyk gymyldy-hereketi aňlatmak üçin ulanylýar. Goşma işlikleriň düzümindäki kömekçi işlikler, esasan, öz manylaryny ýitirýän bolsalar-da, kähalatlarda olar esasy many öwüşginini saklaýarlar. Şol sebäpli hem şeýle ýagdaýlarda işligiň ilki başky manysynda ulanylýandygyny ýa-da kömekçi işlik hökmünde çykyş edýändigini tapawutlandyrmak kyn. Esasy söz hal işligiň şekilinde ilki başky manysynda ulanylanda, onuň sözlemiň işlikden bolan aýyklaýjy agzasy bilen garjaşdyrylmagy mümkin. Şol sebäpli goşma işlik şekili boýunça gabat gelyän beýleki sözlerden tapawutlandyrmak üçin bir wagtyň özünde olaryň grammatik hyzmatlaryna we aňladýan manylaryna aýratyn üns bermelidir.

Türkmen dilinde goşma işlikleriň düzüminde ulanylýan aşakdaky kömekçi işliklere duş gelinýär: *ýörmek, gelmek, durmak, oturmak, almak, bermek, çykmak, gutamak, girmek, başlamak* we ş.m.

Eger işlikleri manylary boýunça gapma-garşylykly iki topara bölseň, olaryň köpüsiniň taýdaşdygyna göz ýetirmek bolar.

Şol sözleriň käbiri dynçlyga ýa-da gymyldy-hereket bolan gatnaşyk boýunça hereketi aňladýar: *durmak, oturmak, ýatmak, ýörmek, geçmek*.

Beýlekileri bolsa başlangyja ýa-da soň ýüze çykan gatnaşyk boýunça garşylykly hereketi aňladýar: *başlamak, bolmak, gutarmak*

Bu sözlemiň üçünji bir topary onuň ugry boýunça garşylykly hereketi aňladýar (*bäri, aňry*): *gelmek, gitmek, barmak, girmek, çykmak, almak, bermek*.

Ýokarda agzalan garşylykly manyly kömekçi işlikleriň başdaky iki topary, köplenç, hereket aňlatmaýan işlikler bilen, üçünji topary bolsa hereket aňlatýan işlikler bilen utgaşýarlar.

Birinji topara degişli işlikler gymyldy-hereketiň tutuşlaýyn bolup geçişini hem-de onuň netijesini aňladýan goşma işlikler diýlip hasap edilip bilner. Bu

topara girýän goşma işlikler hereketiň başlangyjyny, dowamlylydygyny ýa-da dowamly dældigini, ugryny we netijesini görkezýärler. Goşma işlikleriň bu aýratynlygyny rus diliniň işlikleriniň sözöňi goşulmasynyň hyzmaty bilen deňeşdirmek bolar.

Goşma işlikleriň uly topary zaman (şu pursatdaky häzirki zaman) aňladýar. Şunuň ýaly goşma işlikler *ýörmek*, *durmak*, *oturmak*, *ýatmak* ýaly kömekçi işlikleriň kömegi bilen ýasalýarlar. Bu işlikleriň *ýatmak* işliginden beýlekileri gymyldynyň dowamlylygyny aňladýan goşma işlikleriň düzüminde hem duş gelýärler. Munuň özi, elbetde, tötänleýin däl: zamanyň aňladylyşy görnüşiň (wid) aňladylyşy bilen berk baglanyşyklydyr. Şonuň üçin hem häzirki zaman goşma işligi arkaly aňladylýan gymyldy-hereket hem dowamlydyr. Mysal üçin, *Ýagyş ýagyp dur* diýlende, häzirki pursatda-da dowam edýän, mundan öň hem dowam eden, haçan tamamlanjagy mälim bolmadyk hereket göz önüne tutulýar.

Goşma işlikleriň üçünjisi modallygy aňladýan topardyr. Muňa aşakdaky kiçi toparlar degişlidir: 1) hereketiň ýüze çykmagynyň mümkindigini ýa-da mümkin dældigini aňladýan goşma işlikler (*bolmak*, *bilmek* kömekçi işlikleri); 2) gymyldy- hereketi amal etmäge synanyşygy aňladýan goşma işlikler (*görmek* kömekçi işligi); 3) göwniýetmezçiligi aňladýan goşma işlikler (*bolmak* kömekçi işligi); 4) hyýallanmagy aňladýan goşma işlikler (*bolmak* kömekçi işligi).

Esasy sözi işlikden bolan goşma işlikleriň düzüminde çykyş edýän käbir kömekçi işlikler bir wagtyň özünde birnäçe topara degişli bolup bilerler. Mysal üçin, *durmak*, *oturmak* işlikleri hereketiň başlangyjyny, uzak wagtlylygyny, dowamlylygyny aňladýan goşma işlikleriň düzüminde-de, çylşyrymly häzirki zamany görkezýän işlikleriň düzüminde-de ulanylýar. Bu kömekçi işlikler özleriniň esasy manysynda haýsy-da bolsa bir zadyň asudalyk ýagdaýyny görkezýärler. Olar goşma işlikleriň düzüminde ulanylanda şol asudalyk, dynçlyk yokundysy saklanylýar. Şol sözleriň kömegi bilen ýasalýan goşma işlikler hem dowamly gymyldy-hereketi aňladýarlar. *Ýazmaga oturmak*,

zeyrenmäge durmak kimin goşma işlikler gymyldy-hereketiň başlangyjyny görkezmek bilen bir hatarda, şol gymyldy-hereketiň birnäçe wagt dowam etjekdigini-de aňladýarlar. Çylşyrymly häzirki zaman hemişe diýen ýaly dowamly gymyldy-hereketi aňladýar. Umuman birinji topara girýän işlikleriň köpüsi dowamly gymyldy-hereketi, azragy bolsa gysga wagtlaýyn hereketi aňladýarlar.

Ýörmek işligi dowamly hereket aňladýan goşma işligiň we çylşyrymly häzirki zamany görkezýän goşma işligiň düzüminde ulanylýar. Düýp işligiň özi häzirki wagtda bolup geçýän hereketi aňladýar. Şonuň üçin hem gymyldy-hereketiň dowamlylygyny aňladýan goşma işligiň düzümindäki *ýörmek* sözi häzirki pursatdaky gymyldy-hereketi aňlatmak üçin ulanylýar. *Gelmek* işligi bir ýerden başga bir ýere süýşmegi aňlatmak bilen, hereketiň dowamlylygyny bildirýär we hereketiň tamamlanmaga golaýlaýanlygy bilen baglanyşykly manyny öz içine alýan goşma söz utgaşmasyny emele getirýär. Şonuň üçin ol garşylykly many aňladýan *barmak*, *gitmek* ýaly işlikler bilen utgaşýar. Şeýlelikde, *aňryk-bärik* sözi bilen meňzeş *barmak*, *gelmek* işlikleri, hereketiň ugryny görkezmek bilen, *al-ber*, *gir-çyk* ýaly ulanylýar.

Çykmak işligi haýsy-da bolsa bir ýerden çykmagy aňlatmak bilen bir hatarda, haýsy hem bolsa bir hereketiň tamamlanandygyny aňladýar. *Gitmek* işligi “*aňryk*” hereket etmek düşüňjesi bilen birlikde gymyldynyň bolup geçişini däl-de, eýsem diňe onuň netijesini aňladýar. Şol sebäpden hem ol gysga wagtlylygy, dowamsyzlygy aňladýan goşma işlikleriň düzüminde ulanylýar. *Goýmak*, *goýbermek* işlikleri birden yüze çykýan we tamalanýan hereketi aňladýarlar. Şonuň üçin hem olar goşma işliklerde-de hereketiň gysga wagtda, birden bolup geçýändigini aňladýar.

1. Gymyldy-hereketiň geçişiniň tutuş ýagdaýyny we netijesini aňladýan goşma işlikler

a) Gymyldy-hereketiň başlanyşyny görkezýän goşma işlikler

Goşma işlikleriň bu topary gymyldy- hereketiň başlanyşyny görkezip, olar *başlamak, ugramak, durmak, oturmak* kömekçi işlikleriň kömegi bilen ýasalýarlar.

Başlamak. Esasy söz hal işlik ýa-da ýöneliş düşümdäki iş ady görnüşinde ulanylýar. Meselem: *Eýýäm koridorda primusyň üstündäki çäýnek lakyr-lakyr edip gaýnamaga başlady. (A. Agamämedow). Eýýäm meýdanyň ýüzi ýagtylyp başlady. (“Garagum”).*

Ugramak. Esasy sözi hal işligiň görnüşinde gelyär. Meselem: *Ol işe ýürekli ýagyşmagy adat edip ugrady. (A. Durdyýew)*

Durmak. Esasy sözi ýöneliş düşümde gelen iş ady şekilinde ulanylýar. Meselem: *Altyn Annagulynyň ýüzüne ýylgyryp seretdi-de, berdäniň bagyny kelterlemäge durdy (A. Durdyýew).*

Durmak sözünüň aňladýan manysy haýsy-da bolsa bir zadyň dynçlyk, gymyldysyzlyk ýagdaýyny aňlatmak bilen baglanşyklydyr. Meselem: *Meret çal bilen çöregini iýmäge durdy (A. Durdyýew).*

Oturmak. Esasy sözi işligiň nämälim şekiliniň ýöneliş düşümünde gelyär. Düzümünde *oturmak* sözi bolan goşma işlikleriň esasy aýratynlygy olaryň hereketiň başlangyjyny görkezmekleri bilen bir wagtda, şol gymyldy-hereketiň oturylan ýagdaýda ýerine ýetirilýändiginden ybaratdyr. Şeýlelikde, munda kömekçi işlik bir wagtyň özünde hereketiň başlangyjyny hem-de onuň nähili ýagdaýda bolup geçýändigini aňladýar. Meselem: *Meret aýnadyr ýolgujy alyp, sakgalyny eteklerini ýolmaga durdy. (A. Durdyýew)*

b) Gymyldy – hereketiň dowamlylygyny aňladýan goşma işlikler

Bu topara girýän goşma işlikler uzak wagtlap dowam eden we geljekde dowam etjek hereketi aňladýarlar. Mundan hem başga, olar belli bir zat (predmet) üçin şol gymyldy-hereketiň adaty, häsiýet bolandygyny bildirýärler. Goşma işlikleriň bu topary, esasan, *durmak, ýörmek, oturmak, gelmek* kömekçi işlikleri emele getirýärler.

Durmak. Esasy söz köplenç hal işliginiň şekilinde gelýär. Ýöne şonuň bilen birlikde, esasy sözüň zaman we ýöňkeme goşulmalary kömekçi işligiňkä meňzeş bolup (häzirki zamandan we onuň goşulmalaryndan başga) bolup biler. Meselem: *Likbez müdirleri mugallymlaryň okadyş usullaryny barlap durýarlar. -Sorasyňlar, şol bir diýjegimi diýerin duraryn. (N. Saryhanow)*

Ýörmek. Esasy sözi, köplenç, hal işligi şekilinde gelýär, ýöne käte ol kömekçi işligiňkä meňzeş goşulmany kabul edip hem biler. Meselem: *Hojaguly birnäçe wagtdan bäri Altynyň daşyndan aşyk bolan bolup, däli-porhan bolup ýöryärdi. (A.Durdyýew).*

Oturmak. Esasy söz, köplenç, hal işligiň şekilinde, kähalatlarda öten we geljek zaman şekillerinde(eger kömekçi işlik şol zamanlarda bolsa) gelip biler. Meselem: *Olar heniz hem gidip oturandyrlar. Meniň atam gaty käýinjeň, bir käýinmäge başlasa bir sagatlap käýiner oturur.*

Gelmek. Esasy sözi hal işligiň şekilinde gelýär. Şeýle goşma işlik öten we häzirki zamanda ulanylyp, geljek zamanda bolsa ulanylmaýar. Başgaça aýdylanda, şeýle goşma işlik ozal bolup geçen dowamly hereketi ýa-da häzirki pursata (geplenip durlan wagta) çenli bolan, ýöne mundan beýläk dowam etjegi, etmejegi belli bolmadyk gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: *İkisi-de zähmet gahrymany, hojalyk işinde Jahan eje-de özi bilen deň işleşip gelipdir (D.Agamämmedow). Bu ýyl bolsa ikinji ýyldyr hat ýazyşyp, gepleşip gelýäris (A. Çarygulyýew).*

ç) Gymyldy-hereketiň bolup geçişini we ugruny aňladýan goşma işlikler

Bu topara girýän goşma işlikler gymyldy-hereketiň tamamlanmaga barha ýakynlaşýandygyny, ýöne heniz gutarmandygyny we şonuň bilen birlikde onuň gönükdirilen ugryny görkezýär. Munda esasy söz hökmünde hal işligi çykyş edýär. *Gelmek, gitmek, barmak* işlikleri bolsa kömekçi işligiň hyzmatyny yerine ýetirýärler we esasy manysynyň yokundysyny saklaýarlar.

Gelmek, gitmek işlikleriniň asyl manylary biri-birine garaşly bolup, *gelmek* işligi süýşmegiň, kimdir birine ýa-da bir zada ýakynlaşmak arkaly

bolýandygyny, *gitmek* işligi bolsa bir ýerden başga bir ýere süýşmegiň birinden ýa-da bir zatdan daşlaşmak ýoly bilen bolýandygyny aňladýar.

Gitmek, *barmak* işlikleriniň arasyndaky tapawut barada şulary bellemek bolar. *Gitmek* işligi gymyldy-hereketiň sözleýjiniň duran yerinden daşlaşmagyny aňladýar, ýöne gymyldy-hereketiň görkezilen nokada ýeteni, ýetmäni, bolup gutarany ýa-da gutarmany onuň üçin möhüm däl. Şeýlelikde, onuň üçin iň wajyp zat gymyldy- hereketiň ýüze çykyp başlamagydyr. *Barmak* işligi-de, esasan, gymyldy-hereketiň daşlaşmak arkaly ýüze çykýandygyny görkezse-de, onuň üçin gymyldy-hereketiň netijesini görkezmek wajypdyr. Meselem: a) *Gözel gitdi*. b) *Gözel toýa gitdi*.

Mysallaryň birinjisi gymyldy-hereketiň diňe başlanandygyny, ýagny hadysanyň diňe ýüze çykandygyny görkezýär. Mysallaryň ikinjisi bolsa diňe şol hadysanyň (barmak bilen baglanşykly gymyldy-hereketiň) ýüze çykyşy däl, hatda şol hadysany görkezmegiň onçakly ähmiýeti hem ýokdyr.

d) Gymyldy-hereketiň çaltlygyny we dowamlyly-gyny aňladýan goşma işlikler

Bu hili işlikler gymyldy- hereketiň çaltlygyny we dowamlylygyny aňladýarlar. Mundaky esasy söz, düýp işligiň galypynda bolup, kömekçi işlik bilen goşulyşýar. Esasy sözüň soňy çekimsiz ses bilen gutarýan ýagdaýynda, onuň soňuna y ýa-da *i* sesi goşulyp, soňy çekimli ses bilen gutarýan ýagdaýynda bolsa, soňky çekimli uzalýar. Şeýlelikde, eger esasy söz *e* sesine gutarýan bolsa, kömekçi işlik bilen goşulyşanda, *ä* sesine öwrülýär. Meselem: *Ussa ol yerini, bu yerini gozgaşdyrды weli, sagat ýöräberdi. Haýal etme-de iýiber, men ýañja iýdim*. (A. Durdyýew).

Bu hili goşma işlikler arasy kesilen gymyldy-hereketiň ýene-de dowam etdirilendigini hem görkezýärler. Meselem: *A, gyz, gyzlar, siz gidiberiň, men kätmenimi bejertmesem boljak däl* (Şol ýerde).

e) Gymyldy-hereketiň tamamlanandygyny aňlad-ýan goşma işlikler

Bu topara degişli goşma işlikler gymyldy-hereketiň doly tamamlanylandygyny aňladýarlar.

Bolmak, gutarmak. Goşma işlikleriň düzüminde bularyň ikisiniň hem aňladýan manylary meňzeşdir. Şonuň üçin hem hemişe olaryň birini beýlekisine derek ulanmak mümkin. Esasy söz hal işligiň şekilinde gelyär. Meselem: *Annaguly çayyny içip boldy. (A. Durdyýew). Ýazyp bolandan soň, haty epläp pikir etdi. (Şol ýerde). Mekdebinde birinji çäryegiň barlag sapagy geçirilip gutaryldy.*

Goybermek işligi täsirini geçirýän işlik bolmak bilen, adatça hal işligi arkaly aňladylyan esasy söz hem täsirini geçirýän işlikdir. Meselem: *Jahan eje ýaşyl gabsaly tama girmegi bilen radionyň nurbatyny towlap goyberdi. (D.Agamämmedow).*

Seyrek ýagdaýlarda esasy söz täsirini geçirmeyän işlik arkaly aňladylyar. Meselem: *Ol aýalyň elindäki oglanjyk lak atsaň, ýylgyryp goyberýär. (N. Saryhanow.)*

Galmak işligi manysy boýunça belli bir ýerde aýak çekmegi we gymyldy-hereketiň gutarandygyny aňladýar. Şunuň ýaly goşma işlikleriň esasy sözi hal işligi arkaly aňladylyar. Meselem: *Biz onuň bilen öz enemiz ýaly öwrenşip galypdyrys. (N.Saryhanow).*

Çykmak. Esasy söz hal işligiň şekilinde gelyär. Bu goşma işlik gymyldy-hereketiň doly tamamlanandygyny aňladýar. Meselem: *Magtymgulynyň goşgularyny birnäçe gezek okap çykdy.*

2. Çylşyrymly häzirki zamany aňladýan goşma işlikler

Türkmen dilinde häzirki zamany aňlatmak üçin ulanylýan işligiň ýönekey şekili (*okayar, ýazýar*) köplenç subýekte mahsus bolan gymyldy-hereketi aňladýar, ýöne hemişe häzirki pursatda, sözlenip durlan wagtda bolup geçýän gymyldy-hereketi aňlatmaýar. Şonuň üçin hem häzirki pursatda, sözlenilýän

wagtda bolup geçyän anyk hereketi aňlatmak üçin düzümine giryän kömekçi işlikleri dürli-dürli bolan, biri-birinden tapawutlanýan goşma işlikler ulanylýar.

Şunuň ýaly goşma işlikleriň düzümindäki kömekçi işlikler iki hili ulanylýar: olaryň birisi umuman bolup geçyän gymyldy-hereketi aňladýar (-ýar, ýär goşulmasy bilen ulanylýar) we geplenip durlan pursatda bolup geçyän hereketi aňladýar we yönekey hem-de çylşyrymly häzirki zamany aňlatmak üçin ulanylýar. Munda kömekçi işlik hökmünde *ýörmek*, *durmak*, *oturmak*, *ýatmak* ýaly işlikler ulanylýar.

Düzüminde *ýörmek* kömekçi işligi bolan goşma işlikler arasy üznüklidowamly gymyldy-hereketi aňladýarlar. Şu kömekçi işlik bilen utgaşdyrylyp ulanylýan esasy sözleri iki topara bölmek bolar.

1. Eger esasy söz gymyldy-hereketi görkezmeýän işlik arkaly aňladýan bolsa, onda goşma işlik häzirki zamany bildirmek bilen bir hatarda, şol gymyldynyň ep-esli wagtdowam edýändigini we şol wagtda üçin adaty giden gymyldyny görkezýär. Meselem: *Biz baýrama taýýarlyk görüp ýörüs. Gurbanjanam Aşgabatda okap ýör. (D Agamämmedow)*

2. Eger esasy söz hereket ýa-da umuman giňişlik boýunça bir ýerden başga bir ýere süýşmek bilen baglanşykly hereketi aňladýan işlikden bolsa, onda goşma işlik gymyldy-hereketiň edil şu pursatda amal edýändigini aňladýar. Meselem: *Zöhre bilen Bibi ýaly öz geljeklerine garaşyp, gezmeläp ýörenler başga-da az däl di (A.Çarygulyýew.) Atam gaýrada orak orup ýör.*

Şeýlelikde, *ýörmek* sözi bilen ulanylýan goşma işlik köplenç gymyldy-hereketiň netijesini görkezmän, onuň geçiş ýagdaýyny aňladýar.

Durmak kömekçi işlikli goşma işlik sözlenilip durlan pursatda bolup geçyän gymyldy-hereketi aňladýar we şol wagtyň özünde şol gymyldy-hereketiň dowamlylygyny, yzygiderligini ýa-da arakesmeli gaýtalanyp durýandygyny görkezýär. Meselem: *Aýuw, Meret, indi nirä baryarsyň, çayyň bolsa gaýnap dur-la. (A.Durdyýew). Gözel ejäň oglundan her hepde-de bir hat gelip dur.*

Oturmak işliginiň kömegi bilen ýasalan goşma işlikde esasy sözi hökmünde *ýöremek, ylgamak, gaçmak, kowmak* ýaly hereketi aňladýan sözler ulanylýar. Bu ýerde *oturmak* sözi özüniň asyl manysyny bütinleý ýitirip, dowamly häzirki zamany aňladýar. Meselem: *Biz ekinçiligiň gyrasy bilen gidip otyrys. Taýjagaz hem enesiniň yzy bilen ylgap otyr.*

Oturmak işligi gymyldy-hereketi aňlatmaýan ýa-da oturylan halda ýerine ýetirilmegi güman edilmeyän işlikler bilen ulanylmaýar. Meselem: eger biz *agyrmak, awuşmak, gijemek, eremek* işlikleri arkaly aňladylýan gymyldy-hereketi dowamly häzirki zamanda görkezjek bolsak, onda kömekçi işlik hökmünde durmak sözünü ulanyp bileris. Meselem: *Kelläm birsyhly gijäp dur-da.*

Ýatmak işliginiň kömegi bilen ýasalan goşma işlik şu wagt, häzirki pursatda bolup geçýän dowamly hereketi aňladýar we şunuň bilen birlikde esasy gymyldy-hereketiň ýatuw halda ýerine ýetirilýändigini bildirýär. Meselem: *Köpriniň aşagyndan suw akyp ýatyr (A. Nyýazow). Kem-kemden galkyjaklaýan läbik mele suw nobury dolduryp, çaykanyp ýatyr (B. Kerbabayew).*

3. Modallygy aňladýan goşma işlikler

Bu topara degişli goşma işlikler modallygy aňladýarlar, ýagny sözleýjiniň gymyldy-hereketi bolan garaýşyny bildirýärler. Bu topara aşakdaky toparçalar girýärler:

1. Gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň mümkindigini ýa-da mümkin dældigini aňladýan goşma işlikler. Bu topara degişli goşma işlikleri ýasamaklyga *bolmak, bilmek* kömekçi işlikleri gatnaşýarlar.

Kömekçi işligiň hyzmatyny ýerine ýetirýän *bolmak* sözi gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň mümkindigini ýa-da mümkin dældigini aňladýar. Şonuň üçin hem kömekçi işlik nämälim geljek zaman şekiliniň barlyk ýa-da ýokluk galypynda hiç bir yönkeme goşulmasyz ulanylýar. Esasy söz köplenç

hal işliginiň galypynda ýa-da seýrek ýagdaýda, şert şekilinde gelýär. Meselem: *Bu köprüden geçip bolarmy? Elbetde, geçip bolar.*

Bilmek kömekçi işligi arkaly ýasalan goşma işlik esasy söz arkaly aňladylýan gymyldy-hereketi subýekt üçin edilip bilinyändigini ýa-da bilinmeýändigini aňladýar. *Bilmek* kömekçi işligi bu ýerde *başarmak* manysynda ulanylýar. Esasy söz hemişe hal işliginiň galypynda çykyş edýär. Barlyk we ýokluk galypalary kömekçi işlik aňladylýar. Meselem: *Jarçy- sen syrkaw, okap bilmersiň, bar doktara git. Bibi hem oturyp bilmän, Zöhräniň golaýjygyna baryp: Doganjan, hany maňa ber, men näme üçin oňat çalyb bilmeyärim-ä... -diýdi (A. Çarygulyýew).*

2. Gymyldy-hereketi amala aşyrmaklyga synanyşygy aňladýan goşma işlikler. Bu goşma işlikler esasy söz arkaly aňladylýan gymyldy-hereketi amal etmäge bolan synanyşygy bildirýärler. Diňe *görmek* sözi kömekçi işligiň hyzmatyny yerine ýetirýär. Esasy söz hal işligiň galypynda gelýär. Meselem: - *Bu oturgyçda oturyp gördüm weli, üsti gaty ýumşak ekeni. – Men-ä biledim, bolmasa sorap gör, belki, hat gowuşmasa-da gowuşan dälidir (A. Çarygulyýew).*

Esasy söz hal işligiň galypynda gelip, kömekçi işlik bilen goşulyp ulanylýar. Şonda goşma işlikler diňe işligiň buýruk isleg galypalarynda gelýärler. Sözleýjiniň özi işi amal edilmegini zerur hasaplaýar. Eger başga birine ýüzlenilip gürrüň edilyän bolsa, onda gymyldy-hereket barada nygtalyp aýdylýar. Meselem: - *Durda aýt, ertir irräk gelewersin. - Bolýar, ussajan, men tizräk gideweräýin, otaga yetmelidirin (A. Durdyýew).*

Ýokardaky mysallarda kömekçi işligiň başdaky *g* sesine derek *w* sesi ulanylýar.

3. Göwniýetmezçiligi aňladýan goşma işlikler. Goşma bu görnüşi göwniýetmezçiligi, äsgermezligi, bir işi kiçeldip görkezmegi aňladýar. Mundan başga-da bu goşma işlik bir işiň göwnli-göwünsiz amal edilyändigini aňladýar. Munda diňe *bolmak* sözi kömekçi işligiň hyzmatyny yerine ýetirýän bolsa barlyk we ýokluk galypyndaky öten zaman ortak işligi bolsa esasy hökmünde

çykyş edýär. Meselem: - *Beýle göwniýetmezçilik eden bolýarsyňyz, her zat diýseňizde meni Gyzył Goşuna göterýärler, ertirem gidýän. Hojaguly birnäçe wagtdan bäri Altynyň daşyndan aşyk bolan bolup, däli porhan bolup ýöryärdi.* (A. Durdyýew).

Bu mysallardaky goşma işlikler göwnüýetmezçiligi, äsgermezligi aňladýarlar. Meselem: *Ejegyz suwuň başynda çommalyp oturyp, elini ýuwuşdyran bolup, jogaba garaşdy.—Näme, näme diýip, sen bilmedik bolan bolýarsyň* (A. Durdyýew).

Bu mysallardaky goşma işlikler zerurlyk boýunça däl-de, ýöne wagt geçirmek üçin amal edilen gymyldy-hereketi aňladýar.

4. Hyýallanmagy aňladýan goşma işlikler. Bu goşma işlikler haýsy-da bolsa bir işi etmäge ýa-da etmezlige hyýallanmagy, synanmagy, islegi aňladýarlar. Kömekçi işlik hökmünde diňe *bolmak* sözi ulanylýar. Esasy söz mälum geljek zamanyň - *jak*, -*jek*, galypynda bolan her bir işlikden bolup biler. Meselem: - *Bir sygyrjagaz aljak bolýarys. Nepesleriň myhmany ertir ugrayar, size azar bermejek bolup, indiki gelerine garaşýjak bolduk.*

Goşma işlikler, esasan, iki sözden durýarlar. Ýöne has çylşyrymly gymyldy-hereket aňladylmaly bolanda, goşma işlikleriň düzümine girýän sany ikiden artdyrylyp, şol aýratyn sözleriň manylaryny öz içine has çylşyrymly gymyldy-hereketi aňladyp bilerler. Meselem: *Sadabyň azar çekip, içinde iňläp ýatan tamynyň gapysyndan baryp, tä kowulýançak seredip durup bilýärdik* (N.Saryhanow).

İŞ ATLARY

İş atlary düýp işlige –ma, -me, -mak, -mek, -yş, -iş, (-ýyş, -ýiş), -asy, -esi goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. İş adyny ýasaýjy goşulmalar, belli bir derejede, köpmanyly häsiýetlidir. Olar, esasan, iş atlaryny ýasaýjylar hökmünde tanalýar we şol goşulmalary kabul eden sözleriň at bolup gidenleride türkmen dilinde duş gelýär. –ma, -me, -mak, -mek, -yş, -iş, (-ýyş, -ýiş), -asy, -esi şekillerindäki iş atlary many taýdan işliklik, grammatik taýdan-da atlyk alamaty bolan işlik şekilleridir. Leksika-semantik taýdan iş atlary işi, hereketi, gymyldyny atlandyрма bilen aňladýarlar. İş atlarynyň leksika-grammatik häsiýetinde hem işliklere, hem atlara mahsus aýratynlyklary bolansoň, olaryň şol söz toparlaryna bolan gatnaşygyny bellemek zerurdyr.

Leksika-semantik taýdan atlar zatlaryň, düşüňjeleriň adyny aňladýan bolsa, işlikler iş, hereket, gymyldy aňladýarlar. İş atlarynda bolsa, şu iki many aýratynlygyň ikisi-de özboluşly häsiýetde jemlenýär. İş atlary atlardan tapawutlanyp, işiň, hereketiň, gymyldynyň ýagdaýynyň adyny aňladýar.

İş atlary işlikden ýasalan *algy, bergi, okuw, oturgyç, goşun, darak, döwek* ýaly atlar bilenem belli bir umumylyk düzýär, ýagny bularyň ikisi-de işlikden ýasalanlygy bilen meňzeşdirler. Ýöne iş atlary grammatik many aňladyp, işiň, hereketiň, gymyldynyň adyny bildirýär, emma işlikden ýasalan isimler leksik many aňladyp, belli bir zady, düşüňjäni gös-göni atlandyryýar we sözüň doly manysynda at bolýar.

İş atlaryny ýasaýjy goşulmalar asyl we ýasama işlikleriň hemmesine desden derejede goşulyp bilýär we olar nähili işlige goşulsa-da, onuň işlik manysyna täsir etmeýär. Emma işlikden isim ýasaýjy köp sanly goşulmalar bolsa, esasan belli bir topar işliklerden ýa-da onuň belli bir many toparyndan, kábiri bolsa onuň bir-iki sanysyndan täze söz ýasamaga ukyplydyr we şu hili ýasama isimlerde işliklik alamatlar saklanmaýar. Mysal üçin: *otur-gyç, dara-k, gork-ak, ör-i, ýit-i, öt-gür, goş-un, ber-gi, döw-ek...* Şu sözlerdäki işlikden isim ýasaýjy goşulmalaryň önünden işligiň dereje ýasaýjy goşulmalaryny, işliklerde

ýokluk aňladýan *-ma, -me* goşulmasyny getirmek mümkin däl. Emma iş atlaryny ýasaýjy *-ma, -me, -mak, -mek, -yş, -iş, (-ýyş, -ýiş) -asy, -esi* goşulmalary bolsa her hili düýp işliklere goşulyp bilýär: *otur-mak, oturt-mak, oturdyş-mak, otur-yş, oturd-yş, oturtdyr-yş* we ş.m. İş atlary düýp işlige mahsus bolan uýdurma, täsirini geçirmek ýa-da geçirmezlik, dereje ýaly manylary özlerinde bolşy ýaly saklaýar. Emma işlikden ýasalan isimlerde bolsa şol many we grammatik alamat duýulmaýar. Şeýlelikde, iş atlary işlikden arasyny doly üzüp bilmedik we şol bir wagtyň özünde-de isimlik alamaty bolan sözlerdir. İşlikden ýasalan isimler bolsa, işlikden bütinleý arasyny üzen we başga söz toparyna geçen sözlerdir.

Käbir işlerde ortak işlikler sypatlar bilen deňeşdirilýän bolsa, iş atlaryny atlar bilen deňeşdirmek dogry bolar. İş atlarynda işlik alamatlary bilen birlikde atlara häsiýetli grammatik aýratynlyklar-da bar. İş atlary-da atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Ýöne iş atlarynyň aýry-aýry şekilleriniň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde tapawut bar. Mysal üçin: *-ma, -me, -mak, -mek, -yş, -iş, (-ýyş, -ýiş)* şekilindäki iş atlary düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny doly kabul edýän bolsa, *-asy, -esi* şekilindäki iş atlary ýöňkemedede üýtgese-de, düşüm goşulmasyny kabul etmeýär.

İş atlarynda barlyk we ýoklul aňladylyşynda-da atlara bolan meňzeşlik bar. Mälim bolşy ýaly, isimlerde şol manylar *bar, ýok, däl* sözleri we *-ly, -li, -syz, -siz* goşulmalary bilen aňladylýar. Barlyk we ýokluk manylarynyň şeýle serişdeler arkaly aňladylyşy iş atlarynda-da gabat gelýär.

Atlar ýaly iş atlary-da baglaýjy kömekçiler we kömekçi atlar bilen ulanylýar, düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny kabul edýär. Bular iş atlaryny işlikden tapawutlandyryan we isimlik häsiýetini berkidýän esasy aýratynlyklardyr. Mazmun taýdan iş atlaryna goşulan degişlilik goşulmalary atlardaky ýaly zada bolan eýeçiligi aňlatman, eýsem iş adyndan aňlanylýan işiň, hereketiň, gymyldynyň kimiň we haýsy tarapyň edýändigini bildirýär. İş atlaryna goşulýan köplük goşulmasy bolsa, işiň, hereketiň, gymyldynyň köplük

tarapyndan ýerine ýetirilýändigini aňladýar. Iş atlaryna goşulýan düşüm goşulmalary iş adyny sözlemiň başga bir agzasy bilen baglanyşdyrýar.

Hem işlikleriň, hem atlaryň aýratynlyklaryny özünde jemleýändigine garamazdan, iş atlary işliklere ýakyn durýar. Edil işlikler ýaly, iş atlary-da özüne baglanýan sözleri uýdurýar. Şonuň üçin iş atlary işlikden ýasalan beýleki funksional-grammatik işlik şekilleri bolan ortak işlikler, hal işlikler bilen bir hatar düzýär. Öz gezeginde bularyň her biriniň isim söz toparlary bilen iş atlarynyň, sypatlar bilen ortak işlikleriň, hallar bilen hal işlikleriň özara umumylygy bardyr. Iş atlary sap işlik şekillerinden tapawutlanyp, işlik ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Şoňa esaslanyp, iş atlaryna, şonuň ýaly ortak işliklere, hal işliklere şahs görkezmeýän işlik şekilleri diýilýär. Şahs görkezýän işlik şekillerinden tapawutlanyp, iş atlarynda şahs oňa goşulýan degişlilik goşulmalaryndan belli bolýar, ýa-da şol şahsy aňladýan at çalyşmasy iş adynyň esasynda emele gelen sintaktik konstruksiýanyň düzüminde ýörite at çalyşmasy bilen aňladylýar. Şonuň üçin iş atlaryna, şonuň ýaly-da, ortak işliklere goşulan degişlilik goşulmalary iki hyzmaty ýerine ýetirip, birinjiden, işiň, hereketiň, gymyldynyň degişli subýektini görkezýär, ikinjiden, işlik ýöňkemelerindäki ýaly, işi, hereketi, gymyldyny ýerine ýetirijini-de aňladýar. Mysal üçin: *meniň ýaşayşym, seniň pikirlenişiň, onuň okamagy...* we ş.m.

Türkmen dilinde *-ma, -me, -mak, -mek, -yş, -iş, (-ýyş, -ýiş) -asy, -esi* goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalan iş atlarynyň her biriniň özüne mahsus bolan aýratynlygy bar. Şonuň üçin şol goşulmalaryň kömegi bilen emele gelen iş atlarynyň her birini aýry-aýrylykda beýan etmek dogry bolar.

Iş atlarynyň her biriniň aňladýan manylarynyň, grammatik aýratynlyklarynyň derňelmezinden ozal, ilki bilen, *-ma, -me, -mak, -mek* şekilleriniň hem işligiň nämälim şekili (infinitiw), hem iş ady hasap edilişi baradaky meseläniň aýdyňlaşdyrylmagy gerekdir.

Türkologiýada, şol sanda türkmen dilinde, adatça, grammatikalarda, grammatika degişli ýazylan beýleki işlerde işligiň nämälim şekili – infinitiw,

onuň häsiýeti hakynda dürli pikirler duş gelýär: olarda iş atlary bilen infinitiwiň bir bitewilik düzýändigini , biri-birine ýakyndygy , işlik isimleriniň (iş atlarynyň) işliklik we atlyk manylarynyň bardygy, olaryň hem infinitiw, hem adaty isim ýaly ulanylýandygy türkologlar tarapyndan bellenilýär.

Görnükly türkolog N.K. Dmitriýew türk dillerde infinitiwiň grammatik kategoriýa hökmünde örän yrgadygyny, onuň ýöňkemedä ýütgeýän işlik şekilleri bilen işlik isimleriniň aralygyndaky zatdygyny belleýär. Soňra ol rus dilinde infinitiwiň sap işliklik häsiýetiniň köp bolup, düşümde üýtgemeyändigini, sypatlardan bolan aýyrgyly kabul etmeýändigini nygtaýar.

N.K. Dmitriýew bu mesele dogrusyndaky pikirini jemläp, türk dilleriň köpüsünde infinitiwiň ymykly orun alyp bilmändigini, türk dillerde infinitiwiň rus we beýleki ýewropa dillerindäki ýaly grammatik we leksik manylarynyň ýokdugy, onuň ulanylyş çäginin dardygyny baradaky netijä gelýär.

N. K. Dmitriýewiň dogry belleýşi ýaly, janly türk diller infinitiwsiz oňupdyrlar. Olardaky infinitiwiň ösüşi haýsy-da bolsa, bir daşky güýje edebi diliň – arap diliniň masdarlarynyň, soňky döwürlerde rus diliniň infinitiwiniň grammatik we leksik ornunyň täsiridir. Görnüşine görä, türk dilleriň ýa-da dürli ulgama girýän dilleriň infinitiwine häsiýetli umumy ýörelgeleriň bolmandygyny sebäpli işligiň nämälim şekili (infinitiw) bilen iş atlarynyň arasyndaky umumylyklar we özboluşly aýratynlyklar dogrusyndaky meselede türkologiýada-da, türkmen dilinde-de häzire çenli gutarnykly netijä gelinmändigini görmek bolýar. Bu ýagdaý bolsa, orta mekdeplerden başlap, ýokary okuw mekdeplerinde, hatda olaryň ýörite hünär hökmünde okadylýan fakultetinde hem işligiň nämälim şekili we iş atlary öwredilende, belli bir derejede, kynçylyk döredýär.

Belli bir döwürde birnäçe işlerde, esasan, orta we ýörite mekdepleriň türkmen dili okuw kitaplarynda *-ma*, *-me*, *-mak*, *-mek* goşulmalary bilen ýasalan işlik şekilleri işligiň nämälim şekili atlandyrylyp, many we grammatik taýdan bir hatary düzüp bilmeýän zamany näbelli şert, şert-arzuw, arzuw,

buýruk, hökmanlyk, hyýallanma şekilleriniň biri hökmünde seredildi. Käbir işlerde bolsa, *-ma*, *-me* *-mak*, *-mek* şekiller *yş*, *-iş*, (*-ýyş*, *-ýiş*) *-asy*, *-esi* şekillerindäki iş atlary bilen bir hatarda berilýär. Ýöne olar infinitiw atlandyrylyp, infinitiwiň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi hasap edilýär. Bu iki ýagdaýyň ikisinde-de, infinitiw bilen iş adynyň hakyky häsiýetleri ýüze çykarylman, gaýtam tersine gatyşdyrylýar.

Infinitiwiň häsiýeti boýunça zamany näbelli işlik şekilleri bilen bir hatary düzüp bilmeýändigini bellemelidir. Sebäbi zamany näbelli işlik şekilleri dürli leksik we grammatik mana eýe bolup, işlik ýöňkemelerini kabul edýär. Emma infinitiwde beýle häsiýet ýok. Ol semantikasy boýunça işlik şekillerinden tapawutlanýar. Zamany näbelli işlik şekilleri semantik taýdan gymyldy-hereketiň kim tarapyndan ýerine ýetirilýändigini görkezýär. Gymyldy-hereketi emele getirmek üçin gerek bolan şerti, arzuwy, islegi, buýrugy, haýyşy, hyýallanmagy, meýli we ş.m. aňladýar. Emma bu infinitiwe häsiýetli alamat däl. Çünki, infinitiw diňe işligiň, gymyldynyň adyny atlandyrýar.

Infinitiw ýokarda bellenişi ýaly, iş atlarynyň arasynda getirileni bilen hem, leksika-grammatik taýdan iş atlaryndan düýpgöter tapawutlanýar. Infinitiw işlik ýöňkemelerini-de, atlaryň söz üýtgediji goşulmalaryny-da kabul edip bilemeýär. İş atlary bolsa, semantikasy boýunça işlik, grammatik häsiýeti taýdan hem isimlik alamatyny özünde saklaýar.

Türkmen dilinde *-ma*, *-me*, *-mak*, *-mek* şekillerinde gelen işligiň nämälim şekili (infinitiw) we edil şu şekillerde gelen iş atlary biri-biri bilen bir bitewilik düzüp, ýakyn bolsalar-da, ýagny şol şekilleriň üsti bilen aňladylsalar hem, bularyň her haýsyna mahsus özboluşly aýratynlyklar bardyr:

Işligiň nämälim şekilinde many taýdan işliklik alamaty bolsa-da, iş atlaryndan tapawutlylykda grammatik taýdan olarda isimlik häsiýet ýokdur, emma iş atlary işliklere häsiýetli gymyldy-hereket manysyna-da, atlara mahsus grammatik alamatlara-da eýedir.

Işligiň nämälim şekili adyndan belli bolşy ýaly, morfologiýanyň uly bir söz topary – işlikler söz toparyna degişli ähli işlikleriň başlangyç, nämälim alamatyny görkezýän işlik şekilidir.

Işligiň nämälim şekili asyl we ýasama işlikleriň hemmesine (*okamak, başlamak, gelmek, geplemek...*), täsirini geçirýän we geçirmeýän işliklere (*almak, getirmek, gelmek, gülmek...*), işlik derejelerine (*dokaşmak, ýazdyrmak, geýilmek, geýinmek...*) goşulyp bilýär. Şol şekillerdäki işlikleriň nämälim şeklini emele getirýär. Infinitiw başlangyçda, sözleýşe, dil dolanyşygyna girizilmänkä, *-ma, -me, -mak, -mek*, ýagny *okamak, ýazmak, gelmek, barlamak, dişemek, agarmak* şeklinde bolup, sözleýşe aralaşanlarynda bolsa, asyl we ýasama işlikleriň soňundaky infinitiwiň goşulmalary taşlanylýar we *oka, ýaz, gel, barla, dişe, agar...* görnüşinde ulanylmaga başlaýar. Soňra olaryň, ýagny düýp işlikleriň soňundan işliklere häsiýetli bolan degişli grammatik şekiller goşulýar: *oka-dy (öten zaman), oka-ýar (häzirki zaman), oka:-r, oka-jak (geljek zaman); oka-sa-m, oka-sa-ň (şert şekili), oka-sam-dym (şert-arzuw şekili), oka:-ýady (arzuw şekili), oka-maly (hökmanlyk şekili)...* görnüşde ulanylýar hem-de bellenilişi ýaly, dürli grammatik manylary aňladýar.

Iş atlary hem işlikleriň ähli görnüşine: asyl we ýasama, täsirini geçirýän we geçirmeýän işliklere, işlik derejelerine goşulyp ýasalýar. Şular ýaly işlik görnüşleriniň atlaryny aňladýar. Başda görkezilişi ýaly, iş atlary bir tarapdan, ýasama atlardan, beýleki tarapdan, işligiň nämälim şekilinden tapawutlanýarlar. Infinitiwden tapawutlylykda sözleýşe *-ma, -me, -mak, -mek* şeklinde goşulyp, leksika-semantikasy boýunça işiň, hereketiň, gymyldynyň adyny aňladýarlar, grammatik manysy boýunça hem işlikleriňki ýaly *däl-de*, atlaryň üýtgeýşi ýaly degişlilik, düşüm goşulmasyny kabul edýärler.

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany	Köplük sany
1. okamagym, işlemegim,	okamagymyz, işlemegimiz
2. okamagyň, işlemegiň,	okamagyňyz, işlemegiňiz
3. okamagy, işlemegi,	okamagy, işlemegi

Düşümde üýtgeýşi

1. Baş düşüm	ýaşamak
2. Eýelik düşüm	ýaşamagyň
3. Ýöneliş düşüm	ýaşamaga
4. Ýeňiş düşüm	ýaşama
5. Wagt-orun düşüm	ýaşamakda
6. Çykyş düşüm	ýaşamakdan

Meseläni açykklamak, aýdyňlaşdyrmak üçin şeýle pikir ýöredilse, dogry bolar: *–ma*, *–me*, *–mak*, *–mek* işligiň nämälim şekili türkmen dilinde ulanylýar. Ýöne işligiň nämälim şekiliniň (infinitiwiň) ulanylyş çägi örän dar bolup, diňe sözlük düzmek işinde peýdalanylýar. Pikiri has nygtamak üçin şeýle netijäni getirýäris. Eger *–ma*, *–me*, *–mak*, *–mek* şekillerinde bolan sözler atlaryň grammatik kategoriýalaryny, (atlaryň düşüm, degişlilik) söz üýtgediji goşulmaları kabul eden bolsa, onda iş atlary diýlip hasaplanylmalýdyr, tersine şol kategoriýalarda üýtgemese, onda işligiň nämälim şekili (infinitiw) diýlip kabul edilmelidir.

Iş atlarynyň *–ma*, *–me* şekili

Iş adyny ýasaýjylaryň biri-de *–ma*, *–me* goşulmasydyr. Gelip çykyşy taýdan *–ma*, *–me* bilen *–mak*, *–mek* goşulmalarynyň özara baglanyşyklydygy görkezilse-de, bularyň haýsynyň ilkinjiligi dogruda biri-birinden tapawutlanýan iki hili garaýyş bar. Alymlaryň birnäçesi *–ma*, *–me* goşulmasyny *–mak*, *–mek*

goşulmasynyň gysgalan görnüşi hasap edýär . Birnäçe türkologlar bolsa, tersine, *-mak*, *-mek* goşulmasynyň *-ma*, *-me* goşulmasyndan emele gelendigini belleýär. Bularyň haýsysynyň ilkinjiligine garamazdan, *-ma*, *-me* we *-mak*, *-mek* goşulmalarynyň aslynyň özara biri-biri bilen baglanyşyklydygy bellidir.

Türkmen dilinde *-ma*, *-me* goşulmasy işlik şekilini ýasamakda giňden ulanylýar. Bu goşulma haýsy işlige goşulsa, onuň manysyna görä, işiň, hereketiň, gymyldynyň prosesini, şonuň netijesinde bolýan hadysanyň adyny aňladýar. Şu manyda gelende, *-ma*, *-me* düýp işlikleriň her birine goşulyp bilýär. Meselem : Daşarda bolsa şemalyň şuwuldysy güýçlenip, öýüň *ýanmasy* artýardy (A.Gowşudow). Ýöne Ogulaýyň ymykly *oturmasy*, ýetişibildigidinden ejesiniň ellerini *owkalaşdyrmasy*, ejemiňem gepleşmän göni oňa *seretmesi* meniň üçin aýylganç göründi (R.Gelenow).

Iş adynyň bu görnüşiniň ýoklugy *mazlyk/ - mezlik* goşulmasy bilen aňladylýar.Meselem: *ýaşamak- ýaşamazlyk, işlemek-işlemezlik* we ş.m.

-ma/-me şekiliniň üýtgeýşi

Iş adynyň *-ma/-me* görnüşli şekili atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Onuň üýtgeýşi ahyry çekimli sese gutaran atlaryň üýtgeýşi ýalydyr.

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany	Köplük sany
1. oka:mam, işle:mäm,	oka:mamyz, işle:mämiz
2. oka:maň, işle:mäň,	oka:maňyz, işle:mäňiz
3.oka:masy, işle:mesi,	oka:malary, işle:meleri

Düşümde üýtgeýşi

Baş düşüm	okama, işleme
Eýelik düşüm	okamaň/okamanyň (peýdasy), işlemäň/işlemäniň (ähmiýeti)
Ýöneliş düşüm	okama (zerurlyk), işlemä (höwes)
Ýeňiş düşüm	okamany (öwrenmek), işlemäni (başarmak)
Wagt-orun düşüm	okamada (peýda bar), işlemede (höwes bar)
Çykyş düşüm	okamadan (peýda), işlemeden (peýda)

Görnüşi ýaly, *-ma/-me* şekiliniň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde käbir aýratynlyklar bar. Degişlilik kategoriýasynyň 1-nji we 2-nji ýöňkemeleriniň birliginde-de, köplüğünde-de we eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerde goşulmasynyň *-ma* görnüşiniň çekimlisi uzyn aýdylýar, *-me* görnüşiniň-de inçe çekimli *-e* bolsa diňe uzyn aýdylýan *-ä* sesine geçýär. Şu uzynlyk *-ma/-me* goşulmasyna häsiýetli däl. Şuňa seredende, oňa goşulýan söz üýtgediji goşulmalaryň aslynda çekimli ses bilen başlanýan goşulma bolandygyny çak etmek mümkin. Şekil ýasaýjynyň çekimlisi bilen söz üýtgediji goşulmanyň çekimli sesleri birleşip, iki meňzeş çekimliniň ýanaşmagy bilen ýogyn çekimlilerde kanuny uzynlyk emele gelen bolsa, inçe çekimlilerde olaryň hiç birisine-de meňzemeýän we hemişe uzyn aýdylýan *-ä* sesine geçýär. Şu fonetik hadysa degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň birlik we köplük sanlaryna, şonuň ýaly-da wagt-orun, çykyş düşümlerine ýaýramaýar. Adatça ahyry çekimli sese gutaran sözlere eýelik düşümiň goşulmasynyň *-nyň/-niň* görnüşü goşulýan bolsa-da, *-ma/-me* şekiline onuň *-yň/-iň* görnüşiniň goşulyşyny-da görmek bolýar. Şeýlelikde, bu şekiliň eýelik düşümde iki hili görnüşü parallel ulanylýar. Ýöneliş düşümde bu şekiliň *-ma/-mä* (çekimlisi uzyn) görnüşü bilen bilelikde gepleşige häsiýetli *-mana/ -mäne* aýdylyşy-da duş gelýär. Meselem: Ol baýtalçasyny satyp, bir alaşa *almanyň* arzuwyndady (B.Kerbabaýew). Onuň ozal şunuň ýaly çynlakaý işe *gatyşmadan* agzy

bişipdi,ädi ýanyppy. (Şol ýerde). Bir eýýämden bäri tamdyrlardan tüsse *çykmary* galypdy(A.Gowşudow). Hat *okamany* köne mekdepde öwrenipdi.

Iş atlarynyň -mak/-mek şekili

Iş atlaryny ýasaýjy beýleki goşulmalar ýaly, *-mak/-mek* goşulmasy öňde belleýşimiz ýaly, iki hyzmaty ýerine ýetirip, işligiň nämälim şkilini (infinitiw), iş atlaryny emele getirýär. Bu şkil hemme asyl we ýasama işliklere: täsirini geçirýän ýa-da geçirmeýän işliklere, işlik derejelerine goşulyp bilýär, barlyk we ýokluk aňladýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde *-mak/-mek* iki görnüşdedir. Onuň *-mak* görnüşi düzüminde ýogyn çekimli, *-mek* inçe çekimli bolan işliklere goşulýar. Bu goşulma nähili işlige goşulsa, onuň manysyna görä, işiň, hereketiň, gymyldynyň prosesini, adyny aňladýar. Meselem: Işden gaýdyp gelen daýhanlar hemişe özleriniň *saplatmaga* goýan pilleriniň, *taplatmaga* goýan paltalarynyň, *dişetmäge* goýan oraklarynyň we başga şuna meňzeş işleriniň yzyndan günün şu wagty gelýärdi (A.Gowşudow).

-mak/-mek şkiliniň ýoklugy

Türkmen dilinde bu şkilniň ýoklugy onuň ýerine başga morfologik birligiň getirilmegi bilen aňladylýar, ýagny aslynda ortak işlikden bolan *-mazlyk/-mezlik* şu *-mak/-mek* şkiliniň ýoklugy hökmünde ulanylýar. Gurluşy taýdan *-mazlyk/-mezlik* işliklerde ýokluk ýasaýjy *-ma/-me*, ortak işlik ýasaýjy *-ar/-er* we isim ýasaýjy *-lyk/-lik* goşulmalaryndan emele gelipdir. Üç sany goşulmanyň birleşmegi netijesinde *-ar/-er* goşulmasynyň ahyrky *r* sesi *z* sesine geçip onuň düzüminde fonetik özgeriş ýüze çykypdyr. Aslynda ortak işlige goşulan *-lyk/-lik* ony atlaşdyrýar we şonuň netijesinde *-mazlyk/-mezlik -mak/-mek* şkiliniň ýoklugyny aňlatmaga ukyply bolýar. Ortak işlikleriniň-de, iş atlarynyň-da isimlik alamaty bolan funksional-grammatik şekillerdigini nazara alsaň we *-lyk/-lik* goşulmasynyň goşulmagy bilen ortak işliklerden iş atlarynyň

ýasalyşyny hasaba alsaň, onda *-mazlyk/-mezlik* goşulmasynyň iş atlarynyň ýoklugy üçin ulanylmagy kanuny hadysadyr. *-mazlyk/-mezlik* goşulmasy iş atlarynyň *-maklyk/-meklik* görnüşi bilen hatar düzýär, ýagny bularyň ikisiniň-de düzüminde isim ýasaýjy *-lyk/-lik* bar. Şeýlelikde, *-mak/-mek*, *-maklyk/-meklik* şekilleriniň ýoklugy *-mazlyk/-mezlik* bolup çykýar: *almak*, *almaklyk-almazlyk*, *gelmek*, *gelmeklik-gelmezlik* we ş.m.

-mak/-mek şekiliniň üýtgeýşi

Iş adynyň *-mak/-mek* görnüşli şekili atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Olaryň üýtgeýşi ahyry çekimsiz sese gutaran atlaryň üýtgeýşi ýalydyr. Ýöne grammatik manysy boýunça iş atlaryna goşulan söz üýtgediji goşulmalar atlara goşulandakysyndan tapawutlanýar. Onuň bu aýratynlygy *-yş/-iş* görnüşli iş atlarynyň üýtgeýşinde berilýändigini üçin bu ýerde *-mak/-mek* şekiliniň söz üýtgediji goşulmalaryny kabul edişini bermek bilen çäklenýäris.

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany	Köplük sany
1. okamagym, işlemegim,	okamagymyz, işlemegimiz,
2. okamagyň, işlemegiň,	okamagyňyz, işlemegiňiz,
3. okamagy, işlemegi,	okamaklary, işlemekleri

Düşümde üýtgeýşi

Görnüşine görä, söz üýtgediji goşulmalary kabul edende, *-mak/-mek* goşulmasynyň ahyky *k* sesi üçünji ýöňkemäniň köplük sanyndan beýleki ýöňkemelerde we eýelik, ýöneliş, ýeniş düşümlerde degişli açyk *g* sesine geçýär. Ýöneliş düşümde *-mek* goşulmasynyň *e* sesi *ä* sesine öwrülýär. Bular – *mak/-mek* şekiliniň söz üýtgedijileri kabul edişinde ýüze çykýan

aýratynlyklardyr. Düşüm goşulmalary *-mak/-mek* şekiline gös-göni-de, onuň degişlilik goşulmasyny kabul eden görnüşine-de goşulýar.

Baş düşüm	okamak, işlemek
Eýelik düşüm	okamagyň (peýdasy), işlemegiň (ähmiýeti)
Ýöneliş düşüm	okamaga (zerurlyk), işlemäge (höwes)
Ýeňiş düşüm	okamagy (öwrenmek), işlemegi (başarmak)
Wagt-orun düşüm	okamakda (peýda bar), işlemekde (höwes bar)
Çykyş düşüm	okamakdan (peýda), işlemekden (peýda)

Meselem: Ýagdaý bizden daýaw *dabyramagy*, aýgytly *hereket etmegi* talap edýär (G.Kulyýew).

Baş düşümde gelen *-mak/-mek* şekilindäki sözler gerek, mümkin, zerur modal sözleri we *bol-* işligi bilen ulanylanda, olaryň ikisi bilelikde bir hyzmaty ýerine ýetirip, eýesiz sözlemiň habary bolýar. Bu hili goşma habaryň komponentleri aslynda özara biri- biri bilen habarly gatnaşykda düzülen bolsa-da, häzirki wagtda bitewilikde bir hyzmatda gelýär. Meselem: Gurtgeldi agany iberip, derrew bu ýere *getirmek gerek* (B.Seýtäkow). Men dogruçyl bolanym üçin, siziň ýüzüňize *aýtmagym zerur* (B.Kerbabaýew). Ara şeytan düşende, dogan bilen doganyň *gyrlyşmagy mümkin* (G.Kulyýew).

Edil şu mysallarda bolşy ýaly, *-mak/-mek* şekili *bar*, *ýok* sözleri bilen gelende-de, olar şol sözleriň grammatik eýesi ýaly görünse-de, olaryň ikisi bilelikde bir hyzmatda gelip, habar bolýarlar. Meselem: Ömre *gutarmak bar*, işe *gutarmak ýok* (G. Kulyýew).

Iş atlarynyň -maklyk/-meklik şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde *-mak/-mek* bilen bir hatarda onuň *-maklyk/-meklik* çylşyrymly şekili-de giňden ulanylýar. Semantik taýdan *-maklyk/-meklik* şekilinde bir hili umumylaşdyryjy, jemleýji many öwüşginlik

bar. Sada *-mak/-mek* şekiline goşulan *-lyk/-lik* onuň isimlik tarapyny has güýçlendirýär. Ýöne bular manysy taýdan özara biri-biriniň ýerine gelip bilýär. Şuňa seredende, *-lyk/-lik* bir hili fakultatiw hyzmatda gelýän ýaly görünýär. Umuman, *-mak/-mek* bilen *-maklyk/-meklik* many hem grammatik taýdan düýpli tapawutlanmaýar. Edil sada şekil ýaly, *-maklyk/-meklik* hem işiň, hereketiň, gymyldynyň prosesini, adyny aňladýar, söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär, munuňam ýoklugy üçin *-mazlyk/-mezlik* ulanylýar. Şeýle-de bolsa, bularyň ikisi-de häzirki zaman türkmen dilinde işjeň ulanylýar. Meselem: Gülendam daga Röwşen jandan *göz-gulak bolmaklygy*, ony uzak ýere *göýbermezligi* tabşyrdy ("Görogly"). Eýsem-de bolsa, onuň üçin dünýäniň gyzyk-höwesi, durmuşyň manysy diňe öýlenmeklige, kim-de bolsa bir näzeniň bilen ykbalyny *çatmaklyga* bagly ýaly görünýärdi (G.Kulyýew).

Iş atlarynyň -yş/-iş şekili

Iş atlaryny ýasaýjy *-yş/-iş* gadymydyr we dürli fonetik şekilde türki dilleriň köpüsünde ulanylýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili *-yş/-iş/-uş/-üş/-ýyş/-ýiş/-ş* görnüşlerde ulanylýar. Şulardan *-yş* düzüminde ýogyn çekimlisi, *-iş* inçe çekimlisi bolan çekimsiz sese gutarýan sözlere, *-uş* düzüminde dodaklanýan ýogyn çekimlisi, *-üş* dodaklanýan inçe çekimlisi bolan çekimsiz sese gutarýan bir bogunly sözlere, *-ýyş* ýogyn çekimlili, *-ýiş* inçe çekimlili, ahyrlary çekimli sese tamamlanýan sözlere we *-ş* hem goşulýan işliginiň çekimlisiniň hiline garamazdan, ýogyn we inçe çekimlâ gutaran sözleriň ikisine-de goşulýar: *bar-yş*, *gel-iş*, *gon-uş*, *gör-üş*, *oka-ýyş*, *geple-ýiş*, *başla-ş*, *işle-ş* we ş.m.

Türkmen diliniň orfografik kadasyna laýyklykda iş atlarynyň *-yş/-iş* şekliniň ýazuw düzgüninde bolan üýtgeşikleri-de bellemek gerek. Ahyry *z*, *l*, *n*, *r*, *s*, *ş* seslerine tamamlanýan birinji bogny açyk we çekimlileri gysga aýdylýan iki bogunly düýp sözleriň yzyndan çekimli sese başlanýan goşulma goşulanda,

ikinci bogundaky dar çekimliler öz öňlerinden *z, d* seslerinden beýleki açyk çekimsizler gelende, düşürilip ýazylyrlar. Şoňa laýyklykda iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili *z, d* seslerinden başga açyk çekimsiz seslere gutaran bir bogunly sözlere goşulyp we onuň yzyndan hem çekimli sese başlanýan goşulma goşulanda, ýokarky orfografik kada esasynda *-ýyş/-ýiş* goşulmasynyň çekimli sesi düşürilip ýazylyr: *okaýyş-okayýşy, gepleýiş-gepleýşi*. Hemişe bolmasa-da, köp halatlarda *-ýyş/-ýiş* deregine *-yş/-iş/-ş* goşulyşy-da bar. Şeýle bolanda, düýp işligiň ahyrky we goşulmanyň düzümindäki çekimli sesler ýanaşyp gelip, olar degişli uzynlyk alýar. Meselem: Bütün aýallaryň *garaýşy* ýaly, Aýna-da öýleriniň gapdalyna çykyp syn edýärdi (B.Kerbabaýew). Güýçli ýel *başlaýşy* ýaly hem birden ýatdy (B.Seýtäkow). Onuň bu *garaýşy* obada bir üýtgeşiklik görjek bolýan ýalydy (A.Gowşudow).

Orfografik kada boýunça iş adynyň *-iş* goşulmasy *ýör-* işligine goşulyp, onuň yzyndan hem çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, ikinci bogundaky dar çekimli düşürilip ýazylmaly bolsa-da (*ýör-iş - ýöriş*), sözleýişde şol dar çekimliniň uzyn aýdylmagy (gysga aýdylanda hem) netijesinde ikinci bogundaky çekimliniň düşürilmän ýazylyşynyň-da bardygyny bellemek gerek. Bu ýagdaý *-iş* goşulmasy goşulyp ýasalan bu sözüň *ýörüş* hem *ýöriş* görnüşinde iki hili ulanylyşy bilen baglydyr. Diýmek, individual ulanylyşyna garap, ony *ýörüş-ýörüşi* hem *ýöriş-ýörişi* kimin ýazmak bolar.

Häzirki zaman türkmen dilinde *-yş/-iş* iş atlaryny ýasaýjy in işjeň goşulmadyr. İş atlarynyň *-yş/-iş* şekili işiň, hereketiň, gymyldynyň, ýagdaýynyň adyny aňladýar. Şonuň bilen birlikde, şol işiň, hereketiň, gymyldynyň ýüze çykyş ýagdaýyny, äheňini, bolşuny we başga-da şuna meňzeşleri bildirýär we ony atlandyrýar. Meselem: Gudaçylyk arasynda *gezişinden*, işiniň şowlulygyndan, käýerden masgara edilip *kowluşyndan* wäşilik bilen hekaýa sözledi (B.Kerbabaýew). Ýeke göz adam... onuň *ýasalyşyny* düşündirdi (A.Gowşudow). Batyryň şol ýerde oturyp, hanyň ýüzüne *seredişi*, onuň bolup *oturşyny* masgaralap gülesi gelýän ýalydy (N.Saryhanow).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekilindäki sözler hiç hili morfologik serişdesiz şol duruşlaryna isimleriň hataryna geçip gidende, işiň, hereketiň, gymyldynyň, ýagdaýynyň adyny däl-de, eýsem zadyň, düşünjäniň adyny aňladýar we leksik manyly söz bolýar. Meselem: Ýaz *ekişi* hem tohumlar tapmak hakynda sözleşýärdiler (A. Gowşudow). Güýçli *ýagyş* ýagyp, *ýagşyň* suwy böreň-böreň bolup akdy („Görogly“).

yş/-iş şekiliniň ýoklugy

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiliniň ýoklugynyň ýasalyşy beýleki işlik şekillerinde ýokluk aňladylyşy bilen meňzeşdir. Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiliniň ýoklugy şu goşulmanyň öňünden *-ma/-me*-niň getirilmegi bilen ýasalýar: *-ma+yş/-me+iş*. Şeýle bolanda, bu goşulmalaryň ýanaşyp gelen çekimli sesleriniň aralygyndan *y* sesi artdyrylýar we olar *-maýyş/-meýiş* görnüşinde ulanylýar. Şonuň bilen bir hatarda häzirki zaman türkmen dilinde ýokluk aňladýan *-ma/-me* bilen iş adynyň *-yş/-iş* goşulmasynyň ýanaşyp gelen çekimlileriniň özara biri-birine täsir etmegi netijesinde onuň *-myş/-miş* (orfoepik normasy : *-my:ş/-mi:ş*) we *-maş/-meş* şekilinde ulanylyşy-da bar. Ýöne bulardan soňky iki görnüşi edebi diliň normasy däldir. Meselem: ..Kakaň niräk gidenini bileňok gerek, bilmeýän bolsaň, ýene şol *bilmeýşiň* ýaly geziber (N.Saryhanow). Şonuň hiç bir kanuna *gelmişi*, hiç bir kowahata *sygmyşy* ikisiniň-de keýpini bozýardy (B.Kerbabaýew).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiliniň ýoklugynyň görüp geçilen üç görnüşiniň her biriniň özüne häsiýetli bolan many ýa-da stilistik aýratynlygy ýokdur. Türkmen dilinde *-maýyş/-meýiş*, *-my:ş/-mi:ş*, *-maş/-meş* goşulmalarynyň üçüsi-de ulanylýar, ýöne olaryň birinjisi esasy bolup, beýleki ikisi gepleşige häsiýetlidir.

-yş/-iş şekiliniň üýtgeýşi

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili edil atlar ýaly söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Ýöne iş atlaryna goşulýan söz üýtgediji goşulmalar many taýdan edil atlara goşulandakysy ýaly bolman, belli bir derejede, ondan tapawutlanýar.

1. Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili goşulan *-lar/-ler* işiň, hereketiň, gymyldynyň köp gezek gaýtalanýanlygyny ýa-da öwran-öwran bolýanlygyny we onuň düzüm böleklerden ybaratdygyny aňladýar. Meselem: Onuň at üstünde oturşy we başga *boluşlary* bu adamyň örän gazaply harby nyzamy görenligini tassyklaýardy (A.Gowşudow). Ýadyňyzda bolsa, Hünkaryň şol *çozuşlarynda* siziň hem ene-atalaryňyzdan, ilen-çalanlaryňyzdan öldürilip, ýitirim edileni az däl (‘‘Görogly’’).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiline goşulan *-lar/-ler* ondan aňlanylýan işiň, hereketiň, gymyldynyň köplük tarapyndan ýerine ýetirilýänligini aňladyp, iş, hereket, gymyldy bilen onuň subýektini ylalaşdyryjy hyzmatda gelýär. Meselem : Goýunlaryň häzirki daň atyp gelýän wagtky salkynda *ýörişleri* ýagşydy (B.Seýtäkow). Olar çaga wagtlyary oýnaýyşlaryny, jümjüme *gözleýişlerini*, ysmanak ýygмага gidişlerini ýatlaýardylar (T.Taganow).

1. Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili degişlilik goşulmalaryny kabul edýär:

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany	Köplük sany
1. okaýyşym, işleýişim,	okaýyşymyz, işleýişimiz
2. okaýyşyň, işleýişiniň,	okaýyşyňyz, işleýişiniňiz
3. okaýyşy, işleýişi,	okaýyşlary, işleýişleri

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiline goşulýan degişlilik goşulmalary ahyry çekimsiz sese gutaran atlaryň ýöňkemedede üýtgeýşi ýalydyr. Ýöne atlara goşulan degişlilik goşulmasy zadyň belli bir şahsa (maňa ýa-da bize, saňa ýa-da size, oňa ýa-da olara) degişlidigini ýa-da oňa kimiň eýeçilik edýändigini aňladýan

bolsa, degişlilik goşulmalary iş atlaryna goşulanda, işiň, hereketiň, gymyldynyň Belli bir şahs tarapyndan (men ýa-da biz, sen ýa-da siz, ol ýa-da olar) edilýänligini-de, aňladyp, özüniň häsiýeti boýunça logiki subýekti görkezýär ýa-da iş, hereketiň belli bir şahs tarapyndan ýerine ýetirilýändigini aňladýar. Netijede, iki sany aýry-aýry düşünje bir şekilde jemlenýär. Birinjiden, iş, hereket belli bir şahsa degişli bolsa, ikinjiden, şol iş, hereket hut belli bir şahs tarapyndan ýerine ýetirilýär. Meselem: *Ymyzganyşyň* şol bolsa, ýatyşyňa duşmakdan alla saklasyn (B.Kerbabaýew). Dostlar, indi gulak asyň, siz bu *gidişiňize* ýolda haýal etmäh.

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekilinde gelen sözleriň logiki subýektini aňladýan sözüň sözlem içinde bolmagy-da, bolmazlygy-da mümkin. Onuň sözlemiň düzüminde bolup –bolmazlygy sözlemde aňlanylýan düşüňjä, oý-pikire täsir edip durmaýar. Şonuň ýaly-da, şol subýekti bildirýän söz baş düşümde-de, eýelik düşümde-de bolup biler. Eger iş adynyň logiki subýektini bildirýän söz sözlemde anyk getirilmeyän bolsa, ony iş atlaryna goşulan degişlilik goşulmalarynyň kömegi bilen baş düşümde ýa-da eýelik düşümde gelen at çalyşmalary arkaly dikeltmek mümkin. Eger iş adynyň logiki subýektini bildirýän söz sözlemiň grammatik eýesi bolup gelse, onda ol diňe baş düşümde gelýär ýa-da ony baş düşümde gelen at çalyşmasy arkaly dikeldip bolar. Meselem: *Gelişleri* göýä gözsüz batyr ýalydy (B.Seýtäkow). Görogly şol *barşyna* ýeňňesi Gülendamy hem-de goş-golaň, paty-putylaryny goýan ýerine-Üçgümbez dagyna ýetdi (“Görogly”).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekilindäki sözler düşüm goşulmalaryny kabul edýärler .Olaryň düşümde üýtgeýşi ahyry çekimsiz sese gutaran atlaryň düşüm goşulmalaryny kabul edişine meňzeşdir.

Baş düşüm	okaýyş, işleýiş
Eýelik düşüm	okaýyşyň, işleýişň
Ýöneliş düşüm	okaýyşa, işleýişe

Ýeňiş düşüm	okaýyşy, işleýişi
Wagt-orun düşüm	okaýyşda, işleýişde
Çykyş düşüm	okaýyşdan, işleýişden

Edil atlarda bolşy ýaly, iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiline goşulan düşüm goşulmalary-da grammatik hyzmaty ýerine ýetirip, iş atlarynyň esasynda emele gelen sözi sözlemiň başga bir agzasyna baglanyşdyrýar. Meselem: Şol ýagdaý Mawynyň durmuşynda uly bir *özgeriş* boldy (B.Kerbabaýew) Men şu *gidişde*, Mäneden däl-de, belki Saragtdan çykaryn. (B.Kerbabaýew. Gaýgysyz Atabaý). Ol adamlaryň dargap *gidişlerinden* hemrazy boldy. (B.Seýtäkow). Gurbanmämmet Serdar täze *çozuşyň* pikirini edýärdi (Şol ýerde).

Iş atlarynyň *–asy/–esi* şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde *–asy/–esi* goşulmany kabul eden işlikler iş ady hasaplanylýar. Morfologik gurluşy taýdan *–asy/–esi* çylşyrymly goşulmadyr.

–asy/–esi baradaky garaýyşlara esaslansaň, dürli-dürli manyly aýry-aýry goşulmalaryň birleşmegi bilen emele gelipdir diýen netije çykýar. Aýry-aýry sözler ýaly, goşulmalar hem köp manyly bolup bilerler. Bu aýratynlyk türk dilleriň irki döwrüne häsiýetli bolşy ýaly, olaryň häzirki ýagdaýynda-da şeýledir. Şonuň üçin *–asy/–esi* goşulmasy goşulyp ýasalan şekil aýry-aýry türk dillerde iş ady, ortak işlik işligiň zerurlyk şekili diýlip seredilýär. Bu ýagdaý türk dillerde bu şekiliň many taýdan ugur boýunça differensirleşenligini görkezýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde *–asy/–esi* iş adyny ýasaýjy bolup gidipdir. Goşulan sözleriniň çekimlisiniň ýogyn we inçelik taýdan häsiýetine görä, *–asy/–esi* iki görnüşde ulanylyp, onuň *–asy* görnüşi düzüminde ýogyn çekimlisi bolan ahyry çekimsiz sese gutarýan işliklere goşulýar. Sözüň düzüminde inçe çekimlisi bolan çekimsiz seslere gutarýan işliklere bolsa, bu goşulmanyň *–esi*

görnüş i goşulýar. Eger *-asy/-esi* ahyry çekimli ses bilen gutarýan işliklere goşulsa, onda düýp işligiň ahyrky çekimlisi bilen goşulmanyň başky çekimlisi birleşip, olar uzyn aýdylýan sese geçýär: *oka-asy – okasy, işle-esi – işläsi* we ş.m. Bu uzynlyk inçe çekimlilerde olaryň hiç birine meňzemeýän we uzyn aýdylýan *ä* sesine öwrülýär.

Türkmen dilinde *-asy/-esi* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan iş atlary, köplenç, *gel-* işligi bilen ulanylyp, olar durnukly häsiýet alyp gidipdir. Şonuň üçin olaryň ikisi bilelikde bir bitewi grammatik many aňladýar. Şu düzümiň birinji bölegi bolan iş ady hemişe degişlilik kategoriýasynyň belli bir ýöňkemesinde gelyär we leksik manyny bildirýär, ikinji bölek bolan *gel-* bolsa grammatik hyzmaty ýerine ýetirýär we işliklere häsiýetli her bir şekilde gelip bilýär. Şonuň üçin *-asy/-esi gel-* düzüminiň birinji bölegi grammatik taýdan “mizemez” bolup, onuň ikinji bölegi her hili işlik şeklinde gelip bilýär.

Türkmen dilinde *-asy/-esi* goşulmasy *gel-* düzümi bilen bitewilikde arzuw, isleg aňladýar. Ýöne bu şekil subýektiň özüne bagly bolmadyk, ýöne onda özakymlaýyn dörän islegi, arzuwy aňladýar. Meselem: Siziň baý mülküňizi, bala-çagalaryňyzy *gorasyňyz gelyändigir*, meniň hem *şeydesim gelyär* (B.Seýtäkow). ...Magtymgulynyň häzir hem il gözünden uzakda, ýalňyzlykda pikirini *durlasy gelyär* (G.Kulyýew).

Taryhy taýdan seredende, häzirki bitewi many aňladýan *-asy/-esi gel-* durnukly düzümiň birinji iş adyndan bolan böleginiň *gel-* işliginiň eýesi bolanlygyny çak etmek mümkin. Şu ýerde *-asy/-esi* görnüşli iş adynyň degişlilik kategoriýasynyň belli bir ýöňkemesinde gelmegi-de şeýle çaklamany aýtmaga mümkinçilik berýär. A.P.Poseluýewskiý “göresim gelyär” görnüşindäki frazeologik düzümiň ilki dörän wagtynda tutuş sözlem bolup, onuň subýektiniň (göresim) we (gelyär) bolanlygyny aýdýar. Häzirki wagtda şeýle düzümiň tutuşlygyna habarlyk hyzmatynda gelyänligini belläpdir. Hut şu hili pikir başga türkologlaryň işlerinde-de aýdylýar. A. Annanurow *-asy/-esi gel-* durnukly söz düzümini eýeli sözlem hasaplaýar. Çünki, *göresim (göresin,*

göresi, göresimiz, göresiňiz, göresleri) gelyär, barasym (we ş.m.) gelyär sözlemlerinde *gelyär* habar bolup, *göresim, barasym* we ş.m. eýe hökmünde *gelyär*. Biziň pikirimizçe, *-asy/-esi gel-* durnukly söz düzümi subýekti belli eýesiz sözlemiň habary bolup bilýär. Onuň logiki subýekti *-asy/-esi* iş adyna goşulýan degişlilik goşulmasyndan belli bolýar. Şol subýekti aňladýan sözüň baş düşümde-de, eýelik düşümde-de gelmegi mümkin. Eger ol sözlemiň düzüminde ýok bolsa, onda ony *-asy/-esi* şekiline goşulan degişlilik goşulmasynyň kömegi bilen degişli at çalyşmalary arkaly dikeltmek bolar . Meselem: ...Dostlarymyzyň bizi *ataraslary gelmeýärdi* (“Zenany kalby”). Müdir näçe gyjyt berse, köplükde berýärdi, kimi *öwesi gelse* köplükde öwürärdi.

Häzirki zaman türkmen dilinde düzüminde *-asy/-esi* görnüşli iş ady bolan *oňa nä ýetesi, oňa ýetesi näme bar, oňa ýetesi zat barmy, oňa ýetesi zat ýok* kimin durnukly aňlatmalarda bolup, bularam hoş niýetli, ýagşy niýetli arzuw, isleg aňladýarlar. Bulardan *oňa ýetesi näme bar, oňa ýetesi zat barmy*, hemişe ritorik sorag bolup, jogap talap etmeýär, mazmun taýdan tassyklama, ykrar etme manyda bolýar. Meselem : ...Ilata ýagşylyk etse, *oňa ýetesi näme bar?* (B. Kerbabaýew). Galam tutup, oýnadyp bilseler, *oňa nä ýetesi*. (B. Seýtäkow). Akyl zähmetini çekýän bolsaňyz, *oňa ýetesi zat ýok* (G. Seýitmäadow).

Şu durnukly aňlatmalarda diňe arzuw, isleg bolup, onuň anyk nämeligini şol aňlatmanyň öňünden gelen şert eýerjeň sözlemden mälim bolýar. Şonuň üçin düzüminde, *-asy/-esi* iş ady bolan bu durnukly aňlatma, köplenç, şert eýerjeňli goşma sözlemde ulanylýar.

-asy/-esi şekliniň ýoklugy

Häzirki zaman türkmen dilinde *-asy/-esi* iş adynyň *gel-* kömekçi işlik bilen ulanylyşynyň ýokluk galypy iki hili ýol bilen ýasalýar.

Işliklerde ýokluk aňlatmak üçin ulanylýan *-ma/-me* goşulmasynyň *gel-* işligine goşulmagy bilen ýokluk aňladylyşy, umuman, işlik şekillerinde ýokluk

aňladylyşyndan hiç hili tapawutlanmaýar. Ýöne *-asy/-esi gel-* düzüminde *gel-* işliginiň her hili işlik şekilinde gelşi bilen baglylykda onuň ýoklugynyň başga görnüşde bolmagy-da mümkin. Mysal üçin, *-asy/-esi gel-*ortak işlik bolup gelende, onuň ýoklugy *-ma/-me, däl, ýok, we ýok* sözünüň enklitik görnüşi bolan *-ok/-ok* bilen-de aňladylyp bilner. Şuňa seredende, ýoklugyň şu hili ýol bilen ýasalyşyny iş adynyň ýoklugy hasaplamak-da şertlidir. Ýöne *-asy/-esi gel-* düzüminiň durnukly häsiýetini nazara alsaň, oňa iş adynyň ýokluk galypy diýmegem mümkin. Meselem : Hiç kişiň kakamyň göwnüne *degesi gelmeýär* (B.Seýtäkow). Ýel bolsaňam ukusyny bimaza *edesiň geljek däl* (R.Gelenow).

Nazaryýet taýdan *-asy/-esi gel-* düzüminde *-ma/-me* ýokluk goşulmasynyň *-asy/-esi* şekiliniň öňünden getirilmegi bilenem ýasalmagy mümkin. Mysal üçin, *Okasy gelen okasyn, okamasy gelse okamasyn. Işläsi gelse işlesin, işlemäsi gelse işlemesin* kimin köp sanly jümlelerde *-ma/-me* -niň gös-göni iş adyny ýasaýjy bilen gelşi-de bar. İş adynyň *-asy/-esi* şekili *gel-* kömekçi işliksiz gelende, onuň ýoklugy *-ma/-me* -niň iş adyny ýasaýjy *-asy/-esi* goşulmasynyň öňünden getirilmegi bilen emele gelyär.Şonuň täsiri netijesinde *-masy/-mäsi gel-* görnüşindäki ýokluk galypynyň bar ýaly bolup görünmegi mümkin. Hakykatda bolsa, şu soňky şekildäki ýokluk örän az duşýar, hatda ulanyлмаýar diýerlikdir.

Gel- kömekçi işliksiz ulanylýan *-asy/-esi* görnüşli iş atlarynyň ýoklugy *-ma/-me* goşulmasynyň we ýok sözünüň üsti bilen ýasalýar. Şeýle bolanda, *-ma/-me*-niň çekimli sesi bilen *-asy/-esi* goşulmasynyň başky çekimlisi birleşip, uzyn çekimli sese geçýär: *-ma-asy-masy/-me-esi-mesi* (orfoepik normasy *-ma:sy/-mä:si*). Ýöne şeýle ýokluk galyp gaýtalanma görnüşinde ulanylan sözlerde we diňe *bol-* işliginde duşýar we bu-da köplenç, iş, zat sözleri bilen ulanylyp, gös-göni aýdylmasy ýerlikli hasaplanylmadyk düşünjäni aýtmak gerek bolanda peýdalanylýar: *bolmasy zat, bolmasy iş*. Meselem : Onuň ýöne ýerden gelmändigine gözünü ýetirip, *bir bolmasy iş* bolaýmasyn diýip aladalandy

(B.Seýtäkow). Ol gürleýärdi, *bolmasy zatlary-da* aýdyşdyryp otyrды (N.Saryhanow). Bu taýda *görüþ-görmäsi* zat ýok (G.Kulyýew).

-asy/-esi şekiliniň üýtgeýşi

Iş atlarynyň *-asy/-esi* şekilindäki sözler belli bir sözi aýyklarap, atributiw hyzmatda gelende, söz üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeýär. Ýöne iş atlarynyň bu görnüşi atlaşanda, atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalaryň käbirini kabul edýär.

1. Iş atlarynyň *-asy/-esi* şekili *-lar/-ler* goşulmany kabul edip gelende, köplük goşulmasy sap stilistik mazmunda ulanylyp, işiň, hereketiň, gymyldynyň köplügini däl-de, eýsem subýektiň şol işi, hereketi ýerine ýetirmäge bolan içki duýgusyny aňladýar. Meselem : Muny okadygyňça *okaslaryň gelyär* (N.Saryhanow). Içimi it ýyrtýardy. *Turabereslerim geldi* (R.Gelenow). Şu mysallarda iş atlaryna goşulan *-lar/-ler* atlara goşulandakysy ýaly (mysal üçin, ağaçlar, göleler) köplük düşünjesini aňlatmaýar. Ýöne *-asy/-esi* görnüşli iş atlary degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň köplük sanynda gelende, *-lar/-ler* köplük aňladyp, işiň, hereketiň köplük tarapyndan ýerine ýetirilýänligini bildirýär. Meselem : Olaryň şol ýagdaýdan käte biraz *daş duraslary*, az-da bolsa dem-dynç *alaslary gelyärdi* (B.Kerbabaýew).

2. Iş atlarynyň *-asy/-esi* şekili degişlilik goşulmalaryny kabul edýär. Olaryň ýöňkemedä üýtgeýşi ahyry çekimsiz sese gutaran atlaryň (palas, meýlis) üýtgeýşine meňzeşdir.

Ýöňkemedä üýtgeýşi

Birlik sany	Köplük sany
1. -asym, -es-im,	-as-ymyz, -es-imiz
2. -as-yň, -es-iň,	-as-yňyz, -es-iňiz
3. -as-y, -es-i,	-as-(lary)y, -es-(ler)i

3. İş atlarynyň bu görnüşi hemişe degişlilik kategoriýasynyň belli bir ýöňkemesinde ulanylýar. Ylaýta-da, onuň üçünji ýöňkemäniň birliginde gelşi köpdür. Meselem : Hä, düşnükli, meniň obany *göresim gelipdir*. Belli zat. Adam bir zady *göresi gelse*, şeýle eder eken (B.Seýtäkow). Şeýle diýmek bilen onuň bir zady *gürrüň beresi gelyärdi* (N.Saryhanow).

4. İş atlarynyň *-asy/-esi* şekili düşüm goşulmalaryny kabul etmeýärler. Şonuň bilenem iş atlarynyň bu görnüşi onuň beýleki görnüşlerinden tapawutlanýarlar. İş atlarynyň bu görnüşine-de işliklere häsiýetli üýtgediji goşulmalaryň hiç biri goşulmaýar.

Türkmen dilinde *-yş/-iş,-mak/-mek,-ma/-me* goşulmalary esasan, işligiň funksional- grammatik şekilini ýasaýjy bolsa-da, şu goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalan leksik manyly sözler-de köp. Olar işlikden arasyny üzüp, başga söz toparlaryna geçip gidipdirler. Şonuň bilenem olar işliklik manysyny saklaýan iş atlaryndan düýpli tapawutlanýarlar.

Leksik manyda gelen *-yş/-iş,-mak/-mek,-ma/-me* şekilindäki isimlerde gymyldy, proses many ýok bolsa, şol şekilde gelen iş atlarynda şol hili işliklik many doly saklanýar. *-yş/-iş,-mak/-mek,-ma/-me* şekillerinde gelen *ýagyş, bulamak, gowurma* ýaly leksik manyly sözler bilen şol görnüşde gelen grammatik şekiller öz arasynda deňeşdirilende, aşakdaky ýaly aýratynlyklar ýüze çykýar.

1. *Ýagyş,bulamak,gowurma* kimin isimlerde düýp söz bilen goşulmanyň aralygynda işlik derejelerini ýasaýjy goşulmalary goşmak mümkin däl. Eger olara dereje ýasaýjy goşulmalar goşulsa, olar özleriniň isimlik häsiýetini ýitirip, grammatik many alýar. Munuň tersine, grammatik manyda gelen şol şekildäki *alyş, almak, alma* sözlerinde düýp söz bilen goşulmanyň aralygyndan işlik derejeleriniň, täsirini geçirýän we geçirmeýän işlik ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy mümkin: *alyş, aldyryş, almak, aldyrmak, alyşmak, alynmak, alma, alynma, aldyрма, aldyrylma* we ş.m.

2. *Ýagyş, bulamak, gowurma* ýaly atlarda düýp söz bilen goşulmanyň aralygynda işliklerde ýokluk aňlatmakda ulanylýan *-ma/-me* goşulmasyny getirmek bolýar. Eger şeýle bolaýanda-da, olar grammatik many aňladyp, işlik şekiline öwrülýär: *alyş-almayyş, almak-almazlyk, alma-almazlyk*.

3. *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* goşulmaly sözler grammatik manyda gelende, düýp işlige häsiýetli uýdurma ukybyny saklaýar: *kitap alyş, kitap almak, kitap alma*. Emma *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin atlarda şu hili alamat bolmaýar.

4. *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* grammatik şekil ýasap gelende, olar analitik düzüm bölegi bolup işiň, hereketiň, gymyldynyň dürli prosesini: başlangyjyny, dowamlylygyny, gutarmaga ýakynlaşýandygyny we ş.m aňladýar. Leksik manyda gelen *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin sözlerde şol hili mümkinçilik ýokdur.

5. *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* grammatik many aňladyp, işlik şeklini ýasap, olar belli bir derejede, baglanýan işligine görä zaman aňladýar: *onuň sylag alşyny (almagyna, almasyna) begendi* – öten zaman, *begenýär* – häzirki zaman, *begenjek* – geljek zaman. Ýöne leksik manyda gelen *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin sözlerde bu hili aýratynlyk ýokdur.

6. *Ýagyş, bulamak, gowurma* kimin isimleri sypatdan bolan aýyrgyçlar aýyklar bilýän bolsa, *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* goşulyp ýasalan işlik şeklini hallar ýa-da hal işlikden bolan aýyrgyçlar aýyklar bilýär.

Şeýlelikde, *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin leksik manyly sözler bilen şol görnüşde gelen grammatik şekiller meňzeş goşulma bilen ýasalan, ýöne aýry-aýry birliklerdir.

KEM İŞLİKLER

Türkmen dilinde goşulan sözlere habarlyk ýokundysyny, işlik nyşanyň berýän dil birliklerine kem işlikler diýilýär. Kem işlikler ol sözleriň işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemegine, belli bir zaman aňlatmagyna sebäp bolýar. Olara *-dy, -di; -dyr, -dir; -dur, -dür; -myş, -miş; -muş, -müş* goşulmalary we *eken* sözi degişli bolup, bular esasan atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, hallar, şeýle hem dürli işlik şekilleri bilen ulanylýarlar. Meselem: *talyp (Maral talypdy); işçi (Ol demir ýol işçisidi); eken (Gözeliň çagalary okuwda eken)*. *-dy, -di; -dyr, -dir; -dur, -dür* goşulmaly kem işlikler işlik goşulmalaryny, beýlekiler bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edýärler.

-dy, -di kem işlik goşulmasy

Bu goşulmanyň *-dy* görnüşi düzüminde ýogyn, *-di* görnüşi inçe çekimlisi bolan atlara, atlaşan sözlere we sanlara, çalyşmalara, hallara goşulýar.

-dy, -di kem işlik goşulmasy, bellenip geçilişi ýaly, isimlere, şeýle hem işlik şekillerine goşulýar. Ol *boldy* sözüniň manysynda ulanylýar. Meselem: *Jeren talypdy. Jeren talyp boldy.*

-dy, -di goşulmaly kem işlikler aşakdaky söz toparlaryna goşulýar:

1. Atlara: Ol rysgally-döwletli *adamdy*. Ol Meret aga bilen *goňşudy* (“Garagum”).

2. Sypatlara: -Seniň kakaň menden baş-üç ýaş *uludy* (“Garagum”).

3. Sanlara: Bu şol Nazaryň gadymkyja bile oýnan dostlaryndan *biridi* (“Gunça”). Şol gijäniň ertiri oktýabryň *ýigrimisidi* (N.Saryhanow).

4. Çalyşmalara: Onuň häzirki iş ýagdaýy *şeyledi* (“Der gelmese, dür gelmez”).

5. Hallara: Gijäniň ep-eslisi geçen hem bolsa, entek obada ayak çekilerden *irdi* (“Der gelmese, dür gelmez”). Olaryň hüý-häsiýeti bütünleý *başgaçady* (“Gunça”).

6. Modal sözlere: Ota münüp, görmedik ýerleriňi, ýurtlaryňy görüp, tomaşa edip, ýol sökmegiň aýratyn lezzeti *bardy* (“Edebiyat we sungat”). Onda bu bulaşyklygyň bolmazlygy *mümkindi* (“Gunça”).

-*dy*, -*di* kem işlik goşulmasy dürli işlik şekilleri bilen hem ulanylyp bilner. Şonuň bilen birlikde, işlik şekiliniň sözlemdäki ornuna baglylykda, ol dürli many öwüşginlerini aňladýar.

1. -*dy*, -*di* goşulmasy işligiň hökmanlyk şekili bilen ulanylyp, gymyldy-hereketiň sözleýjiniň gürrüňinden öň bolmalydygyny, ýöne haýsy-da bolsa bir sebäbe görä, şol gymyldy-hereketiň bolmandygyny görkezýär. Meselem: Emma oňa häzir gepleşmek kyndy, özüni ele *almalydy* (“Der gelmese, dür gelmez”).

2. -*dy*, -*di* goşulmasy işligiň şert aňladýan şekili bilen ulanylanda, gymyldy-hereketiň sözleýjiniň gürrüňinden öň bolup geçmelidigini, sözleýjiniň-de şol gymyldy-hereketiň bolmagyny isleýändigini we ş.m. aňladýar. Meselem: Ezizim, duşamok men seniň bilen/, Ah, tiz-tizden *görüşsedik* ýene biz (“Gunça”). Eger Rozy şeýle bolmadyk *bolsady*, onda ne gözəl bolardy (“Der gelmese, dür gelmez”).

3. Soňuna -*dy*, -*di* goşulmasy goşulan hal işligi sözleýji tarapyndan habar berilýän tamamlanan gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Ol duýgyly Watanyň mährini hem gadyr-gymmatyny syzan günlerim *döräpdi* (“Aşgabat” gazeti).

-*dyr*, -*dir*, -*dur*, -*dür* kem işlik goşulmasy

-*dyr* kem işlik goşulmasy düzüminde ýogyn, -*dir* goşulmasy düzüminde inçe çekimlileri bolan sözlere, bu işligiň -*dur*, -*dür* goşulmasy bolsa düzüminde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulýar. -*dyr*, -*dir*, -*dur*, -*dür* kem işlik goşulmasy atlar, atlaşan sözler we sypatlar, sanlar, çalyşmalar, hallar bilen utgaşyp, aňlanylyan düşünjäniň häzirki pursatdaky ýagdaýyny aňladýar, şeýle hem bu goşulmaly kem işlikler sözlemde habaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

–*dyr, -dir, -dur, -dür* goşulmaly işlikler ýöňkemedede üýtgeýärler. Meselem:

Birlik sanda:

- 1.Talypdyryn, işçidirin, zorduryn, kiçidirin.
- 2.Talyp(dyr)syň, işçi(dir)siň, zor(dur)syň, kiçi(dir)siň.
- 3.Talypdyr, işçidir, zordur, kiçidir.

Köplük sanda:

- 1.Talypdyrys, işçidiris, zordurys, kiçidiris.
- 2.Talyp(dyr)syňyz, işçi(dir)siňiz, zor(dur)syňyz, kiçi(dir)siňiz.
- 3.Talypdyrlar, işçidirler, zordurlar, kiçidirler.

Ikinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda kem işligiň –*dyr, -dir, -dur, -dür* goşulmalary, esasan, taşlanylýar. Kem işligiň –*dyr, -dir* goşulmasy dürli ýöňkemedede üýtgäp gelen sözlere goşulmaga ukyplydyr.

–*dyr, -dir, -dur, -dür* goşulmasy esasan aşakdaky ýaly isim söz toparlary bilen ulanylýar:

- 1.Atlar bilen: mugallymdyr, işçidir, ussadyr, halyçydyr, otdur, güldür
- 2.Sypatlar bilen: akylydyr, edeplidir, zordur, gökdür
- 3.Sanlar bilen: altydyr, ikidir, ondur, üçdür
- 4.Çalyşmalar bilen: haçandyr, hemmesidir, şodur
- 5.Hallar bilen: agşamdyr, çaltdyr, köýnekçedir, giçdir, soňdur, öňdür

–*dyr, -dir, -dur, -dür* goşulmaly kem işlikler käbir işlik şekilleri bilen hem ulanylyp, olara dürli many ýokundysyny berýär.

1.Işligiň hyýallanma şekili (-makçy, -mekçi) bilen ulanylanda, işlikler aňlanylýan gymyldy-hereketiň sözleýjiniň gürrüňinden amala aşmalydygyny görkezýär. Meselem: okamakçydyr, galmakçydyr, işlemekçidir, gitmekçidir.

2.–*dyr, -dir* goşulmasy hal işligiň yzyna (-yp, -ip) goşulýar we oňa habarlyk öwüşginini berýär. Hal işlik goşulmasy bilen birlikde subýektiw öten zamany aňladýar. Meselem: okapdyr, ýazypdyr, başlapdyr, işläpdir.

3.—*dyr, -dir* goşulmasy öten zaman ortak işliginiň (-an, -en) yzyna goşulýar we ikisi birlikde çaklama öten zamanyny aňladýar. Meselem: okandyr, ýazandyr, başlandyr, işländigir.

4.—*dyr, -dir* goşulmasy häzirki zaman ortak işliginiň (-ýan, -ýän) yzyna goşulýar we ikisi birlikde çaklama häzirki zamanyny aňladýar. Meselem: okaýandyr, ýazýandyr, başlaýandyr, işleýändigir.

5.—*dyr, -dir* goşulmasy işligiň hökmanlyk şekili (-maly, -meli) bilen ulanylanda, düýp işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň sözlenilip durlan pursatdan soň amala aşýandygyny aňladýar. Meselem: okamalydyr, ýazmalydyr, başlamalydyr, işlemelidir.

-myş, -miş, -muş, -müş kem işlik goşulmasy

-*myş, -miş, -muş, -müş* kem işlik goşulmasy isim söz toparlary we aýry-aýry işlik şekilleri bilen ulanylyp, mundaky düşünje başga bir şahsyň üsti bilen aňladylýar. Sözleýji bolup geçen wakany, hadysany öz gözi bilen görmän, ol hakda başga birinden eşidendigini gümansyratmak bilen beýan edýär.

-*myş, -miş* kem işlik goşulmasy isimlere we käbir işlik şekillerine goşulýar. Bu goşulmany kabul eden isimlerdir işlikler, esasan, meňzeş manyda ulanylýarlar. Türkmen dilinde -*myş, -miş* kem işlik goşulmasy aşakdaky ýaly many aýratynlyklary boýunça tapawutlanýarlar:

1. Sözleýjiniň beýan edýän pikiriniň manysy öz gözi bilen görmedik, başga biriniň üsti bilen eşidip, onuň dogrudygyna, takykdygyna ynamsyzlyk etmegi, şübhelenmegi, gümansyratmagy aňladýar. Şunlukda, -*myş, -miş* goşulmasyny kabul eden isimler we -*ýar, -ýär*+-*myş, -miş* (*okaýarmyş, işleýärmüş*); -*jak, -jek*+-*myş, -miş* (*okajakmyş, işlejekmiş*); -*ar, -er*+-*myş, -miş* (*okarmyş, işlärmüş*); -*an, -en*+-*myş, -miş* (*soranmyş, görenmiş*); -*yp, -ip*+-*myş, -miş* (*alypmyş, gelipmiş*) ýaly galyplarda gelýär.

2. -*myş, -miş* goşulmasyny kabul eden isimler we käbir işlik şekilleriniň manysy sözleýjiniň kimdir birinden ýa-da bir zatdan närazydygyny, oňa

göwniýetmezçilik, äsgermezçilik edýändigini aňladýar . Şunlukda, *-myş, -miş* goşulmasyny kabul eden käbir isimler (*Orazmyş, mugallymmyş, işçimiş, zormuş, gülmüş...*), modal sözler (*barmyş, ýokmuş...*) hem-de *-ýar, -ýär+ -myş, -miş* (*okaýarmyş, işleýärmüş*); *-jak, -jek+ -myş, -miş* (*okajakmyş, işlejekmiş*); *-maly, -meli+ -myş, -miş* (*okamalymyş, işlemelimiş*) ýaly galyplar ulanylýar.

-myş, -miş goşulmasy, esasan, aşakdaky işlik şekilleri bilen utgaşykly ulanylýar we dürli many öwüşginlerini aňladýar:

1. Hal işlikleri bilen: *okapmyş, başlapmyş, gelipmiş, görüpmiş.*
2. Ortak işlikleri bilen: *okanmyş, başlanmyş, gelenmiş, görenmiş.*
3. Hökmalyk şekil bilen: *okamalymyş, başlamalymyş, gelmelimiş, görmelimiş.*

Eken(i) kem işligi

Eken sözi kem işligiň *-dy, -di, -dyr, -dir, -myş, -miş* goşulmalaryndan özüniň aýratyn söz hökmünde ulanylýanlygy bilen tapawutlanýar. Ol esasan isimler, dürli işlik şekilleri we käbir kömekçi sözler bilen utgaşykly ulanylýar. *Eken* kem işligi öz utgaşýan sözi bilen bilelikde sözlemiň habarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde *eken* kem işligi isimler, işlikler we käbir kömekçi sözler bilen gelip bilýär. Ol haýsy söz topary bilen gelýändigine garamazdan, esasan, birmeňzeş manyny, ýagny beýan edilýän pikiri, mazmuny sözleýjiniň öňden bilmeýändigini, onuň sözleýjä diňe häzir indi belli bolýandygyny aňladýar. İşlikleriň zaman aňladyşyna täsir etmeýär, ýöne olara käbir modal manylary berýär. Başgaça aýdylanda, işliklerden aňlanylýan zaman manysy geň, haýran galmak ýaly modal manylar bilen utgaşdyrylýar. Meselem: Indi seredip otyrsam, seniň *özüň ekeniň*. Oba adamlaryna habar ýetirerden ara gaty *uzak eken* (“Nowça”).

Eken sözi hekaýalarda, ertekilerde we ş.m. köp duş gelýär. Onuň *bar* we *ýok* sözleri bilen ulanylyşy giň ýaýrandyr. Meselem: *Bir bar eken, bir ýok eken.*

Eken kem işligi degişliligi aňladýan *–im, –iň, –(i), –imiz(–ik), –iňiz, –ler* goşulmalaryny kabul edýär:

Birlik sany	Köplük sany
1. Okan, ýazan eken+im,	okan, ýazan eken+imiz
2. Okan, ýazan eken+iň,	okan, ýazan eken+iňiz
3. Okan, ýazan eken(i),	okan, ýazan eken+ler

Eken sözi, esasan, atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, hallar bilen utgaşykly ulanylýar:

1. Atlar bilen ulanylyşy : Oraz eken, mugallym eken, gullykçy eken, işçi eken ...
2. Sypatlar bilen ulanylyşy: owadan eken, gyzykly eken, akyllly eken, gaharjaň eken ...
3. Sanlar bilen ulanylyşy: iki müň eken, ýedinji eken ...
4. Çalyşmalar bilen ulanylyşy: şol eken, özi eken, biziňki eken ...
5. Hallar bilen ulanylyşy: başgaça eken, gaýrak eken, ir eken ...

Ýokardakylardan başga-da, *eken* kem işligi käbir beýleki işlik şekilleri bilen hem utgaşykly ulanylyp bilner. Meselem: *okaýar eken, işleýär eken, okajak eken, işlejek eken, okar eken, işlär eken, okamakçy eken, işlemekçi eken, okamaly eken, işlemeli eken ...*

–ka, –kä kem işlik goşulmasy

Häzirki zaman türkmen dilinde *–ka, –kä* kem işlik goşulmasynyň *–ka* warianty düzüminde ýogyn, *–kä* warianty bolsa inçe çekimlili söze goşulýar. *Eken* kem işliginden gysgalyp emele gelen *–ka, –kä* goşulmasy özüniň ulanylyşy we aňladýan manylary boýunça beýleki kem işlik goşulmalaryndan belli

derejede tapawutlanýar. Munuň gelip çykyşyny aşakdaky ýaly tertipde görkezmek bolar: *-er-/ir-* + *-kan/-ken/(-kin)* ortak işlik goşulmasy *>erkan/erken/(irkin) > ekan/eken/(ikin)>-kan/-ken/-kin>-ka/-kä*.

-ka,-kä kem işlik goşulmasy bilen gelen sözler san we ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýärler. *-lar/-ler* affiksi isimlerde, köplenç , *-ka,-kä* goşulmasynyň önünden (atlylarka, işçilerkä...), işliklerde bolsa (barýarkalar, gelýärkäler...) yzyndan goşulýar .

Kem işliklere häsiýetli bolan işlik ýöňkemelerinde üýtgemeklik *-ka,-kä* goşulmasyny kabul eden sözlere-de mahsusdyr. *-ka,-kä* kem işlik goşulmasyny kabul eden sözleriň ýöňkemedede üýtgeýşi öten zamanyndaky işlikleriň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edişi ýalydyr:

Birlik sany	Köplük sany
1. Okuwçykam, işçikäm, ýokkam,	okuwçykak, işçikäk, ýokkak
2. Okuwçykaň, işçikäň, ýokkan,	okuwçykaňyz, işçikäňiz, ýokkaňyz
3. Okuwçyka, işçikä, ýokka,	okuwçyklar işçikäler, ýokkalar

-ka,-kä kem işlik goşulmasyny kabul eden sözler aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar:

1. *-ka,-kä* kem işlik goşulmasyny kabul eden käbir isimler beýan edilýän pikirini, mazmunyň aslyny, öňki ýagdaýyny, bolşuny aňladýarlar. Bu many öňki *er-işliginiň* häzirki *bol-* işliginiň manysynda ulanylmagyndan gelip çykandyr diýip çaklamak bolar. Meselem: Nurjemal on baş, on alty ýaşlaryndaky *gyzka* şeýle bir waka boldy (B. Seýtäkow). Guzysy hem *körpejekä* ýetim galdy (“Hutdy Humar”).

2. *-ka,-kä* kem işlik goşulmasyny kabul eden käbir isimler beýan edilýän pikirini, mazmunyň öňki ýagdaýynyň, bolşunyň nahilidigine anyk göz ýetirilmän, onun gümansyradylýandygyny, çaklanylyandygyny anladýarlar. Bu

many kem işligiň –*ka*, –*kä* we –*my*, –*mi* sorag goşulmalaryny kabul eden sözlere goşulanda, has aýdyň ýüze çykýar. Şu sebäpli bu hili sözlemler sorag sözlemi bolup gelýärler we, köplenç, olaryň düzüminde sorag çalyşmalary ulanylýar.

Meselem: –Nähili *ýigitkä*, nähili *adamka*, ölmankak bir görüp bolmazmyka diýip arzuw edip ýördük (“Görogly”).

3. –*ka*, –*kä* gosulmasy häzirki zaman şekilindäki (–*ýar*, –*ýär*) işliklere we hal işliklere (–*man*, –*män*) goşulyp gelende, beýan edilýän pikiriň, mazmunyň ýüze çykýan wagtyny bildirýärler. Bu hili işlikler, köplenç, wagt eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýärler. Meselem: Ol puly *ölmänkam*, üçiňiziň araňyzda denje paýlajakdym weli, bolmady (Hutdy Humar). Hemra ozal Çynmaçyna *barýarka*, bir suwly guýyny belläp erdi (“İki dessan”).

4. –*ka*, –*kä* kem işlik gosulmasy öten we geljek zaman işlikleriniň, hyýallanma we hökmanlyk aňladýan işlik şekilleriniň yzyna goşulyp, sorag sözlemleriniň habaryny emele getirýär we sözleýjiniň beýan edilýän pikiri, mazmuny anyk, dogry bilmeýändigini üçin onun ynamsyzlyk edýändigini, ol hakynda çen edýändigini, çaklaýandygyny aňladýar. Bu işlikleriň aňladýan zaman, hyýallanma we hökmanlyk manylary üýtgemeyär, eýsem, olar ýokarky agzalan goşmaça many ýokundylaryna-da eýe bolýarlar. Meselem; Men-ä näme *etjekkä* diýip, ýüregim hem ýaryldy. Ol gelýänler kim *bolmalyka* (H. Derýaýew).

Şu hili ynamsyzlyk etmek, çaklamak manysy kem işligiň –*ka*, –*kä* we *my*, –*mi* sorag gosulmalaryny kabul eden işlikleriň we *bar*, *ýok* ýaly sözleriň yzyndan goşulanda, has-da güýçli duýulýar. Meselem: Pollyýew bilen işleşip *bilermikä?* (G. Kulyýew). Onuň demi bir barmyka? (“Edebiýat we sungat”)

–*ka*, –*kä* kem işlik gosulmaşyny kabul eden ýokarky ýaly işlik şekilleri we *bar*, *ýok* sözleri öz yzyndan degişli yönkemede gelen *öýtmek* hem-de *diýmek* işlikleriniň getirilmegi bilen sözleýjiniň beýan edilýän pikiri, mazmuny ynam bilen çaklaýandygyny, belli derejede oňa ynanýandygyny aňladýarlar. Meselem: Bu ýerde gaty görer ýaly zat *ýokmuka öýdýän*. Men *ölermikäm diýýärim* (“Hutdy Humar”).

Görnüş i ýaly, häzirki zaman türkmen dilinde kem işlik goşulmalary dürli isim söz toparlarynyň, birnäçe işlik şekilleriniň we käbir kömekçi sözleriň yzyna goşulyp, goşulan sözlerine dürli many ýokundylaryny bermek hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

ORTAK İŞLİKLER

Ortak işlikler atlaryň önünden gelip, predmetleriň, zatlaryň, düşünjeleriň gymyldy-hereket taýdan häsiýetini, bolşuny, ornuny we ş.m. bildirmäge hyzmat edýän sözlerdir. Ortak işlikler düýp işliklere ýörite ortak işlik ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalyp, her hili grammatik manylary aňlatmaga gatnaşýarlar we sözlemde dürli-dürli sintaktik hyzmatlary ýerine ýetirýärler. Ortak işlikler özleriniň morfologik alamatlary, grammatik manylary babatda, bir tarapdan, işliklere, beýleki bir tarapdan bolsa, sypatlara meňzeýär. Şoňa görä-de olar degişli edebiýatlarda işlikler bilen isimleriň arasynda duran sözler hökmünde häsiýetlendirilýär. Ortak işlikler dogrusyndaky bu hili garaýyş diňe bir türkmen diline däl, eýsem beýleki türki dillere hem degişlidir. Türkmen dilinde ortak işlikleriň hem işliklere, hem sypatlara meňzeş bolan häsiýetli aýratynlyklary hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar.

I. Ortak işlikleriň işliklere häsiýetli bolan aýratynlyklary:

1) Ortak işlikleriň düýp sözleri işlik bolup, olar gymyldy-hereket aňladýarlar.

Meselem: ýaz-ýan, gör-en, aýd-ýan, bil-ýän.

2) Ortak işlileriň düýp sözi täsirini geçirýän we geçirmeyän häsiýete eýedir we täsirini geçirýan görnüşini baglanyşýan sözünü özüne uýdurýar.

Meselem: ýazan, alýan, gören (nämäni?) – täsirini geçirýän işlikler; oturan, ylgayan, yatyan – täsirini geçirmeyän işlikler.

3) Ortak işliklere-de zaman düşünjesi mahsusdyr. *Meselem: okalan kitap – öten zaman; okalyan kitap – häziri zaman; okaljak kitap – geljek zaman.*

4) Ortak işliklere-de işliklerdäki dereje kategoriýasy mahsusdyr we olar hem dereje goşulmalaryny kabul edip bilýärler. *Meselem: bagy eken adam (düýp dereje), halyny dokaşan geli (şariklik dereje), kitaby ýazdyran adam (yükletme dereje), gidilen ýol (gaýdym dereje); geýnen çaga (özlük dereje).*

5) Ortak işlikler hem işlikler ýaly barlyk we ýokluk galyplaryna eýedirler. Meselem: *ýazylan ösümlik – güllemeyän ösümlik, boljak iş – bolmajak iş, geljek myhman – gelmejek myhan.*

II. Ortak işlikleriň sypatlara häsiýetli bolan aýratynlyklary:

1) Ortak işlikler hem sypatlar ýaly predmeti, zady häsiýetlendirýärler we
nähili?, haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar, ýöne sypatlardan tapawutlylykda olar predmeti zady olaryň ýerine ýetirýän gymyldy - hereketine baglylykda häsiýetlendirýärler. Meselem: *okan kitabym, ýazýan haty, aljak depderi.*

2) Ortak işlikler hem sypatlar ýaly ady aýyklar gelýärler we onuň bilen
ysnyşma ýoly arkaly baglanyşýarlar. Meselem: *işlän adam, görmedik ýeri, baryňan öýi, aýtjak sözi.*

3) Ortak işlikler hem sypatlar ýaly öz hyzmatynda ady aýyklar gelseler,
üýtgemeyärler. Meselem: *okan kitabym, okan kitabynyň, okan kitbynda.*

4) Ortak işlikler hem atlaşýarlar, ýagny aýyklar ady sözlemde galdyrylsa, özüni şol galdyrylýan adyň manysynda ulanylýarlar we şonuň grammatik şekilini hem kabul edýärler hem-de şeýle ýagdaýda üýtgeýärler. Meselem: *bir okana bar, bir-de – dokana. Onuň sesine ýatanlar oýnar öýtdüm („Edebiýat we sungat“). Institutdan bäsleşige gatnaşjaklaryň sanawy düzüldi.*

5) Ortak işlikler öz manysynda ady aýyklar gelseler, aýyrgyç hyzmatynda
bolýarlar. Meselem: *Ol oturan çagalary gözden geçirdi. İşlejek adamlar ekin meýdanyna geldiler. Her kim ýazýan zadyna jogapkär bolmaly bolýar. Dag üstünde akan siller. Bu jaya ýeňňem geldimi? („Görogly“). Göroglynyň geler mütreti golýady („Görogly“). Dogmadyk oguldan dogan ýat ýagşy. Nadan ogul atasyna seretmez (Magtymguly).*

Eger atlaşyp gelseler, onda olar sözlemiň beýleki agzalary hem bolup bilýärler. Meselem: *Giden getirer, oturan nyrh sorar (eýe). Berenden al, urandan gaç (çykyş doldurgyç). Onuň özi bir ergeneksiz eklenen, terbiýesiz saklanan (habar). Gorkana goşa görüner (doldurgyç).*

Şeýlelikde, ortak işlikler işlikleriň sypatlara meňzeş häsiýetlere hem eýe bolan görnüşleri hasap edilýärler. Ortak işlikleriň zaman aňlatmak aýratynlygynyň esasynda olar dürli toparlara bölünýärler.

I. ORTAK IŞLIGIŇ ÖTEN ZAMAN ŞEKILLERI

Ortak işligiň öten zamany *-an/-en* (ýoklugy çekimlisi uzyn aýdylýan *-man/-män*) we *-dyk/-dik/-duk/-dük* (ýoklugy *-madyk/-medik*) goşulmalarynyň üsti bilen aňladylýar. Mundan başga-da, ortak işligiň öten zamanynyň *-myş/-miş/-muş/-müş* goýulmaly şekili türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, halk döredijiliginiň dilinde ulanylypdyr. Munuň häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşy we aňladýan grammatik manylary örän çaklidir.

1. Ortak işligiň öten zamanynyň *-an/-en* şekili

Ortak işligiň öten zamanynyň bu şekili häzirki zaman türkmen dilinde işjeň ulanylýar. Ortak işligiň bu goşulmasy Orhon-Ýeniseý (VII-VIII asyr) ýazuw ýadygärliklerinde duş gelmeýär. Ortak işligiň bu şekili türki dilleriň X-XIII asyr ýazuw ýadygärliklerinde *-gan/-gen* (Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğünde *-gan/-gen* we *-an/-en*) görnüşinde ulanylypdyr. Türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde bu ortak işlik şekili *-an/-en*, *-gan/-gen* ýaly görnüşlerde örän işjeň ulanylypdyr.

Ortak işligiň bu şekili häzirki zaman türkmen edebi dilinde diňe *-an/-en* görnüşde ýazylýar. Ýöne bu goşulma dodak çekimlili sözlere goşulanda dodak singarmonizminiň kadasyna eýerip, sözleýişde *-on/-ön* görnüşinde hem aýdylýar: *oran -- oron, gören -- görön, guran -- guron, gülen -- gülön* we ş.m.

Şeýlelikde, bu şekil türkmen edebi sözleýişde dört görnüşde ulanylýar: *-an/-en/-on/-ön*.

Ortak işligiň *-an/-en* sekiliniň ulanylyşy we manylary

Ortak işligiň bu sekili häzirki zaman türkmen dilinde *-an/-en* görnüşde yazylyar we *-an/-en/-on/-ön* görnüşinde aýdylyar. Bu goşulmalar soňy çekimli seslere gutarýan düyp işliklere goşulanda, ýa iki ýogyn çekimli ses birleşip, uzyn fonema emele gelýär, ýa-da iki inçe çekimli sesiň birleşmeğinden olardan hil taýdan tapawutlanyan uzyn çekimli, ýagny *ä* çekimlisi emele gelýär: *oka-an* – *oka:n*, *doka-an* – *doka:n*, *akla-an* – *akla:n*, *barla-an* – *barla:n*, *işle-en* – *islä:n*, *gozle-en* – *gözlä:n*, *dişe-en* – *dişä:n*, *sözle-en* – *sozlä:n*, *başla-an* – *başla:n* we ş.m.

Işliklerde, şol sanda ortak işliklerde-de ýokluk anlatmak üçin düyp işligiň soňuna kada hökmünde *-ma/-me* yokluk goşulmasy goşulýar. Ortak işligiň *-an/-en* sekiliniň ýoklugy häzirki zaman türkmen dilinde çekimlileri uzyn aýdylyan *-ma:n/-ma:n* goşulmasy bilen ýasalýar, emma munuň barlyk we ýokluk galypalarynyň ulanylyş gerimi deň derejede däl: ýokluk galypy aýyrgyç hyzmatynda gelip bilmeýär, şeýle hem atlaşanda, degişlilik goşulmasy ulanylmaýar. Şu hili ýagdaylarda häzir *-an/-en* sekiliniň ýoklugy hökmünde ortak işligiň *-dyk/-dik* sekiliniň ýoklugy ulanylýar. Meselem: *alan adam* – *almadyk adam*, *işlän işçi* – *işlemedik işçi*, *okan talyp* – *okamadyk talyp*, *bilen okuwçy* – *bilmedik okuwçy* we ş.m.

a) Ortak işligiň *-an/-en* sekiliniň zaman aňladyşy

Ortak işlikleriň, şol sanda onuň *-an/-en* sekiliniň hem, esasy grammatik aýratynlyklaryndan biri özüniň aýyklaýan sözünden aňlanylyan şahsyň, düşüňjäniň, ýa-da zadyň gymyldy-herket, ýagdaý aýratynlygyny belli bir zaman taýdan hasiýetlendirmekden ybaratdyr.

Bu şekiliň zaman aňladyşyny, esasan, şu aşakdakylar yaly toparlara bölmek bolar:

1. Kontekste bagly bolmazdan, köplenç, öten zamany aňladýar.

Meselem: Annagula köpçüligiý yene bir *dakan* ady züwwetdindi (*A.Durdyýew*).

Ayna. Ol yöne bir gyz bulman, bagyň *açylan* güli (*B.Kerbabaýew*). Ol baş müçäni eňninden *atan* adamdy (*G.Kulyýew*).

2.Häzirki zaman manysynda seýrek ulanylýar. Meselem: Alynman, onuň *gurtlap galan* ýyllaram bolýa... (*B.Kerbabaýew*). Hormaty diňe halk bähbidine *herekt eden*, halka özüni *söýdüren* adam gazanýar (“*Edebiyat we sungat*”).

Hazirki zaman manysynda bu ortak işlik sekili, köplenç, folklorda

duşýar. Meselem: Dag üstünden *akan* siller, / Bu jaýa ýeňňem geldimi? (“Görogly”). Gökde *uçan* top jygaly durnalar,/ Arzurym dagynda gary gördüňmi? (Şol ýerde). Köse ýol boýy *ysytma tutan* kişi bolup barýar, yzyndan habary ýok (Şol ýerde).

-an/-en goşulmasy *durmak, oturmak, ýatmak, ýörmek* işliklerine goşulanda, öten zaman manysyuda azrak duşýan hem bolsa, ýekelikde ýa-da goşma, analitik işliğin ikinji komponenti bolup, köplenç, hazirki zaman manysynda ulanylyar. M e s e l e m : *Gaşynyp duran* alaşa gözünüň gyýtagyny aýlap, sygra bakan düýrmegi bilen okduryldy (*B.Kerbabaýew*). Ol *oturan* adamlaryň hemmesine gahar edip... tasanjyrap galasy geldi (Şol ýerde). Hany, ýörüň, şu *ýatan* ýaralylaryň ýa-da maslyklaryň içinde bolaýmasyn (“Görogly”). - Ine, şol maňa paç *bermän ýören* eşek ogrusy, bir bölek garakçynyň soltany şu Jygalybegdir (Şol ýerde).

3. -an/-en sekili, köplenç, nakyllarda, atalar sözünde we şuňa meňzeşlerde anyk bir zamany aňlatmaýar, ýagny onuň zaman manysy umumylaşýar. Goşulan düýp işliginden aňlanylýan gymyldy-hereket, ýagdaý, köplenç, öten zamana-da, hazirki zamana-da degişli ýaly bolup göz önüne getirilýär. M e s e l e m : Gurt *gören* ilin agzy bir bolar (Nakyl).

Maslalhatly *biçilen* don gysga bolmaz (Şol ýerde). Sürüden *áýrylan* goýny gurt alar (Şol ýerde). *Uzumsyran* gyždan, *ýazymsyran* gyždan gork (Şol ýerde).

4. *-an/-en* sekili oran seýrek bolsa-da, esasan, stil bilen baglanyşykly geljek zaman manysynda hem duşýar. Meselem: - *Aý, ýygan* tapylar-la, Toýly aga, iň bolmanda, maşyn ýygar (G.Gurbansähedow).

b) Ortak işliğin *-an/-en* şekiliniň atlaşmagy

Ortak işliğin aýyklar gelýän sözi hemme wagt sözlerde ulanylyp durmaýar. Kontekst boýunça ol sözüň aňladýan predmeti, düşünjesi belli bolsa ýa-da *adam, zat* diýen ýaly umumy düşüňjani aňladýan sözlerden bolsa, ol sözler düşürilip, olaryň ýerine ýetirýän hyzmatyny, manysyny umumy görnüşde bolsa-da, ortak işlikler ýerine ýetirýärler. Emma ortak işlikler özlerine häsiýetli bolan zaman aňlatmak, asyl we ýasama işliklerden ýasalmak, dürli işlik aspctlerine goşulyp bilmek, belli bir düşümde gelen, sözsoňy kömekçiler bilen ulanylan sözleri uýdurmak kimin aýratynlyklaryny doly saklaýarlar, ýöne atlara häsiýetli bolan käbir grammatik aýratynlyklara hem eýe bolýarlar we söz üýtgediji, käbir söz we şekil ýasaýjy goşulmalary kabul edip bilýärler. Diýmek, ortak işlikler. işliklik aýratynlygyny ýitirmeýärler we doly manysynda ada hem öwrülmeýärler, diňe belli derejede atlaşýarlar, yagny substantiwleşýärler.

Ortak işliğin *-an/-en* sekili atlaşyp, esasan, şu aşakdakylar ýaly ulanylýar:

1. Tekstde, gepleşikde ortak işliğin aýyklar gelen şahs ýa-da zat aňladýan sözüniň düşürilip ulanylyşy duş gelýär. Şeýle ýagdaýlarda ortak işlik başga hiç hili goşulma kabul etmän, şol durşuna aýyklar gelmeli sözüniň ýerine ulanylyp atlaşýar. Meselem: Aýnany gabanjaňlyk atyna *atlandyran, gazabyňy getiren, ynjydan, Artykdan öýkeleden*, elbetde, şol ýagdaýdyr!.. (B.Kerbabaýew). *Milleti talan, yurdy çapan* kop tapylar (G.Kuliýew). “*Arkalaşan ýow gaýtarar*” diýipdirler (Şol ýerde). *Şonda-da onuň janyňa tetärik bolan men boldum* (H.Deryýew).

2.Barlyk galypy atlaşyp, yzyna köplük san goşulmasyny kabul edip bilýär. Meselem: *Oturanlar* wakyrdaşyp gülüşdiler (G.Kulyyew). Onuň sesine *ýatanlar* oyanar öýtdüm (“Edebiýat we sungat”)

Ýokarda ýatlanylýp geçilişi ýaly, munuň ýokluk galypy (-*man/-män*)) şu hili hyzmatda häzirki zaman türkmen dilinde duşmaýar, onuň ýerine ortak işliğin öten zamanynyň -*dyk/-dik* sekiliniň ýokluk galypy ulanylýar: *işlänler–işlemedikler, okanlar–okamadyklar, gidenler–gitmedikler* we ş.m.

3. Ortak işliğin bu şekiliniň barlyk we ýokluk galypalary degişlilik goşulmalaryny kabul edýär: *alanym, almanym, geleniň, gelmäniň, ýazanyň, ýazmanyň,, saýlanymyz, saýlamanymyz, işlünimiz, işlemänimiz* we başgalar.

Ortak işliğin barlyk galypy köplük san we degişlilik goşulmalaryny kabul edip hem ulanylýar: *menin alanlarym, seniň alanlaryň, onuň alanlary, biziň aýdanlarymyz, siziň aýdanlaryňyz, olaryň aýdanlary ...* Üçünji yönkemäniň köplük sanynda öňden hem san goşulmasy ulanylýandygyna görü (*olaryň alanlary*), ol ikinji gezek goşulmaýar we şeýlelikde, birlik hem-de köplük san şekil taýdan meňzeş bolýar: *onuň alanlary – olaryň alanlary*. San we degişlilik goşulmalary bilelikde goşulanda, ýokluk galypy hökmünde -*madyk/-medik* goşulmasy ulanylýar: *alanlarym – almadyklarym, gelenlerimiz – gelmediklerimiz* we ş.m. Meselem: “*Aý, nätse şeýtsin, yzymda ýylgyryp oturanym ýok-la*” (G.Kulyýewer). *Aý, şonuň gelmäni kemem däl (Şol ýerde). Biziň öňňil gyssananymyz. ýadyňda barmy? (B.Kerbabaýew).*

4.Düşüm goşulmasy dogrudan-dogry ortak işliğe, köplük san ýa-da degişlilik, şeýle hem köplük san we degişlilik goşulmalarynyň ikisini-de kabul eden ortak işliğe goşulýar. Soňky ýagdayda ortak işliğe ilki köplük san, soňra degişlilik, iň ahyrynda hem düşüm goşulmasy goşulýar: *alanlarymdan, görenlerimden* we ş.m. Emma munuň ýokluk

galypy diňe degişlilik goşulmaly gelip, düşüm goşulmasyny kabul edyär: *almanymdan, görmanimden* we ş.m.

Bu ortak işlik sekiline düşüm goşulmasy goşulanda (esasan hem, köplük san, degişlilik goşulmalary goşulan ýagdaýynda), käbir fonetik özgerişler ýüze çykýar. Şeýle hem käbir düşümlerde ortak işligiň aňladýan grammatik manysy, hyzmaty köp taraply bolýar. Şoňa görä-de munuň düşümleriň her birinde ulanylyş aýratynlyklaryny, aňladýan grammatik manylaryny gysgaça beyan etmek zerurdyr:

1) Baş düşümde ulanylyşy, ýagny hiç hili goşulmasyz, köplük san goşulmaly, degişlilik goşulmaly ulanylyşy ýokarda 1-3-nji bentlerde berildi. Käbir mysallar: –Wiý, bu gyzyň aýdyanyny? *Garran* garrawersin! (B.Kerbabaýew). ...seni *tanan* bor, *tanamadyk* bor, biri öldüräýmesin (“Görogly”). Bezirgeniň *gideni* görünmez, *geleni* görner (“Nakyllar we atalar sözi”).

2) Eýlik düşümde ulanylanda, degişlilik söz düzüminiň birinji komponenti bolup gelýär we predmetlik degişliliği (*ýazanyň ady, okanymyň sahypalary*) ýa-da gymyldy-hereket, ýagdaý degişliliği (*getirenimiň sebäbi, gelmäniň sebäbi, ýatanymyň ýalňyşdygy, okamanymyň nädogrudygy*) aňladylyar. Predmetlik degişliliği aňladylanda, ýokluk galypy hökmünde *-madyk/-medik* ulanylyar (*yazmadygyň ady, okamadygymyň sahypalary*), emma gymyldy-hereket, boluş, ýagday degişliliği aňladylanda-da, *-man/-män* goşulmasynyň ýerine *-madyk/-medik* goşulmasynyň ulanylyşy-da duşýar: *gelmäniň sebäbi – gelmedigimiň sebäbi*. Düzgün boýunça ikinji ýöňkemäniň birlik sanynda we eýelik düşümde gelen söz *alanyň, göreniň, geleniň, oturmanyň* ýaly gornüşde ulanylmaly bolsa-da, degişlilik goşulmasynyň düşürilip ulanylyşy köp duşýar: *seniň alanyň biri, seniň göreniň reňki, seniň geleniň sebäbi, seniň oturmanyň ýalňyşdygy* we ş.m. Meselem: Nirä gideniň seniň çagalaryň bilýär ahyryn. Yöne näme üçin wagtynda öýe *gelmäniň* sebäbini weli bilenoklar (H.Derýaýew). Polkownigiň aýaly... haly

getireniň elini gysdy (B.Kerbabaýew). Ol ozal hem toýunyň şowsuz *geçeniniň*, bütin märekäniň ýarysyny *öykeledeniniň* oýlap aňyrsyna çykyp bilmändi (Şol ýerde). ...şu *oturanlaryňzyň* barymyz bilyäris (G.Kulyýew).

3) Yöneliş düşümde ulanylanda, özüniň aýyklaýan sözünden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, bolşuň, ýagdaýyň gönükdirilen obýektini, başlangyç pursadyny, sebäbini aňladýar. Meselem: ...stoluň başynda *oturanlara* salam berdi (B.Kerbabaýew). - Aýu, gyzlar, meniň *düýş görenime* şu gün kyrk gün boldy (“Görogly”). Ol ussady Magtymguludan *jyda düşenine* jigeri-jany bilen ýanyardy (G.Kulyýew). *Geleniňize* minnetdar, sag boluň (B.Seýtäkow). Kemsinip öz *gitmänine*/ Çarýar garap galdy çaňa (Ç.Aşyrow).

4) Ýeňiş düşümde ulanylanda, esasan, predmeti ýa-da gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýan göni obýekti gorkezýär. Meselem: *Urany* urjak, *çapany* çapjak (G.Kulyýew). Mürze *aydylanlary* atma-at ýazyp gutarandan soň, orta saçak gelip düşdi (Şol ýerde). Hudaýberdi aga öz gürrüni bilen *oturanlary* agyr hala saldy (H.Derýaýew).

5) Wagt-orun düşümde ulanylanda, köplenç, degişlilik goşulmaly gelmeğini talap edýär, belli bir predmeti ýa-da predmetleşen düşünjäni aňlatsa, ony aýyklar gelýän atlar ýa-da at çalyşmalary eýelik düşümde gelýärler (*meniň münen maşynymda* > *meniň münenimde*, *meniň işlän işimde* > *meniň işlänimde*, *Orazyň alan kitabynda* > *Orazyň alanynda*), eger-de wagt, şert ýaly manylary aňlatsa, eýelik düşümiň goşulmasy ulanylmaýar (*men gelen wagtymda* > *men gelenimde*, *sen gelen mahalyňda* > *sen geleninde*, *Oraz gelen wagtynda* > *Oraz geleninde*, *gün doňan wagtynda* > *gün doganynda*). Şeýle hem predmetleşen düşünjäni aňladyp gelşi örän seýrek duşýar we şol ýagdaýda düýp işlige goşulan goşulmalar gysgaldylan ulanylýar (*münenimde*, *işlünimde*, *alanymda*), wagt, şert ýaly manylary (esasan hem wagt) aňladyp gelşi köp duşýar we düýp işlige goşulan goşulmalar gysgaldylyp hem ulanylýar (*baranymda-baramda*, *gelenimde-gelemde*, *gelmänimde-gelmämde*, *geleniňizde-gelenizde*, *gelmäniňizde-gelmäňizde*, *geleninde-gelende*, *gelmäninde-gelmände*).

Mysallardan görnüşine göre, gysgaldylan görnüşde ortak işlik goşulmasynyn *n* sesi we degişlilik goşulmasynyň başky *y*, *i* sesleri düşüp galýar. Meselem: Ýagşyny *göreniňde* pikir et, ýamany *göreniňde* şükür et (Türkmen nakyllary). - Aýdogdy galtaman bilen atyşmaga *gidemizde*, men oňa myhman bolupdym (B.Kerbabaýew). Nebsine haý diýýän adamlar millete *serenjamlyk edende*, dünýä beýle tozmazdy (G.Kulyýew).

6) Çykyş düşümde ulanylanda, köplenç, degişlilik goşulmaly gelýän hem bolsa, degişlilik goşulmasyz ulanylyşy wagt-orun düşümde ulanylyşyna garanda köpräk duşýar. Çykyş düşümde munuň ýokluk galypynyň ulanylyşy örän çäkli bolup, *soň* sözsoňusy bilen gelip, sebäp aňlatmaga gatnaşýar: *görmänimden soň* > *görmämsoň*, *barmanyndan soň* > *barmansoň* we ş.m. Ortak işligiň bu şekili çykyş düşümde ulanylanda hem, wagt-orun düşümdäki ýaly fonetik özgerişler ýüze çykyp bilýär. Şeýle hem degişlilik goşulmaly ulanylanda, öň ýanyndan gelýän atlaryň ýa-da at çalyşmalarynyň eýelik düşümde ýa-da düşüm goşulmasyz gelmegi hem (*meniň alanyndan sen hem al* > *meň alandan sen hem al*) wagt-orun düşümdäki ýalydyr (5-nji bende serediň).

Çykyş düşümde özüniň aýyklaýan sözünden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň, maglumatyň çykan ýerini, başlangyç nokadyny, kimden, nämeden alýandygyny, eşidilendigini, ýüze çykan pursatyny (wagtyny), ortak işlikden aňlanylan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň onuň aýyklaýan sözünden aňlanylýan gymyldy-hereketden, ýagdaydan pes, ýaramaz hasaplanylýandygyny we ş.m. aňladýar. Meselem: *Sözläp başlanyndan*, aşaklykdan gözüne seredip başlardy (H.Derýaýew). Arçyn Çarýary *görenden*,/Tisgindi, mekir ýylgyrdy (Ç.Aşyrow). Halnazar *oturanlardan* sorady (B.Kerbabaýew).

5. Şu ortak işligiň barlyk galypynda gelen söz yzyna hiç hili goşulma kabul etmän, başga bir işlik sekilinde gelen *bolmak* sözi bilen bilelikde ulanylyp, dürli-dürli modal many ýokundylaryny (göwnüýetmezçilik etmek, çak etmek, howsala düşmek we ş.m.) aňladýan perifrastik şekilleri

emele getirýär. Bu hili perifrastik şekiller ikiden köp sözden hem bolup bilýärler. Meselem: Ýanar Ýaýlyny başardygyndan myhmanlara *düşündiren boldy* (A.Atajanow). “Birden ol aźdarha *gelen bolaymasyn*” diýen howsala aralaşdy (Şol ýerde). Olar *ataly-ogul bolan bolýardylar* (G.Kulyýew). – Aý, eýesi *gelip bolan bolsa gerek* (“Görogly”). Şol iki arada *ymyzganan balara çemelim-dä*, öz horuma tisinip turdum (“Edebiyat we sungat”).

ç) Ortak işligiň *-an/-en* şekiliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň bu şekili üýtgediji goşulmalary kabul etmekden başgada käbir söz ya-da şekil ýasaýjy goşulmalary kabul edýär: *-lyk/-lik/-dyk/-dik*, *-ly/-li*, *-ça/-çe*, *-syra/-sire*. Bulardan *-an/-en* şekiline goşulyp has işjeň ulanylýanlary *-lyk/-lik/-dyk/-dik*, *-ça/-çe*, olara görä azrak ulanylýan *-syra/-sire*, has az ulanylýany hem *-ly/-li* goşulmalarydyr.

1. *-lyk/-lik/-dyk/-dik* goşulmasy bu şekiliň barlyk we ýokluk galyplaryna goşulyp, degişlilik goşulmaly ulanylýar we köplenç, degişlilik söz düzüminiň ikinji komponenti bolup gelýär, sözlemde aňladylýan many bilen baglylykda hemme düşümlerde gelip bilýär, käbir sözsoňy kömekçiler bilen bilelikde ulanylýar. Munuň *-lyk/-lik* we *-dyk/-dik* görnüşiniň haýsy biri goşulyp ulanylsada, şol bir many aňladylýar we olaryň ikisi hem edebi diliň normasy hasaplanylýar. *-lyk/-lik/-dyk/-dik* goşulmasy ortak işliklere goşulyp, meniň alanlygym//alandygym, seniň almanlygyň//almandygyň ýaly ulanylanda, söz ýasayjy goşulma bolman, şekil yasayjy goşulma hökmünde çykyş edýär, yagny iş adyny ýasayar. Meselem: Onuň azaşyp *barmanlygy* belli zat (G.Kulyýew). Olaryň aňkaryşyp *durandyklaryndan* ahunyň habary hem ýok! (Şol yerde). Şahyr ýigit ezizini elden *giderenligine* ot bolup ýanypdy (Şol yerde). ... ondan "sopymyz" sözünü *eşitmänligi* üçin, hakykatdan hem, ruhdan düşüpdü (H.Derýaýew).

2. *-ça/-çe* goşulmasy bu şekiliň barlyk galypyna goşulýar we esasan, deňeşdirme aňladýar. Ortak işlik predmeti ya-da predmetleşen düşüňjani

aňlatsa, degişlilik affiksli ulanylýar (alanymça bar, alanyňça yok, alanyça bolar, alanymyzça görýär, alanyňyzça görýäris, alanlaryça ýok, öňki getireniçe ýok), gymyldy-hereketi we onuň netijesini aňlatsa, degişlilik goşulmasyny kabul etmeýär (alança göräý, alança bolar, kömekleşençe hasap etjek). Meselem: Başy dik gezip yören bolsa-da, hat *gelençe* görjek (B.Hudaýnazarow). - Adam öldürmegi, adam tutmagy bu yerde syçan *öldürençe-de* görenoklar (A.Atajanow). Eşegiň gulagyna ýasyn okança-da ýok ahyry... (Şol ýerde). Bu getiren gawuny öňki getireniçe-de ýok.

3. *-syra/-sire* goşulmasy hem bu şekiliň barlyk galypyna goşulyp, birine ýa-da bir zada göwnüýetmezçilik bilen garamagy, şony kemsitmegi aňladýan işlik ýasaýar. Bu hili söz ýasalýş ortak işligiň aýyklar gelýän sözünüň düşmegi we aýyklandýan söze goşulyp ulanylýan *-syra/-sire* işlik ýasaýjy goşulmanyň hem ortak işlige goşulyp ulanylmagy sebäpli ýüze çykýar: bilen kişisiremek > bilensiremek. Bu hili ulanylyş örän çäklidir. Meselem: Öň *tanyş bolansyrap, dost bolansyrap* yörenleriň baş-alty sanysy: - How, Mustapa, bäre dur-la... - diýen kişi bolup, gapyllykda basdylar (“Görogly”).

4. *-ly/-li* goşulmasy bu ortak işligiň barlyk galypyna goşulyp sypat ýasaýar. Bu hili söz ýasalýş hem örän çäklidir. Meselem: Ançalar adyna Görogly dakdy,/ Namysly, *edenli* pälwan galmady (Magtymguly). Türkmen aýallarynyň arasyndan özüňiz ýaly *edenli*, gaýratly, batyr aýalyň çykmagyna oturan ýerimizde buýsanýarys (H.Derýaýew).

d) Ortak işligiň *-an/-en* şekilindäki sözleriň

leksikalizasiýalaşmagy

Munuň barlyk galypyndaky käbir sözleriň köp wagtyň geçmegi bilen öz esasy manylaryndan daşlaşyp, başga söz toparlaryna geçip, ýagny leksikalizasiýalaşyp gidenleri hem bar. Täze leksik many, köplenç, ortak işligiň atlaşmagy arkaly emele gelýär, emma ortak işlik atlaşman, başga bir ady aýyklar gelende hem ýüze çykyp bilýär: ilkinji

ýagdaý, köplenç, ortak işliklerden ýasalan atlara degişli bolsa, soňky ýagdaý ortak işliklerden emele gelen sypatlara degişlidir. Bu hili atlar we sypatlar ýönekeý söz ýa-da goşma söz hem bolup bilýärler. Goşma söz bolanda, ortak işlik öz öň ýanyndaky, köplenç, baş ýa-da yeňiş düşümde gelen we ortak işlikden aňlanylyan gymyldy-hereketiň, hadysanyň obýektini ýa-da subýektini görkezen sözler bilen basym taýdan birleşýär hem-de täze bir düşünjäni aňladýan söz emele getirýär. Bu hili goşma söz käbir başga ýollar bilen hem (meselem, durnukly söz düzümleri görnüşde ulanylyýan sözlerden) emele gelip biler. Meselem: Kyrk ýyl *gyran* gelse-de, ajaly ýeten öler (Nakyl). Bir ýandan ullakan ak çanak doly *agaran* gelip ýetdi (B.Kerbabaýew). Ony gaýtalap otalsa-da, ýene *torumgaldyran* basypdyr... (Şol ýerde). Dagyň arkasy ýene-de *giden* düzlükdi (G.Kulyýew). – Olam bir *ýurtýykanyň* biri, oglum (Şol ýerde). Biz *Jangutaranyň* köne jaryna dolduk (B.Kerbabaýew). Ýolly mergen *köpügören* adam eken (“Edebiyat we sungat”). –Goňşy, dört sany *ýelýyrtan* ýaglyk gerek (B.Hudaýnazarow).

2. Ortak işligiň öten zamanynyň -dyk/-dik şekili

Ortak işligiň bu şekili türki dilleriň orhon-ýeniseý, gadymy uýgur ýaly ýazuw ýadygärliklerinde, Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğinde, esasan, -*dük/-duk*, -*tuk/-tük* görnüşlerde ulanylypdyr. Ortak işlik manysynda bu şekil häzirki zaman türkmen, azerbaýjan, türk we gagauz dillerinde ulanylýar. Ortak işlik ýasamakda türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde -*dyk/-dik*, -*madyk/-medik* goşulmalary işjeň ulanylypdyr.

1) -dyk/-dik şekiliniň ulanylyşy we manylary

Ortak işligiň bu şekili häzirki zaman türkmen edebi dilinde -*dyk/-dik/-duk/-dük* ýaly grnüşlerde ulanylýar. Munuň ýoklugy düýp işligiň soňundan we ortak işlik goşulmasynyň öňünden -*ma/-me* goşulmasynyň getirilmegi bilen aňladylýar.

Ýazuwda ýokluk galypy diňe *-madyk/-medik* gömüşde ýazylýan hem bolsa, öň ýanyndaky bogunlarda dodak çekimlileriniň gelýän sözlerinde dodak singarmonizmi kadasyna boýun egip, sözleýişde, köplenç, *-moduk/-mödük* ýaly aýdylýar: *ormoduk, görmödük, gurmoduk, gülmödük, tütömödük, oturmoduk, dolomoduk, körömödük* we ş.m. Munuň ýokluk galypy hemme düýp işliklere goşulyp, aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýän bolsa, barlyk galypy diňe *ýetmek, söýmek, dogmak, islenmek, beslenmek* ýaly käbir işliklere goşulyp, aýyrgyç hyzmatynda gelýär we aýyklaýan sözi bilen bilelikde durnukly söz düzümlerine ýakyn söz düzümlerini emele getirýär: *dogduk depe, ýetdik haky, islendik ýolagçy, söýdük käri, (yürekde) beslendik hyýal* we ş.m. Şu sebäbe görä, kada hokmünde munuň barlyk galypynyň hyzmatynda ortak işligiň *-an/-en* şekili ulanylýar. Deňeşdir: *alan oğlan - almadyk oğlan*. Meselem: Çykýardy kelleden *beslendik* hyýal (A.Kekilow). Dünýäde her kesiň *söydük käri* bar (Şol ýerde). Towşana *dogduk* depe (Nakyl). Tejen şäherinden aňyrsyny *görmedik* perzentleriniň ýurt aşmagyna ol nähili dözüp biler? (B.Kerbabaýew).

Eger-de munuň barlyk galypy häzir aýyrgyç hyzmatynda örän az duşýan bolsa, türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, folklor eserlerinde köp duşýar, özi hem aýyklaýan sözüne goşulyp ulanylmaly degişlilik goşulmasyny türk, azerbaýjan, belli derejede hem gagauz dillerindäki ýaly, köplenç, özi kabul edýär (*meniň besledigim baglar*), emma ýokluk galypy, köplenç, degişlilik goşulmasyz ulanylýar (*meniň görmedik jaýym*). Meselem: *Etdik* käri bet, asy jafylar (Zelili). *Görmedik, bilmedik* jaýyma eltdiň ("Görogly"). *Dogmadyk* oguldan dogan är ýagşy (Magtymguly).

a) Ortak işligiň *-dyk/-dik* şekiliniň zaman aňladýşy

Bu sekiliň zaman aňladýş aýratynlygy, esasan, şu aşakdakylar ýalydyr:

1.-*dyk/-dik* şekili, köplenç, öten zamany aňladýar. Öten zaman manysynda ýokluk galypy işjeň ulanylyp, barlyk galypy örän az

duşýar. Meselem: Uruşdan soň ... Rejebow *dogduk* mekanyňa - güneşli Türkmenistana gaýdyp geldi (“Türkmenistan” gazeti). Gara işe onçakly *adatlanmadyk* çagalarynyň pälelik hetdine ýetmegine onuň nähili gözi gyýar? (B.Kerbabaýew).

Sözlemiň habarynyň işligiň öten zaman şeklinde bolmagy ýa-da *ýok, bar, kän, az* ýaly ýagdaý aňladýan sözlerden bolmagy, şeýle hem sözlemde ortak işligi aýyklar gelýän *heniz, henize çenli, entek, öňräk, şu wagta çenli, üç gün mundan öň* we ş. m. wagt aňladýan sözleriň, söz düzümleriniň ulanylmagy ortak işligiň bu şekliniň öten zamany aňlatmagyna täsir edip bilýär ýa-da onuň aňladýan öten zamanyny has anyklamaga, takykklamaga ýardam edýär. Meselem: Halnazar... *henize çenli eşitmedik* sözüni eşideni üçin, özüni unutdy... (B.Kerbabaýew). Ýagşyň öýden damjalap *geçmedik* ýeri, gözenegiň aşaklaryndan çygyň *girmedik* ýeri galmady (Şol ýerde). Onsoňam howlугyberme, entek *aydylmadyk* zat kän (G.Kulyýew).

2. Bu şekil häzirki zaman manysynda az duşýar we onuň zamany, köplenç, ulanylan sözlemiň habarynyň aňladýan zamanyna, kontekste göre kesgitlenilýär. Meselem: - Mälim zat: iýen çöregiňi *ödemedik* günlükçi-de öýde *saklanýan däl*dir (B.Kerbabaýew). Tebigatda nähili *garaşylmadyk* üýtgeşiklikler *bolar!* (G.Kulyýew). ...yüreginiň ýeli içine *sygmadyk* wagty oňa *käýinýärdi* (Şol ýerde).

Nakyllarda, atalar sözünde we ş.m. umumlaşdyryjy häsiýetiň güýçlüdigine göre, sözlemiň habary geljek zamanda, buýruk şeklinde we ş.m. bolsa-da, bu ortak işlik belli bir zamany aňlatman, eýsem durmuşda adaty bolup durýan gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýar. Şu tarapdan ol ortak işligiň häzirki zamanyna (-*mayan/-meyän*) çalym edýär. Meselem: *Aglamadyk* oglana emjek ýok (Nakyl). Küş *diýilmedik* ýerde küşşerme (Nakyl). Ilini-gününi *yatlamadyk* ýigitden ýigit bolmaz (“Görogly”).

3. Kontekste, sözlemiň habarynyň geljek zamany aňlatmagyna we ş.m. baglylykda bu ortak işlik şekili örän seýrek ýagdaýlarda geljek zamany hem aňladyp bilýär. Meselem: Uruş odunyň *ýetmedik* ýeri, *ýandyrmadyk* zady galmaz (B.Kerbabaýew). Şol hatda görkezilen möhletde gelmedik adamyň yzyndan milisiýa barjakdyr diýen duýduryş-da bardy (B.Kerbabaýew).

b) Ortak işligiň -dyk/-dik şkiliniň atlaşmagy

Ortak işligiň bu şekili atlaşanda, esasan, şu aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

1. Öz yzyna hiç hili goşulma kabul etmän, munuň diňe ýokluk galypy ulanylýar. Meselem: "Meniň hatlarymy Bahara *ýetirmedik* öz kakasy bolsa gerek" (A.Gowşudow). Obada serdaryň tarypyny *eşitmedik* ýokdy, emma özüni *görmedik* kändi (G.Kulyýew). - Geplemesini *bilmedik* - märeke bozar! (B.Kerbabaýew). *Işlemedik* - dişlemez (Nakyl)

2. Munuň diňe ýokluk galypy degişlilik goşulmasyny kabul etmezden, köplük san goşulmasyny kabul edip bilýär. Meselem: Siz gitseňiz, *gitmedikler* hem bolar (B.Kerbabaýew). Ýatanlar tisginip turdy, *ýatmadyklar* syçrap galdy (G.Kulyýew.) Işalla, *gelmediklerem* bu gün-erte gelerler, allanamelik bolar (Şol ýerde).

3. Yzyna degişlilik goşulmasy goşulanda, -dyk/-dik şkiliniň dymyk *k* sesi üçünji yöňkemaniň köplük sanyndan beýleki yöňkemelerde açyk *g* sesine öwrülýär: *aldygym, aldygyň, aldygy, almadygymyz, almadygyňyz, gelmedigim, gelmedigiň, gelmedigi, gelmedigimiz, gelmedigiňiz* we ş.m.

Üçünji yöňkemaniň köplüginde san goşulmasy düşürilip ulanylanda, ortak işligiň dymyk *k* sesi açyk *g* sesine öwrülýär. Deňeşdir: *olaryň almadyklary* - *olaryň almadygy*, *olaryň gelmedikleri* - *olaryň gelmedigi*.

Munuň ýokluk galypynyň soňuna köplük san we degişlilik goşulmalary bilelikde hem goşulyp bilýär: *meniň almadyklarym, seniň almadyklaryň, onuň almadyklary, biziň almadyklarymyz, siziň almadyklaryňyz, olaryň almadyklary*.

Görnüşü ýaly, üçünji ýöňkemaniň köplük sanynyň goşulmasynyň düzüminde öňden hem san goşulmasy ulanylýandygyna görä, san goşulmasy oňa ikinji gezek goşulmaýar. Şoňa görä-de üçünji ýöňkemedede birlik we köplük san daş gönüşinden meňzeş bolýar. Deňeşdir: *onuň almadyklary - olaryň almadyklary*. Meselem: - Eziz han, çuňňur düşünseň, bu meniň *talandygym* däl-de, seniň *abraýyň döküldigi!* (B.Kerbabaýew). Şu bolşuňyz siziň oňa *hormat goýdugyňyz*, onuň *gadyryny bildigiňizmi* (Şol ýerde). - Aý görmedigimiz şol bolsun... (A.Durdyýew). - Bagyşlaň, owadan gyzy, hamala *seretmedigim* eken-dä... (N.Pomma).

Bu ortak işligiň barlyk galypynyň degişlilik goşuilmaly gelip, häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşynda we aňladýan manylarynda hem ýokluk galypyndan tapawutlanýan ýerlerini görmek bolýar:

1) Ýokluk galypyndan tapawutlanyp, şu aşakdaky grammatik manylary aňladýar:

a) Wagt, şert ýaly manylarda ulanylýar. Şu manylaryň ikisi hem mysallardan, öplenç, deň derejede diýen ýaly aňlanylyp durulýar. Meselem: Eger meni *öldürjek bolaýdygy*, men gygyraryn... (Görogly). - Hawa, birdenkä jafarbaýlar hem topalaň turzup, uly ile *goşulaýdyklary*, ýeke galaryn öýdüp gorkýardy (G.Kulyýew).

Yz ýanyndan bes sözi ulanylanda, bu ortak işlik şekili, köplenç, şert aňladýar. Meselem: Şonuň sesini *eşitdiklerem bes*, oğlan-gyzlar biziň öýümize bakan eňibererdiler (B.Hudaýnazarow). Bu ýerde bir gezek *göze düşdügiň bes*. Onsoň sypjak gümanyň ýok (B.Seytäkow).

b) Deňeşdirme manysynda ulanylýar. Deňeşdirilýän gymyldy-hereketleri, ýagdaýlary aňladýan işlikleriň ikisi hem ortak işligiň *-dyk/-dik* şeklinde getirilýär. Munda hem şert many yokundysynyň duýulýan mysallary az duşmaýar. Meselem: Duşmanyň *güldügi* - syryny *bildigi* (Nakyl). Garybyň *tapdygy* - ýabynyň *çapdygy* (Şol ýerde).

ç) Barlyk galypy yzly-yzyna iki gezek gaýtalanyp, düýp işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketi ýerine ýetirmegi subýektiň berk ýürege düwendigini, şol niýetinden el çekinejekdigini ýa-da bir gymyldy-hereket, waka bolandan soň, ony düzedip bolmajakdygyny aňladýar. Meselem: Meniň indi bu gün *gitdigim gitdigimdir* (G.Gurbansähedow). Biz ony hiç wagt yzyna gaýtaryp, dolandyryp bilmeris. Onuň *geçdigi geçdigidir* (B.Seýtäkow). Şeýdip indi *gitdigimiz gitdigimiz* bolaýarmyka?.. (A.Atajanow).

2) Ýokluk galypyndan tapawutlanyp, şu aşakdaky ýaly sözler bilen ulanylýar:

a) *Ýok, däl* sözleri bilen bilelikde ulanylyp, ortak işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň inkär edilýändigini, bar sözi bilen ulanylyp hem, tassyklanylýandygyny aňladýar. Meselem: Şol lasyrdawuk grnagy bolmandada *haladygym ýokdur* (B.Kerbabaýew). - A gyz, Mama, seniň ýüzüň diýip *aýtdygym däl*: seniň bolşuňy başarmak her gyniagyň işi däldir! (Şol ýerde).

b) Saýy(n) sözsoňusy bilen bilelikde ulanylyp, sebäp many ýokundysy bolan deňeşdirme aňladýar. Meselem: Ynha, öňüňüzde gözel Aşgabat, *Seretdigiň saýy* bolýar göwnüň şat (A.Kekilow). Oturyşma wagt geçdigi saýyn janlanyp, gyzyşyp gitdi (B.Seýtäkow).

4. Düşüm goşulmasy özüniň goşulan sözünde köplük san goşulmasy ýa-da degişlilik goşulmasy bar bolsa, umumy kada eýerip, şolaryň ikisinden hem soň goşulýar:

1) Baş düşümde ortak işligiň *-dyk/-dik* işjeň ulanylýar. Munuň atlaşyp, hiç hili goşulmasyz ýa-da köplük san hem-de degişlilik goşulmaly ulanylyşy we grammatik manylary ýokarda 1-3-nji punktlarda deňeşdirendigine görä, mysal bermek bilen çäklenýäris. Meselem: Öz *gadyryny bilmedik* ilň gadyryny näbilsin (Nakyl)... hemä

hudaý, guýynyň başyndaky Hanbaýtal bolmabilse ýagşydyr. Ol bolsa, *işimiziň gaýtdygy*... (B.Seýtäkow). Ýedi yklymda *ýer tapmadyk*, binamys... (G.Kulyýew).

2) Eýelik düşümde munuň ýokluk galypy işjeň ulanylyp, barlyk galypy *gurbany gitdigimiň, sadagasy boldugym* ýaly az duşýan durnukly söz düzümlerinde gabat gelýär. Meselem: - *Gurbany gitdigimiň* adyn-a eşidýäs (H.Derýaýew). *Ajysy bolmadygyň* süýjüsi bolmaz (Nakyl). Hyzmata taýyndygymy bir bada *bildirmedigimiň* sebäbi, ... çekindim (Görogly).

Nikasy bolmadygyň, ýerde-suwda hilesi bolmadygyň - mirap bolmaga nähili haky bolar? (B.Kerbabaýew).

1) Ýöneliş düşümde ýokluk galypy işjeň ulanylyp, barlyk galypy aýagaladygyna (*aýak + aldyk + y + na*) diýen goşma sözde ýa-da şondan gysgaldylyp ulanylýan *aldygyna* ýaly hallara geçen sözlerde duşýar. Munuň ýokluk galypy ýöneliş düşümde gelip, aýyklandyran sözden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyn ýüzlendirilen obýektini, ýüze çykmagynyň sebäbini görkezýär. Meselem: Ynha, özi *aýagaladygyna* gaçyp, uly ile gülki bolup geldi (G.Kulyýew). *Aldygyna* sürüp paýtuny, Olar gaçdylar dessine (Ç.Aşyrow). Eşideniň *eşitmedigine* habar beriň! (H.Derýaýew). Dag başyndan şaglap geler çeşmesi, *Görmedige* kyndyr münüp düşmesi (Mätäji). Men *gitmedigime* ökümdün. Ol siziň *gelmedigiňize* gynandy.

4) Ýeňiş düşümde ýokluk galypy köp ulanylyp, barlyk galypy ýazuw ýadygärliklerinde, folklor eserlerinde duşýar. Ýeňiş düşümde, esasan, gymyldy-hereketi, ýagdaýy ýa-da predmeti aňladýan göni obýekti görkezýär. Meselem: Ýa-ha boýun bolup dyza çökerler, ýa-da *görmediklerini* görerler (G.Kulyýew). Käbir razy *bolmadygy* / Ol haýbat bilen gorkuzýar (Ç.Aşyrow). Bu Zelili *bildigini* diýr öter (Zelili). Her molla öz *bildigini* okar (Nakyl).

5) Wagt-orun düşümde ulanylyşy häzirki zaman türkmen edebi diline häsiýetli bolmasa-da, türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, folklor eserlerinde (nakyllarda) gabat gelýär. Meselem: Ýöne ýene *ölmedikde*

umyt bar-da (A.Atajanow). Bu hallary *gördüginde* Gazanyň gara gyýma gözleri gan ýaş oldy (Gorknt ata).

6) Çykyş düşümde barlyk we ýokluk galyplarda, şeýle bir köp bolmasa-da, belli derejede duşýar. Munuň barlyk galypy, esasan, käbir işliklere goşulyp, çykyş düşümde gelýär we köplenç, öz manysyndan daşlaşan grnüşde hal-ýagdaý, deňeşdirme we ş.m. manylarda ulanylýar: *bildigiňden galma, oňaryp bildiginden gürlledi, ýetişibildiginden ugradylar, gurbunyň yetdiginden//gurbunyň çatdygyndan kömek berdi, akylynyň yetdiginden gürleýärdi, yetdiginden paýlamaly, nesip etdiginden iýeli, aýaklarynyň ädiginden gidip baryardylar* we ş.m.

Ýokluk galypy, esasan, aýyklanýan sözden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň, maglumatyň çykan ýerini, kimden, nämeden gelip çykandygyny, alnandygyny görkezýär ýa-da deňeşdirme aňladýar. Meselem: Ýogyn sesli biri *bogazyna sygdygyndan* gygyrdy (G.Kulyýew). *Ýanmadykdan* tüsse çykmaz (Nakyl). Näme-de bolsa *almadykdan* alan gowudyr, *bilmedikden* bilen yagşydyr. Göwnäp *bermedikden* zorlap almak bolmaz.

5. Şu ortak işligiň ýokluk galypynda gelen söz yzyna hiç hili üýtgediji goşulma kabul etmän, *bolmak* işligi bilen bilelikde ulanylyp, perifrastik şekil emele getirýär we dürli-dürli modal many ýokundylaryny (göwnüýetmezçilik etmek, çaklamak we ş.m.) aňlatmaga gatnaşýar. Meselem: Eger ahun *gelmedik bolsa*, olaryň igenişiginiň gykylyk-gowga bilen gutarmagy ähtimaldy (G.Kulyýew). Ol beýle sözlere *garaşmadyk bolarly* (B.Hudaýnazarow). Annageldi ussanyň ol adamyň soragyna *jogap beresi gelmedik bolara* çemeli (H.Derýaýew). Emma *düşünmedik boldy* (A.Atajanow).

ç) Ortak işligiň -dyk/-dik şekiliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň -dyk/-dik şekiline söz ýasaýjy -syra/-sire we şekil ýasaýjy -ça/-çe goşulmasy hem goşulýar:

1. *-syra/-sire* goşulmasy bu ortak işligiň ýokluk galypyna goşulyp, düýp işlik ýasaýar: düşünmediksirmek, bilmediksirmek, eşitmediksirmek. Bu goşulma arkaly emele gelen düýp işlikler biriniň bolşuna, gymyldy-hereketine göwnüýetmezçilik bilen garamagy aňladýarlar we köplenç, ortak işligiň *-an/-en* goşulmasyny hem kabul edip, *bolmak* işligi bilen bilelikde perifrastik şekil emele getirýärler. Meselem: Ogulnäzik onuň soragyna düşünse-de, *düşünmediksirän boldy* (H.Derýaýew). Köpçüligiň içinde meni görende, *tanamadyksyran bolardy* (B.Seýtäkow). ...ol *bilmediksirän bolup* sorady (Şol ýerde). Ol meniň sözümi *eşitmediksiredi*.

2. *-ça/-çe* goşulmasy bu ortak işligiň, esasan, barlyk galypyna, seýregräk hem ýokluk galypyna goşulyp, degişlilik goşulmaly-da (*dygymça/ -digimçe, -dygyňça / -digiňçe, -dygyça/-digiçe, -dygymyzça/-digimiçe, dygyňyzça / -digiňizçe, -dyklaryça/-dikleriçe*), degişlilik goşulmasyz-da (*-dykça/-dikçe/-dukça/-dükçe*) ulanylýar. Şu çylşyrymly şekilde ulanylan işlikden aňlanylýan gymyldy-hereket, ýagdaý güýçlendikçe, ösdükçe, aýyklandyran sözden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň hem güýçlenýändigini, ösýändigini baglanyşdyrylyp, deňeşdirilip görkezilýär. Aýyklandyran we aýyklandyran sözlerden aňlanylýan gymyldy-hereketler, ýagdaýlar has nygtalyp görkezilende, sözlemde *näçe... şonça* ýaly degişli sözler ulanylýar. Meselem: Döwletliniň çagasy *ýaşadykça* baş bolar, Bidöwletiniň çagasy *ýaşadykça* yaş bolar (Nakyl). Onuň kalbynda dörän şübhe *näçe güýçlendigiçe*, sopulyk duýgusy hem *şonça* peseldi (H.Derýaýew). Onuň işlemedigiçe işläsi gelenok.

Şu çylşyrymly şekilde gelen käbir sözler (esasan, *gitmek, barmak, durmak* işlikleri) kontekste göre, hal manysynda hem ulanylýar. Meselem: Gazy *gitdigiçe* agralýardy... (H.Derýaýew). Hemmäniň ýüzünde şatlyk nyşany, *Bardykça* köpeliýär gelyäniň sany (A.Kekilow). - Üýtgeşik adamlar iki günden bäri *durdugyça* köpeliýä-le (B.Kerbabaýew).

3. Ortak işligiň öten zamanynyň *-mys/-miş* şekili

Ortak işligiň bu şekili türki dilleriniň orhon-ýeniseý, gadymy uýgur ýaly ýazuw ýadygärliklerinde *-mys/-miş*, *-mys/-mis* kimin fonetik wariantlarda duşýar. Häzir bu ortak işlik ýasaýjy goşulma hökmünde azerbaýjan, türk we gagauz dillerinde *-mys/ -miş/-muş/-müş* ýaly fonetik wariantlarda ulanylýar. Ortak işligiň bu goşulmasy türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde hem aktiw ulanylypdyr. Emma häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşy we aňladýan grammatik manylary örän çäklidir.

1) *-mys/-miş* şekiliniň ulanylyşy we manylary

Öň belläp geçişimiz ýaly, türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, türkmen şahyrana halk döredijiliginde bu goşulma *-mys/-miş/-muş/-müş* ýaly fonetik wariantlarda ortak işligiň, öten zamanyny ýasaýjy hyzmatynda ulanylypdyr. Munuň ýokluk galypy hem *-ma/-me* goşulmasy arkaly ýasalypdyr. Meselem: Tapdy ol dem bir *tikilmiş* hymaýy (Döwletmämmet Azady). Bir *gurulmys* tordur anlarga merez (Şol ýerde). Bikär goýma ömür tagty, Oýandysak *uýmuş* bagty (Magtymguly). *Ýetilmemiş* şunkarym, gamys ganat-ak türpek (Şol ýerde). Ter *açylmys* nowbaharym, täze bostanym gerek (Şabende). Ekin ekdim bitmedi, Sapan atdym ýetmedi, Haram *ölmüş* Nikolaý Üstümizden gitmedi (Läleler). Şu mysallarda ortak işligiň *-mys/-miş* şekilindäki sözler aýyrgyç hyzmatynda gelip, atlary aýyklaýarlar. Munuň atlaşan gömüşleri hem türkmen diliniň ýazuw yadygärliklerinde, halk döredijiliginde ulanylypdyr. Meselem: Bilmedim men, bu *oýanmys*, ýatgan ykbalymmudur (Şabende). Hak diymiş kylsaň tasatdyk *söwmüşin*, iki älem içre asandyr işiň (Döwletmämmet Azady). *Söwmüşini* sen eger sarp etmeseň, Jan-u tilden taňry emrin tutmasaň... (Şol ýerde). Bu *kylmyşyň* nedir maňa, Zalym meni çekme dara ("Görogly") Agaç *iýmişinden* belli, adam -- *kylmyşyndan* (Nakyl).

Häzirki zaman türkmen dilinde bu goşulma grammatik kategoriýa hökmünde ortak işlik ýasaýjy hyzmatynda ulanylmaýar, ýagny islendik düýp işlige goşulyp, ondan ortak işlik ýasap bilmeýär. Beýle diýildigi bu ortak işlik şekili türkmen dilinde häzirki wagtda düýpden ulanylmaýar, ol dilde hiç bir bili yz galdyrman, ýitip gidipdir diýildigi dälär. Onuň ulanylyşy örän çäkli bolup, esasan, şu aşakdaky ýaly ýagdaýlarda duşýar we dürli-dürli manylary aňlatmaga gatnaşýar:

1. Käbir sözlere goşulyp gelende, gargyş aňladyp, aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýär. Meselem: Bir zat bolsa, şol *nälet siňmiş* urşy ýatlaýan (G.Gurbansähedow). – *Ysy gurmaş* şäheriň porsy ysy halys tutdy (H.Derýaýew). -- Galyň bokurdagyna *tegek bolmuş* ýeňňä-hä ýeňňe diýjeksiň, agasynyň aklyna näme bolduka? (Şol ýerde).

2. Ortak işligiň şu şekilinde gelip, atlaşan käbir sözler gargyş aňladanda, yzyna üýtgediji goşulma kabul etmän, köplenç, yüztutma söz bolup ulanylýarlar. Meselem: Wah, göründe *dik oturmuş!* Wah, *meýdi yranmuş!* Ylahym, päliňden tapaýadyň-da! (G.Kulyýew). Niredesiň, *ýer çekmiş!* (Şol ýerde). - Ylahym, ony yer ýuwutsyn! Maly janyňa ganyň bolsun, *maly guramyş!* (B.Kerbabaýew). Gazyga döndüň-le, hyh, *haram ölmüş!* (A.Kekilow).

3. *Eşitmek* işliginden ýasalan *eşitmiş* ortak işligi hiç bili üýtgediji goşulma kabul etmän hem, atlaşyp ulanylýar. Meselem: Waý-eý, biziňk-ä ýöne *eşitmiş*... Näme üstüňüze abanyp dursuňyz? (B.Hudaýnazarow).- Meniňkem *eşitmiş*, anyk bilemok (A.Kekilow).

4. Atlaşan sözler seýregräk hem bolsa, san, käbir degişlilik we düşüm goşulmalaryny kabul edip ulanylýarlar. Meselem: Ol *ýer ýylmamyslar* Gylyçly diýip, şolaň öýünden çykmaýamyş ahyry (H.Derýaýew). Daş gulakdan *eşitmişime görä*, rum halypasynyň eli bar bolara çemeli (B.Kerbabaýew). – *Hazan urmuşyň* düýbünü eliň aýasy ýaly çüri edýärler... (Şol ýerde). – Ol *al kakmyşy* nätjekmişin? (G.Kulyýew).

5. *Aýtmak, diýmek* sözleýiş işlikleri *-myş/-miş* goşulmasyny we *-laýyn/ -leýin* goşulmasyny kabul edip gelenlerinde, öň ýanyndaky sözler bilen bilelikde giriş söz hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem: *Köneler diýmişleýin*, ýeke bolup ýol tapandan, köp bolup azaşan ýagşy (G.Kulyýew). *Keymir kör aýtmyşlaýyn*, türkmeniň ýurdy hatap galady... (B.Kerbabaýew). *Ýok, türkmen diýmişleýin*, Anton iki daşyň arasynda goýsaňam, başyny alyp çykjak (A.Atajanow).

2) Ortak işligiň *-myş/-miş* şekilindäki sözleriň leksikalizasiýalaşmagy

Ortak işligiň *-myş/-miş* goşulmasyny kabul eden birnäçe sözler işliklik manylaryndan daşlaşyp, täze leksik mana eýe bolmak bilen, başga söz toparyna (esasan, sypatlara, atlara) geçipdir. Leksikalizasiýalaşan käbir sözleriň häzir sypatdygyny ýa-da atdygyny kesgitlemeklik hem çetin bolýar. Bu hili ýasama atlar aslynda ortak işlikleriň sypatlara, sypatlaryň hem öz gezeginde atlara geçmegi netijesinde emele gelen bolmagy mümkin. Meselem: *Okumyş* adam gedaý gezmez (B.Kerbabaýew). Siziň *etmişňiz* näme? (G.Kulyýew). Ýöne bir zat diydimi, *gaýtmyşy* bolmazdy (R.Gelenow). *Köpbilmişiň* boynuna towky (Nakyl).

Şu hili käbir sözleriň yzyna *-syra/sire, -ak/-ek, -ly/-li* ýaly söz ýasaýjy goşulmalar goşulyp ulanylyşy hem duşýar. Meselem: ...şol bir äheňde *köpbilmişsiräp* jogap berdi (G.Kulyýew). How, tagsyr, bu *gelmişek* türkmen seni oýnap ýör! (Görogly). – Aga naçalnik, men *etmişli* däl ahyry! (B.Kerbabaýew).

II. ORTAK IŞLIGIŇ HÄZIRKI ZAMAN ŞEKILI

Ortak işligiň häzirki zamany çekimlileri uzyn aýdylýan *-ýan/-ýän* (*ýa:n/-ýä:n*) goşulmasynyň kömegi bilen aňladylýar. Munuň ýokluk galypy hem düýp işlige *-ma/-me* goşulmasynyň goşulmagy bilen *-mayan/-meyän* (*-maya:n/-meyä:n*) görnüşde ulanylýar. Ýokluk galypynyň sözleýişde *-myyan/-miyän* gömüşinde *a, e*

sesleriniň *y*, *i* seslerine öwrülip aýdylýan wariantlary hem bar, emma bu aýratynlyk düýp işlikleriň çekimli ýa-da çekimsiz sesler bilen gutarýandygyna bagly däl. Şeýle hem barlyk galypy diňe inçelik-ýogynlyk (palatal) singarmonizm kadasyna boýun egýän bolsa, ýokluk galypynda *-ma/-me* goşulmasy, köplenç, dodak singarmonizm kadasyna hem boýun egýär: *barýan*, *gelýän*, *barmaýan*, *gelmeý́än*, *orýan*, *görýän*, *ormaýan*, *görmeýän*. Sözleýişde ýokluk galypy *barmayan*, *gelmeýän*, *ormoýan/ormyýan*, *görmöýän/görmiýän* gömüşlerde hem aýdylýar.

Ortak işligiň türkmen dilindäki *-yä:n/-ya:n* goşulmasy türki dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde duşmaýar we beýleki häzirki zaman edebi türki dillerde ulanylmaýar. Ortask işligiň bu şekiliniň türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, hatda olaryň XVIII–XIX" asyrlara degişlilerinde hem seýrek ulanylýandygyny bellemek bolar.

Ortak işligiň *-ýan/-ýän* sekiliniň ulanylyşy we manylary

a) *-ýan/-ýän* sekiliniň zaman aňladyşy

Ortak işligiň bu sekiliniň zaman aňladyşy, esasan, şu aşakdaky ýalydyr:

1.Ortak işligiň häzirki zaman sekilinde gelen işlik aýyrgyç hyzmatynda gelip, aýyklanýan atdan aňlanylýan zadyň, düşünjaniň geplenilýän wagtdaky gymyldy-hereketini, ýagdaýyny görkezýär. Meselem: Öňden *barýan*, yzdan *gelýän* jemende birden aýak çekdi, kömege ylgady (G.Kuilyýew). Başaryp bolsa, duşmanyň... *garaşmaýan* yerinden urmaly... (Şol ýerde). Gözlerinden *akýan* ýaşyň her damjasyna gurban, balam (H.Derýaýew). — Ýok, ýok, hudaý saklasyn, meniň *gownüme gelýän* zatlar ne eyýmenç! (B.Seýtakow).

Häzirki zaman manysy has takygrak görkeziljek bolanda, sözlemde *häzir*, *edil şu wagt*, *şu mahal* ýaly sözler hem ulanylýar. Meselem: *şu wagt* gölejigimizi *edil suwa ýakýan* wagtymdy... (H.Ysmaýylow). Bekmyrat baýyň *häzir* garaňky gijä bukulyp *eýýän* maslahaty hem döwrüň şahandaz ýigidi bilen peýwendar güzelini gapyl basmakdy (H.Derýaýew).

2.Ortak işliğin häzirki zaman sekilinde gelen işlik aýyrgyç hyzmatynda ulanylyp, aýyklandyran atdan aňlanylýan zada, düşünjä, umuman, mahsus bolan gymyldy-herketi, ýagdayy görkezýär. Meselem: Şol ýeri ... örän düzgün-tertiplidi: *oýnalyan* aýtymlar, *towsulýan* ağaçlar, başga-da her bir zat ýerli-ýerindedi (Şol ýerde). ...Öýüne baryp, motosikletine münüp, obanyň içinden *geçýän* koça düşüp gitdi (A.Gowşudow). *Kar ýokmaýan* adamlar gazyny taşladylar, gitdiler (H.Deýaýew).

Aýyklandyran söz, köplenç, bir jynsdan bolan umumy düşünjäni aňladýan sözlerden (*adam, haýwan, ösümlük, guş, maşyn* we ş.m.) bolup, sonuň gaýta-gaýta edýän hereketi, käri, tebigy aýratynlygy we ş.m. görkezilende, geçirýän işliklerde ortak işliğin häzirki zaman sekiliniň manysy sypat (şeyle hem at) ýasayjy *-ygy/-iji/-ýygy/-ýiji/-ujy/ -üji* goşulmasynyň manysyna ýakynlaşýar. Soňa görä dilde olaryň ikisiniň hem parallel ulanylýan ýagdaylaryny görmek bolýar: *harp ýygnaýan adam — harp ýygnaýjy adam, pagta ýygyan maşyn — pagta ýygyjy maşyn, oba hojalygyna zyýan berýän mör-möjekler — oba hojalygyna zyýan beriji mör-möjekler, tok geçirýän metal — tok geçiriji metal* we ş.m. Meselem: Şunun ýaly mehanizatorlaryň ýokary öndürijilikli işlemekleri üçin hemme sertleri döredip, *pagta ýygýan* maşynlaryň ählisiniň ýokary öndürijilikli işledilmegi zerardyr ("Türkmenistan").

b) Ortak işliğin häzirki zaman sekiliniň atlaşmagy

Atlaşyp ulanylyşy munuň barlyk we ýokluk galyplaryna deň derejede diýen ýaly degişli bolup, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1.Hiç hili goşulma kabul etmän ulanylýar. Meselem: —Adan, olary *gorkuzýan* egri gylyjyň ýiti ýüzüdir ("Türkmen pyesalary" *Alynýan-a* bir közdür weli, şoňa-da näçe diýsen gapyrgalanýansyň (H.Derýaýew). — Be, adamyny çyn *adam edýän* eşik ekeni... (A.Durdyýew).

2.Köplük san goşulmasyny kabul edip ulanylýar. Meselem: - Ine, şu *gelyänler* biziňkiler bolsa gerek (H.Ysmaýylow). *Aýdylýanlar* dogry bolýan

bolsa, ol ... esgerlere zat öwredýän bolmalydyr. Komandir bolmalydyr (N.Saryhanow). Bar ilde peşeden pili *ýasýanlar/* Tapylýar olara *gulak asýanlar!* (A.Kekilow).

3. Değişlilikgoşulmalaryny soňy çekimsiz bilen gutaran atlar ýaly kabul edip, hemme ýöňkemeleriň birliğinde we köplüğünde barlyk we ýokluk galyplarda ulanylýar. Meselem: Bujagaz *görüäniň oduň* külüdir (A.Durdyýew.). — Bar *sagýanymyz* iki sanjak sygyr-la (B.Kerbabaýew). ...mülkde otnrymly adamlaryň nobnr gazysyna *meýil edýänleri* bar bolsa, eşitmän galmasynlar (H.Derýaýew).

4- Düşüm goşulmalary ortak işliğin häzirki zaman sekiliniň hut özüne, deęişlilik goşulmaly ýa-da köplük san goşulmaly gelşine, şeýle hem köplük san we deęişlilik goşulmaly gelşine goşulyp ulanylýarlar. Meselem: - Esenaly aga biziň *toý tujak bolýanymyzdan* habarly ýaly, oňat halatlyk hem alyp gelipdir (B.Kerbabaýew). Başı *agyrmaýanyň* ýanynda başym agyrýar diýme (“Nakyllar we atalar sözi”).

5. Ortak işliğin häzirki zaman sekilinde gelen söz atlaşyp, öz yzyna hiç hili goşulma kabul etmän, *bolmak* kömekçi işligi bilen bilelikde ulanylyp, dürli-dürli modal many ýokundylaryny aňladýan perifrastik şekilleri emele getirmäge gatnaşýar. Meselem: Sen onuň dilni *bilmeýän bolsaň*, men saňa öwredeýin (A.Durdyýew). Ýanar saňa ýöne ýerden *müňkür bulmaýan bolara çemeli* (A.Atajanow).

ç) Ortak işliğin häzirki zaman şekiliniň goşulmaly ulanylyşy

Ortak işliğin häzirki zaman sekili *-lyk/-lik/-dyk/-dik*, *-ça/-çä (-çe)* ýaly şekil yasaýjy goşulmalary hem kabul edip ulanylýar:

1. *-lyk/-lik/-dyk/-dik* goşulmasy ortak işliğin häzirki zaman sekiline goşulanda, deęişlilik affiksli gelýär, düşüm goşulmasyny kabul edip bilýär. Many taýdan hem häzirki zamanda bolýan gymyldy-hereketi, ýagdaýy anyk

görnüşde görkezmegi aňladýar. M e s e l e m : Gel, Gyrata ýagy ýetip gelyändigini dnýduraýyn ("Görogly").

2. -ça/-çä (-çe) goşulmasy goşulanda, eger-de degişlilik affiksleri ortak işlik sekiline goşulyp ulanylsa (bu ýagdayda inçe warianty diňe –çe gornüşde bolýar), predmeti ýa-da predmetleşen düşünjäni başga bir zat bilen deňeşdirmegi aňladýar: *alýanymça ýok, alýanyňça bar, alýanyça bolar, getirýänimçe ýok, getirýäniňçe bar, getirýäniçe balar* we ş.m. Eger-de işligiň şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalary -ça/-çä goşulmasynyň soňuna goşulsalar (bu ýagdayda inçe warianty diňe –çä gornüşde bolýar), gymyldy-hereket, ýagdaý aňladyp, esasan, wagt, deňeşdirine, çaklendirmce ýaly manylarda gelýär. Şu soňky hili ulanylyşy çeper edebiýatda, folklorda kop duşýar. M e s e l e m : — Adamlar, belli bir habar *eşidýänçüňiz*, öyli-öyüňizde öz işiňiz hilen boluberiň... (B-Scýtäkow. Gyz salgydy).

III. ORTAK İŞLİĞİŇ GELJEK ZAMAN ŞEKİLLERİ

1. Ortak işligiň mälim geljek zaman sekili

Ortak işligiň mälim geljek zamany türkmen dilinde -jak/-jek goşulmasy bilen aňladylýar. Ortak işligiň bu sekili käbir fonetik tapawutlar bilen türki dilleriň köpüsünde (azerbayjan, türk, gagauz, gumuk, krym-tatar, garagalpak, özbek, başgyrt, tatar, hakas, şor, nogaý, ýakut we başgalar) ulanylyar. Ortak işligiň -(a)jak/- (e)jek türki dilleriň has irki, ýagny VIII—XIII asyr ýazuw yadygarliklerinde ulanylmadyr. Emma munuň Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğünde (XI asyr), Alynyň "Kyssa Ýusuf poemasynda (XIII asyr), Nesiminin şygrylarynda (XIV asyr) seyregräk (iki-ýeke) duş gelyandigi, "Gorkut Ata" dessanynda, takmynan, XV asyrda türk dilinde ulanylandygy käbir işlerde belleniüpdür. Türkmen dilinin yazuw yadygarliklerinde XIX asyra çenli, esasan, -ajak/-ejek, XIX asyrda bolsa, köplenç, -jak/-jek görnüşleri ulanylypdyr.

2. Ortak işliğin mälüm geljek zaman şekiliniň ulanylyşy we manylary

Bu ortak işlik goşulmasy türkmen edebi dilinde *-jak/-jek* görnüşde ýazylsada, sözleýişde *-jak/-jek/-jok/-jök*, *-şak/-şek/-şok/-şök* görnüşlerinde ulanylýär. Sebäbi bu goşulmada *o*, *ö* giň dodak çekimlileri düýp işliğin soňky bognundaky dodak çekimlisiniň täsiri bilen emele gelýär, açyk *j* çekimsiziniň dymyk *ş* çekimsizine öwürilmegi bolsa soňy *ç*, *ş* çekimsiz sesleri bilen gutarýan düýp işliklere goşulanda emele gelip, progressiw assimilyasiýanyň netijesidir: *barjak*, *geljek*, *görjök*; *gurjok*, *üzjök*, *geşşek*, *aşşak*, *uşşok*, *göşşök*, *uruşşok*, *baryşşak*, *çekişşek* we ş.m. Bu sözler şu aşakdakylar ýaly ýazylýär: *barjak*, *geljek*, *görjek*, *gurjak*, *üzjek*, *geçjek*, *açjak*, *uçjak*, *göçjek*, *uruşjak*, *baryşjak*, *çekişjek*.

Ýokluk galypy düýp işliğin soňundan we ortak işlik goşulmasynyň önünden *-maz-mez* affiksinin goşulmagy bilen ýasalýär: *okamajak oglan*, *işlemejek adam*, *ýazylmajak hat* we ş.m. Ýokluk galypynda sözleýişde dodak singarmonizm kadasy saklanýär: *gormöjök*, *gurmojok*, *uruşmojok*, *okomojok*, *göçmöjök* we ş.m.

Bellik: Ortak işliğin mälüm geljek zaman şekiliniň ýokluk goşulmasy *gerek* sözüne hem goşulyp ulanylýär. Meselem: Men oglumy gowy görýan, emma ona *gerekmejek* zatlary gowy göremok (B.Seýtäkow), *Gerekmejek* yerinde-hä tarhandökerligem edýäsiň weli... (G.Gurbansähedow).

Gerekmejek sözi aslynda *gerek imejek* ýaly ulanylyp, soňra kem işliğin düşüp galmagy netijesinde häzirki görnüşine gelen bolmagy mümkin.

a) *-jak/-jek* şekiliniň zaman aňladýşy

Şu şekildäki ortak işlik aýyrgyç hyzmatynda gelip, özüniň aýyklýan sözünden aýyklanylýan zadyň, düşünjäniň gymyldy-hereket, ýagdaý taýdan geljekde boljak ýa-da bolmajak aýratynlygyny, häsiýetini, alamatyny aňladýär. Meselem: Onsoň agaja bir düýp urduryp bilsek, hiç bir

wagt suw *islemejek* yerlerimiz hem bar (A.Gowşudow). Ýöne weli saňa *kömek beräýjek* aýaly salgy bereýin (A.Durdyýew). Ýasawul ozal hem *aytjak* habaryny aýdyp bilman, ýaýdanyp durdy (B.Kerbabaýew).

Bu ortak işlik degişlilik affiksli gelen *güman* sözünüň aýyrgylyjy funksiýasynda gelip, *ýok* sözi bilen bilelikde *-jak gümany ýok* kimin ulanylyp, durnukly hasiýete eýe bolupdyr we düýp işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyn geljekde boljakdygyny inkär etmegi (eger düýp işlik barlyk galypda bolsa) ýa-da tassyklamagy (eger düýp işlik ýokluk galypda bolsa) aňladýär. Meselem: Birinj-ä, onuň başarmajak işi ýok, ikinjem, *ýüzüne çirk getir/ek gümany ýok* (B.Kerbabaýew). Munuň ýaly ýagdaýlarda *rugsat berilmejek gümany ýokdur* (B.Seýtakow).

Şu hili sözlemlerde *ýok* sözünüň ýerine onuň manysyny ritorik sorag görnüşde aňladyp bilýan *barmy* sözi hem ulanylyp biler. Meselem: - Päheý, senem, *çykaryp biljek gümany barmy!* (G.Kulyýew). Bolmasa bu töwerege *ayak sekip boljak gümany barmy* (Şol ýerde).

b) Ortak işligiň mälim geljek zaman şekiliniň atlaşmagy

Ortak işligiň bu şekili substantiwleşip ulanylanda, esasan, şu aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

1. Öz yzyna hiç hili goşulma kabul etmän, aýyklarap gelmeli sözünüň ýerine ulanylýär. Meselem:- Aý, ýok-la... Yene-de geljek barmyka diýdim(G.Kulyýew). Her kimiň öz islegine bagly. Şona görä-de *gitjek* gitsin, *gitmejek* galybersin. *Okajak* okar, *okamajak* hiç okamaz.

2. Köplük san goşulmasyny edil atlar ýaly kabul edäýr. Meselem: - Ýoldaşlar, ýygnagy açsak bolmazmyka, *geljekler* gelişmedilermi? (N.Saryhanow). Soňra biziň aýagymyza *eýerip bilmejekler* häzir gaýtsyn (B.Seýtakow).

3. Degişlilik affiksleri goşulanda, üçünji yönkemäniň köplük sanyndan beýlekilerinde ortak işligiň *-jak/-jek* goşulmasynyň ahryndaky *k* sesi *g* sesine öwrülýär. Meselem: Ýok, Berdi, beyle wagtda

siziň *çozjagyňyz* ýatsam-tursam düşüme girjek zat däl (H.Derýaýew). Ine menden sorasaňyz *aytjagym!* (N.Saryhanow). - *Içjegim çay* bolsa, hemişe-de taparyn (G.Kulyýew).

4. Düşüm goşulmalary, umuman, dogrydan-dogry ortak işligiň mälim geljek zaman şekiline ýa-da onuň degişlilik affiksli, köplük san goşulmaly gelşine goşulýär, yöne degişlilik affiksli ulanylyşyna goşulyşy köpräk duşýär: Bu ortak işlik şekili hemme düşümlerde hem ulanylýär, emma wagt-orun we çykyş düşümlerde az duşýär.

Meselem: Ol oglanyň bu geneşi *ýokuş görjegi aňýärdy...* (G.Kulyýew). Ýöne gep onuň *beýdip biljeginde* ýa-da *bilmejegindedi* (N.Hojageldiýew). Jüneyit han arkaýyn *ýatjaklardan* däl! (B.Seýtäkow). ...*indiki pälini bozjaklara-da* göz bolsun! (B.Kerbabaýew). *Ata-ene boljaklaryň* göwni şat (A.Kekilow).

5. Perifrastik şekiliň birinji komponenti bolanda, esasan, gymyldy-hereketi ýerine ýetirmäge synanyşmak, hyýal etmek, niýetlenmek aňladylýär. Meselem: Men-ä, eje, seniň *aytjak bolýan* zadyňa düşünemok! (B.Kerbabaýew). Onsoňam işi çig *etmejek bolmaly* (G.Kulyýew). Kim diýseň bar, obany *bulajak balýanlaryň* hemmesi bar (N.Saryhanow).

Göwnüýetmezçilik etmek, çaklamak ýaly käbir many ýokundylary bilen baglanyşykly *bolmak* işligi iki ýa-da üç gezek gaýtalanyp bilýär. Meselem: *Boljak bolan bolup* asylly bir gyz,/ Könäniň öňünde epipdirin dyz (A.Kekilow).

Şeýle hem munuň birinji komponentiniň iki gezek gaýtalanyp ulanylyşy duşýär. Meselem: Biçimçi gyz şeýle diýip, birden ejizläp, *aglajak-aglajak boldy* (G.Gurbansähedow). Harap bolan maşynyň eýlesine bir geçip, beýlesine bir geçip, gözlerini *ýaşardayjak-ýaşardayjak bolýärdy* (Şol ýerde).

ç) Ortak işligiň mälim geljek zaman şekiliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň bu şekili *-lyk/-lik/-dyk/-dik* we *-ça/-çe* şekil ýasaýjy goşulmalary kabul edip ulanylýär:

1. *-lyk/-lik/-dyk/-dik* goşulmasy ortak işlik şekiline goşulanda, degişlilik affiksli ulanylýär. Şu goşma affiksi kabul eden sözleriň soňuna düşüm goşulmasy hem goşulyp bilyär. Meselem: Indi hem onuň busup *ýatmajaklygy*, mün hilä *ýüz urjaklygy* belli zatdy (G.Kulyýew). Gyzyllaryň *ýeňjekdiginiň* bir sebäbi bar (H.Derýaýew).

2. *-ça/-çe* goşulmasy degişlilik affiksli ulanylan ortak işlik şekiline goşulýär we, esasan, deňeşdirme aňladýär. Meselem: Meniň aljagym seniň *aljagyňça* ýokdur. Biziň göçjek jaýymyz olaryň *göçjekleriçe* bardyr.

d) *-jak/-jek* şekilindäki sözleriň leksikalizasiýalaşmagy

Ortak işligiň mälim geljek zaman şekilindäki käbir sözleriň leksikalizasiýa arkaly başga söz toparlaryna (esasan, atlara) geçişi öndümsiz bolsa-da, türki dillerde belli derejede duşýär. Türkmen dilinde has hem öndümsiz bolup, diňe *geljek* diýen söz täze leksik manyda ulanylýär. Bu söz beýleki oguz dillerindäki ýaly *gelejek* görnüşde hem duşýär. Meselem: Men eger ýalnyşmaýan bolsam, ýakyn *geljekde* şu çöller gülzarlyga öwrüler...(Şol ýerde). - *Geljeginiz* öňde, Ogulnäzik, gaýgy etmän (H.Derýaýew). Biz *gelejege* syýahata gitdik ahyry! (Watan)

2. Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekili

Ortak İşligiň bu goşulmasy orhon-ýeniseý, gadymy uýgur ýazuw ýadygärliklerinde barlyk galypda *-ar/-er/-yr/-ir/-ur/-ür/-ýur/-ýür*. ýokluk galypda hem *-maz/-mez* ýaly wariantlarda duşýär. Türki dilleriň bulardan soňky ýazuw ýadygärliklerinde hem bu ortak işlik goşulmasy

ulanylypdyr. Ol häzir käbir fonetik tapawutlar bilen türki dilleriň hemmesinde ulanylýär diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde häzirki zaman türkmen dilindäki ýaly *-ar/-er*, *-maz/-mez* we belli derejede käbir türki dillerdäki ýaly *-yr/-ir/-ur/-ür*, *-mas/-mes* wariantlarda ulanylypdyr.

Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň ulanylyşy we manylary

Türkmen ýazuw edebi dilinde bu ortak işlik şekiliniň barlyk galypy *-ar/-er*, ýokluk galypy hem *-maz/-mez* kimin ulanylýär. Sözleýişde düýp işligiň soňky boglundaky dodak çekimlisiniň täsiri bilen munuň çekimli sesi dodaklanyp, *-or/-ör*, *-moz/-möz* (*görör*, *uçor*, *görmöz*, *gurmoz*, *görüşmöz*, *uruşmoz*) kimin aýdylýar. Özünüň barlyk we ýokluk galyplarynyň ulanylýandygyna garamazdan, bu ortak işlik şekili häzirki zaman türkmen dilinde grammatik kategoriýa hökmünde, beyleki ortak işlik şekilleri ýaly, islendik düýp işlige goşulyp, olardan ortak işlik ýasap bilmeýär. Şeýle hem, bir düýp işlik munuň barlyk we ýokluk galyplarynda deň derejede ortak işlik manysynda ulanylmaýar, ýagny käbir işliklerden barlyk we ýokluk galyplary ýasalyp bilse-de, käbir işliklerden diňe barlyk, käbirinden hem diňe ýokluk galypy ýasalýar.

a) *-ar/-er* şekilinin zaman aňladyşy

Bu ortak işlik şekili aýyrgyç funksiýasynda gelip, köplenç. häzirki-geljek zamany aňladýär. Şeýle hem käbir mysallarda kontekst bilen baglanyşykly häzirki ýa-da geljek zamany aňladyp bilyär. Barlyk galypynda gelşine mysallar: Hojaguly han Tejen şäherinden, ýagny gulluk edýan ýerinden *gaçar* uçurynda, şol betnysan Ýelli ýyndamy men şolaryň *öýünde* gördüm (B.Kerbabaýew). Siziň baryňyzam gider ýoluňyzy *tapman*, garankyda sermenişiňp ýören adamlar (H.Derýaýew). Bu eger *gurbum ýeter* ýerine satylýan zat bolsa alayyn... (N.Saryhanow). ...ikinji depäniň *ýagty düşer* tarapy garamtyl-goňras öwürýärdi (G.Gurbansähedow).

Şu mysallaryň kabirinde ortak işlik (*gaçar, gider*), esasan. geljek zamany, kabirinde (*gurbum ýeter, ýagty düşer*) häzirki geljek zamany aňladýar. Zaman manysynyň durnukly daldigi üçin, bu sözlerde kontekste göre hazırki-geljek zamanyň dürli ýokundylary hem duýlup biler.

Ýokluk galpy aýyrgyç hyzmatynda gelip, köplenç, häzirki-geljek zamany aňladýar, ýagny bu belli derejede häzirki, belli derejede hem geljek zamany aňladýar. Munuň ýeke häzirki ýa-da geljek zamany aňladýan ýagdaýyna az duşulýar. M e s e l e m : *Dolmaz* pelekeleriniň ýesiri bolan towuklar demir dyrnaklary bilen tezek döryärler (B.Kerbabaýew). - *Ýalňyşmaz* adam bolmaz (B.Seýtäkow, Powestler hem hekaýalar). *Satylmaz* zat bolmaz diýilýandir weli... (N.Saryhanow. Saýlanan eserler). Garaşsyzlygyň bize beren *egsilmez* baýlygynyň biri-de Türkmenistanda ýaşayan halklaryn *mizemez* dostlugydyr.

Aýyrgyç hyzmatynda ulanylanda hem, şu ortak işlik şekilinde gelen käbir sözleriň öz işliklik manylaryndan daşlaşyp, leksikalizasiýalaşmak hasiýeti bar: ortak işlik işliklik manysyny ýitirip, başga söz toparyna (köplenç, sypatlara) geçýär ýa-da özüniň önünden gelen sözler bilen birlikde durnukly söz düzümini emele getirip, belli bir leksik manyny obrazly aňlatmaga gatnaşýar. M e s e l e m : ...yhlas bilen çekilen zahmet *ýaramaz* netije bermedi (Türkmenistan). Emma Atabaýew şondan sapak alyp *ýetmez* ýerini düzetmek yerine... öwlyä çynary ölümü ýaralapdyr (B.Kerbabaýew). Sen... ertir *murtuňy palta kesmez* daýaw jahyl bolarsyň (Şol yerde).

Horasanyň *ümmülmez* çöllüginde gapylykda ýaga üstlerim basdyryp, bary diýen ýaly gyrlypdy (G.Kulyýew).

Şu mysallardaky *ýaramaz* sözi *ýaman, ýetmez* sözi *kem, ümmülmez* (<*üm bilmez*) sözi *orän giň, murtuňy palta kesmez* sözleri *örän, has* sözleriniň manylarynda ýa-da şolara ýakyn manylarda ulanylýarlar.

Käbir köp ulanylýan *görer göz, güler yüz, ýanar ot, akar suw, inlär siňek* ýaly söz düzümlerinde hem häzirki zaman türkmen dilinde öz esasy manylaryndan belli derejede daşlaşmak hasiýeti duýulýar. M e s e l e m : Olar

görer göze şol meselä janyksalar-da. mümkinlik bolan ýerinde pasgellik döredýärdiler (Şol yerde). Wagt bolsa *akar suw* ýaly bolup, zyrmýrlyp geçip dur (B.Seýtäkow). ... *inläär siňeksiz*. çölün içi bile mytdyldap gelýärkä-de, edil ýaňkylar ýaly bir topbak gaz görnüpdi (A.Atajanow). Ol gaty gyzyppdyr. Ýöne *ýanar ot* bolup ýatyr.

b) Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň atlaşmagy

Ortak işligiň bu şekili substantiwleşip ulanylanda, esasan, şu aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

1. Hiç hili goşulma kabul etmän, düşüp galan adyň ýerine ulanylyşy

köp duşmaýar. M e s e l e m: Siz, ýaşlar, ýa barypýatan *iş söýmez*,/ Ýa ýürekde päklik ýokundyňyz kän (G.Ezizow. Ýer-gögiň arasynda). *Tanamaz* - sylamaz (Nakyl).

2. Köplük san goşulmaly ulanylyşy (onda-da ýekelikde, ýagny degişlilik affiksiz, düşüm goşulmasyz) seýrek duşýar. M e s e l e m: Kābir düşünjesizler, talaňçylyga ymsynan *işýakmazlar* hem olaryň yzyna düşdüler (N.Hojageldiýew). - Iş diňe *aňlamazlaryň* ýanynda müşgüldir (E.Seýtäkow). - Be, walla, biz bu *gepe düşmezleri* nätsekkäk-aýt? (G.Gurbansähedow).

3. Degişlilik affiksli ulanylyşy, emma düşüm goşulmasyz diňe degişlilik goşulmaly ulanylyşy onçakly köp dälidir. M e s e l e m: Bu ýagdaýda *goşularyň-goşulmazyň* bolmaz, myhman (B.Hudaýnazarow). Aý, nätseniz şeýdiň, menin-ä indi *durarym* galmady (N.Hojageldiýew). Meniň garrymyň öýden *gozganary* bolmaz, bilagyrysý heläk edýär (“Edebiýat we sungat”). Garaşyp-garaşyp *garaşmazymyz* çykdy (“Mugallymlar gazeti”).

4. Ortak işligiň bu şekili, umuman, hemme düşümlerde ulanylyşy. Düşüm goşulmalarynyň kābirleri (ýöneliş, wagt-orun, çykyş) dogrudan-dogry bu şekiliň özüne ýa-da degişlilik goşulmasy gelşine goşulyp bilýän bolsa, kābirleri (eýelik, yeňiş), esasan, degişlilik affiksli ulanylyşyna goşulýar. Şeýle hem düşümlerde ulanylyş gerimi bir meňzeş dälidir: kābir düşümlerde (ýöneliş,

çykyş) köp ulanylýan bolsa, käbir düşümlerde (eýelik, ýeňiş, wagt-orun) onçakly aktiw däldir, has hem wagt-orun düşümde seýrek duşýar. Mundan başga-da düşüm goşulmalarynyň munuň barlyk we ýokluk galyplaryna goşulyp ulanylyş ukyby bir meňzeş däldir: umuman, hemme düşüm goşulmalarynyň bu ortak işligiň barlyk we ýokluk galyplaryna goşulyşy duşýar, emma barlyk galypda belli bir düşümde gelen bu ortak işligi hemme ýerde şol düşümde getirip, ýokluk galypda ulanyp bolmaýar (Meselem: öwrenere wagt tapdy, gelen balara çemeli ýaly mysallarda ýokluk aňlatmak üçin öwrenmeze wagt tapdy, gelen bolmaza çemeli görnüşde ulanyp bolmaýar, ony öwrenere wagt tapmady, gelmedik bolara çemeli görnüşde ulanyp bolýar) ýa-da munuň tersine, ýokluk galypdaky ortak işligi hemme ýerde barlyk galypda getirip bolmaýar (Meselem: *anyklamazdan şeýle diýipdir* diýen sözlemi barlyk aňlatmak üçin *anyklardan şeýle diýipdir* diýip ulanyp bolmaýar, ony *anyklap şeýle diýipdir* görnüşde ulanmaly bolýar). Şu aýdylanlar hem bu ortak işlik şekiliniň substantiwleşip, üýtgediji goşulmalary kabul edende, ulanylyş ýagdaýynyň çäklidigini we käbir düşümlerde ulanylanda, ortak işlik manysyndan daşlaşyp, başga hili manylary aňlatmaga gatnaşýandygyny görkezýär. Meselem: Bally Artygyň sözünü *gutararyna* maý bermän, ýasgynjak gyrmyzy donuny arkan zynyp, Artyga bakan okduryldy (B.Kerbabaýew). Aýagymyzdaky dolagyň, egnimizdaşki köýnek-balagyň, donuň *derde ýararyny* saýlap berenimize heniz salym geçenok ahyry! (Şol yerde). Şonun üçin hem komutet *saýlanmazynyň* öňküsi günü Bekmyrat baýyňka üýşmeli etdiler. (H.Derýaýew), *Yykylaryndan* gorknp, Dnrđy Kepbanyn çigninden ýapyşdy (G.Gurbansahedow).

5. Perifrastik şekilin birinji komponenti bolup ulanylyşy ýazuw ýadygarliklerinde, folklorda köp duşýar. Meselem: Adam ogly *barmaz bolsa* zzyödan,/ Munda diyip aldar sen maly, dünýa hey! (Magymgnly). Mekan eýlap, üç ýyl iydım duzuňy,/ *Gider boldum* hoş gal, gözel Şirgazy (Şol yerde).

Görogly batyrlyk, agzybirlikden gürrüň açyp, bir nama *áýdar boldy* (Görogly). Suwa pajjyldap düşüşine *görünmez bolup* gitdi (H.Derýaýew).

Perifrastik şekiliň birinji komponenti *eşitmek, bilmek* sözlerinden bolup, ikinji komponenti hem şert şeklinde gelende, häzirki zaman türkmen dilinde, köplenç, giriş söz, giriş sözlem funksiýasynda ulanylýär. Meselem: - *Eşider bolsaň*, Artykjan, bu gün Halnazar baý dagy gedaý gezip geldiler... (B.Kerbabaýew). - Gyzlar, *eşider bolsaňyz*, Şirini çykarypmyşlar! (N.Saryhanow). - Oglum, *biler bolsaň*, obamyza mugallym diyen bir molla geldi (Şol yerde).

ç) Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň bu şekiline *-lyk/-lik, -çylyk/-çilik, -ça/-çe, -ly/-li, -syz/siz, -ak/-ek, -man/-men, -la/-le* ýasaýjy goşulmalary goşulyp bilýär. Bu affiksleriň goşulyp ulanylyş gerimi bir meňzeş däl: *-lyk/-lik, -ça/-çe* affiksleri bu ortak işlige goşulyp has aktiw ulanylýan bolsa, *-syz/siz, -la/-le* affiksleriniň goşulyşy has öndümsizdir, *-man/-men, -ly/-li, -syz/siz, -la/-le* affiksleri diňe barlyk galypyna goşulýan bolsa, *-çylyk/-çilik, -ak/-ek* affiksleri diňe ýokluk galypyna goşulýar, *-lyk/-lik, -ça/-çe* affiksleri hem barlyk, hem ýokluk galypyna goşulyp bilýär. Meselem: Ýöne weli onuň kyn ýagdaýdan göze görünmän *sypaýjyk* tejribesi kändi (B.Kerbabaýew). Reformada *peýda getirip bilerli* adamlaryň hemmesi işe çagyrylýardy (Şol ýerde). Çerkez işanyň aýdan sözi onuň yüregine jünk bolansoň, *ynanmazçylyk* hem etjek bolmady (H.Derýaýew). ...garry ýeňňe *Uzugy alarlady* başlady (Şol ýerde). Dogurdan-da, ussat goluň mîwesi *täsin galarça* bardy (G.Kulyýew). Onuň üstesine-de, ol çaga *dogurmazakdy* (Şol ýerde). ...Döwlühanow ýoldaşlary bilen oba *gaýdarman* boldy (B.Hudaýnazarow). Sebäbi biz halk köpçüligi bilen *kanagatlanarsyz* işledik (Şol ýerde).

d) *-ar/-er* şekilindäki sözleriň leksikalizasiýalaşmagy

Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekilindäki käbir sözlerden semantik (Meselem: *açar, keser, çapar, gezer, maňramaz, yetmez, ýaramaz*) we semantika-sintaktik (Meselem: *gündogar, günbatar, atbakar, attutar, başatar, günebakar, götinsümer*) tärler bilen taze sözler ýasalypdyr. Meselem: Günortana çenli baş-alty sany gowy *keser* ýasady (A.Durdyýew). *Ganyýokmazlar* Emin ahunyň gep urşundan narazy bolup, öýkeläp çykyp gitdiler (G.Kulyýew). Mazendarana kyblaýy alemde *çapar* gelipmişin... (Şol yerde). ...atyny maýda *gezerine* sürüp, Adna serdar barýardy (Şol ýerde). Könäniň galyndysy edil *götinsümer* ýaly bir zat (B.Kerbabaýew). Ol gün bizin obamyzyň *atbakarlary* dokuz çapyşygyň sekizisinde ýeniş gazandylar.

Ortak işlik şekilleri işlikleriň özboluşly şekil ýasaýjy goşulmalarydyr. Hazirki zaman türkmen edebi dilinde *-an/-en, -dyk/-dik, -ýan/-ýän, -jak/-jek* we *-ar/-er* ortak işlik şekilleri ulanylýar. Türk, azerbaýjan we gagauz dillerine hasiýetli bolan ortak işligiň *-mys/-miş* şekili türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, şahyrana halk döredijiliginde ulanylypdyr, emma häzirki zaman türkmen dilinde käbir sözlerde, söz düzümlerinde we leksikalizasiýalaşan sözlerde duşýar. Ortak işlik şekilleriniň ýokluk galypy düýp işligiň soňundan, ortak işlik goşulmasynyň bolsa öňünden *-ma/-me* affiksiniň ulanylmagy bilen ýasalýar: *-man/-men, -madyk/-medik, -maýan/-meýan, -majak/-mejek, -maz/-mez*.

Ortak işlik goşulmaları söz ýasaýjy däl-de, şekil ýasaýjy goşulmalar bolany üçin, onuň goşulan düýp işligi işliklere hasiýetli bolan alamatlaryny saklaýar, ýagny ýokluk goşulmasyny kabul edýär, geçirýan we geçirmeýan işlikligini saklaýar hem-de belli bir düşümde gelen, sözsoňy kömekçiler bilen ulanylan sözleri uýdurýar. Düýp işlik ortak işlik şekilinde gelip, diňe bir aýyrgyç funksiýasynda ulanylanda däl, eýsem substantiwleşip, özüniň aýyklar gelmeli bolan sözüniň funksiýasyny öz üstüne alanynda hem, söz üýtgediji we käbir şekil ýasaýjy goşulmaları kabul edeninde hem, işliklik aýratynlygyny ýitirmeýär. Diňe leksikalizasiýalaşanynda hem-de yzyna käbir söz ýasaýjy goşulmalar goşulyp,

täze söz ýasalarynda, ortak işlikler işliklik aýratynlygyny ýitirýärler. Diýmek, ortak işlikler semantika-morfologik taýdan işlik bolup, diňe sintaktik funksiýalary taýdan isimlere (esasan, atlara, sypatlara) meňzeýärler.

Belli bir zamana degişli gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňlatmak we aýyrgyç funksiýasynda gelip, aýyklanýan sözden aňlanylýan şahsy, predmeti, düşüňjani zaman taýdan häsiyetlendirmek ortak işlikleriň esasy aýratynlyklaryndan biri bolup durýar. Ortak işligiň öten zamany manysynda onuň *-an/-en* (ýoklugy *-man/-män*) we *-dyk/-dik* (ýoklugy *-madyk/-medik*) şekilleri ulanylýar. Bularyň barlyk we ýokluk galyplarynyň ulanylyş gerimi bir meňzeş däl: birinjisiniň barlyk galypy (*-an/-en*) aktiw ulanylýan bolsa, ikinjisiniň ýokluk galypy (*-madyk/-medik*) aktiwdir. Sebabi häzirki zaman türkmen dilinde ortak işligiň *-man/-man* şkilindäki sözler aýyrgyç funksiýasynda gelip bilmeýär, substantiwleşende-de, köplük san goşulmasyny kabul etmeyär we degişlilik goşulmasyz ulanylmaýar. Şoňa görä-de bu hili ýagdaýlarda munuň ýerine ortak işligiň *-dyk/-dik* şkiliniň ýoklugy ulanylýar. Şeýle hem ortak işligiň *-dyk/-dik* şkiliniň ýoklugy hemme düýp işliklere goşulyp, aýyrgyç funksiýasynda gelip bilyän bolsa, barlyk galypy diňe käbir işliklere goşulyp, aýyrgyç funksiýasynda ulanylýar. Munuň barlyk galypy substantiwleşende-de, köplük san goşulmasyny kabul etmeyär we degişlilik affiksiz ulanylmaýar. Şoňa görä-de bu hili ýagdaýlarda munuň ýerine ortak işligiň *-an/-en* şkiliniň barlygy ulanylýar. Şular ýaly spesifik aýratynlyklaryna görä, bu şekilleriň ikisi hem häzirki zaman türkmen dilinde ortak işligiň öten zamany manysynda ulanylýar. Ortak işligiň häzirki zamany çekimlileri uzyn aýdylýan *-ýan/-ýan* affiksiniň kömegi bilen aňladylýar. Ortak işligiň *-an/-en* goşulmasy hem *durmak*, *oturmak*, *ýatmak*, *ýörmek* işliklerine goşulanda, öten zaman manysynda azrak duşýan bolsa-da, köplenç, häzirki zaman manysynda ulanylýar. Ortak işligiň *-jak/-jek* goşulmasy geljek zamany aňladýar, *-ar/-er* goşulmasy bolsa, köplenç, häzirki-geljek, şeýle hem kontekst bilen baglanyşykly häzirki ýa-da geljek zaman manysynda ulanylýar.

Leksikalizasiýalaşan sözler, köplenç, ortak işligiň *-an/-en*, *-myş/-miş*, *-ar/-er*, *-maz/-mez*, örän az mukdarda hem *-jak/-jek* şekillerinde duşýar.

HAL IŞLIKLER

Häzirki zaman türkmen dilinde hal işlikler işlik şekilleriniň bir görnüşi bolup, düýp işlikleriň soňuna ýörite şekil ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen emele gelýär. Sintaktik taýdan hal işlikleriniň hyzmaty dürli hilidir. Sözlem içinde onuň işlikden bolan belli bir agzasyna baglanyp ulanmak bilen ahwalat hyzmatyny ýerine ýetirýärler ýa – da eýerjeň sözlemiň habary bolýarlar. Ahwalat bolup gelmek bilen hal işlikler sintaktik taýdan hallar söz toparyna golaýlaşýarlar. Türkmen dil biliminde işlikleriň bu funksional – grammatik kategoriýasyny aňlatmak üçin “Hal işlikler” adalgasynyň alynmagy–da şonuň bilen baglanyşyklydyr.

Hal işlikler üýtgemeyän söz toparydyr, adatça, grammatik zaman aňlatmaýar we işlik ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýärler, yöne işlikler söz toparyna mahsus bolan aýratynlyklaryň hemmesini özünde jemleýärler: olaryň leksik manysyndan gymyldy-hereket, proses aňlanylýar, özüne baglanýan adyň belli bir düşümde gelmegini talap edýär, işligiň täsirini geçirmek we geçirmezlik häsiýetini saklap galýar, dereje goşulmalary bilen gelip bilýär, barlyk we ýokluk galyplary bolýar we ş. m.

Gurluşyna, ulanylyş aýratynlyklaryna we aňladýan manylaryna garap, häzirki zaman türkmen dilindäki hal işlikleri “Hal işligiň asyl şekilleri” hem–de “Hal işligiň ýasama şekilleri” diýen iki topara bölmek bolýar.

Hal işlikleriň iň asyl şekilleri , ilkinji nobatda, olary özbaşdak grammatik kategoriýa hökmünde kesgitleýär. Hal işligiň asyl şekilleri bu kategoriýa degişli häsiýetleriň hemmesini özünde jemleýärler. Olar başda bellinilişi ýaly, leksik manysy boýunça gymyldy-hereket, proses aňladýarlar., özüne baglanýan adyň belli bir düşüm şekilinde bolmagyny talap edýärler, täsirini geçirmek ýa-da geçirmezlik häsiýetini saklaýarlar. Mysal üçin, *günde ir turmak, nahary iýip gutarmak, dostuňa garaşa-garaşa ýadamak* we ş.m.

Ýasama şekilleriň hal işliklere degişli edilişi, belli bir derejede, şertlidir, çünki olaryň köpüsi hal işliklere mahsus bolmadyk käbir aýratynlyklara eýedir.

I. Hal işligiň asyl şekilleri

Hal işligiň asyl şekilleri – *yp/ - ip/ - up/ - üp* we – *a/ - e/ -ý* affiksleri arkaly emele gelip, olaryň sözlere goşulyşynda, ulanylyşynda we aňladylýan manylarynda hersiniň özüne häsiýetli aýratynlyklary bar. Häzirki zaman türkmen dilinde – *yp/ - ip* şekili – *a/ - e* şekline garanda, işjeň bolup, dürli manylary aňladyp gelýär.

Hal işlikleriň – *yp/ - ip* şekili

Hal işligiň bu şekili – *yp/ - ip/ - up/ - üp* görnüşinde dört wariantlydyr.

-*yp/ -ip* şekiliniň ýoklugy

Häzirki zaman türkmen dilinde – *yp/ - ip* goşulmasy yokluk aňladýan – *ma/ -me* affiksini kabul eden işliklere goşulyp bilmeýär. Onuň yokluk manysy çekimlileri uzyn aýdylýan – *ma:n/ - mä:n* goşulmasy arkaly aňladylýar. Meselem: *Okaman molla bolan, çokaman garga bolan. “Türkmen nakyllary”. Ol şo gije oňat uklady, basyrganman ýatdy. “Garagum”. Maslahat etmän, toýa başlamadylar.*

Häzirki zaman türkmen dilinde şol bir düýp işlik, ilki, – *yp/ - ip*, soňra – *man/ - män* şekilinde ulanylyp, gaýtalanyp gelip bilýär. Meselem: *Myhmanlar iýip – içmän, ýatmadylar. Bir aý geçip – geçmän, toý habaryny eşitdi.*

Isimler bilen ulanylyýan däl sözi – *yp/ - ip* şekilindäki işligiň yz ýanyndan gelende, manysyndan inkärlik aňlanylyýan özboluşly utgaşma ýüze çykýar. Meselem: *Ol bu hünäri okap däl – de, görüp, diňläp öwrendi. Suwy bedireläp däl – de, ýörite maşyn bilen sepip başlady.*

-*yp/ -ip* şekiliniň ulanylyşy we manylary

Gymyldy – hereketiň, prosesiniň ýüze çykyş wagty taýyndan – *yp, - ip* şekilinde gelen söz öz baglanýan işligi bilen üç hili gatnaşykda bolýar:

1. Hal işlikden aňlanyýan gymyldy – hereket, proses baglanýan sözünikiňden oň bolup geçýär. Meselem: *Aýnabat saçagyny ýazyşdyryp, onuň üstüne çöregini ýaýratdy. (B.Kerbabaýew).*

2. Köplenç, ikisi – de bir wagtda ýüze çykýar. Meselem: Oglanjyk sakynyp – sakynyp, habaryny zordan aýtdy.

3. Käte hal işligiň gymyldy – hereketi, prosesi many (logiki) taýdan baglanýan işliginiňkiden soň bolup geçýär. Meselem: Seniň hijriň tygy batyp, / Etden ötdi, süňňe ýetip. (Zelili).

Bu gatnaşygyň üç görnüşi – de ýokluk şekilde gelip bilýär. Ol– *ma:n/ - mǎ:n* goşulmasy arkaly aňladylýar.

Hal işligiň – *yp/ - ip* şekilinde gelen sözler şol duruşlaryna grammatik zaman aňlatmaýarlar, baglanýan işligi haýsy zamanda (öten, häzirki, geljek) bolsa, olar hem, köplenç, şol zamana degişli bolýarlar.

Hal işliginiň – *yp/ - ip* şekilindäki sözler öz baglanýan işliginiň bildirýän gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykyş aýratynlygyny görkezip, ony dürli tarapdan aýyklar gelýärler. Aňladýan manylary boýunça olary aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkin:

1. Baglanýan işliginiň gymyldy – hereketiniň, prosesiniň neneňsi, nä halda ýüze çykýandygyny bildirýär, ýagny hal – ýagdaý aňladýar. Meselem: *Patladyp elini goýmak, ýadap ysgyndan gaçmak, gülüp armandan çykmak.*

2) Baglanýan işliginiň bildirýän gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykmagynyň sebäbini aňladýar. Meselem: *Dynç alman işläp, aňkasy aşmak. çekinip, aýtmaly sözleriň baryny aýtmazlyk, görüp gynanmak.*

3) Baglanýan işliginiň gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykyş wagtyny görkezýär. Meselem: *Aý ötüp, gün ötüp, möhleti dolup, ogly bolmak. ukudan turup, ejesini gözlemek.*

4) Hal işligiň ýoklugy bolup ulanylýan – *man/ - mǎn* şekilinde gelen söz baglanýan işliginiň gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykmagy üçin zerur bolan şerti bildirýär. Munda hal işligiň baglanýan sözi hem ýokluk galypda gelýär. Meselem: *Dok çaykanman, aç doýmaz. Çykdaýy çykman, girdeji girmez (Turkmen nakyllary).*

5) “*Diý*” işligi – *yp/ - ip* şeklinde gelip, kömekçi hyzmatynda ulanylanda, ön ýanyndaky sözler bilen bilelikde baglanýan işliginiň gymyldy – hereketiniň prosesiniň ýüze çykmagynyň maksadyny görkezýär. Meselem: *süýt diýip gelmek, sen diýip ýaşamak, bildim diýip begenmek*.

6) Hal işlik bilen onuň baglanýan sözi özara gaýdymlyk (garşylyk) gatnaşygynda bolýarlar. Hal işlik öz leksik manysy boýunça baglanýan işliginiň aňladýan gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykmagyna päsgelçilik döredýär. Ol muňa garamazdan ýüze çykýar, bolup geçýär. Hal işlik – *yp/ - ip* şeklinde – *de, - man/ män* şeklinde – *de* gelip bilýär. Meselem: *Arpa ekip, bugdaý aljak bolma. (Türkmen nakyllary). Men zeyrenmän, kim zeyrensin. Zähmet çekmän, hasyl almak*.

Hal işligiň – *yp/ - ip* şeklinde gelen sözleriň yzyna isimlerde köplük aňladýan – *lar/ - ler*, deňeşdirme bildirýän – *rak/ - räk*, söýgüçilik, kemlik aňlatmak üçin ulanylýan – *jyk/ - jik* affiksleri goşulyp bilýär. Bu affiksler hal işliklere goşulanda, özläriniň isimler bilen ulanylanda aňladýan manylaryny belli bir derejede saklap galýan bolsalar–da, bu ýerde olar gymyldy–hereket, proses bilen baglanyşykly dürli many öwürşginlerini bildirmäge hyzmat edýärler. Meselem: *Üzülipler galmak, görüpjik gaytmak, ulaldybrak aýtmak*.

Hal işlikleriň atlaşma hadysasyna sezewar bolan ýagdaýyny hem görmek bolýar. Hal işligiň – *yp/ - ip* şeklinde gelip, diliň ösüş taryhynyň dowamynda Yalkap, Sylap, artyp halys atlaşyp gidenleri – *de* bar. Meselem: *Ýalkap, Sylap, artyp*.

Bar -, bol - , gaýt - , diý – ýaly işlikler hal işligiň – *yp/ - ip* goşulmasyny kabul edip, öz leksik manysyndan başga, dürli hili kömekçi hyzmatynda gelýärler. Meselem: *Barlasalar gaýtyp gowy bolar. (G.Gurbansähedow). Sen diýip uzak yollary sökup geldim. Has irki, baryp daş asyryna degişli tapyndylar hem müzeýde saklanylýar*.

Ýazuw düzgüni

Hal işligiň – yp/ - ip/ - up/ - üp sekili degişli sözlere ýogynlyk – inçelik we dodak sazlaşygy esasynda goşulýarlar, ýagny – yp/ - up ýogyn çekimlili, - ip/ - üp bolsa inçe çekimlili işlikler bilen gelýär.

Bir bogunly dodak çekimlili işliklere –yp/-ip goşulmasy goşylýar we munda dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri saklanylýar: *bolup, guýup, doýup we s.m.*

Soňy çekimli ses bilen gutaran işliklere –p goşulmasy goşulýar.Şunda soňky bogundaky çekimli uzyn aýdylýar: *sana:p, tekizla:p, oka:p we ş.m.*

Eger söz -e sesine gutarýan bolsa, ol –ä sesine öwrülýär; tirkäp, sözläp, gözläp . Bu hili hal işliklere –rak, -rak goşulmasy goşulanda, hal işlikleriň soňundaky –p sesi –b sesine öwrülýär: gysylybrak, tegeläbräk, alarybrak we s.m.

Ýokarky hal işliklere –rak, -räk goşulmasyndan soň, –jyk, -jik goşulmasy-da goşulyp bilýär. Şonda –rak,-räk goşulmasynyň soňundaky –k sesi düşürilýär: gysylybrajyk, gözläbräjik

Hal işliginiň -a/ -e şekili

Hal işliginiň bu şekili sinonim ýa-da antonim gatnaşygynda – a/ - e goşulmasyny kabul edip, özara tirkeşip ulanylýar. Şeýle bolanda, olaryň käbirinde hallaşma bolup geçýär: *uýala – gorka (bakmak), dura – bara (giňemek) we ş. m.*

Käte hallaşmak meýli – a/ - e şekilinde gelip, iki gezek gaýtalanyp ulanylýan işliklerde hem duýulýar: *bara – bara (dolmak), dura – dura (ýadamak), diýe – diýe (öwretmek) we ş. m.*

-a/ -e şekiliniň ýoklugy

Hal işliginiň – yp/ - ip şekiliniň ýoklugy üçin ulanylýan – man/ - măn goşulmasy häzirkî zaman edebi dilinde hal işligiň – a/ - e şekiliniň ýoklugy üçin

hem ulanylýar. Şu şekildäki hal işliginiň ýoklugy tirkeşsöz görnüşinde däl-de asyl söz görnüşinde gelýär. Meselem: *uýala – uýala (uýalman), -ala-ala (alman gelmek)*.

-a/ -e şekiliniň ulanylyşy we manylary

Hal işliginiň bu şekili beýleki ähli şekillerden tapawutlanyp, öz kategorial manysynda hemişe diýen ýaly iki gezek gaýtalanyp ulanylýar. Şonuň bilen gymyldy – hereketiň, prosesiniň has doly, adatdakysyndan güýçli ýüze çykýandygy bildirilýär. Düýp işligiň semantikasy bilen baglylykda onuň arasy kesilip, emma çalt – çalt gaýtalanyp–da biler ýa–da arasy kesilmän, uzak wagtdowam edip–de biler. Meselem: *Çeke-çeke çykarmak, darta-darta üzmek, gözleý-gözleý tapmak*.

Türkmen dilinde – a/ -e şekilindäki hal işlikler şu aşakdaky manylary aňladýarlar:

1. Hal – ýagdaý aňladýarlar, ýagny baglanýan işliginiň bildirýän gymyldy – hereketiniň, prosesiniň neneňsi, nädip bolup geçýändigini, amala aşýandygyny görkezýärler. Meselem: *Sakyna-sakyna geplemek, göre-göre ýadamak, çekine-çekine soramak*.

2. Sebap aňladýarlar, ýagny baglanýan işliginiň gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykmagyna hal işliginiň aňladýan manysynyň ýüze çykmagy sebäp bolýar. Meselem: *Seni adam sanyna goşjak bola – bola, .. men ne – hä doýa – doýa ukymy alyp bildim, ne – de etime – ganyma çykdy. (B.Kerbabaýew.). Mahlasy, şäher bilen arada gatnaý – gatnaý, ýol üstünde öz başyma ýoda ýasadym. (Şol ýerde).*

3. Käte baglanýan işlikleriniň gymyldy – hereketiniň prosesiniň ýüze çykmagy üçin -a/ -e şekilindäki işligiň gymyldy–hereketiniň, prosesiniň bolup geçmegi şert bolup durýar. Meselem: *Agajan aga köp heläkçiliklerden soň, etrap bilen welayatyň arasynda gatnaý – gatnaý, ahyry özüni aklamagy başardy. (A.Paýtyk).*

4. Hal işlik şekiindäki söz bilen onuň baglanýan işligi sözlemiň tutuş manysyna görä, özara gaýdymlyk (garşylyk) gatnaşygynda bolup bilýär. Meselem: ... *ol agyr ýaranyň agyr derdini çeke – çeke, ahyry aýak üstüne galdy. (T. Taganow. Ýowuz günler). ... gözleriniň agyny köpelde – köplede, gitmek bilen boldy. (G.Şamyýew)*

Sintaktik manyly – maý/ - meý (- maýa/ - meýe) goşulmasyndan soňky ý sesiniň düşmegi bilen, onuň – ma wariantynda a çekimlisi uzynlyk alýar, - me wariantynda bolsa gysga -e çekimlisi uzyn ä: çekimlisine öwrülýär. Meselem: *Arma:weri oglum! (B.Kerbabayew). Bermä:bilseň berme! (Şol ýerde.).*

Ýazuw düzgüni:

Hal işligiň – a/ - e şekili ýazuwda – a/ -e/ -ý görnüşinde üç wariantly bolup, olardan – e soňy çekimsiz bilen gutaran inçe çekimlili sözlere, - ý bolsa soňy çekimlä gutaran sözleriň hemmesine goşulýar. –A/ -e goşulmasyny kabul eden sözler hakyky hal işlik manysynda gelende, adatça, yzly – yzyna iki gezek gaýtalanyp ulanylýarlar. Meselem: *Eňreý – eňreý görmezlik,döre-döre tapmak, ýaza-ýaza gutarmak.*

Hal işligiň – ý goşulmasy aslynda – ýä/ - ýe görnüşinde bolup, diliň taryhy ösüşiniň belli bir döwründe onuň soňky çekimlileri düşüpdür we başga sözüň ahyryndaky çekimli bilen goşulmanyň (- a/ - e) arasyndaky sazlaşyk üçin artdyrylýan -ý sesi bu kategoriýanyň ýeke – täk görkezijisi bolup durýar. Meselem: *Aglaý – aglaý daňy atyrmak.*

Ahyrky sesi çekimliden bolan işlikler şu şekilde gelende, - ý/ - i goşulmasy söz soňundaky gysga çekimliler bilen birigýär we degişli uzyn çekimli emele gelýär.Meselem: *Işleseň işläbermek, oklasaň oklabermek, gözleseň gözläbermek.*

Çekimsiz sese gutarýan ýogyn çekimlili işlikleriň soňuna –a, inçe çekimlili işlikleriň soňuna –e, çekimli sese gutarýan tirkeş islikleriň soňuna hem

–y goşulmasy goşulyp, hal işlikler yasalyar. Meselem: *Otura-otura ýadamak, aglaý-aglaý kör bolmak, yzlaý-yzlaý tapmak.*

II. Hal işligiň ýasama şekilleri

Häzirki zaman türkmen dilinde hal işligiň ýasama şekillerine gelip çykyşy we düzümi boýunça dürl – dürli, şeýle – de ulanylyşy we manylary boýunça biri – birinden tapawutlanýan – *aly/ - eli, - ynça/ - inçä, - dykça/ - dikçe, - mazdan/ - mezden we agada(n)/ - ägede(n)* şekiller degişlidir. Bu işlikler hal işligiň asyl şekillleri ýaly köp manyly däl, olar, köplenç, bir ýa – da, aňry gitse, iki – üç manyny aňlatmak üçin ýöriteleşipdir. Bularyň – *agada(n)/ - ägede(n)* şekilinden beýlekileri gelip çykyşy boýunça ortak işlikler bilen baglanşyklydyr. Olar käte işlik ýöňkemeleriniň hyzmatyny ýerine ýetirmäge hem ukyply bolan degişlilik affikslerini kabul edýärler, köpüsi sözsoňy kömekçiler bilen ulanylyp bilýärler. Dilde ýaýraýyş gerimi we ulanylyş aktiwligi meselesinde hem hal işligiň ýasama şekilleri onuň asyl şekillerinden, hususan – *da, – yp/ -ip* şekilinden yzda durýarlar.

Hal işligiň -aly/ -eli şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde – *aly/ - eli* şekilinde gelen işlikler birinji we ikinji şahsyň birliginiň we köplüginin degişlilik affiksini kabul edýärler, şonda olar bäre sözsoňusy bilen tirkeşip ulanýarlar. Hal işlikler öz baglanýan sözüninkiden başga aýratyn subýekte eýe bolup, eýerjeň sözlemiň habary bolup gelenlerinde, olara goşulan degişlilik affiksleri işlik ýöňkemeleriniň hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem:

I şahs. *Biz bu ýurda gelemiz bäre, gör, näçe hyşa goparyldyka?* (B.Hudaýnazarow).

II şahs. *Sen gideliň bäre telim ýyl ötdi.* (A.Gowşudow).

III şahsy aňlatmak üçin, adaty, işliklerde bolmaýyşy ýaly, munda hem formal görkeziji ýok. Ol şol durşuna üçünji şahsyn ýa birligine ýa – da

köplüğine degişli bolýar. *Men gözleň aşygy döräli bäri/ Sen ony, naýynsap, nireden bilýäň? (G.Seyitliýew).*

Ýokarky mysallarda – *aly/ - eli* şekilindäki işlikler wagt eýerjeň sözlemineň habary bolup gelýärler. Wagt aňlatmak hal işligiň bu şekiliniň türkmen dilindäki esasy manysyndan gelip çykýar.

Bäri sözsoňy kömekçisiniň galdyrylyp, degişlilik affiksinden soň, ýöneliş düşümiň affiksiniň goşulyp ulanylyşy hem bar, emma onuň hal işligiň aňladýan manysyna täsiri ýokdur. Meselem: *Biziň olary göreliimize iki gije – gündiz boldy. (B.Kerbabaýew).*

Hal işligiň bu şekiliniň ýoklugy düýp söz bilen şekil ýasaýjy goşulmanyň arasyndan – *ma/ - me* affiksiniň getirilmegi bilen ýasalýar. Şonda – *ma/ - me* affiksiniň ahyrky, - *aly/ - eli* goşulmasynyň bolsa başky çekimlileri özara goşulýarlar, ýagny iki sany gysga a sesi uzyn a: çekimlisini emele getirýär. Iki sany e sesi bolsa uzyn ä: çekimlisine öwrülýär: alma + - aly = alma:ly, berme + - eli = bermä:li .Meselem: *Sizi görmälim bäri dört – baş ýyl geçdi öýdýän. (Ç.Aşyrow).*

Käte – *aly/ - eli* şekiliniň ýerine – *an/ - en* ortak işliginiň ýeňiş düşüminde üýtgän – *any/ - eni* görnüşi ulanylýar. Meselem: *Atam şu dünýäden öteni bäri,/ Hiç kime rowa görmän ýörenim/ Seňki bolsun, myhman! (K.Gurbannepesow).* *Meniň ýanyma gatnap ýöreniň bärem ep – esli wagt geçdi.*

Hal işligiň – ynça/ - inçe şekili

Hal işligiň bu şekili ortak işligiň – *gan/ - gen (-gyn/ gin)* goşulmasy bilen – *çak/ - çag ýa – da çen* sözünden gysgalan – *ça/ - çe* affiksiniň özara birleşmegi netijesinde ýüze çykydyr. Munuň gysgalmadyk, doly -*gança\ -gençe* görnüşleri türkmen diliniň XVIII-XIX asyr yazuw ýadygärliklerine-de häsiýetlidir.

Häzirki zaman türkmen dilinde – *ynça/ - inçä* şekili – *ma/ - me* affiksini kabul eden işliklere goşulyp bilmeýär, başgaça aýdanynda, onuň ýokluk galyby

ýasalmaýar. Ýoklugy nusgawy edebiýatyň dilinde ulanylýar. Meselem: *Men seniň üçin gelmişem, / Almagynça gitmezem men.* (“Nejeboglan”).

Edebi dilde – *ynça/ - inçä* hal işliginiň şekiline ortak işligiň häzirki zamanyny aňladýan – *ýan/ - ýän* goşulmasy bilen – *ça/ - çä* affiksiniň özara birleşmegi netijesinde emele gelen – *ýança/ - ýançä* (- *ýa:nça:/ - ýä:nça:.*) şekili barha işjeň ulanylýar.

Hal işliginiň – *ynça/ - inçä* goşulmasyny kabul eden sözler işlik ýöňkemeleri bilen üýtgäp bilýär. Şonda birinji we ikinji şahsyň birliginde we köplüğünde degişli ýöňkeme goşulmalary goşulýar, üçünji şahsyň formal görkezijileri bolmaýar, onuň köplüğünde – *lar/ - ler* affiksi gelip bilýär. Meselem:

I şahs. *Şol geçelgäni men öz gözüm bilen görinçäm ynanyp bilmen.* (A.Gowşudow).

II şahs. *Ölinçäň çöregiň menden, ýöne indi ýüzüňi görmäýin.* (G.Gurbansähadow)

III şahs. ... *tä alyp gidinçäler, onuň alaran gözleri Wepa baka dikilip galdy.* (A.Gowşudow).

Hal işliginiň – *ynça/ - inçä* şekilinde gelen sözler aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Şu şekilde gelen işligiň aňladýan gymyldy – hereketi, prosesi aňladýan sözünüňkiden ýüze çykýança dowam edýär, ýagny wagt bilen bagly çäk bildirýär. Meselem: *Gelinçä garaşmak, gutarýança iýmek, ýadaýança okamak* .

2. Hal işlik şekilinde ulanylýan sözün gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykanyndan, onuň baglanýan işliginiň aňladýan gymyldy – hereketiniň, prosesiniň ýüze çykmagynyň gowudygy, peýdalydygy, zerurdygy we ş. m. bildirilýär. Meselem: *Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.* (Mollanepes).

Käte – *ynça/ - inçä* şekilindäki söz bilen onuň baglanýan işliginiň arasynda gaýdymlyk (garşylyk) many gatnaşygy döreýär. Meselem: *Mal galynça, zürýat galsyn. (Magtymguly)*.

-*gynça\-ginçä* goşulmasynyň başky g sesi diliň ösüşiniň belli bir etapynda düşüp galypdyr we netijede onuň yz yanyndan gelen y,i çekimlileri uzynlyk alypdyr. -*ynça\ - inçä* goşulmasynyň düzümindäki çekimlileriň hemmesi -*y:nça\ - i:nçä* görnüşinde uzyn aýdylýar.

Ýazuw düzgüni:

Häzirki zaman türkmen dilinde bu şekil iki wariantly bolup, olar sözlere ýogynlyk – inçelik sazlaşygy boýunça goşulýarlar: *gelinçä, çykynça we ş.m.*

Soňy çekimli sesler bilen gutaran işliklere goşulanda, affiksiň başyndaky uzyn y, i çekimlileri ol sesleri özüne birikdirýär, netijede öňküsinden hem biraz uzalýar. Meselem: ... *gözüni gögertdiň, ýadynçaň bogduň ... (A.Gowşudow)*.

Hal işliginiň – dykça/ - dikçe şekili

Aslynda öten zaman ortak işliginiň – *dyk/ - dik* goşulmasy bilen çen (çenli) sözünüň özara birleşmeginden emele gelen bu hal işlik şekili häzirki zaman türkmen dilinde – *dykça/ - dikçe, - dukça/ - dükçe* görnüşinde dört wariantlydyr. Olar degişli sözlere ýogynlyk – inçelik we dodak sazlaşygyna eýerip goşulýar. Meselem: *Golaýlaşdykça ýadamak, boldukça baýamak, ýaşadykça söýmek.*

Munuň ýoklugy barlygynda seredende passiwdir. Meselem: *Diýilmedikçe arkaýynlaşmak, aýdylmadykça görmek, duýmadykça duýmazlyk.*

Hal işligiň bu şekili, köplenç, - *dyk/ - dik* we – *ça/ - çe* bölekleriniň aralygyndan degişlilik kategoriýasynyň affikslerini kabul eden görnüşinde ulanylýar. Bu bolsa şu formantlaryň heniz özara berk birleşmändigini, durguşmadandygyny görkezýär. Meselem:

I şahs. *Batdygymça, gitdigimçe aýlara, / Bolýan seniň bilen ömürlük hemdem. (“Edebiyat we sungat”).*

II şahs. *Okadygyňça okasyň gelyär. Işläp bildigiňçe işlemeli.*

III şahs. *Begenç Aýsoltany günde – de görýärdi, gördügiçe – de oňa syny oturýardy. (B. Kerbabayew). Mesläni çözdügiçe, olaryň işleri ýola düşýärdi.*

Işliklerde üçünji şahsy bildirýän formal görkezijileriň, köplenç, bolmaýandygy sebäpli –dykça\-- dikçe şekiliniň deňşlilik goşulmalaryny kabul etmeýändigine köp duşmak bolýar. Şol bir wagtyň özünde üçünji şahsyň –y\– i goşulmasy bilen bilelikde ulanylyşy hem bar. Meselem: *Işledikçe islemek, gyzardygyça gyzarmak.*

Ikinji şahsyň birliginiň –yň\– iň goşulmasyny kabul edende, onuň şahs görkezmek ukyby peselýär, şahs umumylaşýar, aňlanylan gymyldy-hereket üç şahsa-da deňşli ýaly bolup duýulyar. Meselem: *Okadygyňça okamak, diňledigiňçe diňlemek, işledigiňçe işlemek.*

Bar – , git – , dur – ýaly işlikler – dykça/ - dikçe goşulmasyny kabul edende, olarda hallaşmak prosesi ýüze çykýar, ýagny şeýle sözler hal işliklerden daşlaşyp, hallar söz toparyna golaýlaşýar. Meselem: *Gitdigiçe ösmek, bardygyça pajarlamak, durdygyça ýadamak.*

Hal işligiň – mazdan/ - mezden şekili

Sintaktik manyly – *mazdan/ - mezden* goşulmasy ortak işligiň geljek zaman şekiliniň ýoklugy bolan – *maz/ - mez* bilen çykyş düşümiň – *dan/ - den* goşulmagyndan ybaratdyr. Meselem: *Ýatmazdan öňürti ýüregim ýardy,/ Jan doganlar, gören zadym aýdaýyn. (Durdy Gylyç. Saýlanan eserler). Gitmezden öňürti öýüň içine üns bilen syn etdi.*

Görnüşi ýaly, - *mazdan/ - mezden* şekilinden soň, köplenç, *öň, öňünçä, öňürti, ozal* ýaly sözsoňular gelyär we şeýlelikde, bu hal işligiň aňladýan esasy manysy (wagt) nygtalýar. Hal işlik goşulmasynyň – *maz/ - mez* we – *dan/ - den* bölekleriniň aralygyndan deňşlilik kategoriýasynyň affiksleri gelip bilýär. Meselem:

I şahs. *Işe ugramazymdan ozal kitaplary tertipleşdirip, sumka saldym.*

II şahs. *Goşyny tutmazyňyzdan öňürti özüňize düşüniksiz sözleri göçürin.*

III şahs. *Ýöne özi gitmezinden ozal dabarasy gelipdi. (A.Paýtyk).*

Hal işligiň – *mazdan/ - mezden* şeklinde gelen sözler, köplenç, haçan? diýen soraga jogap bolup, wagt aňladýar. Emma ol konkret wagt bolman, eýsem hal işligiň baglanýan sözünüň gymyldy – hereketiniň, prosesiniň onuň özüniňkiden öň ýüze çykandygy, çykýandygy, çykjakdygy, çykmarydygy we ş. m. görkezilýär. Meselem: *Bir işi boýnuňa almazdan öň, ol işiň bütin jogapkärçiligini göz önüne getirmeli.*

Käte – *mazdan/ - mezden* şeklinde ulanylýan işliklerde hal – ýagdaý, şert, maksat ýaly manylar duýulýar. Meselem: - *Eý oglan, oýlanmazdan başga söz aýdyberme. (“Nejeboglan”). Halk bilen maslahatlaşmazdan, mesele çözülmeyär.*

Seret, gara – sözleri hal işligiň bu goşulmasyny kabul edip, kömekçi söz hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: *Irdigine garamazdan howlukmak, kynlygyna seretmezden çözmek, bakmazdan haýdamak.*

Hal işligiň – agada(n)/ - ägede(n) şekili

Hal işlikleriniň bu goşulmasynyň türkmen diliniň dialektlerinde we gepleşiklerinde köp dürli morfologik hem-de fonetik wariantlary bar. Edebi dile onuň – *yp/ - ip, gel-* analitik işliginiň we – *da/ - de* ownuk böleginiň özara tanalmaz ýaly derejede goşulşan warianty ornaşypdyr. Ol gadymy ýazuw yadygärliklerinde duş gelmeýär. Barlyk galypda ulanylyar. Ýokluk galypy yasalmayar. Meselem: *Gidägedän getirmek, baragada soramak, alagada içmek.*

Manysy taýyndan – *agada (n)/ - ägede(n)* goşulmasy öz goşulan işliginiň, şeýle – de, baglanýan sözünüň aňladýan gymyldy – hereketiniň, prosesiniň çalt we hiç hili päsgelçiliksiz, aňsatlyk bilen amala aşýandygyny görkezip, köplenç, hal – ýagdaý bildirýär. Meselem: *Çekägede düşmek, dökülägede çözmek.*

Ýazuw düzgüni:

Hal işligiň bu şekiliniň soňundan käte –n sesi artdyrylyar, sözlere yogynlyk-inçelik sazlaşygyna eyerip goşulyan iki wariantda ulanylyar: alagada(n), gidägedä(ä), duragada(n) we ş.m. Goşulmanyň soňundan artdyrylýan –n sesi hiç hili grammatik mana eýe däldir we hyzmaty ýokdur, ol sap fonetik hadysadyr.

Goşulmanyň –da(n), -de(n) bölegi basymy kabul etmeyär. Ol çylşyrymly goşulmanyň düzüm bölegi bolup, ondan aýry hem ýazylmaýar.

HALLAR

Hallar sözlemiň işlikden bolan agzasyna bagly bolup, şol işligiň aňladýan hereketiniň hal-ýagdaýyny, häsiýetini, nädip, nähili ýagdaýda ýüze çykyşyny, onuň wagtyny, ornuny, ugruny, sebäbini, maksadyny we ş.m. bildirýär. Meselem: *Ir* turan işinden dynar. *Giç* ýat, *ir* tur, alty pişegi artyk ur (Nakyl).

Beýleki söz toparlary ýaly hallar hem özüne mahsus morfologik we sintatik aýratynlyklaryna eýedirler.

1.Hallar üýtgetmeýän söz topary hasap edilýärler, ýagny olar söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Olara beýleki söz toparlaryndaky san, düşüm, degişlilik ýaly grammatik kategoriýalar mahsus däl.

Käbir hallar özleriniň grammatik gurluşy boýunça düşüm, degişlilik, san goşulmalasyny kabul eden atlara (*çyndan, gorkusyna, gyşsuna, durşuna, irden, öňden, agşamlaryna*) çalyşmalara (*onda-munda*) meňzeşdir. Bu meňzeşlik şeýle hallaryň ýasalyş ýoly bilen, ýagny olaryň öňki degişli söz toparlaryndan daşlaşyp, semantik usul bilen hallaryň hataryna geçmegi bilen baglydyr. Şoňa görä-de olaryň düzümindäki bu goşulmalar hem özleriniň grammatik manysyny ýitirýärler.

2.Hallar öz aýyklaýan sözlerine hiç hili goşulmasyz ysnyşma ýoly bilen baglanýarlar. Meselem: Gyşsuna howa *çalt* sowayar.

3.Hallar söz ýasalyşa gatnaşýarlar:

a) Hallar dürli usullar arkaly beýleki söz toparlaryndan ýasalýarlar. Meselem: *ogryn, tomsuna, şunça, täzeden, gijara, obama-oba, gije-gündiz* we ş.m.

b)Hallar beýleki söz toparlaryna degişli sözleri ýasamaga hem gatnaşýarlar. Meselem: *ertirki, jikme-jiklik, hemişelik, çaltlaşmak, batyrgaýlaşmak* we ş.m.

4.Hallar sözlem agzasy bolup bilýärler we olar sözlemde ahwalat hökmünde çykyş edýärler. Meselem: Hemişe *beýle* bolanokdy, ol gaty *ir*

gelgiçdi (A.Gowşudow). Olar biri-biriniň ýüzüne *edermenlerçe* çinňerlişip, *ýañadan* gujaklaşdylar (B.Kerbabaýew).

Hallaryň ýasalyşy

Türkmen dilinde hallar gurluşy boýunça asyl (*ir, giç, çalt, haýal*) we ýasama (*gijesine, gyşyna, elin, irden, bütinleý, ýygy-ýygydan*) hallardan ybarat bolýarlar. Ýasama hallar türkmen dilindäki söz ýasalyşyň esasan üç ýoly arkaly ýasalýarlar we olaryň hersi özleriniň leksika-grammatik aýratynlyklaryna eýedirler.

1. **Hallaryň leksika-semantik ýol arkaly ýasalyşy.** Bu usulda sözler diliň sözlük düzüminiň ösüş ýolunda özüniň leksika-semantik we grammatik häsiýetlerini üýtgedip bir söz toparyndan başga bir söz toparyna geçýärler, şol sözüň manysynda ulanylýarlar we onuň grammatik häsiýetine eýe bolýarlar. Türkmen dilindäki hallaryň belli bir topary şu usul bilen emele gelipdirler we olar dürli görnüşe eýedirler.

a) **Goşulmasyz hallar.** Meselem: *ertir, agşam, gije, gündiz, ýaňy, çalt, haýal* we ş.m. Bu hallaryň käbirini gelip çykyşy taýdan ýasama hasap etmek mümkin bolsa-da: (*ertir, agşam, gündiz*) olar häzirki döwürde bir morfemadan ybarat hasap edilýär we bölünmeýärler.

b) **Goşulmaly hallar.** Bu hallardaky goşulmalar taryhy gelip çykyşy taýdan, düşüm, degişlilik we beýleki goşulmalar hasap edilseler-de, olar hallaryň düzüminde özleriniň öňki leksika-grammatik hyzmatyny ýitirýärler we bu sözler şol görnüşinde doňup hallara öwrülýärler. Bular grammatik şekilleriň täze manydaky we başga bir grammatik häsiýetdäki söz hökmünde ulanylmagynyň netijesinde dörän sözlerdir.

-yna-, -ine-, -syna-, -sine-, goşulmaly hallar. Bu affiksler taryhy taýdan degişlilik (*-y, -i, -sy, -si*) we düşüm (*-na-ne*) goşulmalaryndan düzülen çylşyrymly affikslerdir. Bu hallar many taýdan wagt, hal-ýagdaý, sebäp, maksat we ş.m

aňladylyar. Meselem: *gyşyna, ýazyna, gijesine, gündizine, begenjine, keyýpine, zarbyna, barşyna, öýlänine, gijelerine* we ş.m.

-da, -de, goşulmaly hallar. Aslynda wagt-orun düşüminiň goşulmasy bolan bu affiksli hallar many taýdan wagt, orun, möçber aňladýarlar. Meselem: *golaýda, ýakynda, ahyrda*.

-dan, -den goşulmaly hallar. Gelip çykyşy taýdan çykyş düzüminiň goşulmasy bolan bu affiksli hallar hem manysy boýunça hereketiň ýüze çykyş häsiýetini, ýagdaýyny, wagtyny we ş.m. görkezýärler. Meselem: *gorkudan, täzedan, düýbiden, ozaldan, irden, göreñden, birden, çyndan* we ş.m.

-lygyna, -ligine goşulmaly hallar. Hallaryň bu çylşyrymly goşulmasy üç sany morfemadan ybarat bolup, *-lyk, -lik*, abstrakt at ýasaýjy, *-y, -i* degişlilik, *-na, -ne* düşüm goşulmalarydyr. Emma hallaryň düzüminde olar özlerine mahsus bolan öňki grammatik häsiýetlerini ýitirýärler. Bu hallar hereketiň ugruny, ýagdaýyny aňladýarlar. Meselem: *ilerligine, ýüzinligine, diriligine* we ş.m.

-a, -e goşulmaly hallar. Aslynda hal işlik şekilini ýasaýan bu goşulmaly hallar hereketiň ýagdaýyny aňladýarlar. Meselem: *aşa, öte, doga, bada, gaça* we ş.m.

Şeýlelikde, bu hallaryň düzümindäki söz, şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalar özleriniň öňki ýasaýjylyk, söz üýtgedijilik hyzmatyndan arasyny üzüpdirlir. Olar şol şekilde täze mana – hal manysyna we halyň ýerine ýetirýän grammatik hyzmatyna eýe bolupdyrlar.

2.Hallaryň morfologik ýol arkaly ýasalyşy. Hallaryň ýasalyşyndaky bu usul has gadymy bolup, ol häzirki döwürde-de önümlü hasap edilýär. Bu ýol bilen ýasalan hallar dilde köp duş gelýärler we olary emele getirmek üçin ulanylýan affiksler ýörite hal ýasaýjy goşulmalardyr. Häzirki döwürde morfologik ýol bilen hallary ýasamaga esasan aşakdaky söz ýasaýjy goşulmalar gatnaşýarlar:

- ça, -çe goşulmasy. Bu affiks atlara, sypatlara, çalyşmalara, käbir hallara goşulyp, ýasaýjy sözüň leksika-grammatik manysy bilen baglanyşykly mana

eýe bolan hal ýasaýar we olar hereketiň häsiýetini, ýagdaýyny, deňeşdirmegi we ş.m. aňladýarlar. Meselem: *türkmençe, rusça, täzeçe, mençe, meniňçe, şunça, biziňçe, özüçe, gahrymanlarça, mertlerçe, ogrynça* we ş.m.

-yn, -in, -n goşulmasy. Gelip çykyşy taýdan gadymy düşüm goşulmalarynyň biri hasap edilýän bu affiks häzirki döwürde hal ýasaýjy önümlü goşulmadyr. Bu affiks atlara, iş atlaryna, käbir beýleki sözlere goşulup, goşulan sözünüň manysy bilen baglanyşykly wagt, hal-ýagdaý hallaryny ýasaýar. Meselem: *gyşyn, günin, elin, ogryn, ýanyň, arkan, günortan, gidişin, gaýdyşyn, öýläň* we ş.m.

-laýyn, -leýin, -laý, leý goşulmalary. Bu çylşyrymly affiksler atlara, sypatlara, käbir işlik şekillerine goşulyp, ýasaýjy sözün manysy bilen baglanyşykly bolan wagt, hal-ýagdaý, mukdar, sebäp-maksat hallaryny ýasaýar. Meselem: *aýlaýyn, wagtlaýyn, bilgeşleýin, ýatyrlaýyn, töwerekleýin, köpçülikleýin, dirileýin, bütinleý, ýüzleý* we ş.m.

-ary(k), -eri(k), -k goşulmalary. Taryhy gelip çykyşy taýdan gadymy ýöneliş düşümiň goşulmasy hasap edilýän bu affiksler häzirki döwürde ugur, tarap, orun görkezýän sözlere, hal sözlerine goşulyp, orun we ugur-tarap hallaryny ýasaýarlar. Meselem: *içeri(k), daşary(k), ýokary(k), aňry(k), bäre(k), beýlä(k), şeýlä(k)* we ş.m.

-gaý (kaý), geý goşulmasy. Bu önümsiz affiks käbir sözlere goşulyp, hal-ýagdaý hallaryny ýasaýar. Meselem: *batyrgaý, çynlakaý, omrakaý* we ş.m.

3. Hallaryň sintaktik ýol arkaly ýasalyşy. Hallaryň ýasalyşynyň sintaktik ýoly türkmen dilindäki söz ýasalyşynyň işjeň we önümlü usullarynyň biridir. Bu usulda esasan goşma we tirkeş hallar ýasalyp, olar iki sözün goşuluşmagynyň ýa-da tirkeşdirilip ulanylmagynyň, bir sözün gaýtalanmagynyň netijesinde emele gelýär. Şeýle ýagdaýda goşma we tirkeş hallary emele getirýän sözleriň manylary, özara grammatik gatnyşyklary we baglanyşyklary dürli görnüşde bolýar.

1. Iki sany dürli manydaky sözüň goşulyşmagy bilen ýasalan goşma hallar. Meselem: *birigün, birwagtlar, birsyhly, biragyzdan, bireýýam, ikiäk, gijara, agşamara, günsaýyn* we ş.m. Şeýle hallara käbir fonetik özgerişe sezewar bolan *bildir* (*bir+ýyl+dyr*), *öňňin* (*öňki+gün*), *öňňil* (*öňki+ýyl*) ýaly goşma hallary hem goşmak mümkin.

2. Manylary boýunça biri-birine ýakyn, ugurdaş iki sözüň tirkeşdirilip ulanylmagy bilen ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *erte-birigün, düýn-öňňin, belli-külli, ine-gana* we ş.m.

3. Iki sany manydaş (sinonimdeş) sözüň tirkeşdirilip ulanylmagy bilen ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *sag-aman, häli-häzir, häli-şindi, assa-ýuwaş*.

4. Manylary biri-birine garşylykly (antonimdeş) bolan iki sözüň tirkeşdirilip ulanylmagyndan ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *gije-gündiz, ertir-agşam, aňry-bäri, gyşyn-ýazyn, azda-kände, aşak-ýokaryk, arkan-ýüzin, ogryn-dogryn, göwünli-göwünsiz* we ş.m.

5. Goşulmasyz ýa-da goşulmaly sözleriň ses, şekil meňzetmeleriniň gaýtalanyp gelmeginden ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *oba-oba, aram-aram, içgin-içgin, tiz-tiz ýygy-ýygydan, yzly-yzyna, gezekli-gezegine, ilki-ilkiler, pert-pert, hasyr-husur, şart-şurt*.

Şeýle ýagdaýda käte iki sözüň biri beýlekisiniň käbir fonetik özgerişdäki görnüşi bolup, şoňa meňzedilip, hem gaýtalanýar we hal ýasalýar. Meselem: *büs-bütün, mese-mälim, aç-açan, haýal-ýagal, heran-haçan* we ş.m.

6. Gaýtalanýan iki sözüň birinjisine *-ma, -me, -ba, -be* goşulmasyň goşulmagy bilen ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *öýme-öý, jikme-jik, obama-oba, günbe-gün, aýba-aý* we ş.m.

Mundan hem başga *bir* mukdar sanynyň, *her, bu, şu, şol* ýaly çalyşmalaryň hem-de wagt aňladýan *gün, ýyl, aý, gezek, wagt, agşam, salym, bada* ýaly sözleriň gatnaşmagynda emele gelen söz düzümlerini hem sintaktik ýol bilen ýasalan goşma hal hasaplaýarlar. Sebäbi olar hem halyň manysynda

we hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem: *bir gün, şu gün, bir gezek, her gün, bu ýyl, her gezek, bir salym, şo bada, şol wagt* we ş.m.

Hal derejeleri

Hallaryň dereje kategoriýasy hem beýleki söz toparlaryndaky ýaly grammatik häsiýete eýedir. Hal derejeleri hallaryň leksik manysy bilen baglanyşykly bolup, hereketiň, gymyldynyň, alamatynyň, häsiýetiniň, wagtyň we ş.m. ýüze çykyş derejesini aňladýar. Hallaryň derejeleri dürli görnüşde bolýarlar we hersiniň özüne mahsus grammatik manysy, dereje ýasaýjy goşulmalary, ýasalýş ýollary bar.

1. **Hallaryň düýp derejesi.** Hallaryň bu derejesi hereketiň, gymyldynyň kadaly ýagdaýda ýüze çykýandygyny bildirýär we şekil taýdan dereje görkeziji goşulmalarynyň ýoklugy bilen beýleki derejelerden tapawutlanýar. Meselem: *çalt, haýal, ir, derrew, ýaňy, agşam, arkaýyn, elin, gaharyna* we ş.m.

2. **Hallaryň deňeşdirme derejesi.** Bu dereje hereketiň, gymyldynyň alamatyny deňeşdirmek bilen, onuň ýüze çykyşyny bildirýär. Bu şekil *-räk, -rak* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar. Meselem: *irräk, gijräk, bärräk, ýaňyrak, agşamrak, çaltrak, ilerräk, içginräk* we ş.m.

3. **Hallaryň artyklyk, güýçlendirme derejesi.** Hallaryň bu derejesi hereketiň, gymyldynyň alamatynyň ýüze çykyşynyň kadaly ýagdaýdan artykdygyny, güýçludigini bildirýär we dürli ýol bilen ýasalýar.

a) Hallaryň öňünden *iň, juda, örän, has, iňňän* ýaly güýçlendiriji manyly modal sözleriň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem: *örän çalt, juda ir, iňňän giç, iň basym* we ş.m.

b) Hallaryň birinji bogundaky çekimlisiniň yzyndan *m, p, s* sesleriniň biri getirilip, şol halyň öňünden gaýtalanmagy bilen ýasalýar. Meselem: *ýap-ýaňy, gös-göni, dep-derrew, büs-bütün, ap-arkaýyn* we ş.m.

ç) Käte hallaryň doly görnüşinde ýa-da birneme özgeren görnüşde gaýtalanyp ulanmagy hem şu derejäniň manysyny aňladýar. Meselem: *çalt-çalt, tiz-tizden, çypba-çyn, aç-açan, mese-mälim* we ş.m.

4. **Hallaryň söýgülik-kiçilik derejesi.** Bu dereje hereketiň, gymyldynyň alamatynyň ýüze çykyş derejesine söýgülik, kiçilik many ýokundysyny berýär we esasan *-ja, -je, -jyk, -jik* affiksleriniň kömegi bilen ýasalýar. Meselem: *ýaňyja, elinje, derrewjik, entejik, basymjak, arkaýynja* we ş.m.

Käte bu şekil *-jyk, -jik* goşulmasynyň *-rak, -räk* affiksli hala goşulmagy bilen hem ýasalýar we şeýle ýagdaýda *-rak, -räk* affiksiniň soňundaky dymyk „k“ sesi düşýär. Meselem: *irräjik, tizräjik, çaltrajyk* we ş.m.

Hallaryň many toparlary

Hallar işliklere bagly bolup gelýärler we hereketiň häsiýetini, alamatyny, wagty, ornuny we ş.m. aňladýarlar. Olar sözlemde köplenç ahwalat ýa-da doldurgyç hyzmatynda gelýärler. Hallaryň leksika-semantik häsiýeti dürli hili bolýar we olaryň aňladýan anyk manysy sözlemde, gepleşikde ýüze çykýar. Meselem: Birine *ýakyndan* kömek bermek (hal-ýagdaý). Ses *ýakyndan* eşidildi (orun).

Häzirki zaman türkmen edebi dilinde ulanylýan hallar aňladýan manylary boýunça aşakdaky toparlara bölünýärler:

1. **Hal-ýagdaý hallary.** Bu hallar *nähili, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň bolşuny, ýagdaýyny, onuň nähili ýüze çykýandygyny bildirýär. Meselem: *ogrynça, ýaşyryn, içgin, ýüzleý, zordan, batyrgaý, gyssanmaç, zoraýakdan, gezek-gezegine, birin-birin, ine-gana, birbada, ýatyrlaýyn, arkaýyn, ýüzinligine, çalt-çalt, arkan, diriligine, jikme-jik, ýüzbe-ýüz, sowuk-sala, üzül-kesil, howul-hara* we ş.m.

2. **Wagt hallary.** Bu hallar *haçan, näwagt?* diýen soraglara jogap bolup, hereketiň, gymyldynyň ýüze çykýan wagty, dowam edýän möhletini bildirýär. Meselem: *ir, giç, ertir, agşam, düýn, mydama, öň, ýaňy, agşamyna,*

gyşyna, gijesine, eýýäm, gije-gündiz, gyşyn-ýazyn, iru-giç, ýyl-ýyldan, gün-günden, ilki-ilkiler, günsaýyn, deslap, entek, öňňin, ilkibada we ş.m.

3.Orun we ugur-tarap hallary. Bu hallar *niredede, nirä?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň ornuny, gönükdirilen ugruny görkezýär. Meselem: *bärde, aňyrda, aňryk, aşak, ýokaryk, ilerik, daşaryk, içerik, eýläk, aşaklygyna, bärligine, ilerligine, eýläk-beýläk, aşak-ýokaryk* we ş.m.

4.Sebäp-maksat hallary. Bu hallar *näme üçin, näme sebäpden?* diýen soraglara jogap bolup, hereketiň, gymyldynyň ýüze çykmagynyň sebäbini, nähili maksat bilen edilýändigini bildirýär. Meselm: *gaharyna, gazabyna, gorkusyna, keýpine, bilkastdan, tötänden, bilgeşleyin* we ş.m.

5. Ölçeg-mukdar hallary. Bu hallar *näçe, näçeden, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň ýüze çykyş derejesiniň, onuň ölçeginiň mukdaryny aňladýar. Meselem: *az-azdan, az-kem, tutuşlaýyn, azda-kände, ýeke-ýekeden, aýlap, ýyllap, öte, çala* we ş.m.

6. Meňzetme-deňeşdirme hallary. Bu hallar *kimçe, nämeçe, niçik, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň özara meňzedilmegini, deňeşdirilmegini aňladýar. Meselem: *mertlerçe, gahrymanlarça, öňküçe, özüçe, mençe, sençe* we ş.m.

SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE KÖMEKÇI ATLAR

Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlarynyň arasynda özboluşly leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça tapawutlanýan sözlere sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar degişlidir. Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň arasyndaky tapawut, esasan, şekil taýdan bolup, ulanylyşlary we ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlary meňzeşdir. Şonuň üçin olaryň ikisini bilelikde *kömekçi sözler* diýip atlandyrmak bolar.

Kömekçi sözler hem taryhy taýdan seredilende, aslynda özbaşdak mana eýe bolupdyr. Kömekçi atlaryň hemmesi, sözsoňy kömekçileriň-de birnäçesi häzir hem belli ýagdaýlarda özbaşdak many aňladýarlar we sözlem agzasy bolup, başga sözler bilen baglanyşýarlar. Olaryň leksik manyly söz ýa-da kömekçi rolunda gelşi diňe kontekstde takyklyanylyar. Meselem: *Gündogar tarapda bolsa bişen kerpiçden nagyşlanan, üsti demirden, hatara penjireli goşa tam görüňärdi (B.Kerbabaýew). Siziň arkaňyzdan olar bu üstünlige eýe boldular. Agam bar, arkam bar (Atalar sözi).*

Diliň taryhy ösüşinde özbaşdak ulanylyan sözleriň birnäçesi öz leksik manysyndan daşlaşmak bilen kömekçi atlara we sözsoňy kömekçilere öwürilipdir. Şu hili proses beýleki türki dillerde bolşy ýaly, türkmen dilinde hem dowam edýär.

Kömekçi sözler belli bir grammatik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Ol esasy hyzmaty özbaşdak many aňladýan, biri beýlekisine garaşly sözlere özara baglanyşdyrmakdan, şolaryň arasyndaky her hili many taýdan bolan gatnaşyklary görkezmekden ybaratdyr. Şu tarapdan olar düşüm goşulmalaryna meňzeşdir, kömekçileriň esasy tapawudy özbaşdak söz görnüşinde ulanylmagydyr. Çünki dildäki goşulmalar ilki özbaşdak many aňladýan sözlerden emele gelipdir. Kömekçiler goşulmalar ýaly öz önündäki sözüň yzyna gös-göni goşulmaýarlar. Kömekçi sözler özbaşdak many aňlatmaýarlar, diliň häzirki ýagdaýynda olar leksik manylaryny ýitiripdirler, olar belli bir düşümde

gelen özbaşdak many aňladýan sözleriň yzyndan gelip, şolar bilen bilelikde ulanylýar.

Käbir kömekçi atlaryň sözsoňy rolunda ulanylyşy-da duş gelýär.

Kada hökmünde, atlar lokal düşümleriň üçüsünde-de gelýär. Olaryň käbiri bolsa kömekçi at hyzmatynda diňe iki düşümde gelip, üçünji düşümde gelmeýär. Mysal ucin, ugur sözi kömekçi rolunda, esasan, wagt-orun düşümde gelýär (goramak ugrunda, ekerançylyk ugrunda, parahatçylyk ugrunda). Seýrek ýagdaýda ýöneliş düşümde hem gelýär (işiň ugruna we ş.m.), ýöne bu düşümde ýüzüniň ugruna diýen ýaly durnukly söz düzümleriniň manysynda aktiw ulanylýar. Käbir atlar lokal düşümleriň diňe birinde gelende kömekçi at bolýar. Mysal üçin, belli bir ýöňkeme goşulmasyny kabul eden *dert* sözi diňe çykyş düşümde gelende (*sowugyň derdinden, seniň derdiňden*), kömekçi at hasaplanyp, başga ýagdaýlarda öz hakyky manysynda ulanylýar. Şular ýaly kömekçi atlaryň bütinleý sözsoňy kömekçilerine öwrülip gidenleri-de bar. Meselem: *hakynda, barasynda, dogrusynda* sözsoňulary häzire çenli kömekçi atlaryň şekilini saklaýarlar. Bularyň *hakda, barada, dogruda* ýaly görnüşde ulanylyşy-da bar.

Edil şunuň ýaly *tarapyndan* sözsoňusy hem çykyş düşümde gelýän kömekçi at şeklinde ulanylýar (*kakasy tarapyndan, gyzlar tarapyndan*).

Kömekçi atlar bilen sözsoňy kömekçileriň ulanylyşynda başga-da ýakynlyklar bar. Mysal üçin, sözsoňular degişli sözleri bilen ýanaşyk gelýärler. Olaryň arasynda başga sözler düsmeýär. Şeýle-de bolsa, wagt taýdan belli bir dowamlylyk ýa-da aýratyn pursat takyklanyp ýa-da nygtalyp görkezilmeli bolanda, olaryň arasyndan başga sözler gelip biler. Meselem: *Mundan kyrk ýyl ozal, ýygnaçdan bir gün soň.*

Käbir sözsoňularyň sinonimdeş bolşy ýaly, kömekçi atlaryň-da käbiri özara manydaş bolýar. Mysal üçin, *ýaly, kimi (n), kibi, dek, deý, çenli, çen, deňiç, deň, öň, ozal, owal, kimin* sözsoňularyň aňladýan manysy meňzeş bolup , olaryň birine derek başgasyny ulanmak bolýar. Dogry, olaryň ulanylyşlary

önümlilik taýdan bir meñzeş däl, ýagny käbiri aktiw ulanylyp, birnäçesi seýrek duş gelýär. Kömekçi atlaryň ulanylyşynda hem, belli derejede, ýakynlyk bar. Olaryň manysy hemme ýerde meñzeş bolmasa-da, ýakyn bolany üçin, özara manydaşlyk gatnaşygyna girýärler: (*obanyň*) *üstünde* , *depesinde*, *ýokarsynda* we ş.m.

Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň arasynda ýokarky ýaly ýakynlyklar bolmak bilen bir hatarda , käbir tapawutly aýratynlyklar-da bar.

Sözsoňularyň ulanylyş gerimi has giň bolýar . Olar baş, ýöneliş hem-de çykyş düşümdäki sözlerden soň gelýärler, ýagny sözsoňularyň bir torapy (*bilen*, *ýaly*, *kimin*, *sebäbi* we ş.m.) baş düşümdäki atlar ýa-da eýelik düşümdäki at, görkezme çalyşmalary bilen ulanylýar , başga birnäçesi (*çenli*, *deňiç*, *tarap*, *bakan*, *garşy*, *garaman* we ş.m.) öz önündäki sözleriň ýöneliş düşümde gelmegini talap edýär, üçünji bir topary bolsa (*öň*, *owal*, *soň*, *başga*, *ýaňa* we ş.m.) çykyş düşümdäki sözlerden soň gelýär.

Kömekçi atlar, köplenç, orun-giňişlik gatnaşygyny bildirýändikleri sebäpli, lokal düşümleriň birinde gelýärler. Başga hili gatnaşyklary aňlatmakda kömekçi atlar seýrek ulanylýar.

Sözsoňy kömekçileri bolsa orun-giňişlik aňlatmakdan başga, wagt, sebäp-maksat, hal ýagdaý, meňzetme-deňeşdirme ýaly dürli-dürli gatnaşyklary görkezmekde hem işjeň ulanylýar.

Many taýdan hem sözsoňular kömekçi atlardan, belli bir derejede, tapawutlanýar. Sözsoňularyň birnäçesi diliň häzirki ýagdaýynda özbaşdak many aňlatmak ukybyny бүтінлеý ýitiripdir: *ýaly* , *üçin*, *bilen*, *ötri*, *görä*, *deňiç*, *bakan*, *dek*, *saýyn* we ş. m. Sözsoňular aýratynlykda ulanylýar. Olar diňe özbaşdak manyly sözleri baglanyşdyrýan grammatik serişde hökmünde hyzmat etmek bilen, bir tarapdan, düşüm goşulmalarynyň hyzmatynda ulanylýar (*seniň üçin-saňa*, *odun üçin- oduna*), ikinji tarapdan, şol goşulmalaryň manysyny has takykklamaga kömek edýärler (*ertire deňiç*, *baga baka*), üçünjiden bolsa, düşüm goşulmalary arkaly aňladyp bolmaýan dürli gatnaşyklary görkezýär.

Kömekçi atlary sözsoňulardan tapawutlandyryan aýratynlyklaryň biri hem, olaryň many aňlatmak ukybyny bütinleý ýitirmändigidir. Olar özbaşdak ulanylanda, öz hakyky manysynda gelýärler. Kömekçi atlar öz öňündäki sözden aňlanylyan belli bir orun, ugur-tarap ýaly düşüňjeleri takykklamaga hyzmat edýärler. Mysal üçin, *howluda* diýlende, wagt-orun düşüm goşulmasy orny görkezmäge hyzmat etse-de, şu manyny has takykklamak üçin kömekçi atlar ulanylýar: *howlynyň içinde, daşynda, agzynda, öňünde, ýanynda, ortasynda, garşysynda, arkasynda, ýokarsynda* ýaly kömekçi atlardan biri wagt-orun düşümde gelip, howlynyň niresindedigi has takyklanýar. Şu hyzmatyny ýerine ýetirmekde kömekçi atlaryň öz leksik manylary bilen birlikde olara goşulýan düşüm goşulmalary aýratyn ähmiýete eýedir

Şeýlelikde, kömekçi atlaryň öz hakyky leksik manysynda ulanylyandygyny ýa-da ony ýitirip, kömekçi hyzmatynda gelýändigini olaryň diňe sözlem içinde gelşine görä kesgitlemek mümkin.

1.SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK AÝRATYNLYKLARY

Sözsoňy kömekçiler özbaşdak leksik manysy bolan sözleriň arasyndaky dürli-dürli garaşly gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýärler. Olaryň nähili gatnaşygy bildirmegi öňünden gelýän sözleriň manysyna baglydyr. Sözsoňularyň haýsy düşümdäki sözlerden soň gelşine görä, olary üç topara bölmek bolýar:

1. Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýar.
2. Ýöneliş düşümdäki sözler bilen gelýänler.
3. Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylyanlar.

1) Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýan sözsoňular.

Bilen, ýaly, dek, kimin, üçin, sebäpli, boýunça we ş.m. sözsoňular, esasan, baş düşümdäki sözler bilen ulanylýar: *mylaýymlyk bilen, Güljan üçin, kitap boýunça* we ş.m.

At we görkezme çalyşmalary bu hili sözsoňulardan öň eýelik düşümde gelýär: *sonuň üçin, meniň üçin, ol kimin* we ş.m.

Olaryň baş düşümde ulanylyşy-da duşýar: *biz bilen, is boýunça, ýyldyz ýaly* we ş.m.

Türkmen dilinde ulanylýan sözsoňular bilelikde ulanylýan sözi bilen köp dürli manylary aňladyp gelýär. Olaryň arasynda iň köpmany manyda ulanylýany *bilen* sözsoňusydyr. *Bilen* sözsoňusy aşakdaky ýaly many gatnaşyklaryny görkezmäge hyzmat edýär:

1) Işi, gymyldyny ýerine ýetirmäge gatnaşýan subýekti bildirýär: *biri bilen, ogly bilen, Aşyr bilen* we ş.m. Onuň bilen gelýän söz düýp ýa-da şäriklik derejesindäki işliklere baglanýar.

2) Onuň bilen ulanylýan söz işiň, hereketiň obýektini bildirýär. *Iýmit bilen üpjün etmek,, düzgün-tertup bilen tanyşdyrmak* we ş.m.

3) Sözsoňy bilen gelen söz hereketi ýerine ýetiriji diýlip aňlanylýan düşünjäni bildirýär. Bu sözler gaýdym derejesindäki işliklere baglanýarlar: *reňk bilen boýalmak, tozan bilen gömülmek, ýagyş bilen suwarylmak* we ş.m.

4) Onuň bilen gelen söz hereketiň kimiň, nämäniň ýa-da nähili ýagdaýyň kömegi bilen amala aşyrylýandygyny görkezýär. Şeýle bolanda sözsoňy bilen eýelik düşümdäki sözüň arasynda belli bir ýöňkeme goşulmasyny kabul eden üst sözi gelýär: *adamlaryň üsti bilen, Pökgen aganyň üsti bilen, sorag-idegiň üsti bilen* we ş.m.

5) Sözsoňy bilen gelýän söz işiň, gymyldynyň, wakanyň, hadysanyň ýüze çykan ýa-da dowam eden wagtyny görkezýär. Şonda sözsoňudan öň wagt

aňladýan söz ýa-da käbir işlik şekilleri gelýär: *daň bilen, girmegimiz bilen* we ş.m.

6) Sözsoňy bilen ulanylýan söz işiň, hereketiň maksadyny bildirýär. Bilen sözsoňusyndan öň, köplenç, maksat, niýet diýen ýaly sözler gelýär: *parahatçylyk maksady bilen, geleşin diýen niýet bilen* we ş.m.

7) Sözsoňy öz öňündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň, wakanyň ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär: *ýaltalygyň bilen, buýrugy bilen, baýram bilen* we ş.m.

8) Sözsoňy bilen ulanylýan söz belli bir pikire, netijä gelmegi görkezýär: *şunluk bilen, şunuň bilen birlikde* we ş.m.

9) Sözsoňy öz öňündäki söz ýa-da söz düzümi bilen birlikde hereketiň amala aşyrylýan ornuny bildirýär: *ýol bilen, gelen ýeri bilen, trotuar bilen* we ş.m.

10) Sözsoňy bilen gelen söz bir işi ýerine ýetirmek üçin ulanylan guraly, hereketiň nämäniň kömegi bilen amala aşyrylandygyny bildirýär: *palta bilen, ukyby bilen, uçar bilen* we ş.m.

11) Sözsoňy bilen ulanylýan söz işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny bildirýär: *höwes bilen, sabyrsyzlyk bilen, çaltlyk bilen* we ş.m.

Netijede, *bilen* sözsoňusynyň şunuň ýaly köp manyda ulanylmagy aýdylyan pikiriň, düşüňjäniň has anyk bolmagyna kömek edýär.

Ýaly sözsoňusy hem köp dürli manylary aňlatmakda işjeň ulanylýar. Ýaly sözsoňusy meňzetme, deňeşdirme ýaly gatnaşyklary görkezýär. Onuň nähili gatnaşygy görkezişi, bir tarapdan, öňünden gelýän sözün häsiýetine, ikinji tarapdan bolsa, şonuň nähili söze baglanmagy bilen takykklanýar.

a) Atlar we çalyşmalar ýaly sözsoňusy bilen ulanylyp, belli bir düşümde gelen söze baglananda, bir zadyň ikinji zat bilen deňeşdirilýändigini, soňra meňzedilýändigini aňladýar: *seniň ýaly, surat ýaly* we ş.m.

Sözsoňy bilen ulanylýan sözler işliklere baglansalar, şol işlikden aňlanylýan hereketiň, gymyldynyň bir zada meňzedilýändigini görkezmek

bilen, şonuň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny hem bildirýär: *suw kädiň sapagy ýaly, horaz ýaly, hemişekisi ýaly* we ş.m.

b) Sypatlar, sanlar we beýleki käbir isimler *ýaly* sözsoňusy bilen gelende, işliklere baglanyp, hal-ýagdaý gatnaşygyny görkezýär: *kyn ýaly, utançly ýaly, habarsyz ýaly* we ş.m.

ç) *ýaly* sözsoňusy iş atlaryndan soň gelende, meňzetme, deňeşdirme, hal-ýagdaý kimin gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýär: *görşüň ýaly, ýaramaýşy ýaly, gorkanyň bolşy ýaly* we ş.m.

d) Ortak işlikler *ýaly* sözsoňy bilen ulanylanda, işiň, hereketiň, wakanyň, hadysanyň nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny görkezmek bilen birlikde, şonuň başga bir hereket, waka bilen deňeşdirilýändigini, şoňa meňzedilýändigini görkezýär: *gül pürkülen ýaly, öler ýaly, ikerjeňlenýän ýaly* we ş.m.

e) *ýaly* sözsoňusy wagt, takmynlyk, jemleýjilik, gatnaşyklaryny-da görkezip bilýär: *her ýyl diýen ýaly, türkmen, rus, tatar ýaly* we ş.m.

Ýaly sözsoňusyndan soň, *bolup* kömekçi işligi gelende, gymyldynyň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygy has nygtalýar: *eräp-akyp baryan ýaly bolup, ürken ýaly bolup, jadylanan ýaly bolup* we ş.m.

Ýaly sözsoňusynyň *ýalak, ýalaky* görnüşinde ulanylyşy hem bar.

Ýaly sözsoňusy bilen manydaş *kimin, kibi, dek, tek, deý, deýin* sözsoňulary hem meňzetme, deňeşdirme gatnaşyklaryny görkezýärler. Olar nysgawy edebiýatyň dilinde ulanylyp, häzir arhaizmleşipdirler: *men kibi, daglar tek, Ýusup deýin* we ş.m.

Sumak sözsoňusy hem meňzetme, deňeşdirme gatnaşygyny görkezmek bilen birlikde, öz önündäki sözden aňlanylyan düşüňjä göwnüýetmezçiligi, şoňa bolan otrisatel garaýşy aňladýar. *Sumak* baş düşümdäki atlar, käte bolsa, substantiwleşen beýleki sözler bilien ulanylýar: *ejeligim sumak, başlyk sumak* we ş.m.

Üçin sözsoňusy sebäp-maksat gatnaşyklary görkezýär: *meniň üçin, atam üçin* we ş.m.

Sebäpli, zerarly, jähtli sözsoňulary sebäp gatnaşygyny aňladýar: *okuw zerarly, gelmandigi sebäpli, şu jähtli* we ş.m.

Hakda, barada, dogruda (hakynda, barasynda, dogrusynda) sözsoňulary özara manydaşdyrlar. Olar pikirň, duýgunyň, gürrüňiň, soragyň we ş.m. näme hakyndadygyny bildirýän sözler bilen ulanylýar: *öwrenişi barada, uruş hakynda, mesele dogrusynda* we ş.m.

Boýunça sözsoňusy sebäp, çäklendirmek gatnaşygyny bildirýär: *diňe şu ugur boýunça, endigi boýunça* we ş.m.

Arkaly sözsoňusy bilen ulanylýan sözler hereketiň, gymyldynyň kimiň ýa-da nämäniň kömegi bilen ýerine ýetirilýändigini bildirýär: *görmek arkaly, göz ýetirmek arkaly* we ş.m.

Bäri sözsoňusy wagt gatnaşygyny bildirýär: *ýaz çykaly bäri, ýaňy-ýakyndan bäri* we ş.m.

Boýy sözsoňusy hem wagt gatnaşygyny aňladyp, öz öňündäki söz bilen hereketiň, işiň dowam eden wagtyňy görkezýär: *ýyl boýy, ömür boýy* we ş.m.

Tarapyndan sözsoňusy subýektli gatnaşygy aňladýar. Hereketiň, gymyldynyň gös-göni ýerine ýetiriji şahsyny görkezýär: *kakasy tarapyndan, mekdep tarapyndan* we ş.m.

Saýyn (saýy) sözsoňusy öz öňünden gelýän sözüň leksika-gramatik aýratynlyklary bilen wagt, mukdar, tarap-ugur gatnaşyklaryny görkezýär: *gördük saýy, ýöredik saýy, gün saýy(n)* we ş.m.

Sary sözsoňusy tarap-ugur gatnaşygyny aňladýar: *bize sary, günbatar sary* we ş.m.

Hökmünde sözsoňusy hal-ýagdaý gatnaşygyny bildirýär: *mugallym hökmünde, saýlawçy hökmünde* we ş.m.

Mynasybetli sözsoňusy sebäp gatnaşygyny görkezýär: *baýramçylyk mynasybetli, okuw ýyly gutarmagy sebäpli* we ş.m.

Taýdan sözsoňusy bilen gelen söz işiň, gymyldynyň näme bilen baglylykda, nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny aňladýar. Ol käte orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär: *akyl taýdan örän ýiti, çeperçilik taýdan ýokary hilli, ahlak taýdan arassa* we ş.m.

Çenli, esasan, ýöneliş düşümdäki sözlerden soň ulanylýar. Ol baş düşümdäki sanlar, wagt ýa-da başga hili ölçeg bildirýän sözler bilen gelende, bir zadyň takmynan mukdaryny, ölçegini wagtyny görkezýär: *bir sagada çenli, günortana çenli, ona çenli*.

Çemeli, *çemesi*, *çemesinde*, *çemeleri* sözsoňularynyň nähili sözler bilen gelşinde, ulanylyşynda käbir aýratynlyklar bolsa-da, takmynlyk aňladýar: *günorta çemesi, aýlar çemesi, bir ýyl çemeli*.

Möçberi, *töweregi* sözsoňularynyň ulanylyşy we ýerine ýetirýän hyzmaty edil ýokarky ýaly: *on bäş möçberi, ýüz töweregi* we ş.m.

2) Ýöneliş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

Çenli sözsoňusy wagt, orun-giňişlik, ölçeg-mukdar ýaly gatnaşyklary görkezýär: *iki güne çenli, bir geklara çenli, bir tonna çenli*.

Çen, *deňiç*, *deň* sözsoňularynyň ulanylyşy we many taýdan görkezýän gatnaşygy edil *çenli* bilen meňzeşdir, ýöne bular işjeň däl : *oňa deňiç, haçana çen, şu wagta deň*.

Görä sözsoňusy deňeşdirme, sebäp, habar bermegi, ýagdaýy aňladýar: *zähmetime görä, habar bermegine görä, eşidişime görä*

Tarap sözsoňusy öz önündäki söz bilen birlikde hereketiň, gymyldynyň gönükdirilen ugruny aňladýar: *gapa tarap, meýdana tarap, öýe tarap*.

Baka(n) sözsoňusy hem orun-giňişlik gatnaşygyny görkezmek bilen hereketiň gönükdirilen tarapyny bildirýär: *sähere bakan, ýaba baka, öýe baka*

Sary sözsoňusy ýöneliş düşümdäki söz bilen birlikde hereketiň, prosesini gönükdirilen ugruny aňladýar: *güne sary, duşmanyň üstüne sary, bize sary*. Ol seýrek ulanylýar.

Garşy sözsoňusy *garşylykly gatnaşygy* we *orun-giňişlik* aňladýar: *duşmana garşy, öz ýurduna garşy, maňa garşy*.

Golaý, ýakyn sözsoňulary öz önündäki sözleriň manysy bilen baglylykda wagt, orun-giňişlik bildirýär: *bir sagada golaý, owgan serhedine golaý, şähre golaý*.

Garaman, garamazdan, bakmazdan sözsoňulary *garşylykly gatnaşygy* aňladýar: *ýarawsyz bolmagyna garamazdan, günüň batandygyna garaman, işiň ýerine ýetirilmändigine bakmazdan*.

Garaňda, seredeňde sözsoňulary *deňeşdirme, esaslanmagy* bildirýär: *bir zadyň ululygyna garaňda, onuň aýdyşyna garaňda, edilmeli işe seredende*.

Laýyklykda baglanyşykda *gelen sözi* bilen *işiň, hereketiň nähili ýagdaýda, nämä esaslanyp amala aşyrylandygyny görkezýär*: *kabul edilen karara laýyklykda, institutyň düzgünine laýyklykda*.

3) Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

Öň, öňünçä sözleri sözsoňy rolunda gelende wagt gatnaşygyny gözkeçýär. *Iş, hereket* sözsoňy bilen ulanylýan sözden aňladylýan düşünjeden *öň* bolup geçýär: *şu nowruzdan öň, sen gelmezden öňünçä*.

Ozal, owal diýen manydaş sözsoňular hem *öň* sözsoňusy bilen sinonimdeş bolup, biriniň ýerine beýlekisini ulansaň, many taýdan üýtgemeyär: *çay içmezden owal, mundan bir asyr ozal*.

Soň, soňra sözsoňulary wagt gatnaşygyny aňladýar: *şu sözlerden soň, hakykaty bileninden soň*.

Başga tapawutlandyryjy gatnaşygy aňladýar: *sizden başga hiç kim, toparyň oganlaryndan başga*.

Özge, gaýry sözsoňulary hyzmaty taýdan *başga* sözi bilen meňzeş ulanylýar: *diňe senden özge, işi ýerine ýetirmezden gaýry*.

Aňryk sözsoňusy *orun-giňişlik, käte wagt, ölçeg gatnaşyklaryny* aňladýar: *türkmen serhedinden aňryk, şu günden aňryk*.

Beýläk, şeýläk sözsoňulary, köplenç, wagt, käte bolsa orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär: *diňe şundan şeýläk, ertirki günden beýläk, şol haýatdan beýläk.*

Ýaňa sözsoňusy öz önündäki söz bilen birlikde, köplenç, işiň, hereketiň, ýagdaýyň ýüze çykmagynyň sebäbini aňladýar: *öte gahardan ýaňa, uzak ylgamakdan ýaňa.*

Ötri sözsoňusy hem sebäp gatnaşygyny görkezip, häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýar: *önki aýdylanlardan ötri, agyr işlemekden ötri.*

Beter, artyk, zyýat, zyýada ýaly sözler sözsoňy rolunda gelende, deňeşdirme gatnaşygyny bildirýär: *ähli gyzlardan zyýada, öz bolşundan beter, öz çeninden artyk.*

Daşary sözi sözsoňy rolunda gelende, garşylygy görkezýär: *kabul edilen meýilnamadan daşary, ýerine ýetirilmeli maksatnamadan daşary, adamyň akylyndan daşary.*

Görnüşi ýaly, sözsoňular baş, eýelik, ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelen sözler bilen bilelikde ulanylmak arkaly sözlemiň bir agzasy bolýarlar, bir soraga jogap bolýarlar, bir söz ýaly (birmeňzeş heň bilen) okalýarlar. Sözlemdäki sözleri sintaktik taýdan baglanyşdyrýarlar.

II. KÖMEKÇI ATLAR. OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK

AÝRATYNLYKLARY

Adyndan belli bolşy ýaly, kömekçi atlar şekilleri boýunça beýleki özbaşdak leksik manyly sözlerden-atlardan tapawutlanmaýarlar. Olaryň esasy aýratynlygy sözlemde ýerine ýetirýän hyzmaty bilen kesgitlenilýär. Atlar kömekçi hyzmatynda gelende öz leksik manysyny ýitirýärler. Olar özbaşdak manyly sözleriň arasynda orun-giňişlik, käte bolsa wagt, sebäp, maksat ýaly gatnaşyklary bildirýär. Şol gatnaşyklary aňlatmak üçin belli bir düşüm (lokal düşümler) şeklinde gelen sözler bilen ulanylýar. Islendik ýagdaýda-da,

kömekçi atlar öz öňündäki eýelik düşümde gelen sözler bilen berk baglanyşykda ulanylýarlar, olar bilelikde bir sözlem agzasy bolmak bilen, ikisi bir soraga jogap bolýar. Belli bir yöňkeme bilen üýtgän atlar diňe lokal düşümlerden biriniň goşulmasyny kabul edende, kömekçi söz hyzmatynda ulanylýar, başga ýagdaýlarda öz hakyky manysynda gelýär. Kömekçi atlar orun-giňişlik gatnaşygyny aňladyp gelende, haysy düşümde ulanylýandygy bilen baglylykda, işiň, hereketiň gönükdirilen ugruny, ýüze çykan ýa-da başlanan ornuny bildirmäge hyzmat edýärler.

Türkmen dilinde köpräk ulanylýan kömekçi atlar we olaryň ýerine ýetirýän hyzmaty aşakdaky ýalydyr:

Üst sözi kömekçi at hyzmatynda işjeň ulanylýar, dürli gatnaşyklary görkezýär:

a) öz öňündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň bir zadyň ýokarky ýüzünde, gös-göni üstünde bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini aňladýar: *agyr ýüküň üstüne, gara ýeriň üstünde, açyk saçagyň üstüne* we ş.m.

b) hereketiň, işiň bir zadyň ýokarsyndaky giňişlikde bolýanyny ýa-da şoňa tarap gönükdirilendigini görkezýär: *küren obanyň üstüne, galan işiň üstüne, gök meýdanlaryň üstünden* we ş.m.

ç) *üst* yöneliş düşümde gelende işiň, hereketiň eýelik düşümdäki sözden aňlanylýan düşünjäniň hut özüne gönükdirilendigini bildirýär. Şu hili ýagdaýda *üstüne* kömekçisini taşlap, öňündäki sözi yöneliş düşümde getirip ulanmak hem bolýar. Muňa kömekçi sözler bilen düşüm goşulmalarynyň ýerine ýetirýän hyzmatlarynyň biri-birine ýakyndygy, käte bolsa meňzeşdigini görkezýän faktlardan biri hökmünde garamak bolar: *meniň üstüme- maňa, iliň üstüne- ile* we ş.m.

d) *üst* kömekçisi orun taýdan bolan başga hili gatnaşyklary görkezýär: *arassa kümşüň üstünden, şäherde ýaşajylarynyň üstünden* we ş.m.

e) öz öňündäki söz bilen işiň, hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, käte bolsa maksadyny görkezýär: *dereksiz zadyň üstünde, işi kämilleşdirmegiň üstünde* we ş.m.

d) durnukly söz düzümlerinin düzüminde gelýär: *bir zadyň üstünden barmak, aýak üstüne galmak* we ş.m.

Ýüz sözsoňy kömekçisi at hyzmatynda gelende, gymyldy-hereketiň bir zadyň üstünde bolýandygyny bildirip, *üst* kömekçisi bilen manydaş ulanylýar: *gök asmanyň ýüzüne, parasatly gojalaryň ýüzlerinden* we ş.m.

Depe sözi kömekçi bolup ulanylanda, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezmekde *üst* kömekçisi bilen manydaş bolýar: *uly agajyň depesinde, keremli daglaryň depesinde* we ş.m.

Baş sözi kömekçi at hyzmatynda gelende, aşakdaky ýaly gatnaşyklar görkezilýär:

a) orun-giňişlik bildirýär, işiň, hereketiň bir zadyň ýanynda, gyrasynda, töwereginde, üstünde bolýandygyny görkezýär: *gök çäýiň başynda, tegelek stoluň başynda* we ş.m.

b) wagt bildirýän sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň ýüze çykan wagtyny görkezýär: *şu güýzüň başynda, geçen ýylyň başynda* we ş.m.

Ast, aşak sözleri kömekçi at rolunda bir meňzeş manyda ulanylmak bilen, aşakdaky ýaly hyzmaty ýerine ýetirýär:

a) kömekçiniň haýsy düşümde gelşine görä, işiň, hereketiň bir zadyň aşagy bilen baglanyşykly ýüze gykan ýa-da başlanan ornuny görkezýär: *at toýnagynyň astyndan, nurly günüň astynda* we ş.m.

b) kömekçi atlar göçme manyda ulanylýan ýa-da abstrakt düşüňjeleri aňladýan sözler bilen gelende işiň, hereketiň neneňsi ýagdaýda, nähili şertde ýüze çykandygyny bildirýär: *duşmanyň goly astynda, agyr aladanyň aşagynda* we ş.m.

Düýp, etek sözleri kömekçi at rolunda gelende, köplenç, işiň, hereketiň ýerden ýokary saýlanyan belli bir predmetiň aşaky bölegi bilen baglanyşykly

orunda yüze çykýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini görkezýär: *köne haýatyň düýbünde, äpet dagyň düýbünde* we ş.m.

Etek sözi işiň, hereketiň belli bir giňişligiň gyrasynda, çetinde bolup geçýändigini bildirýär: *gür tokaýyň eteginde, küren obanyň eteginde* we ş.m.

Iç sözi kömekçi bolup gelende, aşakdaky ýaly manylarda gelýär:

a) işiň, hereketiň bir tutuş predmetiň içki tarapynda, şonuň çuňlugynda bolýandygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *güýçli akýan noburyň içinde, ak öýüň içinde* we ş.m. Öňünden gelýän söz bilen bilelikde işiň, hereketiň köplügiň içinde yüze çykýandygyny görkezýär: *gijeki atlylaryň içinden, gök bakjalaryň içinde* we ş.m.

b) wagt-orun düşümde gelip, öňündäki söz bilen bilelikde hereketiň yüze çykýan wagtyny görkezýär: *bir sagadyň içinde, göz açyp-ýumasy salymyň içinde* we ş.m.

Orta sözi kömekçi hyzmatynda gelende, köplenç, işiň, hereketiň bir zadyň iç tarapynda, belli bir giňişligiň merkezinde, iki ýa birnäçe zadyň aralygynda ýerine ýetirilýändigini, şoňa gönükdirilendigini, şol ýerden başlanýandygyny bildirýär: *göni köçäniň ortasyndan, uly zalyň ortasynda* we ş.m.

Orta we *ara* sözi goşulyp, bir kömekçiniň hyzmatynda gelýär. Şonda aňladylýan many has takykklanýar, nygtalýar: *täze gurulýan öýüň ortarasynda, giň köçäniň ortarasynda* we ş.m.

Ara sözi kömekçi at rolunda gelende, öz öňündäki söz bilen bilelikde işiň, gymyldynyň bir topardan bolan meňzeş predmetleriň arasynda yüze çykýandygyny bildirýär: *täze ekilen agaçlaryň arasynda, ylmy kitaplaryň arasynda* we ş.m.

Arasynda kömekçisi abstrat düşünjäni aňladýan sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň nähili ýagdayda yüze çykýandygyny, wagt bildirýän sözler bilen gelende bolsaý, onuň bolan wagtyny görkezýär: *süýji ukynyň arasynda, ýigrimi-ýigrimi baş ýaş aralygynda* we ş.m.

Jümmüş sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň bir predmetiň içinde, belli bir giňişligiň merkezinde ýüze çykýandygyny, şoňa gönükdirilendigini görkezýär: *ymgyr çölüň jümmüşinde, güýçli akýan derýanyň jümmüşinde* we ş.m.

Öň, *alt* sözleri kömekçi at rolunda gelende, ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan, esasan, meňzeşdir, emma olaryň soňkusy arhaizmleşipdir, häzirki dilde *öň* köp ulanylýar: *demir gözenegiň önünde, siziň göni aldyňyzda, demir gapynyň önünde* we ş.m.

Gaş sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň ön tarapynda ýüze çykýandygyny, şoňa gönükdirilendigini aňladýar: *gelen wekilleriniň gaşyna, gözel gyzyň gaşynda* we ş.m.

Agyz sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň bir zadyň ön tarapyndadygyny, ýanyndadygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *oba klubynyň agzynda, dagyň gowagynyň agzynda* we ş.m.

Aňry sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň bir zadyň arka tarapynda, aňyrsynda ýüze çykýandygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *köne jaýyň aňyrsynda, çuň derýanyň aňyrsynda* we ş.m.

Ýeňse sözi kömekçi at rolunda gelende, aňry kömekçisi ýaly, işiň, hereketiň bir zadyň arka tarapynda, aňyrsynda ýüze çykýandygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *täze obanyň ýeňsesinde, biziň şäherimiziň ýeňsesinde* we ş.m.

Arka sözi kömekçi at rolunda gelende, ýerine ýetirýän hyzmaty *aňry*, *ýeňse* sözleri bilen meňzeşdir: *uly dagyň arkasynda, täze öýüň arkasynda* we ş.m.

Arka kömekçisiniň sebäp gatnaşygyny görkezip gelşi-de bar. Bu manyda ulanylanda, kömekçi at çykyş düşümde gelýär we işiň, hereketiň ýüze çykmagyna kimiň, nämäniň sebäp bolandygyny aňladýar: *mekdep müdiriniň arkasyndan, täze başlygyň arkasyndan* we ş.m.

Yz sözi hem orun-giňişlik manysyny aňladyp gelende, *aňry, ýeňse, arka* kömekçi atlary bilen, köplenç, sinonimdeş bolýar: *biziň maşynymyzyň yzyndan, duran adamlaryň yzyndan* we ş.m.

Käte bu kömekçi hal-ýagdaý hem bildirýär: *biri-biriniň yzyndan çykyp, gyzynyň yzyndan garaşyp* we ş.m.

Garşy kömekçisi iki manyda gelýär: 1. Işň, hereketiň bir zadyň garşysynda bolýanyňy, şol ýere gönükdirilendigini ýa-da başlaýanyňy aňladýar: *ýüz görülyän aýnanyň garşysyna, Bibiniň gyzynyň garşysyna* we ş.m. 2. Işň, hereketiň bir zadyň garşysyna, ýagny şonuň isleginiň tersine, şol zadyň zyýanyna gönükdirilendigini görkezýär: *ganyň duşmanyň garşysyna, ýeke meniň garşyma* we ş.m.

Boý sözi işň, hereketiň belli bir ugur boýunça uzalyp gidýän zadyň gyrasynda bolýanyňy aňladýar: *ýap boýunda ekilen, käçäniň boýunda otyrdylan* we ş.m.

Gyra sözi kömekçi at bolup gelende, işň, hereketiň ýokarky mysallardaky ýaly, uzalyp gidýän zadyň boýunda ýa-da belli bir giňişligiň çetinde ýüze çykýanyňy, şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *biziň ýabymyzyň gyrasynda, uly şäheriň gyrasynda* we ş.m.

Ýaka sözi hem orun-giňişlik gatnaşygyny görkezip, *gyra* kömekçisi bilen sinonimdeş ulanylýar: *Jeyhun derýanyň ýakasynda, tikilen donyň ýakasynda* we ş.m.

Çet sözi kömekçi at rolunda gelende, işň, hereketiň, wakanyň belli bir giňişligiň gyrasynda bolýandygy aňladylýar: *meýdanyň bir çetinde, obanyň ýokary çetinde* we ş.m.

Uç sözi kömekçi at rolunda gelende, esasan, ýokarky kömekçiniň hyzmatyna ýakyn bolup, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär: *diliniň ujuna gelen, ýüň ýaglygyň ujuna düwlen* we ş.m.

Aýak sözi kömekçi at rolunda gelende, esasan, iki hili gatnaşygy görkezýär:

1. Işın, hereketiň belli bir ýeriň çetinde, golaýynda ýüze çykanyny görkezýär: *uzyn ýabyň aýagynda, Tejen derýasynyň aýagynda* we ş.m.

2. Bir işın, hereketiň ýüze çykan wagtyny takykklamaga hyzmat edýär, ýagny onuň belli bir gowamly wagtyň ahyrynda bolýandygyny aňladýar: *şu aýyň aýagynda, 2000-nji ýylyň aýaklaryna* we ş.m.

Ugur sözi kömekçi at rolunda gelende, öz öňündäki sözüň manysy bilen baglylykda, esasan, iki hili gatnaşygy görkezýär:

1. Orun bildirýän sözler bilen gelende, işın, hereketiň ýüze çykan ornuny ýa-da bir predmetiň, wakanyň bolan ýerini aňladýar: *täze ýoluň ugrunda, Türkmenbaşy şaýolunyň ugrunda* we ş.m.

2. Orun aňlatmaýan isimler ýa-da nämälim şekildäki işlikler bilen gelende, işın, hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, maksadyny bildirýär: *Ata-Watan ugrunda, adam hukuklary ugrunda* we ş.m.

Ýan, köplenç, işın, hereketiň, wakanyň öz öňündäki sözden aňlanylýan predmetiň golaýynda, ýakynynda bolýandygyny ýa-da şoňa tarap gönükdirilendigini aňladýar: *Eýran patyşasynyň ýanynda, garaňky gowagyň ýanynda* we ş.m.

Çykyş düşümde gelen kömekçi at (ýanyndan) gaýdym çalyşmasyndan soň ulanylanda, belli bir pikiriň nähili ýagdaýda ýüze çykarylýandygyny aňladýar: *Ol öz ýanyndan işler bireýýäm gutarylandyr öýtdi.*

Wagt-orun düşümde gelip, -ky goşulmasyny kabul eden kömekçi at (ýanyndaky) käbir sözler bilen ulanylanda, işın, hereketiň, düşünjäniň nämäniň garamagynda amala aşyrylýandygyny, şonuň dogrudan-dogry nämä degişlidigini, nämä garaşlydygyny aňladýar: *Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Metbugat baradaky Komitet.*

Gapdal sözi lokal düşümleriň birinde gelip, kömekçi at rolunda ulanylanda, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär. Onuň manysy şu ýagdaýda *ýan* sözüniňkä meňzeşdir.

Gapdal kömekçisi işiň, hereketiň, wakanyň bir zadyň golaýynda, ýanynda ýüze çykandygyny aňlatmak bilen birlikde şonuň öň ýa-da arka tayynda däl-de, eýsem gapdal tarapynda bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini hem bildirýär: *öz dostunyň gapdalynda, duran ýeriniň gapdalynda* we ş.m.

Duş sözüniň hem kömekçi at rolunda gelip, *gapdal* kömekçisi bilen manydaş ulanylyşy bar: *gyzyň duşuna ýetende, taryhy ýadygärligiň duşunda* we ş.m.

Alkym sözi işiň, hereketiň bir zadyň örän golaýynda, hut ýanynda ýüze çykanyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini bildirýär: *jaýyň alkymyna baryança, mal saklanýan jaýyň alkymyna ýetende* we ş.m.

Daş, töwerek, dumly-duş sözleri kömekçi at hyzmatynda gelende, işiň, hereketiň, wakanyň bir zadyň daş-töwereginde, ýagny şonuň ähli tarapynda bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini bildirmek bilen birlikde, şonuň ýakynynda, edil ýanynda bolýanyny-da görkezýär: *gara gazanyň daşynda, ak maşynyň töwereginde* we ş.m.

Bu kömekçiler ýokardakylardan başga manylarda hem gelip bilýär:

1) kömekçiniň öňünden abstrak düşüňjani aňladýan söz gelende, olaryň orun-giňişlik gatnaşygyny görkezişi göçme häsiýete eýe bolýar: *aýlawyň päsgelçilik töweregine aýlandy*.

2) wagt aňladýan sözler bilen gelende, işiň, hereketiň, wakanyň ýüze çykýan wagty takmyn görkezýär: *kyrk ýaşlar töwereginde, sagat on töweregi* we ş.m.

3) *daşyndan* kömekçisi *başga* sözsoňusy bilen manydaş ulanylýar: *getiren çöreginiň daşyndan, edilen serpaýlaryň daşyndan* we ş.m.

Dert sözi belli bir ýöňkemedede üýtgäp, çykyş düşümdä kömekçi at hyzmatynda gelýär we sebäp gatnaşygyny görkezýär. Kömekçi at eýelik düşümdäki söz bilen birlikde hereketiň, işiň, wakanyň ýüze çykmagynyň

sebäbini bildirýär: *güýçli gaharyň derdinden, hapa-haşal otlaryň derdiňden we ş.m.*

El, gol sözleriniň kömekçi at rolunda gelşi çäklidir. Bular hem diňe çykyş düşümde gelende, sebäp gatnaşygyny görkezýän kömekçi hyzmatynda ulanylýar. *Elinden, golundan* kömekçileriniň ulanylyşy, esasan, poeziya bilen bagly bolup, köne edebiýatda duş gelýär: *keç pelegiň elinden, bir biwepanyň golundan* we ş.m.

Esas sözi wagt-orun düşümde kömekçi at hyzmatynda gelende, öz öňündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny bildirýär: *nazary bilimleriň esasynda, şu görkezmeler esasynda* we ş.m.

Atlaryň kömekçi hyzmatynda gelşi diňe ýokardakylar bilen çäklenmeýär. Özbaşdak manyly sözleriň kömekçi hyzmatyna gelmegi üznüksiz dowam edýär. Atlaryň käbiri kömekçi hyzmatynda has köp ulanylsa, birnäçesi az ulanylýar. Birnäçe sözler diňe belli bir ýagdaýlarda gelende kömekçi at bolýar. Olaryň nähili many gatnaşygyny görkezişi bolsa neneňsi sözler bilen gelşine, ýagny kontekste bagly bolýar.

Edil sözsoňy kömekçileri ýaly, kömekçi atlar hem bilelikde ulanylýan sözi bilen bir sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýärler, sözlem agzalaryny sintaktik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler.

BAGLAÝJYLAR

Sözleri we sözlemleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözlere baglaýjylar diýilýär. Meselem: *Bu ägirt tejribä gazak, täjik, türkmen, gyrgyz, başgyrt, tatar, ýakut, çuwaş hem burýat ýazyjylarynyň onjeýli goşant goşandyklaryny belläslm gelyär (Edebiýat we sungat). Ol dogry welin, eje, men şol köne tamy-da bir wagt taşlap terk edip gitdim (A.Gowşudow).*

Ýazuw ýadygärlikleriniň görkezmegine görä, baglaýjylar kategoriýasy diliň irki döwürlerinde bolmandyr. Olar soňky döwrüň önümi hasap edilýärler. Meselem, Orhon ýadigärliklerinde we, *hem, emma* ýaly sözler ulanylmadyr. Olar XI asyrdan başlap işjeň ulanylmaga başlapdyrlar. *Ýöne, sebäbi* kimin sözler baglaýjylyk hyzmatynda has soňky döwürlerde ulanylyp başlapdyrlar. Diýmek, diliň ösmegi, grammatik gurluşyň kämilleşmegi, timarlanmagy bilen türkmen dilinde-de baglaýjylar kategoriýasy döräpdir. Beýleki kömekçiler ýaly, baglaýjylar aslynda özbaşdak many aňladýan sözleriň leksik manysynyň ýitmegi netijesinde emele gelipdir.

Türkmen dilinde käbir sözleriň baglaýjylara geçiş prosesi heniz hem dowam edýär. Ony *diýip, sebäbi, bolsa* ýaly käbir sözleriň bir ýagdaýda özbaşdak many aňladýan söz hökmünde, başga bir ýagdaýda kömekçi hökmünde ulanylyşyndan aýdyň görmek bolýar. Hakyky manysynda ulanylyşy: *Ol bu gürrüňleriň hemmesini Oraza diýipdir. Suw bolsa, bu ýerde her hili ekin ekmek bolar. Kino gitmeginiň sebäbi bar.*

Kömekçi hökmünde ulanylyşy: - *Düýnki gelen kim? – diýip sorady. Jeren pagta ýygýar, Myrat bolsa biderek gezip ýör. Agşam kino gitmedim, sebäbi kelläm agyrdy.*

Diýmek, diýip, sebäbi, bolsa sözleri türkmen dilinde leksik manysyny doly ýitirmändirler. Olaryň leksik manysy kontekstden üzňe alnanda has hem aýdyň görünýär.

Şu tarapdan türkmen dilinde ulanylyýan baglaýjylary iki topara bölmek bolar:

Hakyky baglaýjylar.

Baglaýjy hökmünde ulanylýan sözler.

1. Hakyky baglaýjylar (*we, hem, emma, weli, a, çünki, eger, ýa, ýa... ýa, kä... kä*: we ş.m.) aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

a) Olar leksik manysyny doly ýitiripdirler. Şonuň üçin olar kontekstden üzňe ulanylmaýarlar.

b) Şu hili baglaýjylar söz ýasaýjy we üýtgediji goşulmalary kabul edip bilmeýärler.

ç) Olar sözlem içinde diňe sözleri we sözlemleri özara baglanyşdyrmak üçin hyzmat edýärler, sözlem agzasy bolup bilmeýärler.

2. Baglaýjylar hökmünde ulanylýan sözler (*ýöne, bolup, bir, sebäbi, bardy-geldi* we ş.m.) aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

a) Olar aýratynlykda alnanda leksik many aňladýarlar.

b) Baglaýjy hökmünde ulanylýan sözleriň köpüsi söz üýtgediji ýa şekil ýasaýjy goşulmaly (*sebäb-i, bol-up, bol-sa* we ş.m.) ulanylýar.

ç) Olar käbir ýagdaýlarda aýry-aýry sözlemleri ýa sözleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler, diňe şol ýagdaýda sözlem agzasy bolmaýarlar. Hakyky manysynda ulanylanda bolsa, olar sözlem agzasy bolýarlar.

Şu hili aýratynlyklyklaryň bolmagyna garamazdan, baglaýjy hökmünde ulanylýan sözler sözlemde sözleri ýa-da aýry-aýry sözlemleri özara baglanyşdyryp gelip bilýärler.

Şeýlelikde, baglaýjylar aýratyn kategoriýa hökmünde häsiýetlendirilende, onuň esasy aýratynlyklaryndan ugur alynmalydyr.

Türkmen dilinde ulanylýan baglaýjylary gurluşyna görä üç topara bölmek bolar:

1. Ýönekeý baglaýjylar: *we, hem, emma, weli, welin, ýogsam, çünki, eger* we şuna meňzeşler.

2. Goşma baglaýjylar: *emma welin, ýöne welin, ýogsam bolmasa we şuňa meňzeşler.*

3. Gaýtalanýan we tirkeş baglaýjylar: *ýa-ýa, kä-kä, bir görseň-bir görseň bardy-geldi* we şuňa meňzeşler.

Taryhy taýdan seredilende, birinji topara girýän baglaýjylaryň hem birnäçesiniň iki sözden emele gelendigini görmek bolýar. Meselem: *weli, welin* baglaýjynyň *we, leýkin* baglaýjylarynyň organik birleşiginde, *ýogsa, ýogsam*, baglaýjynyň *ýok* hem *erse* sözleriniň birleşmeginden, *çünki* sözünüň çünki kömekçileriniň birleşmeginden emele gelendigini çaklamak bolar.

Ikinji topara girýänleriň köpüsiniň komponentleri aýry-aýrylykda baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýän baglaýjylardyr. Meselem, *emma we welin* baglaýjylarynyň tirkeşip ulanylmagy bilen goşma baglaýjy emele gelýär. Ol aýratynlykda ulanylýan *emma* baglaýjysyndan-da, *weli, welin* baglaýjysyndan-da azda-kände tapawutlanýar. Goşma baglaýjylaryň käbirini hasyl edýän sözler diňe tirkeşdirilip ulanylýar. Meselem: *bardy-geldi* baglaýjysynyň bölekleri aýry-aýrylykda alnanda, baglaýjylyk hyzmatyny doly ýitirýär we özüniň esasy işlik manysynda gelýär.

Üçünji topara girýän baglaýjylar bir baglaýjynyň iki gezek gaýtalanmagy bilen hasyl bolýarlar.

Türkmen dilinde ulanylýan baglaýjylaryň birnäçesiniň yzyndan onuň bölekleri goşulyp biler. Meselem, *hem-de ýa-ýa-da* we ş.m. Şeýle bolanda, täze bir baglaýjy emele gelmeýär. Ownuk bölek şoňa many ýokundysyny berýär.

Nusgawy edebiýatda *leýkin, ki, kim* ýaly käbir baglaýjylar işjeň ulanylypdyr. Olar uzak döwrüň geçmegi bilen arhaizmleşipdirler. Şonuň netijesinde häzirki zaman türkmen dilinde ulanylmakdan galypdyrlar.

Baglanyşdyrýan sözleriň we sözlemleriň biri-birine many taýdan bolan galnaşygyna garap, türkmen dilinde ulanylýan baglaýjylar iki topara bölünýärler: 1) düzmeli baglaýjylar, 2) eýerjeňli baglaýjylar.

I. DÜZMELI BAGLAÝJYLAR

Biri ikinjisine garaşly bolmadyk deň derejedäki sözleri we sözlemleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýän baglaýjylara düzmeli baglaýjylar diýilýär.

Meselem, *we, hem, emma, we ş.m.*

Düzmeli baglaýjylar özara üç topara bölünýärler:

- 1) Ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylar.
- 2) Garşylygy aňladýan baglaýjylar.
- 3) Bölünişigi aňladýan baglaýjylar.

1.Ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylar. Bular ugurdaş bolan deňdeş agzalary, sözlemleri many hem sintaktik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Bu topara *we, hem, hem-de, weli, welin, ýagny kimin* baglaýjylar girýär.

1.*We* baglaýjysy deňdeş agzalary, ýönekeý sözlemleri özara baglanyşdyrýar. Ol ýazuwda giň gerime eýe bolup, gepleşikde ulanyлмаýar diýen ýalydyr.

We baglaýjysy köplenç iki sözden ýa sözlemden hasyl bolan deňdeş agzalary ýa sözlemleri baglanyşdyrýar. Eger deňdeş agzany hasyl edýän sözler ýa düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler ikiden kän bolsa, onda *we* baglaýjysy şolaryň ikisini (köplenç, iň soňkularyny) baglanyşdyrýar. Başgalary bolsa, esasan, äheňiň kömegi bilen baglanyşýarlar. Meselem: *Gylyç Mergen awa çykanda, duzsuz we çöreksiz çykmaýardy (A.Gowşudow). Wepanyň, Mährijemalyň we Keljäniň gitmeli ugurlary birdi... (Şol ýerde). Düýpde bir krowat, stol we stuldan başga... üýtgeşik zat ýokdy (B.Seytäkow).*

We baglaýjysy köp gezek gaýtalanmaýar. Eger ol iki hili deňdeş agzalary ýa bir ýagdaýda deňdeş agzalary, ikinji ýagdaýda aýry-aýry sözlemleri, ýa-da deňdeş agzany hasyl edýän sözleri özara iki-ikiden baglanyşdyran bolsa, birnäçe gezek gaýtalanyp biler. Meselem: *Ol öz nazy-nygmatlaryny – miwelerini we üýtgeşik-üýtgeşik ir-iýmişlerini onuň ýokary wezipelerine we baýlygyna şaýatlyk edýän sahylyk bilen sarp etdi (“Hindi hekaýalary”). Onuň ertekileriniň we hekaýalarynyň içinde batyrçylyk, edermenlik, gaýduwsyzlyk,*

wepalylyk häsiýetde bolan gahrymanlar diňçileriň dykgatyny özüne çekýär we olaryň ýüreginde çäksiz söýgi döredýär (A.Gowşudow).

We baglaýjysy arkaly baglanyşýan sözler atlardan, sypatlardan, sanlardan we ş.m. gymyldy aňlatmaýan beýleki sözlerden bolanda, olar many taýdan ugurdaş bolup, bir topara degişli bolýarlar. Meselem: *Aşakda, çöpüň, tozanyň içinde, köçäniň boýunda uzalyp giden dukanlar bardy: olar edil aryňnyň öýjügi ýaly kiçidi we könedi (B.Seytäkow). Soň ol ýedi ýaşly Gurdy we baş ýaşly gyzyny taşlap, örä çykdy (A.Gowşudow). Söweş meýdanynda duşmanyň birnäçe maslygy we ýaralysy galdy (Şol ýerde).*

2. *Hem* baglaýjysy. Bu baglaýjy türkmen edebi dilinde iň işjeň ulanylýan baglaýjylaryň biridir. Ol we baglaýjysy bilen sinonimdeş bolup, ugurdaş manyly sözleri we sözlemleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Meselem: *Çary bilen Nepes aga adamlaryň ýarysyny hem itleriň ýarysyny alyp, maşynlaryň biri bilen çetki sürä ugramaly (A.Gowşudow). Nobat mirap hem beýlekiler seslerini çykarman, böwürlerini diňlediler (B.Kerbabaýew).*

Hem kömekçisi -da, -de ownuk bölegi bilen-de ulanylýar, emma many tarapdan uly üýtgeşiklik ýüze çykmaýar. Şonuň üçin ony aýryp, hem baglaýjysynyň diňe özüni ulanmak-da bolýar. Meselem: *Işan-mollalara, özbegiň hem-de türkmeniň at-abraýly ahunlaryna, ilki, ýagşy söz bilen ýüz tutýardy (B.Seytäkow). Egerde iş şu gidişine gitse, arabakeşiň gorkusynyň hem-de howsalasynyň nirä baryp ýetjegi belli däl (Şol ýerde). Şonuň üçin ägirt uly güýç sarp etmelidi: özüni berk hem-de durnukly alyp barmalydy (Şol ýerde).*

Käbir mysallarda deňdeş agzalaryň arasyndaky baglanyşygy hasyl etmek üçin we, hem baglaýjylaryň ikisi-de ulanylýar. Meselem: *Pýotr baryp, gospitalyň edarasyna giren wagty jaýyň içinde gospitalyň naçalnigi we onuň kömekçisi hem-de bir wraç gyz otyrды (A.Gowşudow). Ol çemodanyňy hem gaýyş daňy bilen daşy daňylan odeýalyny we kitap ýüküni alyp, maşyndan baş-on ädim arasyňy açdy (A.Gowşudow).*

Bu hili ýagdaý türkmen edebi dili üçin häsiýetli däl.

3. *U* baglaýjysy. Bu baglaýjy we kömekçisiniň fonetik taýdan özgeren *-da, -de* ownuk böleginiň ýerine we, hem baglaýjylarynyň birini ulanmak mümkin. Meselem: *Ol ýene bir döwüm çörek çykardy-da, (we) agzyna saldy (A.Gowşudow). Düýeler ygyna bakyp çökdüler-de, (we) burunlaryny açyşmaga başladylar (Şol ýerde). Ondan soň ullakan elleri bilen kitiriň gupundan tutdy-da, (hem) çay açyp, taýýarlap goýan çäýneklerini demledi (Şol ýerde).*

4. *-ly, -li -dyr, -dir* affiksleri käbir ýagdaýlarda ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylaryň hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: *Eneli-gyzyň ýatyp-turmaklary üçin goş-golamlaryň arasynda azajyk boş ýer galdy (B.Seytäkow). Eneli-ogluň şu maslahatyndan üç-dört gün geçipdi (A.Gowşudow). Ertirden soň atadyr ogullaryň arasynda kiçijik geňes boldy (A.Gowşudow). – Patyşam, gije baranym hak, bagyrdyr öýken bereni hak (Türkmen halk ertekileri).*

Käbir alymlar akly-garaly, ulyly-kiçili ýaly mysallardaky *-ly, -li* goşulmasyny söz ýasaýjy goşulma hasaplaýar. Görkezilen mysallarda *-ly, -li* goşulmasy baglaýjy hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Onuň aslynda ile (bilen) sözünden emele gelendigini görkezmek bilen bu pikiri berkitmek-de bolar.

2. Garşylygy aňladýan baglaýjylar. Deňdeş agzalaryň, düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky many gatnaşyklary biri ikinjisine garşy bolup biler. Bu hili garşylykly gatnaşyklary aňlatmak üçin *emma, ýöne, weli, welin, ýogsam* ýaly baglaýjylar, bolsa, bolmasa, gaýtam kimin baglaýjy hyzmatynda gelýän sözler ulanylýarlar.

Olaryň hersiniň özüne mahsus bolan aýratynlyklary bardyr.

1. *Emma* baglaýjysy. Deňdeş agzalaryň we düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky garşylykly gatnaşyklary aňlatmak üçin iň işjeň ulanylýan baglaýjylaryň biri-de *emma* baglaýjysydyr.

Ol deňdeş agzalaryň ýa düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň soňkusynyň önünden gelýär we olaryň arasyndaky baglanyşygy üpjün edýär. Bu baglaýjy birden artyk ulanylmaýar. Meselem: *Bu synag birnäçe sapa gaýtalandy, emma peýda bermedi (A.Gowşudow). Atanyň-da, ogluň-da*

bu kiçijik, emma gujurly adama minnetdarlyklary uludy (B.Seýtäkow). Biziň ýerimiz köp emma bol suwumyz ýok (Şol ýerde). Men bir zat tapdym, emma üçümize hiç zat bojak däl (“Türkmen halk ertekileri”). – Öňki atly galdy, emma indi başga bir atly gaty kowýar (“Görogly”).

Käbir sözlemlerde emma baglaýjysy sözlemiň başynda gelýär. Şeýle ýagdaýda-da ol şol sözlemiň manysy bilen öň ýanyndaky sözlemiň, käbir ýagdaýlarda bütin abzasynyň manysynyň arasyndaky garşylykly gatnaşygy görkezýär. Meselem: *Onuň azyga giden çolugy Berdi şu gün erte gelmelidir. Çopanyň çörek garasyny görmändigine iki gün bolup baryardy. Emma Berdi geljek wagtyňy geçirdi, gelmedi (H.Derýaýew). – Dost, sen aýagyň bilen gapany bas, men guýrugy alayyn. Emma ahmal bolup, aýagyňdan düşüräýme (“Türkmen halk ertekileri”). – Bu tüýkesme ogry, bu kyrk tylla tölese, ony goýberjekler. Emma bu ogrudan zat ýok (Şol ýerde).*

2. *Weli, welin* baglaýjysy düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän garşylykly manyly ýönekeý sözlemleriň arasynda baglanyşyk döredýär. Ol, köplenç, birinji sözlemiň ahyrynda gelýär. Meselem: *Ýigitler şunça kowdular welin, (emma) ol ýetdirmän gözlerinden gaýyp boldy (“Görogly”). Nejepjanyň ýeke toklusy ýok weli, (emma) şol göterip gelişlerine dem saýy bir janly hudaýýoly aýdyp gelýär (“Nepes oglan”). Tilki dost, senden başgalary meniň ýanyma gelip, hal – ahwalymy sorayar welin, - (emma) sen näme daşda durýarsyň, ýanyma gel ahyry (“Türkmen halk ertekileri”).*

3. *Ýöne* kömekçisi käbir ýagdaýlarda düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky garşylykly many gatnaşyklaryny görkezýär. Şonda ony emma baglaýjysy bilen çalşyrmak mümkin bolýar. Käbir ýagdaýlarda bu hili düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler aýry – aýrylykda – da ulanylýarlar. Muňa garamazdan, ýöne ikinji sözlemiň başynda gelip, şonuň manysynyň öňdäki sözlemiň manysyna garşylykly gatnaşykdaýgyny görkezýär. Meselem: *Eger ol daş degäýse, Büşi keliň kellesini gatykly kädi ýaly pytratjakdy, ýöne Büşi kel çalasyňlyk bilen*

kellesini aşak atdy (A.Gowşudow). Ony erte görersiň... ýöne agzyňa berk bol (A.Gowşudow). Biz bu ýaraglarymyz bilen hem awuny gola salyp gidip baryňan elli-altmyş atla kär edip bilmeris. Ýöne bir ýol galdy... (A.Gowşudow).

4. *Emma, ýöne, weli* baglaýjylarynyň iki sanysynyň tirkeşip gelmeginden hasyl bolan *emma welin*, *ýöne welin* goşma baglaýjylar düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasynda baglanyşyk döredip bilýärler. Görkezilen baglaýjylaryň biriniň başky sözlemiň ahyrynda, ikinjisiniň yzky sözlemiň başynda gelşi hem duş gelýär. Meselem: *Ol häzir hanyň ýanynda ynam gazanypdyr, emma welin hanyň ýüreginde dary ýaly müňkürlük emele gelse, ýagşy niýetli şu derwezeban garryny şol demiň özünde dardan asdyrjagy açyk aýdyň zatdy. (A.Gowşudow). Gün öýleden agansoň, Japarguly han hemme ýaragy bilen parahat oturan obany oka tutup başlady. Emma welin (ol) dogrudan hem boş gümmürdi bolup çykdy (Şol ýerde). – Eje, ony etsek boljak welin, ýöne Sapa näme diýerkä? (A.Gowşudow). Ol: - Hä, gözün-ä gyza meňzeyär welin, ýöne erkek bolaýasyň-da – diýýärmiş (“Türkmen halk ertekileri”). Daň atandan soň, saz-söhbet kesilýär. Gülkahgas periniň joralary uçup gidýär weli, emma onuň özi galýar (Şol ýerde).*

Mysallardan görnüşi ýaly, birinji we ikinji mysallarda *emma welin* ikinji sözlemiň başynda gelipdir, üçünji we dördünji mysallarda *welin* birinji sözlemiň ahyrynda, ýöne ikinji sözlemiň başynda gelipdir hem-de *welin* garşylykly many gatnaşygyny aňladyp, ýöne şony güýçlendirmäge hyzmat edipdir.

5. A baglaýjysy türkmen dilinde seýrek ulanylýar. Ony *emma* baglaýjysy bilen çalşyrmak bolýar. Meselem: *Meniň maşgalam garbanmaga zat tapman, aç ýatyp, aç turýar, a (emma) onuň iti hem bugdaý çöreginden ýüz öwürýär (B.Kerbabayew). Men seni tanadym, a (emma) sen meni tanamadyň.*

Bu baglaýjy beýlekilere garanda seýrek ulanylýar. Onuň gelip çykyşy barada dürli pikirler bar: M. N. Hydyrow *a* baglaýjysyny türkmen diline rus dilinden geçen hasaplaýar. Şu hili pikiri beýleki türkologlaryň işlerinde-de görmek bolýar. Rus dilini düýbünden bilmeýän ýaşulylaryň dilinde *-a*

baglaýjysynyň ulanylmagy ýokarky pikirleriň anyklygyna şübhe döredýär. Türkmen janly gepleşiginde *-a* ownuk bölegi giňden ulanylýar. Bu bolsa onuň türkî halklaryň ýazuw ýadygärliklerinde giňden ulanylýan, aslynda arap dilinden geçen *-a* ownuk bölegi bilen baglanyşyklydygyny aýtmaga esas berýär. Galyberse – de, gyrgyz dil biliminde *-a* ownuk böleginiň reduksiýa netijesinde al, emi sözlerinden gelip çykandygy aýdylýar.

Ýogsa, ýogsam baglaýjylary düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän garşylykly manyly ýönekeý sözlemleriň arasyndaky düzmeli baglanyşygy hasyl edýär. Bu baglaýjy düzmeli goşma sözlemdäki ikinji ýönekeý sözlemiň başynda gelýär. Meselem: *Çöwşi etmesek boljak däl, ýogsa bu direg çagaragy küil – uşak eder (A.Gowşudow). - Eý patyşam, saňa ýeke derman bar, şony etsen gutularsyň, ýogsam ölersiň (“Türkmen halk ertekileri”). - Sen dutary gaty şirin çalýar ekeniň, ýogsam seni iýerdim (Şol ýerde). – Haý, toty dost, ýumurtgalaryňdan birini bári okla, ýogsam, özüňi iýerin (Şol ýerde).*

7. *Bolsa, bolmasa* sözleri degişli ýöňkemedede gelip, düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän garşylykly manydaky ýönekeý sözlemleriň arasynda baglanyşyk döredýär.

Bolmasa ikinji sözlemiň başynda, *bolsa* ikinji sözlemiň birinji agzasyndan soň gelýär. Bu hili düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň her biriniň ýönekeý sözlem görnüşde aýry-áýrylykda ulanylmagy-da mümkin. Meselem: *Sen tiz şu ýerden göteril, bolmasa işiňi gaýtararyn (“Türkmen halk ertekileri”). “Ýok, oglum senden bir dilegim bar, şol dilegimi bitirseň gaýdaryn, bolmasa ölinçäm, atyňy jylawlap ýörşüm. (“Görogly”). Bu içişlik köp wagta çenli dowam etdi, aýallar bolsa köp içmediler (“Türkmen halk ertekileri”). Soňra Ýefimow gurluşyk işi bilen meşgul bolýardy, Çerkez bolsa golaýdan azyk getirmäge gidýärdi (B.Seytâkow.). Bu pälwanlaryň biri gaty batyr eken, biri bolsa gorkagrak eken (“Türkmen halk ertekileri”).*

8. *Muňa garamazdan, muňa seretmezden, şeýle-de bolsa* söz düzümleri baglaýjy hyzmatynda gelip, düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän garşylykly

gatnaşykdaýy ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýar. Olar, esasan, ikinji sözlemiň başynda gelýärler. Meselem: *Gyz şol бага göçmekçi boldy, emma gaýynlary göwnemedi. Şeýle-de bolsa gyz бага baryp, onuň daşyna beýik haýat saldyryp, ýanynda-da keniz tutup, ýaşamaga başlady* (“Türkmen halk ertekileri”). *Gün has gijigipdi, muňa garamazdan, biz ýola düşdük.*

3. Bölünişigi görkezýän baglaýjylar. Bu topar *ýa, kä* kimin baglaýjylardan ybaratdyr.

1. *Ýa, ýa-da, ýa... ýa... ýa-da.* Bu barlaýjy, esasan, deňdeş agzalaryň, düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasynda gelýär we şolarda aňladylýan düşüňjeleriň *ýa* pikiriň birinden-biriniň bolmalydygy görkezilýär. Onuň ulanylyşy aşakdaýy ýalydyr.

Ýa, ýa-da baglaýjysy, esasan, iki sözden ybarat bolan deňdeş agzalaryň *ýa* düzmeli goşma sözlemleri emele getirýän ýönekeý sözlemleriň arasynda gelýär. Meselem: *Şu ýerde iýerismi ýa içerik girerismi?* (B.Kerbabaýew). – *Keýgim, adamynyň küýi başga ýerde bolanda, onuň kalbyny gynanç ýa begenç alanda, her hili hata ýüze çykýar* (*Şol ýerde*). *Ol geljek synçy aýalmy ýa erkekmi?* (*A. Durdyýew. Bagtly ýigit*). *Ýönekeý, sada adama gamçy ýa-da başataryň gundagy bilen ýüzlenýärdiler* (B. Seytäkow. Doganlar).

Ýa, ýa-da baglaýjysy birnäçe sözden ybarat bolan deňdeş agzalaryň in soňkusynyň ön ýanyndan-da gelip biler. Meselem: *Oglum, hany diý göreli, seniň göwnüň daýhançylykdamy, bagşyçylykdamy, batyrçylykdamy ýa mollaçylykdamy?* (“Görogly”). *Tüpeňmi, gylyçmy, pyçakmy, ýa-da tüpeňiň gundagymy – her birini özüniň çemini tapyp ulanmak gerek* (A.Gowşudow).

Ýa... ýa, ýa... ýa-da baglaýjysy deňdeş agzalar bilen we düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler bilen bile gaýtalanyp ulanylýar. Meselem: - *Eý şagal dost, şol jaýy taşlaman, ýa ýylany öldürerin, ýa-da özüm ölerin* (“Türkmen halk ertekileri”). *Şol atlylar ýa ýurt sorayhan, ýa-da ýurdy sorayhan töre, ýa-da ýedi patyşanyň hazynasy ýaly hazynaly döwletli baý* (“Görogly”). *Haçan görseň, onuň bir zady ýetmeyärdi: ýa çaryklarynyň biriniň*

bagy ýokdur, ýa köýneginiň bagjygy çözülipdir, ýa-da başga bir ýetmezçiligi bardy (B. Seytäkow).

2. *Kä... kä, kä... käte... (kä-de), käte... käte bolsa baglaýjysy deňdeş agzalaryň, düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemleriň arasyndan gelip, olardan aňlanylýan düşüňjeleriň gezekleşigini, biri-biriniň yzyndan gaýtalanýandygyny görkezýärler. Meselem: Käte şol mesele jygba-jygba gelýärdi, käte bolsa ýene sowaşýardy (B. Kerbabaýew). Bazaryň nyrhy kä göterilýärdi, käte aşaklaýardy. Oraz kä obalaryň, kä gumuň içinden, käte gumuň etegi bilen sürüp, gün batmazyň ön ýanynda öz obalarynyň bir çetinden girdi (B. Seytäkow. Gyz salgydy).*

Bu baglaýjy käbir ýagdaýda baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirmeýär. Meselem: *Kä ýerde gür sübselik göterileni üçin, onuň saýasyndaky gowaçalar igli çaga ýaly örän naýynjardy (B. Kerbabaýew. Saňa ýaran maňada ýarar).*

Bu baglaýjynyň gaýtalanman ulanylyşy seýrek duş gelýär. Meselem: *Ataýew olara gazet, käte hem kitap okap bererdi (H. Ysmaýylow. Mugallymyň gyzy).*

3. *Ha... ha, hala... hala sözleri ýa... ýa baglaýjysynyň hyzmatyny ýerine ýetirip bilýär. Meselem: Biziň obamyzda şeýle, her kim gelse, ha geday, ha-da şa bolsun, myhman bolup gitmeli (“Türkmen halk ertekileri). Hala okuwda bolsun, hala metal ýygnamakda, olar hemmelere görelde bolýarlar.*

4. *Bir... bir sözi, bir sapar... bir sapar, bir görseň... bir görseň we ş.m. söz düzümleri bölünişigi aňladýan baglaýjylaryň hyzmatynda gelip bilýärler. Meselem: Häzir baýramyň ýüzi bir gyzardy, bir agardy (B. Kerbabaýew. Eserler toplумы, 3 tom). Bir görseň otlara, bir görseň güllere meňzäp duran bu enaýy nagyşlar edil janly ýalydylar (T. Taganow). Ol bir sapar palaw, bir sapar hem kebab, etli çörek- her haýsyndan iýýärdi (T. Taganow).*

II. EÝERJEŇLI BAGLAÝJYLAR

Eýerjeň sözlem bilen baş sözlemi baglanyşdyrmaga hyzmat edýän baglaýjylara eýerjeňli baglaýjylar diýilýär.

Eýerjeňli baglaýjylara *eger*, *çünki* baglaýjylary, *bardy-geldi*, *sebäbi*, *haçan*, *onda* ýaly baglaýjy hyzmatynda ulanylýan sözler girýärler.

Türkmen dilinde eýerjeňli sözlem bilen baş sözlemiň arasyndaky baglanyşyk esasan eýerjeň sözlemiň habarynyň grammatik şekiliniň üsti bilen amala aşyrylýar. Şonuň üçin hem eýerjeňli baglaýjylaryň sany köp däl.

Eýerjeňli baglaýjylary aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar:

1. Şert aňladýanlar: *eger*, *bardy-geldi*.

Eger, *eger-de* baglaýjysy şert eýerjeň sözlemleriniň başynda gelýär. Eýerjeň sözlem bilen baş sözlemiň arasyndaky gatnaşyk, esasan, eýerjeň sözlemiň habarynyň şekiliniň kömegi bilen aňladylýar. *Eger*, *eger-de* baglaýjysy bolsa sözlemiň habaryndan aňlanylýan şertli bir hili nygtap geçmäge, şony güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Eger-de şu alma täzejeligine sapagyndan suw damyp dursa, seniň doganyňyň keýpi kökdir. Eger-de alma myssaryp, solup gitse, onda seniň doganyň zyndana düşendir* (“Türkmen halk ertekileri”). *Eger barsaň, şo taýda gapynyň sakçysy meniň doganymdyr (Şol ýerde). Eger kabul etseňiz, men siziň hyzmatyňyzy bitireýin (Şol ýerde).*

Bardy-geldi hem *eger* baglaýjysynyň hyzmatynda ulanylýar we şert eýerjeň sözleminiň başynda gelýär. Meselem: *Bardy-geldi hilesini tapyp geçäýseň, ondan aňyrda üç ýüz altmyş kenizi bardyr* (“Görogly”). *Bardy-geldi gyz bolaysa – diýip ol köp hapa bolup, aglap-eňräp otyrka, onuň ýanyna bir garryja mama gelen* (“Türkmen halk ertekileri”).

2. Sebäp aňladýanlar: *çünki*, *sebäbi*.

Çünki baglaýjysy sebäp eýerjeň sözlemleriň başyndan gelýär we eýerjeň sözlem baş sözlemde aňlanylýan pikiriň ýüze çykmagynyň sebäbini görkezýär. Baglaýjyly ulanylýan sebäp eýerjeň sözlemleri baş sözlemiň yzyndan gelýärler.

Meselem: *Bu gün adamlar gün ýaşar uçrunda dagadylar, çünki barha güýçlenip baryan ýel olary howsala salypdy (A. Gowşudow. Iň soňky arçyn). Guşuň erbedi bolsa alahekge bolar, çünki ol janawar agzyndan guzlaýar (“Türkmen halk ertekileri).*

Sebäbi sözi-de çünki baglaýjysynyň hyzmatynda gelýär, şonuň üçin olary çalşyrmak hem bolar. Meselem: – *Ata, meniň molla barasym gelenok, sebäbi (çünki) okamak kyn (“Türkmen halk ertekileri”)*.

3. Aslynda hal işlik bolan diýip we ortak işlik bolan diýen sözleri başganyň sözi bilen awtoryň sözünü ýa-da başganyň sözi hökmünde ulanylýan gurluş bilen beýleki sözlemi baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. *Diýip* baş sözlemiň işlikden bolan agzasyna, diýen baş sözlemiň isimlerden bolan agzasyna baglanýar.

Bu baglaýjy hyzmatynda ulanylýan sözler bilen baglanyşýan eýerjeň sözleriň manysy giň we her taraplydyr. Olar baş sözlemiň ýa şonuň bir agzasynyň haýsy bolsa-da, bir aýratynlygyny görkezýär. Meselem: *Bir bar eken, bir ýok eken, bir aýalyň kelje batyr diýen ogly bar eken (“Türkmen halk ertekileri”)*. *Kerwenbaşynyň inisiniň göwnüne bu oglan biziň önümizden çykandyr diýen pikir geldi (Şol ýerde)*. *Ol oglan: “Bu nämekä? diýip, kellesini galdyryp görse, ynha bir ullakan aždarda ýetip gelýärmiş (Şol ýerde)*. *Indi şol gyzyl keyik ogurlanarmyka diýip, kirpimizem kirpimize degenok (Şol ýerde)*.

Türkmen dilinde haçan, onda sözleri wagt aňladýan baglaýjy sözleri hökmünde ulanylýar. Rus diliniň täsiri bilen bu ýagdaý soňky döwürde barha işjeňleşýär. Haçan wagt eýerjeň sözlemiň, ortak işlikli, hal işlikli öwürümleriniň düzüminde gelýär. Meselem: *Haçan içi gorlandan soň, öýlerine gaýdyp gelýärdi (A.Durdyýew)*. *Ol haçan öýlerinde bolan wagty elmydama alasarmyk ukuda öz ýüregi bilen gürründeş bolup ýatan bir bimardy (A.Gowşudow)*.

Baglaýjy hyzmatynda gelýän onda sözi eýerjeňli goşma sözlemiň ikinji böleginiň başynda gelýär. Meselem: *Eger ol halka hyýanat edip, halka*

*duşmançylyk etse, onda oň günäsi üçin sürgünem ediler, belki, atylaram
(A.Gowşudow).*

OWNUK BÖLEKLER

Aýry-aýry söze, söz düzümine ýa-da sözleme goşmaça many öwüşginini, ýokundysyny bermek üçin ulanylýan dil birliklerine ownuk bölekler diýilýär.

Ownuk bölekleriň esasy aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Ownuk bölekler özbaşdak ulanylmaýarlar we sözlem agzasy bolup bilmeýärler.

2. Ownuk bölekler hiç hili özbaşdak many aňlatmaýar. Olar diňe bile ulanylan sözünüň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň manysyna goşmaça tassyklaýjy, sorag, çäklendiriji, deňeşdiriji we ş.m. ýokundy berýärler. Başga söz bilen aýdylanda, ownuk bölekleriň aňladýan grammatik manysy ulanylýan sözünüň sintaktik hyzmatyna baglylykda ýüze çykýar. Olaryň leksik manysy ýokdyr.

3. Aslynda özbaşdak many aňladýan sözlerden emele gelmegine garamazdan, ownuk bölekler leksik birlik däl; olar fonetik taýdan uly özgerişe sezewar bolmak bilen, grammatik gurluşyny hem leksik manysyny ýitiripdirler we goşulma görnüşine geçipdir. Birnäçe ownuk bölekler singarmonizm düzgünine boýun egýär we şonuň netijesinde köp wariantly ownuk bölekler emele gelipdir.

Ownuk bölekler basymy kabul etmeýärler, şu tarapdan seredende, ownuk bölekler goşulmalara çalyň edýärler. Emma olary goşulmalaryň hataryna goşmak bolmaýar, sebäbi goşulmalar belli bir söz toparyny häsiýetlendirýän ýasaýjylyk ýa-da üýtgedijilik hyzmatyna eýedir. Ownuk bölekler bu hili hyzmata eýe däl. Şonuň üçin hem, ownuk bölekler söz toparlarynyň hemmesi bilen bolmasa-da, köpüsi bilen ulanylýarlar. Ownuk bölekleriň ulanylyşy bilen baglylykda ýüze çykýan manysy goşulmalaryňka garanyňda has giňdir we köp taraplydyr. Aňladýan sintaktik hyzmaty taýdan ownuk bölekler baglaýjylara golaýlaşýarlar, emma olar özleriniň hususy aýratynlyklary boýunça biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar; baglaýjylar belli

bir kämilleşen leksik şekile eýe bolupdyrlar, şonuň üçin olar söz hökmünde tanalýarlar, ownuk bölekleriň köpüsi şol hili kämilleşen durnukly şekile eýe däldir. Olar häli-şindi üýtgäp durýarlar.

4.Ownuk bölekler, köplenç, belli bir sözün ahyrynda gelýär. Olaryň goşulyp ýazylyanlary-da, defisli ýazylyanlary-da bar.

Galyberse-de, baglaýjylaryň sintaktik hyzmaty sözleriň ýa-da sözlemleriň anyk many gatnaşyklaryny, ugurdaşlyklaryny, garşylygy we ş.m. aňlatmakdyr. Ownuk bölekleriň köpüsi bolsa birnäçe many ýokundylaryny (soraglyk, ýüz tutmaklyk, tassyklamaklyk, ökünmeklik we ş.m.) aňladýar.

Ownuk bölekleriň birnäçesi modallyk many ýokundylaryna eýedir. Şol tarapdan seredilende, olary modal sözleriň hataryna goşmak boljak. Emma ownuk bölekler, ýokarda bellenişi ýaly, özboluşly aýratynlyklary bilen (durnukly şkiliniň bolmazlygy, sözlem agzasy hökmünde ulanylmazlygy we leksik manysyny bütünleýin ýitirmekligi sebäpli) modal sözlerden tapawutlanýarlar.

Şu ýokarda aýdylanlara esaslanyp, ownuk bölekleri kömekçi sözleriň aýratyn bir görnüşi hasaplamak bolar.

Ulanylyşlary boýunça türkmen dilindäki ownuk bölekler iki topara bölünýärler:

1.Sözün, söz düzüminiň ýa sözlemiň soňundan getirilýän ownuk bölekler: *a/e, ha/he; da/de; aý/eý; aýt/eýt; la/le; haw* we ş.m.

2. Sözün, söz düzüminiň, ýa sözlemiň öňünden getirilýän ownuk bölekler: *hi, hiý; ne; iň; hiç; tä* we ş.m.

3. Türkmen dilinde *-aý; -eý, -haw, -höw* ýaly ownuk bölekler sözün, sözlemiň öňünden hem, soňundan hem gelip bilýärler.

Türkmen dilinde ulanylýan ownuk bölekler bir ýa-da iki bogunlydyr. Üç ýa-da dört bogunly ownuk bölekler ýokdur. Ownuk bölekleriň köpüsi köpmanylydyr. Bir ownuk bölegiň many ýokundysyny, hem modallyk ýokundysyny, hem ekspressiwlik aňladylyşyny görmek bolar.

Türkmen dilinde ýörgünli ulanylýan ownuk bölekleriň hyzmaty aşakdaky ýalydyr:

-my, -mi ownuk bölegi

1. *-my, -mi* ownuk bölegi sözlemiň habary bolýan her hili söz toparyna deňişli sözlere goşulýar we sorag aňladýar. Meselem: *Çaryýar baý dälmi? Allamyrady unutdyňmy? (B.Kerbabayew). – Eýsem men öz peýwagtyma geldimmi? (N.Saryhanow). Ýeri, näme soralsa, çekip-jydajak Gylyçmy? (G.Şamyýew).*

-my, -mi ownuk böleginiň goşulan sözüniň ahyryndan ahyry, beri modal sözleriniň biriniň ýa-da *näme?* çalyşmasynyň gelmegi bilen sorag aňlatmak has nygtalyp geçilýär. Meselem: *Bir gije baryp, hemmesini aňyklap gaýdyberende bolmaýarmy ahyry (B.Seýtäkow). Olar haçan-da bolsa gozganarmy beri (Şol erde).*

Sözlemiň habary umumy häzirki zaman (*-ýar/-ýär*) ýa-da nämälim geljek zaman (*-ar/-er*) şekilindäki işliklerden bolanda, *-mi/-my* ownuk bölegi işlik ýöňkemesiniň önünden-de, soňundan-da gelip bilýär. Meselem: *Görýärmiň-görýärmisiň-görýärsiňmi? Tutarmyň-tutarmysyň-tutarsyňmy?*

Bularyň manysynda düýpli tapawut ýüze çykmaýar.

2. *-my/-mi* ownuk bölegi ritoriki sorag aňladýar. Şeýle bolanda, sözleýji soraýan zadynyň bolmajakdygyna, amala aşyrylmajakdygyna berk ynanyar we şonuň üçin gurruňdeşiniň jogabyna garaşmaýar. Gaýtam tersine, ol soraýan zadynyň bolmajakdygyna diňleýjini berk ynandyrýar. Meselem: *„Basyň“ diýeni bilen Görogly basdyrjakmy? (“Görogly“). Bu darajyk ýoda duşup ugran ýygyn biri-biriniň önüne düşebilýärmi? (Şol ýerde). -Hey, Ogulnäzige-de olar ýaly söz aýdyp bormy? (H.Derýaýew).*

3. Bu ownuk bölegiň goşulýan sözünden soň, nätmek, zat etmek, işlikleriniň ýa sorag çalyşmalaryndan biri gelip, ol hem *-my, -mi* ownuk bölegini kabul edýär we olaryň ikisi birlikde sözlemiň habary bolýar. Beýle ýagdaýda –

my, -mi ownuk bölegi çak etmäni, şubhelenmäni aňladýar we sorag sözlemine habar sözlemine öwürýär. Meselem: *Soňky wagtlar gaty ýadaýanmy-nämemi, bir ýerde oturdygym irkilenimi duýman galaýýan* („Edebiýat we sungat“). *Puluňzy ýygnaň, biri gelermi, zat edermi* (G.Şamyýew). *Näbelli adam ynandyrmak üçinmi, nämäni, kisesini sermedi* (Şol ýerde).

4. *-my/-mi* ownuk bölegi baglaýjy hyzmatyny ýerine ýetirýär, şeýle ýagdaýda ownuk bölegiň goşulýan sözi sözlemde habar bolmaýar. Meselem: *Şu günmi, ertirmi* (şu gün ýa erte -T.T.). *Suhan gaty garyp-gasar sagymçylary ýygnaý yazlamaga geler* (H.Derýaýew). *Ertirmi, agşammy, gündizmi, gije* (ertir ýa agşam, gündiz ýa gije -T.T.). *Saýgaryp bolmaýar howanyň ýüzün* (Ş.Kekilow). *Itlerden gaçyp baryarmy, goýun gözleyärm, garaz, möjegiň öz derdi özüne ýetikdi* (G.Şamyýew).

5. *-my/-mi* ownuk bölegi işligiň öten zaman (*dy, di*) şekilinden soň goşulanda, käbir ýagdaýlarda şerti ýa wagty aňladyp bilýär. Meselem: *Şular ýaly aýal maşgala dawa düşdimi* (dawa düşende) (düşeniňde ýa-da dawa düşdügi- T.T.), ... *hemme baý şoňa aşyk* (H.Derýaýew „Ykbal“). *Söz berdiňmi-sözüňde tapyl, boýun aldyňmy-ýerine ýetir* (Nakyl).

6. *-my/-mi* ownuk bölegi başga hili ýokundylary-da aňladyp bilýär. Meselem: *Niçikmi ýabysy gulagyny keykerdiberse ýa-da gyrpyberse ýüregine howsala düşýärdi* (A.Durdyýew „Bagtly ýigit“).

Birinji mysalda ownuk bölek duýdansyzlyk, öýkünmek ýaly ýokundylary aňladýar, ikinji mysalda ownuk bölegiň goşulmagy bilen niçik diýen söz wagt aňladýan baglaýjy hökmünde ulanylýar.

–ka/-ke/-kan/-ken/-kany/-keni ownuk bölegi

Bu ownuk bölek türkmen edebi dilinde *–ka/-ke* görnüşinde ulanylýar onuň *kän/-ken/-kany/-keni* görnüşleriniň edebi dilde ulanylyşy çäklidir. *–ka/-ke*

aslynda eken (*erken* < *äken* < *eken* < *kany*, *keni* < *ka*, *kä*) sözünden emele gelipdir.

Bu ownuk bölek baglanýan sözüne goşulyp ýazylar we aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Bu ownuk bölek sorag sözleminiň habaryna goşulýar we soralýan zady diňleýjiniň takyk bilýändigine sözleýjiniň şübhelenýändigini görkezýär. Meselem: *Ol näme üçin çagyrdyka?* (*H.Derýaýew*). *Onuň näme hyýaly barka?* (*B.Seytäkow*). *Soňy nähili gutararka?* (*Şol ýerde*).

2. Bu ownuk bölegiň goşulan sözünden soň öýtmek, diýmek işlikleriň biri gelip,olaryň ikisi birlikde sözlemiň habary bolanda, habar çak etmegi aňladýar we sorag sözlemi habar sözlemine öwrülýär. Meselem: *Ikimiziň dostlugymyz birdenkä goýun bilen gurduň, tilki bilen şiriň dostlugyna meňzärmikän öýdýän* (*B.Kerbabaýew*) .

3.Bu ownuk bölek goşulan sözünüň manysyna wagt bilen baglanyşykly ýokundy berýär. Meselem: *Saparmyrat hanyň galasy salnyp ýörkä, kän gezek görüpdü* (*B.Seytäkow*). *Şunça halk arkasynda durka, ýaş döwleti dyza çökerip bolmaz* (*Şol ýerde*).

-ba/-be, -ma/-me ownuk bölegi

Bu ownuk bölek pars diliniň be goşulmasyndan emele gelipdir. Ol türkmen dilinde gaýtalanýan sözün birinji bölegine goşulyp ýazylýar hem-de gaýtalanýan sözleriň arasynda baglanyşyk döredýär. Meselem: *Şol wagtlar meni şäherme-şäher, bazarma-bazar agtarypdylar* (*B. Seytäkow „Doganlar“*). *Daşoguzyň iki häkimi bardy. Olaryň birisi gadyndan nesilme-nesil gelýän Hywa hanlarynyňkydy* (*Şol ýerde*).

-da/-de/ /-dä:/ /-de:/ ownuk bölegi

-da/-de/ ownuk bölegi her hili söz toparlaryna degişli sözlerden bolan habara goşulýar we defisli ýazylýar hem-de aşakdaky ýaly manylarda gelýär.

1. Isimlere, häzirki we geljek zaman şekilindäki işliklere, ortak işliklere we şuna meňzeşlere goşulyp, şol sözler hem sözlemiň habary bolup gelende, sorag aňladýar. Meselem: *-Onda goýna eýe bolmaga çykan oglan sen-dä?* (“Görogly”). *Bu ýygnakdakylaryň hemmesi hem garyp, batrak, orta dayhan-da?* (B.Kerbabayew).

2. *-da/-de* ownuk bölegi atlara, häzirki zaman şekilindäki işliklere goşulanda, beýan edilýän pikiri, umuman, tassyklamaga we şony belli bir derejede delillendirmäge kömek edýär. Şunuň bilen birlikde habar sözlemine biraz ekspressiwlik-labyzlylyk hem berýär. Meselem: *Pökgi hemişeki Pökgi-dä* (B.Kerbabayew). *- Munuň geňesini özüň bilýärsiň-dä, Görogly!* (“Görogly”). *- Aý, Öwez han, bu hem bir at-da... (Şol ýerde).*

3. *-da /-de* ownuk bölegi işligiň buýruk şekiline goşulanda, işlige arzuw, haýyş, dileg etmek ýokundylaryny tekrarlaýar. Meselem: *Hernä... Annabagt guda hiç zat bolmawersin-dä!* (B.Kerbabayew). *Hudaý halap, biziň dostlugymyz uzak bolgaý-da* (B.Seytākow). *Siz maňa ýol harjy tapyp beriň-dä* (A. Durdyýew).

4. *-da/ -de* ownuk bölegi nämälim geljek zaman (*-ar/ -er*) şekilindäki işliklere goşulanda, şol işlikden aňladylan gymyldynyň ýüze çykarylmagyna bolan ynam çäklendirilýär, şübhe astyna alynýar. Eger *-da, -de* ownuk bölegi şol şekiliň ýoklugyna goşulýan bolsa, onda şondan aňladylýan gymyldynyň ýüze çykamajakdygyna berk ynanylýandygyny görkezýär. Meselem: *Indikimize sak boljak bolarys-da* (B.Kerbabayew). *-Aý, Işan aga, gelnem eltiler-dä...* (Şol ýerde). *Şolar biziň gapymyzdan garamazlar-da* (H. Derýayew).

5. *-da/ -dä* ownuk bölegi aşakdaky ýaly käbir ýagdaýlarda ikerjiňlenmegi, nägileligi, gymyldynyň ýüze çykarylmagyna ökünmegi görkezýär. Meselem: *- Wah, Görogly, men ony birinden nesýe alypdym-da!* (Görogly). *- Ýeri, sen bir sem bol-da* (B. Kerbabayew). *Ol aýdýanyňyz-a dogry weli, ýaňky şu garym- gatymlygyň özi bir hili-dä* (Şol ýerde).

6. *-da/-de* ownuk bölegi geň galmagy aňladýar. Meselem: *-Way-ey, jan dogan, tüýs Selim-dä (T. Gurbanow). -Wah, bizem gijesi bilen şol gaçgaklary agtarýarys-da (B.Seýtäkow).*

7. *-da/-de* ownuk bölegi berk ynanmagy aňladýar. Meselem: *Şony almak meniň bilen-dä (A.Durdyýew). Ýurdyň aladasyňy kän bir patyşa ýetirmezlik üçin hyzmatkärler emeldarlyk berilýär-dä (M.Amman).*

-da/-de ownuk bölegi

Bu ownuk bölek çekimlisiniň gysga aýdylýanlygy bilen ýokarda görüp geçilýän *da/dä (da: dä:)* ownuk böleginden tapawutlanýar.

-da/-de ownuk bölegi singarmonizm düzgünine boýun egýär, sözün soňundan goşulýar we defisli ýazylýar. Ol aşakdaky ýaly many ýokundylaryna eýedir:

1. Sözlemiň habaryndan beýleki agzalaryna goşulyp gelende, şol sözden aňlanylýan düşüňjani beýlekilerden aýratyn tapawutlandyryp görkezmäge hyzmat edýär. Meselem: *Agalyň ejesi Bibisoltan-da bir gapdalyndan ýapyşdy (B.Kerbabayew). Çaga ilki bolanda-da örän eýjejikdi (Şol ýerde). Seni Aşgabada-da alyp giderler (Şol ýerde).*

-da/-de ownuk bölegi dendeş agzalary hasyl edýän agzalaryň her birine goşulyp, olaryň manysyny nygtamaga hyzmat edýär. Meselem: *Bu sözler ötenide, geljegi-de ýene bir gezek Jygalybegiň ýadyna saldy („Görogly“). Garrylar-da, ýaşlar-da, ýetişen gyzlar-da toýa gitmäge şaýlanyp durana meňzeyärdiler (B.Seýtäkow).*

2. *-da/-de* ownuk bölegi iki gezek gaýtalanyp, goşulan sözleriniň ýa sözlemleriniň manylaryny biri-biriniň garşysyna goýmaga, deňeşdirmäge ýa-da olaryň manylaryny nygtap geçmäge hyzmat edýär. Meselem: *-Men-ä Daňatary-da göre mok, tüpeňi-de (A.Durdyýew).*

3.-*da/-de* ownuk bölegi ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: *Gelen adamlaryň geňeşini aldy-da öýlendi* (“Görogly”). -*Arap aga, meniň zarym bar-da, zorum ýok* (Şol ýerde).

4.-*da/-de* ownuk bölegi käbir kömekçi sözler bilen ulanylanda, goşulýan sözleriň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Hyzmatyň görünse-hä gadyryň bilner, ýogsa-da boljagyň belli* (“Görogly”). *Gurbangylyç aganyň beren bahasy Aknabadyň ulumsylygyny has-da artdyrdy* (B.Kerbabaýew).

-la/-le ownuk bölegi

Bu ownuk bölegiň çekimlisi gysga aýdylyar, goşulýan sözi bilen ownuk bölegiň, arasyndan defis goýulýar. Basym ownuk bölegiň öň ýanyndaky bogna düşýär.

Bu ownuk bölegiň *-laý/-leý*, */la-aý/le-eý/*, */laň/leň/-la-ň/-le-ň/* görnüşlerde-de ulanylyşyny görmek bolýar. Meselem: *-Hi... şolaň ýegeni-laý* („Edebiýat we sungat“). -*...Kösek eýýäm hemme zada belet: ýok-laý, Moskwa däl-laý* (Şol ýerde).

-la, *-le* ownuk böleginiň aňladýan manysy giň. Nähili sözlemde ulanyşynyna, haýsy söze goşulyşyna garap, onuň aňladýan manysyny aşakdaky ýaly görkezmek bolar:

1. Işligiň şahs-san ýa-da habarlyk goşulmalaryndan soň gelip, bu ownuk bölek sorag aňlatmaga hyzmat edýär. Onuň goşulýan sözi sorag sözlemiň habary bolýar. Şonuň bilen birlikde, bu ownuk bölek sözlemde aňlanylýan pikire geň galmak ýokundysyny-da berýär. Meselem: *-Bu gije ýaman gaty gaçýarsyň-la munuň sebäbi näme?* (Görogly). -*Näme, menlik bir işiň barmy, gyzym, çagyrypsyň-la?* (Şol ýerde). -*Çerkez, seniň hemişe beýle gylygyň ýokdy-la, saňa birden name boldy?* (B.Kerbabaýew).

2. Buýruk şekiline goşulanda, bu ownuk bölek buýrugy, talap etmekligi mylaýymlaşdyrýar. Meselem: *-Hany, Nurmammet, dyr-la, maňada bir ýol ber* (H.Derýaýew). *Ýeri, indi şolaryň gürrüňini goýaly-la, ýat-la, çal* (Şol ýerde).

3. Bu ownuk bölek işligiň buýruk şekiliniň birinji ýöňkemesiniň birligindäki işliklere goşulanda, şol işlikden aňlanylýan gymyldyny ýüze çykarmagy sözleýjiniň ýüregine berk düwendigini görkezýär. Meselem: *Mundan bir habar alayyn-la* (“Görogly”). -*Gel-eý, Suhan gatynyň ýanyna basymrak barayyn-da, neneňsi bolsa-da, işiň aňyrsyna ýeteyin-le* (H.Derýaýew).

4. İşligiň öten zaman şekiline goşulanda, käbir ýagdaýlarda bu ownuk bölek sözleýjide ýüze çykýan närazyçylygy, gaharlanmagy görkezýär. Meselem: *...bu adamlary açlykdan gyrdyň-la!* („Görogly“). -*Wah, ýüregim ýandy-la!* (B.Kerbabaýew).

5. -*la/le* ownuk bölegi işligiň nämälim geljek zaman şekiline, -*dyr/dir* goşulmasymy kabul eden ortak işliklere goşulanda, şol gymyldynyň amala aşyryljakdygy barada çak etmekligi güýçlendirýär. Meselem: - *Aý, bizi iş ýadatmaz-la* (B.Kerbabaýew). -*Asyl şular ýaly bir zat bolandyr-la, ýogsam adam baryny gyran-tyrana salasyň ýok ahyry* („Görogly“).

6. *Hawa, bar, ýok* kimin sözlere goşulnda, -*la/le* ownuk bölegi şol sözden aňlanylýan duşunjäni nygtap görkezmäge kömek edýär we sözlere belli bir derejede ekspressiwlik berýär. Meselem: -*Hawa-la, “Bal tutan barmagyny ýalar” diýipdirler* (H.Derýaýew).

7. Bu ownuk bölek, -*saňyz/-seňiz* şekillerini kabul eden işliklere goşulanda, haýyş etmegi, haýyş bilen baglanyşykly buýrugy, geň galmagy aňladýar. Meselem: *Garyndaşparazy öz garyndaşlaryna ymyklyja goşjak diýseňiz-läň* (G.Gurbansähedow). -*Aý, walla, azar bermeseňiz-le!* (B.Kerbabaýew).

-a/-e, -ýa/-ýe – ownuk bölegi

Bu ownuk bölek sözleýjiniň haýsy-da bolsa bir pikire bolan garaýşyny aňlatmak bilen goşulýan sözüne many ýokundysyny bermek, şol sözüň labyzlylygyny güýçlendirmek ýaly hyzmatlary ýerine ýetirýär.

-a/-e ownuk bölegi basymy kabul etmeýär we defis arkaly ýazylýar.

Umumy halk dilinde bu ownuk bölegiň -ýa/-ýe görnüşiniň ulanylyşyny-da /bu-ýa, şu-ýa/ görmek bolýar.

Nähili söze baglanyşyna we hähili sözde ulanylyşyna esaslanyp, bu ownuk bölegiň aşakdaky ýaly manylaryny görkezmek bolýar.

1. Sözlemiň belli bir zaman şekilindäki işliklerden ýa atlardan bolan habaryna goşulanda, bu ownuk bölek geňirgenmek bilen baglanyşykly soragy aňladýar. Meselem: *Ertir kiçi bazardyr-a? (B.Seytäkow). Hoşgeldi, sen näme üçin meniň baş hatymdan birine-de gaýtargy ýazmadyň-a? (A.Gowşudow). Şol wagt edaralar baglanan däl-dir-ä? (A.Durdyýew).*

2. Eger şol sözlemler sorag sözleminiň heňinde, intonasiýasynda aýdylman, habar sözlemiň heňinde aýdylsa, onda ownuk bölek gynanmak, ýañsylamak, geň galmak ýaly ýokundylary berýär. Meselem: *Düýnden bäri aşpezlerimi-de, ofisiantlarymy-da, bay, ylgadandyrýn-a! (“Edebiýat we sungat”). - Armanly gola düşdüg-ä (A.Durdyýew)*

3.-a/-e ownuk bölegi buýruk şekilindäki işlikden bolan habara goşulanda, mylaýymlaşdyrylan buýrugy, haýyş ýa dileg etmegi aňladýar. Meselem: *-Aý sag bol-a, inim!? (B.Kerbabayew).*

4. Bu ownuk bölek sözlemiň habardan beýleki agzalaryna we şert eýerjeň sözleminiň habaryna goşulanda, şol sözüň manysyny nygtap geçmäge, şony beýlekilerden aýratynlaşdyrmaga, şoňa emosional-ekspressiwlik ýokundysyny bermäge hyzmat edýär. Meselem: *Toýuň şu düzgün-ä bolanok, Sary aga (“Edebiýat we sungat”). Kakamyň razylygyna seretsem-ä, maňa okuw ýok (B.Kerbabayew). -Sen halypa, öňi bilen-ä gygyрма (Şol ýerde). -Aýsoltan, Göroglynyň kyrk ýigid-ä, ine, biz („Görogly“).*

-ha/-he/-hä ownuk bölegi

Bu ownuk bölek, köplenç, çekimlä gutaran sözlere goşulyp, defisli ýazylýar. Onuň çekimsiz gutaran sözlere goşulyşy-da duş gelyär, aýratyn söz hökmünde ulanylyşyny-da görmek bolýar. Şu ýagdaýyň özi bu ownuk bölegiň

ha ümlüğinden emele gelendigini çaklamaga esas berýär. Bu ownuk bölek sözlemiň her hili agzasyna baglanýar, emma onuň aňladýan manysy we ulanylyşy bir meňzeş däl.

1. Bu ownuk bölek sorag sözlemiň öňünden gelende, şol pikire diňleýjiniň ünsüni çekmäge we soragy güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *-Hä, Görogly, aždar gördüňmi, şir gördüňmi? ("Görogly"). Hä, üşäňokmy, Saryýew, bu günki howany görýärmiň? (H.Ysmaýylow).*

Görüp geçen ýagdaýlarymyzda bu ownuk bölek aýratyn söz hökmünde ulanylýar.

2. *-ha-hä* ownuk bölegi çekimli ses bilen gutaran habardan beýleki sözlem agzalaryna goşulýar we sözlemiň şol agzasyny nygtap geçmäge, şondan aňlanylýan düşüňjäni başga bir düşüňje bilen deňeşdirmäge hyzmat edýär. Şonuň ýaly-da, goşulan sözüne belli bir derejede ekspressiwlik-labyzlylyk / täsirlilik / ýokundysyny berýär. Şeýle ýagdaýda bu ownuk bölek aýratyn intonasiýa bilen aýdylman, goşulýan sözi bilen birlikde aýdylýar we ýazuwda defis bilen ýazylýar. Meselem: *Şu-ha seniň altyn aşygyň (H. Ysmaýylow).* – *Hawa oglum,... bu maslahatyň göwne oturmazça maslahat-ha däl. Göçmek-gonmak aňsat-ha düşmez (B. Seytäkow).*

2. *-ha-hä* ownuk bölegi sözlemiň başynda gelip, söz hökmünde aýratyn heň bilen aýdylanda, bir pikiri tassyklamagy aňladýar. Meselem: *-Hä, ana, išan aga dogry söz aýtdy (H.Derýaýew).* – *Hä, Bekmyrat kakam üçin bir daýhan tutjak (Şol ýerde).*

3. Bu ownuk bölek baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: *-Aý oglum, şeýle gaç-ha - gaç, kow- ha- kow bolan wagtynda howsala düşmek gerek däldir... ("Görogly"). „Bu zaňňar adam öldürdi“ diýip, peşaplar gygyryşyp: „Tut-ha-tut, öňünden bol-ha-bol“ diýşip, Göroglyny şapba jylawlap tutdular-da, Hüňkäriň gaşyna eltdiler (Şol ýerde).*

4. Käbir sözlere bu ownuk bölegiň goşulmagy bilen onuň manysy nygtalyp geçirilýär. Meselem: */Uzagy/ Şol Ahalda ýere süsdürip gaydarlar.*

Onsoň asyl-ha gözüňiz-de görmez, gulagyňyz-da eşitmez (H.Derýaýew). Wah, elleriň, Hudaýym, şeller açsyn! Wah, garyp adama neneňsi eli göterildikä ömür-ha elleri göterilmän galmyşyň (Şol ýerde).

Bu ownuk bölek käbir sözler bilen aýrylmaz derejede birleşip gidipdir
Meselem: *ynha, holha, anha.*

hem, -h/, -am, -em ownuk bölegi

Bu ownuk bölek hem baglaýjysyndan emele gelipdir. Ol hem we -h/-am, -em görnüşlerinde ulanylýar. Hem baglanýan sözünüň yzyndan ýa-da öňünden aýratyn söz görnüşinde gelýär we aýry ýazylýar, -h/-am,-em görnüşinde gelende, baglanýan sözüne goşulyp /defissiz/ ýazylýar.

1. Bu ownuk bölek, -da/-de ownuk bölegi kimin, goşulan sözünüň manysyny nygtap, şony başga bir zat bilen deňeşdirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Dünyäden perzentsiz ötmek hem onuň at-owazasyňa mynasyp däl (“Görogly”). Onuň yzyny tutar ýaly özüne mynasyp bir oglam bolsa, oňat bolardy (Şol ýerde).*

2. Goşulan sözünüň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Şoňa meňzeş jay şol ýerde ýokduram /“Görogly“/.*

3. Deňeş agzalara goşulanda, olaryň manylaryny deňeşdirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Röwşen gyňyrlyk edip, baranam urdy, gelenem (“Görogly”). Dogrusy ony gören hem armanly, görmedik hem (B. Kerbabaýew).*

-aý/-eý ownuk bölegi

Bu ownuk bölek baglanýan sözünden öň ýa-da soň gelýär. Sözüň öňünden gelende aýry ýazylýar. Sözüň ahyrynda gelende, söze goşulyp ýa-da defisli ýazylýar.

Bu ownuk bölegiň aslynda aý,eý ümlüklerinden emele gelendigi çak edilýär.

1. Öňden gelende, aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

Bu ownuk bölek ýüz tutma sözlerinden öň gelende, aýratyn söz hökmünde ulanylýar, emma yz ýanyndaky söz bilen birlikde aýdylýar. Şonuň bilen hem ümlükden tapawutlanýar, ýagny ümlük yzyndan gelýän söz bilen birlikde aýdylmaýar. Meselem: *Aý, ol kaýyl bolmaz ýaly iş etmändir.* (H.Derýaýew).

Bu ownuk bölek ýüz tutma sözünüň öňünden gelende, şondan aňlanylýan şahsyň ünsüni aýdylýan pikire çekmeklige hyzmat edýär. Şeýle ýagdaýda, bu ownuk bölegiň ý sesiniň düşüp galýan ýerine-de düş gelmek bolýar. Meselem: *Kyrk kenizim bilen isledim geldim, Nowhuruşym, eý, Görogly, näm boldy?* (“Görogly”). *Aý, inim, sürüli goýnum bolmasa-da, üç sany göz monjugy ýaly çagam bar* (B.Kerbabaýew). – *Aý gyz, menem seniň işläniňi ýaman görüp duramok* (Şol ýerde).

2. Bu ownuk bölek käbir kömekçi sözleriň öňünden gelip, aňlanylýan pikire närazylyk ýokundysyny berýär. Meselem: *Muhat näme beýle uludan dem alýarsyň?* – *Aý ýöne, işde ýadalyarmy nämämi?* (H.Ysmaýýlow). – *Aý garaz, bolýar eken-dä?* (B. Kerbabaýew).

3. Käbir ýagdaýlarda bu ownuk bölek sözlemiň habarynyň öňünden gelýär, habara hem –a/-e ownuk bölegi goşulýar. Netijede, öňki sözlemde aýdylan pikire ynanmazlyk, şonuň bilen ylalaşmazlyk, şoňa garşy çykmaklyk ýa-da şoňa geň galmaklyk we ş.m. görkezilýär. Meselem: *Oraz ertir Moskwa gidýär.* – *Aý ýog-a*

4. Sözüň yzyndan gelende, bu ownuk bölek sözlemiň habaryna baglanyp bilýär we şonuň bilen goşulyp ýa-da defisli ýazylýar.

1. Bu ownuk bölek habar sözlemiň soňundan gelende, umunan, şol pikiri tassyklamaga hyzmat edýär. Şonuň bilen baglylykda, şol pikire geňirgenmek, guwanmak we ş.m. ýokundylaryny-da berýär. Meselem: *Seret ony, bilmezlige salyp, gönüläp aýtjagay, asyl haýsy ugra ugrasaň, ol menden ökde* (H.Ysmaýýlow). *Ýüregimi ýaradyňlaý* (Şol ýerde).

2. Eger bu ownuk bölek sorag sözlemiň habaryna goşulýan bolsa, onda soragy güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Ol kimkäneý? Şu gün şähere barjakmaý?*

3. Bu ownuk bölek bagşylaryň, aýdymçylaryň, läle aýdýanlaryň dilinde örän işjeň ulanylýar. Şeýle bolanda, ol setirleriň labyzly, sazlaşykly çykmagyna hyzmat edýär. Meselem: *Eý daragym batlan,/ Eý ýüregim şatlan/ Şatlan, şatlan eý janeý,/ Şatlan sen, şatlan (Aýdym). Şo-o-nda meniň-eý/ Uz dilberim-ow görünmez-eý... (H.Derýaýew).*

-aý/-eý ownuk bölegi

Bu ownuk bölek ýerli gepleşiklerde –aý/eý, -gaý,/ala-gaý,gele-gaý/,-ga /ala-ga, gela-ga/,-a/al-a, gel-a/ görnüşlerinde ulanylýar. Bularyň hemmesiniň goýmak işliginden emele gelendigi çaklanylýar. Edebi dilde, bir tarapdan, -goý/-geý, ikinji tarapdan, -aý/-eý aýrybaşgalanypdyr. -gaý/-geý ownuk bölegi işlikden bolan habaryň soňundan goşulyp, dileg etmegi aňladýar. Meselem: *Bu görnüş hernä düýşüm bolgaý (“Görogly”). Ekinleri ýygnaýançak, ýagys ýagmagay.*

Modallyk aňladýan –aý/-eý ownuk bölegi düýp işliklere goşulýar. Şekil ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar –aý/-eý ownuk böleginden soň goşulýar. Netijede, -aý/-eý ownuk bölegi işligiň düzümine doly girýär. Şol tarapdan seredende, ony goşulmalaryň hataryna goşmak boljak. Emma aňladýan manysyna seredende, ol modallyk aňladýar, ýagny başga biriniň isleginiň, rugsat berilmezliginiň ýa-da bir düzgüniň tersine, gymyldynyň ýüze çykarylmagyny görkezýär. Meselem: *Gurgun çilim, garşy temmäki bu babany tutaydy (“Görogly”). – Onuň ýaly bolsa, ikibaşdan meniň oglum ýok, maňa ogul bolay (Şol ýerde).*

-e:ý/-e:ý/ ownuk bölegi

Bu ownuk bölek ýüz tutma sözüne, sözlemiň habaryna, käbir ümlüklere goşulýar. Onuň çekimli sesi uzyn áýdylýar, singarmonizm düzgünine boýun egmeýär. Ýazuwda defisli ýazylýar. Ol aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Habar sözleminiň yzyndan gelende şondan aňlanylýan pikiri tassyklamaga hyzmat edýär. Şonuň bilen baglylykda, ol sözleýjiniň şol pikire bolan garaýşyny-da, (gynanmagyny, berk ynanmagyny we ş.m.) aňladýar. Ümlüklere goşulanda, ümlügiň manysyny güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Päheý, zaňňar arap-eý, munça ýygyn, munça alaman gitse, onda sen nämäme derkar, men seni näme etjek bolup getirdim* (“Görogly”). *Wah, ara ýolda meniň çagajygymy sandan çykardylar-eý* (“Edebiýat we sungat”).

2. – Eý ownuk bölegi sorag sözleminiň habaryna goşulanda, soralýan zadyň bolmajakdygyna, ýüze çykmajakdygyna berk ynanmagy, boljakdygyna şübhelenmegi görkezýär we sorag sözlemi habar sözlemine öwrülýär. Meselem: *Ýaňky ýaşuly seniň kakaňmy-eý* („Edebiýat we sungat“). *Gitjek adam gijä galarmy-eý*.

3. Bu ownuk bölek düýp işlikden bolan habara goşulanda, şol gymyldyny ýüze çykarmaga diňleýjiniň ünsüni çekmegi, diňleýjini şoňa çagyrmagy görkezýär. Meselem: *Bir çäýnek çay getir-eý*

-aýt/-eýt ownuk bölegi

Bu ownuk bölek sözlemiň habaryna goşulýar we şonuň bilen birlikde áýdylýar. Ýazuwda defisli ýazylýar. -aýt/-eýt ownuk bölegi áýdylýan pikire diňleýjiniň ünsüni çekmäge hyzmat edýär. Meselem: *Haýsy bir áýdylan zat bolup dur-aýt* (B.Kerbabaýew). *Kimkän-eýt ol?* (H.Derýaýew).

-how/-haw,-ow/-uw ownuk bölegi

Bu ownuk bölek sözlemiň habarynyň, ýüz tutma sözleriniň yzyndan goşulýar we defisli ýazylýar. Ol iki manyda ulanylýar:

1. Diňleýjä ýüz tutmagy, diňleýjiniň ünsüni şol pikire çekmegi aňladýar. Meselem: *-Haý, Mommuk, ýet-haw! Böwet gitdi-haw! (H.Derýaýew). – Beý, adamyň ölesi gelenok-how, onsoň bir zada ýapyşmaly bolar-da (Şol ýerde).*

2. Şol fakty sözleýjinuiň öň bilmän, soň bilip galandygyny görkezýär we ökünmek ýokundysyny hem berýär. Meselem: *Meniň sowalym ýersiz däl ekenow (B. Kerbabayew).*

-ne/-nä/ ownuk bölegi

Bu ownuk bölek atlaryň, işlikleriň önünden gelip, söze goşulman ýazylýar. Şolaryň manysyny inkär edýär. Şeýle bolanda, bu ownuk bölek iki gezek gaýtalanýar. Meselem: *Oturan adamlardan ne ýagşydan, ne ýamandan bir adam bir söz aýtmady (H.Derýaýew). Ne kuwwat bar, ne gaýrat,/ Başyma düşdi apat (Magtymguly).*

-hi/ -hiý /-heý/ ownuk bölegi

Bu ownuk bölek atlaryň işlikleriň önünden gelýär we aýry ýazylýar. Ol aşakdaky manylarda ulanylýar.

1. Sorag sözlemiň düzüminde gelip, şol soragy has güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *-Hiý, dünýäde Uruk ýaly perizat barmyka? (H.Derýaýew) - How, aga, şu barýan ugrunda hi olja-polja diýen ýaly bir talap barmy? (“Görogly“).*

2 Habary ýokluk aňladýan sözlerden bolan sözlemiň düzüminde gelende, bu ownuk bölek habaryň leksik manysyny güýçlendirýär. Meselem: *-Heý bolmanda, şu nahary biri biziň bilen bile iýäýse bolmajarmy, ikisinden biri ýok (A.Gowşudow).*

Ýokardaky görkezilen ownuk bölekleriň köpüsi haýsy bolsa-da, bir söz topary bilen ulanylman, birnäçe söz toparyna deňişli sözler bilen ulanylýar. Şonuň üçin olara, umumy ownuk bölekler diýmek boljak. Bulardan başga-da,

diňe sypatlar bilen ulanylyp, artyklyk dereje ýasamaga hyzmat edýän ownuk bölekler bar. Olara hususy ownuk bölekler diýmek boljak.

Asyl sypatyň ilki bognunyň çekimsiz sesine çenli alnyp, oňa *m*, *p*, *s* sesleriniň biri goşulýar we emele gelen ownuk bölek şol sypatyň öň ýanyndan gelýär. Ýazuwda ownuk bölek bilen sypatyň arasyndan defis goýulýar. Bu hili ownuk bölekler goşulan sypatyna artyklyk many berýärler. Meselem: *Şeýlelik bilen, häzir biziň elimizde galan puluň jemi dos-dogry iki müň baş ýüz tümen pul (H.Derýaýew). Syrkawyň ýüzi birden ap-ak boldy.*

MODAL SÖZLER

Sözleýjiniň öz beýan edýän pikirine bolan garaýşyny aňlatmaga ýa-da belli bir sözüň, söz düzüminiň, sözlemiň manysyna goşmaça öwürşgin bermäge hyzmat edýän kömekçi sözlere modal sözler diýilýär. Meselem: *belki, ähtimal, ýeri, hawa, ine, has, tas, tut, edil* we ş.m.

Türkmen dilinde modal sözler tä soňky ýyllara çenli ownuk bölekleriň arasynda derňeldi. Diňe soňky ýyllarda modal sözler kömekçi sözleriň bir görnüşi hökmünde görkezilmäge başlandy.

Şeýlelikde, modal sözler bilen baglanyşykly jedelli meseleler entek köp. Muňa garamazdan, häzirlilikçe öňki däbe eýermek bilen, modal sözleri kömekçi sözleriň bir görnüşi hasaplamak maksada laýykdyr.

Semantika taýdan modal sözler özbaşdak leksik many aňlatman, bir sözüň ýa söz düzüminiň manysyna goşmaça ýokundy bermäge ýa-da sözleýjiniň aňladylan pikire bolan garaýşyny. görkezmäge hyzmat edýärler. Şu tarapdan olar ownuk böleklere meňzeşdir, emma söz şekilinde gelmek bilen olardan tapawutlanýarlar.

Morfologik taýdan modal sözleriň özüne has bolan goşulmlary ýokdur, olardan täze söz ýasalmaýar, olary häsiýetlendiriji aýratyn söz üýtgediji goşulmalar hem ýok.

Sintaktik hyzmaty taýdan derňelende, modal sözleriň kábiri habar bolýar emma sözlemiň beýleki agzalary bolup bilmeýär. Modal sözleriň köpüsi özbaşdak sözlem agzasy bolmaýar.

Döreýşi, ýüze çykyşy boýunça modal sözler, beýleki kömekçiler ýaly, aslynda özbaşdak leksik many aňladýan sozlerden emele gelipdirler. Olaryň kábiri başga dillerden geçipdir.

Türkmen dilinde ulanylýan modal sozler iki topara bölünýär:

1. Hakyky modal sözler;
2. Modal manyda ulanylýan sözler.

Hakyky modal sözlere belki, garaz, ylaýta-da, ähtimal ýaly sözler degişlidirler. Olar diňe modal söz hökmünde tanalýarlar.

Modal manyda ulanylýan sözler diýlende, özbaşdak many aňladýan sözleriň, ýa-da kömekçi sözlemiň modal manylarda ulanylyşyna düşünilýär. Olaryň haýsy hyzmatda gelýändigini diňe sözlemiň içinde kesgitlemek mümkin. Meselem: *Gel, men gelşimi bulara bildirmäýin ("Görogly")*. - *Senem, belli, daş ýerde däl-le* (*A.Durdýew. Bagtly ýigit*). – *Diýmek, siz meni söýmäge razy-da?* (*B.Gulow. Şammy şugul*). – *Dogry, men ýazmanam bilerdim* (*A.Atajanow. Ýagdaý niçik, Ýaran*).

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, ençeme modal sözler aslynda leksik many aňladýan sözlerden emele gelipdir. Şol ýagdaý häzir hem dowam edýär. Ýokardaky mysallarda getirilen *gel, belli, diýmek, dogry* sözleri özbaşdak alnanda, hersi aýratyn leksik mana eýedir. Olar şu sözlemlerde öz hakyky manylaryndan daşlaşyp, modal manyda ulanylypdyr. *Belli, welin, hem, ýöne* ýaly baglaýjylar hem käbir ýagdaýda modal sözleriň hyzmatynda ulanylýar.

Modal sözler ýerine ýetirýan hyzmaty boýunça iki topara bölünýär:

1. Sözleýjiniň aýdylýan pikire bolan garaýşyny aňladýan modal sözler.
2. Bir sözün, söz düzüminiň manysyna goşmaça öwüşgin berýän modal sözler.

1. Sözleýjiniň aýdylýan pikire bolan garaýşyny aňladýan modal sözler. Bu topara *ýeri, hawa, belki, elbetde, meger, garaz, ähtimal, mümkin, hökman, çemeli, gerek, bar, ýok* kimin modal sözler girýär. Olar san taýyndan onçakly köp däl.

Şu topara girýän modal sözler sözleýjiniň aýdylýan pikire bolan garaýşyny (berk ynanmagy, şübhelenmegi, gümansyratmagy, tassyklamagy, inkär etmegi we ş.m) aňladýarlar. Olaryň birnäçesi sözlem agzasy bolman, jogap sözi, giriş sözi hökmünde gelýärler. Meselem: *-Myradyň öýi şümüdir? -Hawa, Myradyň öý-ä şüdüür* (*H.Derýayew. Ykbal*). *Elbetde, süýji-süýji iýmäniň*

düýbüniň bir çöpi bolmaly (“Görogly”). Ýeri, patyşa näme üçin çagyrypdyr. (Şol ýerde).

Bar, ýok, ähtimal, hökman ýaly birnäçe sözler ýekelikde sözlemiň habary bolup bilýärler, *çemeli, mümkin, gerek, kimin* käbir modal sözler bolsa goşma habaryň düzüminde gelýärler. Bu hili modal sözler habarlyk goşulmalaryny kabul edip ýa kabul etmän ulanylýar. Meselem: *Men aýtdym ahyry (H.Derýaýew.Ykbal). Aý, maňa tapawudy ýok-la (G.Muhtarow, G.Seyitliw. Kümüş gapyrjak). Bilbil eje ýaly ýatkeş aýal bu yklymda ýok bolsa gerek (S. Öräýew. Oba oglany). Bu “dildüwşügiň” Merdanyň peýdasyna gutaraýmasy ähtimaldy (“Mugallymlar gazeti”).*

Habar bolýan ýa habaryň düzüminde ulanylýan modal sözleriň giriş sözi, jogap söz bolup gelmegi – de mümkin.

Bar, ýok, gerek ýaly modal sözler substantiwleşip, sözlemiň dürli agzasy bolup bilýärler, şeýle ýagdaýda olar modal söz hasaplanmaýarlar.

2. Bir sözüň söz düzüminiň manysyna goşmaça ýokundy bermäge hyzmat edýän modal sozler.

Bu topara *has, hut, juda, tüýs, tä, ras, hakyt, edil, ine, ynha, däl, emes, tas* ýaly modal sozler girýärler. Olar san taýdan örän köp.

Şu topara girýän modal sözler bir sözüň, söz düzüminiň, kä ýagdaýlarda bolsa bütün sözlemiň manysyna goşmaça ýokundy (güýçlendirmek, nygtap geçmek, diňleýjiniň ünsüni çekmek, inkär etmek we ş.m) berýärler. Olar ulanylyşy boýunça iki hili bolýarlar.

1) Manysyna goşmaça ýokundy berilýän sözüň, söz düzüminiň ýa sözlemiň öňünden gelýänler.

2) Manysyna goşmaça ýokundy berilýän sözüň yzyndan gelýänler.

Birinji topara *has, hut, juda, ras* we şuňa meňzeş modal sözler girýär. Meselem: *Kempudy indiki gidemde, has köpräk getirerin (B.Kerbabaýew). Bildiň baba, hut şonuň özi men (“Görogly”). Görogly ýedi pili gabatlap, ras*

atyp goýberdi (Şol ýerde). Edil şol wagtyň özünde ýakyn bir ýerden hümrüdi eşidilýän ýaly boldy (H.Ysmaýylow).

İkinji topara däl modal sözi girýär. Ol habarlyk goşulmalaryny-da kabul edip biler Meselem: *Ol ýöne ýerden seniň üstüňe gelen dälidir ("Görogly"). Kertigiň şol gürrüni ýeke Sadaba däl , Nursoltan-da etdi (B.Kerbabaew).*

Şu topara girýän degil, emes kimin käbir modal sözler arhaizmleşip, häzirki zaman türkmen dilinde ulanylmakdan galypdyrlar.

Modal sözleriň semantika taýdan bölünüşleri

Söze, söz düzümine goşmaça many öwürşegini, ýokundysyny bermekdäki hyzmatyna garap, modal sözleri aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolýar.

Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler

Bu topara *has, hut, juda, tüýs, edil, iňňän, örän* kimin modal sözler girýärler. *Gaty, hergiz, ýaman* ýaly sözler hem käbir ýagdaýlarda şu modal sözleriň hyzmatynda ulanylýarlar.

Has (has hem)(has-da) modal sözi sypatlaryň, hallaryň substantiwleşen sözleriň önünden gelip, şolaryň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Has gyzyk ýeri-de,şol baýlygyň hemmesi Orazbibiniň maşgalasyna degişlidi (B.Kerbabaew.Saňa ýaran maňa-da ýarar). Emma seržant ýüregini howsala aldyrman,duşman has golaý gelyänçe saklandy (B.Kerbabaew,Gurban Durdy). Indi Akjagülüň şübhesi has-da artdy (Ö.Abdullaew.Soňlanmadyk gürrüň). Genjimiň "bidöwlet", "salpaýak"diýen sözleri Görogla gaty agyr täsir etdi ("Görogly"). Bu gije ýaman gaty gaçýarsyň-da,munuň sebäbi näme? (Şol ýerde). Ol ýaman uludyr (A.Durdyýew.Açar.). Gülenamy Arabyň alyp gitmegi olar üçin juda ýaman boldy. ("Görogly").*

Türkmen dilinde *duw, şar, saň* ýaly sözler özbaşdak many aňlatmaýar. Olar belli bir sypatyň (*duw ak, şar gara, saň gaty*) önünden gelip, şonuň manysyny güýçlendirýär hem-de sypatlaryň artyklyk derejesini ýasaýar.

Meselem: *Ikisiniň hem ýüzi çym gyzy bolgy (H.Ysmaýlow.Powestler). Çygy kemelmedik şineller,keçe ädikler,gijesine saň gaty bolup doňup,urşujylar guta gaplanan ýaly bolup durýardylar (Şol ýerde). Mürzäniň ýüzi duw ak bolup,gany gaçyp,dodaklary biri-birine degmän, titräp başlady ("Görogly").*

Hatda modal sözi atlaryň, at söz düzümleriniň önünden gelip,şolaryň manysyny güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Amanly nähili ýöränini,nähili öýe gelenini,nähili oturyp-turanyny,nähili iýip-içenini,hatda ýadanyny,dynç alanyny-da bilmedi (B.Kerbabaew.Eserler toplumy.3 tom). Raketa atylýan wagty,olar gar bilen meňzeş bolup ýatyrdylar,hatda olaryň awtomatlary hem bütinleý ak mata bilen saralgydy (H.Ysmaýlow).*

Tä modal sözi atlaryň -ça,-çe affiksini kabul edýän ortak işlikleriň, gaýdym çalyşmasynyň we at söz düzümleriniň önünden gelip,olaryň wagty ýa-da orun bilen baglanyşykly manysyny güýçlendirýär. Manysyna ýokundy berilýän söz çenli, golaý (klassyky edebiýatda burun) kimin poslesloglar bilen ulanylýar. Meselem: *Görogly şol ýatyşyna oýanman tä daňa golaý ýatdy ("Görogly"). Ärheleý ikiçäk,tä doýýança iýdi (Şol ýerde). Ony ugradan kişi bolup,tä obadan çykynça,oný gaptallap gitdi (H.Deryaýew). Begenç tä gulagyna çenli öl guma gömen pilini alyp,gataňsyra bir ýere dürttdi (B.Kerbabaýew).*

Bu modal söz türkmen klassyky edebiýatynda täki görnüşinde-de ulanylypdyr. Meselem: *Saglygyň gadryny bilgil,hasta bolmazdan burun./Hastalyk şükrüni kylgyl,täki ölmesden burun./Magtymguly.Ölmesden burun/.*

Türkmen dilinde güçlendirmek, nygtamak ýokundysyny bermäge *ras, hakyt, edil, tüýs* ýaly modal sözler hem gatnaşýar. *Ras, hakyt* işlikleriň ýa – da esasy sözi işliklerden bolan söz düzümleriniň önünden gelýär. Meselem: *Ärhasan ras süýji uka giden wagtynda bir düýş gördi ("Görogly"). Häzir howlukmaň ras, alkymlap gelsin (Şol ýerde).*

Tüýs, edil modal söleri atlaryň, atlaşan sözleriň ýa-da at söz düzümleriniň önünden gelýär. Meselem: *Tüýs bedasylyň biri /Jalaý diýseň, çyn*

jalaý (A.Alamyşow. Sona). Bu gün tamyň içindeki adamlar hem edil daşyndakylar ýaly ikä bölünüşip, hiç bir gatnaşyksyz otyrdylar (A.Derýaýew. Ykbal). Hakyt mundan bardym, gyzyňy gördüm (A. Durdyýew. Bagtly ýigit).

Modal sözleriň hyzmatyny ýerine ýetirýän asyl asla, herne sözleri tutuş sözlemiň manysyny güýçlendirmäge, nygtap geçmäge hyzmat edýärler. Meselem: *Asyl biziň başaraýjagymyz şo-da ("Görogly"). Gylyçdan gorkup, atdan başaşak gaýdan Huňkar tapylanok, asyl bu tapylar ýalam däl eken (Şol ýerde). Mazaly siz geler ýerde gelip, herne meniň dadyma ýetdiňiz (Şol ýerde).*

Eger-eger, hergiz sözleri sözlemden aňlanylyan inkärligi nygtap geçmäge hyzmat edýärler. Meselem: - Päh, Gyrat Öwezi Görogly ýaly tanaýar, hergiz Öwezi ynjydyňy ol ("Gö-rogly"). Eger-eger Çary öläýipdir diýip, göwnümiň bir ýan çetem gyýlanok-da (H.Derýaýew. Ykbal).

Käbir ýagdaýlarda dagy modal sözi öň ýanyndaky sözün umumylaşdyrylan manysyny nygtamaga hyzmat edýär. Meselem: *-Be... ussa, sen – ä muny ömürlük edäýipsiň, daşynyň demiri dagysy-da bile biten ýaly (A. Durdyew. Bally Molla). Şony dagyny sen alaysaň, onsoň sende arman galmaz (Şol ýerde).*

Belli bir sözün, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň manysyny güýçlendirmek, nygtap geçmek üçin buýruk şekilindäki *gör, gel, goý* işlikleriniň ulanylyşyny hem görmek bolar. Meselem: *Bu wagtlar Uzak agyr oý-pikirler içinde, başyndan, gör, nämeler gelip geçýärdi (H. Derýaýew. Ykbal). Gel, men gelenimi bulara bildireýin ("Görogly").*

Görkezme aňladýan modal sözler

Ine, ynha, anha, holha, ana we şulara meňzeş modal sözler dürli söz toparlaryna degişli sözleriň, söz düzümleriniň önünden gelip, şolaryň manysyna görkezme bilen baglanyşykly many ýokundasyny berýärler. Meseslem: *Ine, hazirem çolarak köçeden şol hyýalym hakda oýlanyp gidip baryň (A.Atajanow). Honha, Nurjemal eje dagam işleşip ýörler*

(B.Kerbabayew). – *Oglum, ana, şonda seniň başyňa gaýsar diýen bir dert ýolugypdyr ("Görogly"). Ynha, garadan gaýtmaz ýüwriük atlar aýagymyzyň teýinde (Şol ýerde).*

Tapawutlandyрма aňladýan modal sözler

Diňe, hut, ylaýta –da ýaly modal sözleri şu topara degişlidir. Olar yz ýanyndan gelýän sözden aňlanylýan düşüňjani tapawutlandyryp, aýratynlap görkezmäge hyzmat edýärler. Meselem: *Çandybil galasyňa baramda..., myhman jaýym hut Göroglynyň öz meýhanasy bolardy ("Görogly"). Garaşýan, elbetde, diňe men däldim (B.Kerbabayew). Bu jaýa girip çykýanlar, ylaýta-da biz ikimiz gar bilen oýnar ýaly çaga däl ahyry (B.Kerbabayew).*

Tükel, ýeke, bary-ýogy, ýöne ýaly modal sözler hem şu manyny aňladyp bilýärler. Meselem: *Bu gezek Hudaýnazar işan sesini çykarman, ýöne oňaýsyzlyk bilen gobsundy (T.Taganow). Gaýybow onuň ýekeje sözüne-de düşünmän, ýöne, kellesini yrap otyrды ("Edebiýat we sungat"). Ikinji, dördünji,başınji we altynjy ýerlere şarikli bolan küştçüler...çempiondan bary-ýogy ýarym oçko yza galdylar ("Türkmenistan"). Suwçynyň ýeke heňi däl, hereketi hem daňdy (B.Kerbabayew).*

Diňleýjiniň ünsüni çekmäge hyzmat edýän modal sözler

Bu topara *ýeri, bakaly//bakalyň, hany, me* modal sözler we şolaryň hyzmatyny ýerine ýetirýän *hä,aý//eý* diýen ümlümkler girýär. *Ýeri, hany, hä, esasan,* sözlemiň başynda gelip,diňleýjiniň ünsüni şu pikire çekmäge hyzmat edýär. Meselem: *Ýeri,sizde haýa bar bolsa,ejesi bilen görüşdiräýseňiz bolmadymy? (H.Derýayew.Ykbal). -Ýeri-ýeri, indi edaraň öz öýüňden ileri boldumy? (B.Gulow. Şammy şugul). – Aý,oglanlar,bir makala seredip ber diýensoňlar,ýaňy şoňa gidäýdik (Şol ýerde). Eý,Gazak, sen batyrsyran bolma! (S.Öräýew. Oba oglany). Hany,Gudrat,şu gün agşam bir hezil ber (Şol ýerde).*

Bakaly//bakalyň modal sözi, esasan, sözlemiň işlikden bolan habaryndan soň ulanylýar. Meselem: *Şu wagt obaňa bir seret bakaly* (A.Durdyýew. *Açar*). *Goý, oglum, ertir bir arçyn gelsin bakaly* (Şol ýerde). – *Al, munam iý bakaly, oňa çenli islegliň hem geläýse gerek.* (A.Durdyýew).

Tassyklamagy aňladýan modal sözler

Hawa modal sözi tassyklamagy aňladýar. Onuň manysynda *ahyry, dogry, hä* sözleri-de gelip bilýär. Hawa köplenç, sözlemiň başynda, käbir ýagdaýlarda sözlemiň ortasynda gelýär. *Dogry, hä* sözleri tassyklamagy aňladyp gelende, köplenç sözlemiň başynda gelýär. Meselem: *Emma şol wakadan, hawa, şol betnam wakadan soň weli Nedir Lakgaew Ogulnaryň gözüne ýek görüнди* (A.Atajanow). *Hawa Orazsoltan, myhmanlaryňyzyň-a habaryny eşitdiňiz* (H.Derýayew). – *Dogry, gyz biziňkidir* (Şol ýerde). – *Hä, indi maňa düşnükli* (G.Muhtarow, G.Seyitliew. *Kümüş gapyrjak*).

Ýokluk we inkär etmegi aňladýan modal sözler

Bu topara däl *tas, ýok* modal sözleri girýär. Olaryň her haýsynyň özüne mahsus aýratynlyklary bar.

Däl sözi isimleriň, käbir işlik şekilleriniň soňundan gelip, şolaryň manysyny inkär edýär. Ol özbaşdak ulanylman, manysy inkär edilýän söz bilen birlikde sözlemiň bir agzasy bolýar. Meselem: *Garyagdy gorkak däl di* (H.Ysmaýylow). *Çet bolam-da, beýle bolaymaly däl ahyry* (B.Gulow). *Belki, aýtmaly adamlaryň hemmesine aýdan däl dirin* (R. Esenow. “Sary dominionyň” körlegeleri).

Däl sözi käbir ýagdaýlarda sypatyň sintaktik hyzmatynda ulanylýar. Şeýle ýagdaýda ol modal söz hasaplanmaýar we özbaşdak sozlem agzasy bolýar. Meselem: *Elbetde, il biziň bir däl ýerimizi tapýandyр-da* (A. Durdyew. *Bagtly ýigit*).

Tas//tasdan modal sözi esasan, hal işlikleriň, gatnaşmagynda ýasalan zaman şekilleriniň kä ýagdaýda sanlaryň öňünden gelip, şolaryň manysyna belli bir ýokundy berýär. Meselem: *Bezirgen aldy haýyny./ Tas syndyrypdy ýaýyny* (“Görogly”). *Guadrat birhili boldy. “ Bu näme meni belentlige ýarmaşdyryp öldürjek bolýarmyka?” diýip, tasdan pikir edipdi* (S.Öräýew). *Biziň Ýazyjylar birleşmämiziň tas on müňe golaý agzasy bar* (“Edebiýat we sungat”).

Ýok modal sözi diňe inkärlik aňlatman, ýokluk hem aňladýar. Türkmen edebi dilinde inkärlik aňladanda, ýok sözi, köplenç sözlemiň başynda gelip, öň ýanyndaky başga bir sözlemiň manysyny inkär edýär, onuň yz ýanyndan gelýän sözlem bolsa inkär edilmegiň sebäbini anyklaýar. Meselem: *Ýör, keygim, kolhozyň toýuna gideli . Amanam şondadyr. Ýok, ýok, meniň üsti- başym bütin tozan* (G. Muhtarow. G. Seyitliýew). – *Hi – wiý, Guadrat jan saňa näme boldy? Ýa kesseläp dagy etdiňmi? Guadrat ysgynsyz sözledi. – Ýok!* (S.Öräýew).

Ýok sözi ýokluk aňladyp gelende, köplenç sözlemiň habary bolýar. Meselem: *Iňňe ogurladyňmy ýa duýe, parhy ýok, ikisem deň* (A. Atajanow. *Halyň niçik Ýaran?*). *Front üçin niýetlenen zatlardan yzyna alnyp gaýdylan zat ýokdy* (S.Öräýew).

Berk ynynmagy aňladýan modal sözler

Bu topara hökman, elbetde sözleri degişlidir. Olar, köplenç giriş sözi hökmünde ulanylyp, sözlemiň manysyna berk ynanmak ýokundysyny berýär. Meselem: *Bular ýaly yurt ýykan haramylaryň, elbetde, jezasy bolmaly* (H.Derýaýew). *Öýüňize barsam, öňümden çykarlarmy? – Hökman, biziň guýrugy küle ala köpegimiz bardyr. Ol örän gadyrlydyr – sizi taýak salym meýdandan garşylar* (B.Kerbabaýew).

Çak etmegi aňladýan modal sözler

Şu topara *belki, meger, ähtimal, ahmal, mümkin, çemeli, öýtmek* ýaly sözler degişli bolup, olar giriş sözi ýa-da sözlemiň habary bolup, gelýärler hem-

de şol sözlemden aňladylýan pikire çak etmek ýokundysyny berýärler. *Dagy, çemeli* sözleri hem özüniň öň ýanyndan gelýän sözünüň manysyna çak etmeklik, anyk bolmazlyk ýokundysyny berýär. Meselem: *Belki, bejerginiň barşy ýaramazdyr (S.Öräýew). Gudrata göwni ýetmän beýlesine garan bolmagy-da ahmal (Şol ýerde). Ine, şular hakynda megerem, gürlärsiňiz (A.Nazarow). Men-ä bilmedim, arçyn daşaryk dagy çykandyr-da (A.Durdyýew). Bu ýerde diňe kapitan bar eken, ol bolsa maňa garaşyp duran bolmaga çemeli. (“Edebiýat we sungat”). Hawa, sylag berilse, biziň şu halymyz alaysa gerek. (B.Kerbabayew). -Hä, bu nama gulagyna ýakdy öýdýän (“Görogly”).*

Umumylaşdyrmagy, jemlemegi, netije çykarmagy aňladýan modal sözler

Bu topara garaz, umuman, şeýlelikde modal sözleri degişlidir. Diýmek işligi hem käbir ýagdaýda şu hyzmaty ýerine ýetirip bilýär. Bular öň aýdylanlary jemlemäge, umumylaşdyrmaga hyzmat edýärler. Olar sözlem agzasy bolman, giriş sözi bolup ulanylýarlar. Meselem: *Garaz, ol saglyk amanlykdan soň hoşamaý ylgyryp, durşuna meni başdan-aýak synlap, ozalkymdan ýigdelendigimi aýtdy (“Türkmenistan”). Şeýlelikde, mesele biziň endiklerimize syrygýar. (Şol ýerde).*

Emosional – ekspressiwlik aňladýan modal sözler

Ähbeti//ähbetin, ahyr//ahyry//ahyryn, beri//berin, dänin//däninim modal sözleri şu topary hasyl edýärler. Emosional-ekspressiwlik *bir, weli/welin* ýaly sözleriň kömegi bilen hem aňladylýar.

Ähbeti//ähbetin, beri//berin, ahyry//ahyryn modal sözleri sözlemiň ahyrynda ulanylýar. Meselem: *Bir öwrümde olaryň özleriniňem bataýmagy ahmal ahyry. (S.Öräýew). Suw degirseň, azar ahyry /Şol ýerde/. Indi sen hem bir geňeş ber ähbetin (“Görogly”).*

Beri//berin modal sözi we şonuň hyzmatyny ýerine ýetirýän bir sözi sözlemiň ortasynda gelýärler we aýdylýan pikire emosional-ekspressiwlik

ýokundysyny berýärler. Meselem: *Goýsana,gyz, çayyny bir içsin-le* (A. Durdyýew. *Saýlanan eserler*). *Tizräk gaplaweri, öýde bir täze ýorganymyz berin bolsun* (Şol ýerde). *Weli//welin baglaýjysy belli bir sözüň (köplenç atlaryň) yzyndan gelip, şonuň manysyna ekspressiwlik ýokundysyny berýär. Meselem: Emma başlygyň bir ýumşy welin Dessegül ejä ýokuş degdi* (A.Atajanow). *Gudrat weli görnenokdy* (S.Öräýew).

Ýokarda gorkezilenlerden başga-da, türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde eken sözi soň eşidilen maglumatlar esasynda pikiri jemlemegi aňladýar. Meseslem: *Bir aý, kyrk gün öň gelen bolsam, Buldur kakam ölmänkä, ýetişjek ekenim.* (“Görogly”). *Maral, sen Amany dogrudanam çyn ýürekden söýýän ekeniň* (G.Muhtarow, G.Seyitliýew). *Merdiňem merdi eken.* (H.Derýaýew).

Şeýlelikde, modal sözleriň köpüsi dürli-dürli hyzmatlary ýerine ýetirýärler. Olar, esasan, sözlemiň mazmuny bilen baglylykda ýüze çykýar.

ÜMLÜKLER

Sözleýjiniň dürli içki duýgusyny: begenjini, şatlygyny, haýran galmagyny, gynanjyny, gahar-gazabyny, gam-gussasyny, gorkmagyny, ökünjini, närazylygyny, ýigrenjini, hoşallygyny we ş.m.; onuň isleg duýgularyny: ýüz tutmagyny, çagyrmagyny, kowmagyny, buýrugyny, kanagatlanmagyny we ş.m.; şeýle hem durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat dädessurlaryna hormat goýmagy (gutlamak, salamlaşmak, hoşlaşmak we başgalar) bildirýän sözlere ümlükler diýilýär. Beýle sözler gepleşikde, çeper eserlerde giňden ulanylyp, sözleýjiniň ýüze çykan waka, ýagdaý baradaky dürli duýgusyny, garaýşyny takyk we örän gysga gömüşde ýüze çykarýarlar. Ümlükleriň esasy hyzmaty adamlaryň özara gatnaşygynda, düşünişmeginde, olaryň *içki ýagdaý* we isleg duýgularyny ýüze çykaryş serişdelerinden biri bolmakdan ybaratdyr: bular sözleşige täsirlilik, labyzlylyk, emosional-ekspressiwlik (duýgy) öwüşginlerini berýärler. Meselem: - *Aýu, duzuň nyrhyny sorayas? – diýip, aýallaryň biri gatyрак gepledi (B.Hudaynazarow). ... (ol) göçgünli gygyrdy: – Berekella, hanym, berekella! (G.Kulyýew). – Päheý, senem mirap. Gapdalyňda Somak molla barka, nämäň aladasyny edýäň? (R.Gelenow). Sakgaldaş, ýeňňe, gözüňiz aýdyň. Tüweleme, ogluňyz tanar ýaly bolmandyr (Şol yerde). Döw hem: – Lepbeý – diýip geldi ("Türkmen halk ertekileri").*

Görnüşi ýaly, ümlükler diňe sözleýjiniň dürli içki duýgusyny, isleg duýgularyny we ş.m. ýüze çykarmak bilen çaklenýärler, şonuň üçin-de olar nominatiw hyzmata eýe däldirler. Başgaça aýdylanda, ümlükleriň leksik manysy ýokdur. Bu babatda olar beýleki birnäçe söz toparlaryndan, mysal üçin, atlardan, sypatlardan, işliklerden... üzül-kesil tapawutlanýarlar.

Ümlüklerde intonasiýa aýratyn ähmiýete eýedir. Ol ümlükleriň täsirlilikini has-da artdyrmaga hyzmat edýär. Örän özboluşly we has güýçli intonasiya baý emosional ümlükler bu babatda aýratyn hem tapawutlanýarlar. Olaryň birnäçesi konteksiň (ümlüklerden öň we soň ulanylan sözlemler gurşawy) aýratynlygy, sözleşigiň ýagdaýy bilen berk baglylykda dürlüçe aýdylyp, ýüze çykarylýan

emosiýalary köpmanylylyga (köpdürlülüge) eýe bolýarlar: ümlüklerdäki ol ýa beýleki sesiň batly, güýçli, pes, asuda, has uzaldylyp-sokdurylyp, süýkdürilip-çekdirilip we ş.m. aýdylmagy olara dürli emosiýalary ýüze çykarmaga şert döredýär. Mysal üçin, çekimlisi gysga ýa-da uzyn aýdylýan *wah* sözi aşakdaky ýaly dürli içki duýgyny aňladýar. Meselem: 1) puşman etmegi, ökünmegi, arman çekmegi [-- *Wah, ony obadan bireýýäm ýok etmeli ekenim (N.Saryhanow)*], 2) gaharlanmagy, ýigrenmegi [-- *Wah, ol zatlary bir elime alyp, peje ýaksamdym. (B. Seýtäkow), -- Wah, şu garyplyk gursun (A.Soltanmyradow)*], 3) gynanmagy [*Ol köriçege zerarly iki gezek operasiýa düşdi. Wah, beýle bolaymaly däl di. (R.Gelenow)*] bildirse, gysga, açyk, şaltlykly äheňde aýdylanda: 4) şatlanmak-begenmek, kanagatlanmak duýgusyny [-- *Wah, seniň ýaly bize ýesir düşse, biziň armanymyz ýok (A.Durdyýew)*] ýüze çykarýar.

Wä sözi çalt, gysga depginde (tempde) aýdylyp: 1) geňirgenmegi [--*Wä! Şu bolşy bilen bu nähili işläp bilýäkän-aýt? (B.Kerbabaýew)*] bildirse, ol uzaldylyp, dowamly hem-de batly depginde aýdylanda-da, ýokarky duýgyny [-- *Nunna pälwan diýilýän sizimi? Wä-ä, indi gören ýüzüme meňzedýän. (B.Hudaýnazarow)*], 2) gorkmak duýgusyny [--*Wä-ä-ä! -- edip, edil zähresi ýarylan ýaly, oturan yerinden arkanlygyna serrelip gitdi (N.Saryhanow)*] ýüze çykarýar.

Görnüş i ýaly, köp manyly ümlükleriň her bir ýagdaýdaky anyk manysyny takyk kesgitlemekde, ýüze çykarmakda intonasiýa bilen kontekstiň bilelikdäki hyzmaty örän uludyr.

Ümlükler sözlemiň grammatik agzalary ýa-da özlerinden öňki we soňky sözlemler, olaryň haýsydyr bir agzasy bilen özara grammatik baglanyşyga girmeyärler. Şu hili baglanyşygyň ýoklugy sebäpli hem olar sözlemiň grammatik agzasy-da bolup bilmeýärler, emma sözlemlerden aňlanylýan umumy mazmun, pikir bilen ysnyşykly, logiki baglanyşykda bolýarlar.

Ümlüklere degişli birnäçe sözler içki duýgyny aňlatmak bilen sözleýjiniň hakykata bolan oňyn hem-de tersin garaýşyny, baha berijiligini-de özlerinde jemleýärler. Mysal üçin, şatlanmagy, begenmegi, hoşal bolmagy, makullamagy, täsin galmagy we ş.m. ýüze çykarýan ümlüklerde wakanyň, hadysanyň oňyndygy (**položiteldigi**) jemlense (a), gahar-gazaby, gam-gussany, närazylygy, göwnüýetmezçiligi, ýigrenmekligi we ş.m. bildirýän ümlüklerde wakanyň, hadysanyň tersindigi (**otrisateldigi**) jemlenýär (b). Meselem:

a) -- *Tüweleme, siz maşyny gowy sürýän ekeniňiz (B.Seytākow). Märeke onuň alkyşyny alyp göterdi: –Ura! –Ura! (G.Kulyýew). Ol geňgalyjylyk bilen öý eýesine seretdi-de dillendi: --Bep-bey! ...Munuň başlaberşini...Ýeser (R.Gelenow),*

b) -- *Bir gezek "Haw" edemde, "Wä-ä!" diýip, gygyranyň ýadyňda barmy? (B.Kerbabaýew). -- Oka! --Wah, okap bilýän bolsam, beýdip oturjakmy? (G.Kulyýew). -- Ah, dünýe-dünýe... Şu dagam gomparylyp ýörensoň, ölermiň, ýitermiň? (R.Gelenow).*

Ümlüklere degişli käbir sözler jyns tapawutlandyryjy aýratynlyga -- häsiýete hem eýedir. Beýle ümlükleň bir bölegi diňe erkek adamlaryň (a), başga bir bölegi bolsa ýeke aýal-gyzlaryň (b) sözleşiginde ulanylýar. Meselem:

a) – *Walla, gumlularyň göçüp gelen ýeri ajaýyp ýer eken – diýip, Pälwan gotur seslendi (B.Hudaýnazarow). –Ahaw, adamlar! Näme diýseňizem, Mäligiň şol tarapdan ýasy ýany ýerdemikä öýdýän (R.Galenow).*

b) *Şonuň üçin-de onuň: –Hiý-wiý, näderin?! – diýen sözi hem manysyz, hem gülkünç çykdy (B.Seytākow). ...eli düwünçekli bir lopbuş aýal: –Aýu, oglan, duraweri! – diýip, alakjap derwezeden çykdy (G.Gurbansähedow).*

Ümlükler ol ýa beýleki sözlemiň düzüminde ulanylanlarynda, olaryň berkidilen belli bir orny ýokdur. Adatça, olaryň sözlemiň başynda ulanylyşy has agdyklyk edýär, sözlemiň ortasynda we ahyrynda olar seýregräk gabat gelýär. Sözlemiň başynda ulanylýan ümlükleriň emosional-ekspressiw duýgy ýüze çykaryş täsirliligi olaryň sözlemiň beýleki orunlaryndaka garanda has güýçli, ýokary we tapawutly bolýar. Ümlükleriň, esasan, sözlemiň başynda

ulanylýandygynyň düýp sebäbini sözleýjiniň duýgusynyň onuň sözlemäge başlamazyndan öň duýdansyz peýda bolýanlygy, döreýänligi bilen düşündirmek bolar. Meselem:–*Päheý, Polluk, sen-ä çaga ýaly ekeniň!– diýip, bir ýaşuly oňa ýüzlendi. (B.Hudaýnazarow). –Kakasy, buşluk! Bagşy Ýurdaman jany görüp gelipdir! (Şol ýerde). –Tapawudynyň baryny-ýoguny bilýän weli, arman, meniň diýenim bolanok (B.Kerbabaýew).*

Ümlükleriň grammatik aýratynlyklary

Ümlükler sintaktik jähtden özbaşdak söz sözlemi görnüşinde ýa-da sözlemiň düzüminde ýüz tutma, giriş sözleri hyzmatynda ulanylýarlar. Ümlük söz sözlemi özünden öňki we soňky sözlemlere ýa-da olaryň haýsy hem bolsa bir agzasyna grammatik taýdan baglanyp bilmeýär, ýüz tutma, giriş sözler hem öz bile ulanylýan sözlemlerindäki grammatik agzalaryň hiç biri bilen grammatik baglanyşyk saklamaýarlar.

Ümlük söz sözlemi gutarnykly aýdylýan intonasiya eýedir. Ol, köplenç, ýüzlenme, seýrek ýagdaylarda bolsa habar, sorag sözlemleriniň intonasiýalarynda aýdylýar hem-de ýanaşyk ulanylýan sözlemlerinden pauza arkaly aýyl-saýyl bolünip aýrylýar. Meselem: –*Toba-tagsyr! – diýip, Bossan ýakasyna tüýkürdi (B.Kerbabaýew).–Äh-ä... Indi mesele aýdyňlaşýa... – diýip, Akmyradow kemerini çekip, yerinden galdy (G.Gurbansähedow). –Be... Çen-salgy bilen Köpegi Diňli guýynyň töwereginde-hä gören bar (B.Hudaýnazarow).*

Ýüz tutma sözleriň hyzmatynda, esasan, ýüzlenme-çagyryş intonasiýasynda aýdylyp, diňleýjä ýüz tutmagy, ýüze çykan waka, ýagdaýa onuň ünsüni çekmegi, ony çagyrmagy we ş.m. bildirýän ümlükler gelýärler. Meselem: – *Aýu, onda aýal geýimem tikilýämi? (G.Gurbansähedow). – Ýer-ow, iş neneňdir? (R.Gelenow).*

Giriş sözleriň hyzmatynda sözleýjiniň emosional-modal garaýşyny – ýüze çykarylan pikiri tassyklamagy, ýüze çykan waka barada belli netijä gelmegi,

onuň (waka we hadysa) hakykat, çyn we dogrudygyny diňleyjä ýetirmegi, ony ynandyrmagy bildirýän *hä/hä-ä, äh-hä//ä-hä//ah-ä-ä. walla//eger walla...* kimin ümlükler ulanylýarlar. Meselem: *–Hä, kaka, halk-a gowy görüpdür. Şäherde bu maşyny edinmedik öý ýok (B.Seytäkow). – Aý, walla, gowaça diýilýän zadýň näzikligi Polluk aganyň näzikligiçe bar eken-ayt! – diýip, garader bolan Nunna pälwan hüňürdeýärdi (B.Hudaýnazarow). –Ä-hä, hany bir düşünişeli, sen näme diýip jogap berdiň?(Şol ýerde).*

Ümlükler üýtgemeýän – söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýän söz toparlary hasplanylýar. Muňa garamazdan, ümlükler kategoriýasyna degişli aýry-aýry sözler degişlilik we käbir düşüm goşulmalaryny kabul etmek arkaly atlaşýarlar. Meselem: *Şu “wah-wahdan” soň enäniň demi tükenen ýaly boldy (B.Hudaýnazarow). Ol meniň häh-çöşümi eşiden dessine: “Geleweri, oglum” diýdi-de, ogly bilen boldy (R.Gelenow). – Indi baş günün içidir, agzyna zat degenok, haýym gidip, waýym galypdyr – diýip ýalbarypdyr (“Türkmen halk ertekileri”).*

Ümlükleriň birnäçeleri hiç bir hili goşulma kabul etmezden hem, şol duruşlaryna atlaşmaga ukyplydyrlar. Meselem: *Aňyrsyna gözyetmez gözöl gowaçanyň gözöl görnüşini görmäge göz gerekdi. Görenler: “Göz degmesin” diýip, tüf-tüf tüýküýärdiler. (B.Kerbabayew). Annanyň ah-wah sesi/ Ýatyrmaýar Gurbany (A.Alamyşowa). Ýadaw düýeler “hyh-çäk” diýlerine mähetdel, agraslyk bilen çökdüler (B.Hudaýnazarow).*

Ümlükler atlaşanlarynda, sozlemiň dürli grammatiik agzasy bolup gelýärler.

Ümlükler goşulmalar arkaly beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýarlar, diymek, ümlükleri ýasayan yörite goşulmalar ýokdur, şonuň üçin olar morfologik taýdan asyl söze we goşulma bölünmeýärler. Ýöne ümlükler söz ýasalyşa gatnaşyp, käbir söz toparlaryna degişli, onçakly köp mukdarda bolmasa-da, aýry-aýry sözleri hasyl elmäge gatnaşýarlar: ýek-ýarym söz ýasayjy goşulmalaryň kömegi bilen olardan atlar, sada işlikler (a), *et*-funksional-kömekçi işligi arkaly bolsa analitik işlikler (b) ýasalýarlar, iki

ümlügiň birleşmeginden emele gelen ýek-tük atlar-da (ç) gabat gelýär. Meselem:

a) *Arabaçy keselliniň haýkylygynyň arasyna “hä-çüw” diýip, sesini goşdy (“Türkmen diliniň sözlügi”). Olaryň waýkyrýan sesleri uzakdan eşidilýärdi (Şol ýerde). “Babalynyň gylygy bolsa tüýs Artygyň özüniňki – munuň gazabyna duçar gelen özüň bolma” diýip haýykdy (B.Kerbabaýew).*

b) *Ol leňneç ýaly derrew beýleligine döndi: –Ýok, baý aga, toba etdik! (B.Kerbabaýew). Babaly ukudan oýanan ýaly ä-äh edip, beýlesine aýlandy (Şol ýerde). Birki gün geçensoň, ýene bir aksakgal şol suratdan dat edip peýda boldy.(“Türkmen halk ertekileri”).*

ç) *Göktorly, wahaýman, tarlawuk gawun/ Ýolaňda ýarylýar tapmasaň tabyn (“Türkmen diliniň sözlügi”).*

Ümlükleriň käbiri durnukly söz düzümleriniň komponenti bolup hem gelip bilýärler. Meselem:“*Dat! Men bir binamysyň başyna mynasyp boldum!*” diýip, ah urup arman çekýä (H.Derýaýew). *Her hilem bolsa, bir ýaşuly adam öz hekaýasy bilen gürrüňiniň ortasyna düşensoň, hä berip oturdy (Şol ýerde). Aşyklar ah tartyp, magşuga zardyr/ Bir zaman görmese, çoh bikaardyr (Magtymguly).*

Ümlükler atlaşanlarynda, sada we analitik işlikleriň düzümine gatnaşanlarynda, durnukly söz düzümleriniň düzüminde gelenlerinde, olara (ümlüklere) mahsus bolan emosionallyk, labyzlylyk öňküsinden ep-esli derejede gowşaýar.

Ümlükler, köplenç, sada, gaýtalanýan söz şeklinde ulanylýar. Ümlükleriň gaýtalanyp ulanylmagy söz ýasalyşa degişli däldir. Emosional ümlükleriň şu hili ulanylyşy güýçli içki duýgyny yüze çykarmak üçin hyzmat etse, ol (gaýtalanyp ulanylmak) isleg duýgularyny bildirýän ümlüklerde sözleýjiniň tutanýerliligini, erjelligini nygtaýar. Meselem:– *Haý, haý, ogul! Dutaryňa seredeweri*

(R.Gelenow). *Jümmi pişigi gördi we: – Pişt-pişt diýip, onuň yzyndan topuldy (K.Jumaýew).*

Ses düzümi, morfologik gurluşy taýdan tapawutly iki ümlügiň tirkeşip gelmegi örän köp duşýar: bularyň ikisi hem ýa diňe oňyn, ýa-da diňe tersin duýgulary bildirýän ümlüklerden bolýarlar we tirkeş söz görnüşinde çykyş edýärler. Garşylykly duýgulary bildirýän ümlükler özara utgaşmaýarlar. Meselem: Birdenkä bolsa Marina – *Eý-way* – diýip, iňňe urlan ýaly towsup galdy (B.Kerbabayew). Iskenderow bolsa sypaýçylygy elden bermezlik üçin: "*Hä-hüm.*" diýip, höwesli sereden kişi bolýardy (B.Seýtäkow). – *Bay-bow!* Kakam begener (N.Jumaýew).

Emosional ümlüklere degişli aýry-aýry sözler emosional-ekspressiw öwüşginli käbir ownuk bölekler bilen hem utgaşyp gelýär, şu hili başga käbir sözleriň düzümindäki şonuň ýaly ownuk bölekleri bolsa kä halatlarda saýgarmak hem kyn bolýar. Ownuk bölekleriň hyzmaty ümlükleriň emosionallygyny, labyzlylygyny has-da güýçlendirmekden, nygtamakdan ybaratdyr. Meselem: – *Way-eý*, bu kim-eý?! (B.Seýtäkow). – *Bay-bay -ow*, bu ne darja köçe eken (A.Soltanmyradow). – *Weý-weý-eý*. Adam-da ýaranma ýok (R.Gelenow).

Ümlükler gelip çykyşlary we emele gelişleri taýyndan asyl ümlükler hem-de ýasama ümlükler diýen iki topara bölünýär.

Asyl ümlükler. Bu topar sözler owalbaşdan adamlaryň öz emosional-ekspressiw duýgularyny diňleýjilere ýetirmek üçin ulanylýan gadymy ümlüklerdir. Şonuň üçin hem bulara asyl ümlükler diýilýär. Bu hili ümlükler ses düzümi boýunça dürli-dürlüdürler. Bularyň tas her bir görnüşine girýän aýry-aýry sözleriň dürli intonasiýada aýdylmaklary bilen baglylykda çekimlisiniň ýa-da çekimsiziniň uzaldylyp–süýkdürilip ulanylyşy köp duşýar.

1) Bir çekimli sesden ybarat sözler. Meselem: –*E*, Anna bu taýda eken (A.Durdyýew). – *Ä*, batyr gyz, tora düşdünmi? (Şol ýerde). – *A*, öýi näderis-ä'?... (N.Saryhanow). – ...pylan iş et diýseler, "*a-a*" diýmeris (B.Hudaýnazarow).

2) Çekimli we çekimsiz sesden ybarat sözler. Meselem: –Onsoň näme? *Aý*, bolýa-da..(B.Seýtäkow.). –*Ah*, şeýlemi?-Foster menden beýle jogaba garaşmadyk bolara çemeli (G.Kulyýew).

3) Çekimsiz we çekimli sesden ybarat sözler. Meselem: *Be*, bu näme diýdigi bolduka? (B.Seýtäkow). –Mümkin bolanyny, gysagly gereklisini şu ýerde öndürýäris. –*Be-e?* –Hawa, hawa (Şol ýerde). –*Ba-a...* ýaman ýokary heňden tutduň-la! (B.Kerbabaýew).

4) Çekimliden, çekimsizden we çekimliden ybarat sözler. Meselem: –*O-ho!* – diýip, iki elini dyzynyň üstünde goýanyny duýman galdy (B.Seýtäkow). "*Äh-ä...* Toýly Mergenîň ady asyl yönelige agzalman oguşya?» (G.Gurbansähedow).

5) Çekimsizden, çekimliden we çekimsizden ybarat sözler. Meselem: –*Wiý-ý*, kakasy, mellekde işden kân zat ýok-la?(B.Hudaýnazarow). – *Hay*, gyzym, ol seniň kakaňyň Pollok aga dældigini bilýändir! (Şol ýerde). – *Wah*, owalrak şeý diýseň bolmaýamy, gyzym? (G.Gubansäedow).

6) Çekimliden we iki çekimsizden ybarat sözler. Meselem: –*Eýh* waý! – diýn ses heniz hiç ýere ýaýramanka, iki sany aýal al-asmandan galgap gaýtdy (B.Kerbabaýew). –*Ymh!* ...Eden gara gylygyň bar bol-a.., (Şol ýerde). –Içerini tüsseden doldurypsyň, *üwf*, yagşyň diňenligiň sen habaryň ýokmy? (N.Saryhanow).

7) Türkmen diliniň bogun gurluşyna häsiýetli bolmadyk ses utgaşmalaryndan ybarat ümlükler hem duş gelýär. Meselem: Emma Ajabyň "*tss*" eden sesi ony sakga daýandynly (B.Kerbabaýew). Jamal onuň soňky "*hm*" diymeginden gahar-gazapdan başga zat aňlap

bilmedi (B.Seýtäkow), ...ol: – *T-fu* – diýip, erbet sögüdi (B.Hudaýnazarow).

Ýasama ümlükler. Bularyň gelip çykyşlary beýleki söz toparlary bilen baglanyşyklydyr. Atlara we işliklere degişli belli-belli sözler güýçli emosional-ekspressiw öwüşginli aýdylmagy netijesinde özleriniň material manylaryny – düşünje anlatmaklyk hyzmatyny ýitirýärler we sözleýjiniň içki duýgusyny, işleğini, maksadyny bildirmek bilen ümlükleriň hataryna geçýärler. Bular, esasan, alynma sözlere degişlidir. Bulardan başga-da käbir atlar we işlikler özleriniň esasy, leksik manylarynda ulanylmak bilen kontekstiň talabyna göre ümlükleriň hyzmatynda hem ulanylýarlar.

Türkmen diliniň öz sözlerinden emele gelen ýasama ümlükler örän azdyr. Ýasama ümlükleriň aglabasy aslynda başga dillerden aralaşan sözlerdir. Şuňa laýyklykda olar: a) türkmen diline mahsus ýasama ümlükler: b) alynma sözlerden emele gelen ümlükler diýen iki topara bölmek bolar:

a) *Arma(ň)!, sag bol(uň)!, ýagşy!, ýatak!, ýit!...* Meselem:

–Kanaldaýy duşuşyga çenli, *hoş!..* (B.Kerbabaýew). –

Ýaşa,

ýoldaş neçellik – diýip, Nury maşynynyň töwereginde bökjekledi.

– *Ýaşa!* (Şol ýerde). – *Buýruň...*göwnüňize gelen zady, haçan-da, bolsa, nirede-de bolsa, çekinmän sorap bilersiňiz. (G.Kulyýew). – *Janym*, arkaýyn ötäýdiň. Häzir barar (R.Gelenow).

b) *Salam!, tüweleme!, marş!, dat-bidat, ýa walla!, tobatoba!..* Meselem: Sanjar syýasynyň: – *Berekella!* – diýen ýogyn sesi märekäniň üstünden ýaňlanyp gitdi (B.Hudaýnazarow). – *Älhepus*, süýji bolaýşyny. Gulagyňy kesselerem duýar ýaly däl (R.Gelenow).

Ýasama ümlükleriň fonetik gurluşy dürli-dürli bolup, olar, esasan, iki, üç we ondan hem köp bogundan ybaratdyrlar.

Aýry-aýry frazeologik düzümler diňe ümlükleriň hyzmatymda ulanylýarlar: *armaweri, bar boluň!, hoş galyň!, hoş geldiňiz!, ýol bolsun!, baş üstüne!, alny-bagty açyk bolsun!..* Meselem: – Menem şu ýerde seni görenim bilen – altyn şaha el ýetirendirin öýdemok. – *Al gerek bolsa!...* (B.Kerbabaýew). – *Alla janlarym*, bu ne ahwalat boldy – diýip, şonda ýaşuly seslendi (B.Hudaýnazarow). *Gözüňüz aýdyň!* Ogulmy, gyz?...*Ýaşy uzyn bolsun* (Şol ýerde). – *Armaweri, kakasy!* – diýip, Dursun eje onuň keýpini aňlamakçy boldy (Şol ýerde). – *Ine, saňa gerek bolsa!* Beýtjek bolsaň, agşam aýtmaly ekeniň (R.Gelenow).

Ümlükleriň many toparlary

Ümlükler emosiýany, isleg duýgularyny ... ýüze çykaryş aýratynyklary boyunça üç topara bölünýärler:

I. Emosiýa (içki duýgy) bildirýän ümlükler.

II. Isleg duýgularyny bildirýän ümlükler.

III. Durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat däp-dessurlaryna hormat goýmaklygy we ş.m. bildirýän ümlükler.

I. **Emosiýa bildirýän ümlükler.** Bu topar sözler köp sanly bolup, sözleyjiniň dürli içki duýgusyny ýüze çykarmaga hyzmat edýärler. Bularyň bir gatlagy şatlanmak-begenmek, haýran galmak, täsin galmak, kanagatlanmak, makullamak, hoşallyk, minnetdarlyk, duýgudaşlyk bildirmek, lezzet almak... kimin diňe oňyn (**polojitel**) emosiýalary ýüze çykarýarlar. Ümlükleriň başga bir gatlagy gahar-gazap, ýigrenmek, gaýgy-gam, gam-gussa, gynanmak, ökünmek, gorkmak, howsala düşmek, käýinmek, närazylyk bildirmek, äsgermezlik etmek... kimin diňe tersin (**otrisatel**) emosiýalary häsiýetlendirýärler. Bu iki semantik gatlagy

düzýän ümlükleriň her bir topary özleriniň bir manylylyklary bilen tapawutlanýarlar: bular şu jähtden durnuklydyrlar we semantik mümkinçilikleri taýyndan berk çäklendirilendirler; ýagdaýa, kontekste hem-de intonasiya bagly bolmazdan, olar semantik durnuklylygyny doly saklap, mydama diňe şol bir manylarda gelýärler. Ümlükleriň üçünji bir hilisi belli-belli ýagdaýlarda oňyn (**polojitel**) duýgulary, başga ýagdaýlarda hem tersin (**otrisatel**) duýgulary bildirmek üçin ulanylýarlar. Şonuň üçin bular bir manyly ümlüklerden özleriniň köp manylylygy we mukdary boyunça has köplügi bilen tapawutlanýarlar. Beýle ümlükler sözleşigiň konteksti bilen, dürli-dürli intonasiýada aýdylmaklary bilen baglylykda binäçe manylarda, her hili semantik öwürşginlerde gelmäge ukyplydyrlar. Bular özbaşlaryna aýratyn bir many gatlagy emele getirmän, ýokarky iki semantik gatлага degişli bolýarlar, şolaryň çygryndan daş çykmaýarlar: oňyn (**polojitel**) duýgulary bildirenlerinde, birinji semantik gatлага (oňyn (**polojitel**) duýgy), tersin (**otrisatel**) duýgulary görkezenlerinde bolsa, ikinji semantik gatлага (tersin (**otrisatel**) duýgy) girýärler. Şu sebäpli hem köp manyly birnäçe sözler ýokarky iki semantik gatlaglara getiriljek mysallaryň içinde, gürrüňsiz, duşar. Şu ýokarky aýratynlyklar esasynda hem emosional ümlükler uly iki topara bölünýär:

1. Oňyn (**polojitel**) duýgulary bildirýän ümlükler: Bular, esasan, aşakdaky manylarda gelýär:

a) Şatlanmagy, begenmegi, keypiköklügi bildirýänler: *Ura!, bo-o, be-e!..* Meselem: ...ýaňy diňen joşgunly el çarpyşmalar gaýtdan örç aldy, dumly-duş raýdaşlyk sesinden doldy: – *Ura! – Ura!* (G.Kulyýew). – *Heyjanelek! Däde Aman geldi! Heyjanelek! Däde Aman geldi!...* (G.Gurbansähedow). – *Bo-o!* Bu örän gowy.

(H.Ysmaýylow). – *Be-e*, sen-ä gowy täzelik aýtdyň, Oguldöndi eje. (B.Hudaýnazarow).

b) Haýran galmagy, geň görmegi bildirýänler: *eý-hoy!*, *bah-ow!*, *baý-ba!*, *baý-bu-u!*, *be-e!*, *pah-pah!*.. Meselem: – *Bäý-bäý*, ynsan, seniň gyz bolaýşyň-a! (B.Seýtäkow). – *Bo-how!* Seniň hiç zatdan habaryň ýok (B.Seýtäkow), – *Alhepus*, muny edäýşini! Oglum, bu aýdymy ýene bir gezek diňläli (R.Gelenow).

ç) Hoşamaýlyk etmegi, öwmegi, taryplamagy, ruhlandyrmagy bildirýänler: *baý!*, *baý-baý-ow!*, *bäh!*, *jan-jan!*, *yaşa!*, *arma(ň)!*, *bar bol(uň)!*.. Meselem; – *Aý*, *ýaşa!* Onda galanyny men aýdaýaýyn – diýip, käsesine ýapyşdy (B.Kerbabaýew). – *Pah-pah*, bu ne ýagşy namalar aýdýar eken ("Görogly"). – *Berekella*, kapitan! – Sofýa hanym bogazyny dolduryp gygyrdy. – *Berekella!* (G.Kulyýew).

d) Başganyň pikirini tassyklamagy, makullamagy, ol barada belli netijä gelmegi bildirýänler: *hüm-m!*, *ä-hä!*, *hä-hüm!*, *hä!*.. Meselem: Meniň adym Ýolly. Üçoýukdan. – *Hä*, *hä*, dogry. (B.Hudaýnazarow). *Äh...Äh...* Boldy, boldy. Asyl tüýdük ýasanjak bolýan diýsene (R.Gelenow). – *Hm...* Şeýledir. Molla has-da ekezlendi. – Bilene şeýledir, Berdi (Şol ýerde).

2) Tersin (**otrisatel**) duýgulary bildirýän ümlükler. Bular hem, esasan, aşakdaky manylarda gelýär:

a) Gahar-gazaby, ýigrenmegi, käýinmegi, sögünmegi bildirýänler: *äh!*, *tüf!*, *hey!*, *wah!*, *pahey!*, *gözüň çyksyn!*.., *ataña nälet!//atañenälet!//äteñenälet!*, *haram!*, *öyüň köýsün!*... Meselem:..Ondan arany açmaga howlukdy; "*Hey. ekilmedik ýerde gögeren* gyzgan diýip käýindi (B.Kerbabaýew). – *Tüf, bigaýratlar...* – diýip, tüýkürip geçdi (H.Ysmaýylow) – *Häý binamys* – diýip Aňkar aga öz häsiýetine laýyk gelmeýän gyzmalyk bilen erbet

sögüندی– *Häý atýitiren...* (B.Hudaýnazarow). – Tutaşdyrlyk aljak boldum weli, hyşa gyýdy, *içigaragalmyş...* (Şol ýerde).

b) Gaygy, gam-gussa bildirýänler: *way!*, *wah!*, *ah!*... Meselem: Körpe balam, nowça balam, Nöker jan! Açylmadyk gunça balam, Nöker jan. *Wah! Wah! Wah-h-h!* (B.Hudaýnazarow). Gün bilen bile ýaşan ogluny bagryna gysan ene aýylganç gygyrdy. – *Way*, balam!...(R.Gelenow). Şol barmana-da hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady, – *Ah*, dünýe, dünýe... Sen, gör, nähili öwrüm edýän. Bolýa-da, takdyra ten bermekden başga näme edip biljek, sen? (Şol ýerde.). "*Wah!*...Ýandy bagrym" diýip/ Ýar jebrine dözyärdi (A.Alamyşow).

ç) Nägilelik, närazylyk bildirýänler: *ah!*, *pähey!*, *hym!*, *toba-toba!*... Meselem:– *Pähey däninim!* Adamlaryň agzynyň jähegi bolmasa, ondan bir ýaman zat bolmajak eken-ow! (B.Kerbabaýew). – Synanyşyp görseň bolmaýarmy? --*Wah*, men mydama synanýaryn. Emma hiç alaç edip bilemok (B.Seýtäkow). – *Äl*, kaka, senem...Atanlykda yalňyşylýan zadyň düzediläýdigem bardyr-la (B.Hudaýnazarow).

d) Ökünmegi, puşman etmegi, arman çekmegi, gynanmagy bildirýänler: *juk-juk!*, *wahey!* *wayey!* *weý-weý!*... Meselem: --*Wah-wahey*, pahyryň görjegi bar eken-ow! (B.Seýtäkow). --*Wah*, olarda eden kömegim bolmady... (G.Kulyýew). -*Ah*, pahyr, bolmandyr ol-a (B.Hudaýnazarow).

e) Fiziki agyryny – duýgyny, ýadawlygy, argynlygy bildirýänler: *way!*, *haý-way!*, *wayey!*, *üff!*... Meselem: -*Wäk-le*, gelneje! Goybersene elimi! *Wäk*, *wäg-eý* (B.Kerbabaýew). – *Weý-weý-eý*, halys hem ýadadym (A.Durdyýew). -*Way-wayey!*... Endam-janym owum-döwüm bolup barýar (N.Pomma). – *Wah! Wah!* Ötläm tutdy! – diýip, ýere çökdi (N.Jumaýew).

ä) Gorkmagy, howsala düşmeği, ätiýaç etmegi bildirýänler: *dat-bidat!*, *wä-ä-ä!*, *eyh!*, *wayh!*, *wah!*, *way!*,//*way-way!*, *ba-a!*... Meselem: –*Eý-way*, bagtym garaldy! *Da-at*, kömege ýetiň!... *Da-at*, *perýat!* Işim gaýtdy. Meni goldañ!... (B.Kerbabaýew). –*Wiý*, işim gaýtdy, onuňky nähili dertkä! (B.Seýtäkow). "...*Ba-a*, ony ýeňip, dogany alyp ötägitmek—eşekden palan alaýmag-a dälidir..." (N.Saryhanow). Bu gykylyga Hurmanyň ejesidir doganam geldi. – *Way-ey*, bu nebela boldugy? (R.Gelenow).

f) Geňirgenmegi bildirýänler: *be-be-be!*, *ay-ýay-ýay!*, *ba-ba!*... Meselem: *Be-be-be....* kaka, sen dälirediňmi? (A.Durdyýew).

– Ol-a atelýeni taşlap gaýdypdyr. – *Bä!* —edip, Durdy Kepban geňirgenip, elini owkalady (G.Gurbansähedow). – *Bäy-bä!*.. Munuň garaňkydygyny. Men-ä ilerini-gaýrany saýgaryp biljek däl (R.Gelenow).

g) Göwnüýetmezçiligi, äsgermezligi, ýaňsylamagy, gyjالات bermegi bildirýänler: *hym!*, *äl!* *Häh-häh!*... Meselem: –*Hym!*.. Hany özüň ýaly akylly ýigit! (B.Kerbabaýew). – *Häh... häh..* Seniň sözüň bilen bitäýjek zat bolsa, ol aňsat-la... (B.Seýtäkow). – *Toba-tagsyr*, her hili zat görüljek: adyny aýdyp oturmaýyn, düýn bir aýalyň towugyň damagyny çalyp duranyňam gördüm... (B.Hudaýnazarow). – *Äl*, özem aýal öldürse, çorbasam süýji bolýan eken (Şol yerde).

h) Şübhelenmeği, münkür bolmagy, ynam etmezligi bildirýänler: *Äl!*, *be!*, *ay!*, *goýa!*, *ay ýog-a!*.. Meselem: –*Äl*, gerek ýerinde bu adam bahana-da tapýar-a (B.Hudaýnazarow). – Gaýly Gyşyk degşip aýdan bolaýmasyn. – Ýok, çyn. – Be, öňem-ä ýerlär öýtmändim welin... (G.Gurbansähedow).—Ynha, menem ýoldaşlarynyň biri.—*Aý ýog-a!* Bolýan zada seret-le. Men muny sygandyr öýdüpdirin. Hawa-da, düşünişmeseň, şeýle-de bolaýýar

(R.Gelenow). –Aý goýa! Şamyrat!... Radioda diňleýän Şamyradymyzmyka? (Şol ýerde).

i) Diýen etmezligi, boýun gaçyrmagy, inkär etmeği bildirýänler: *aý-aýjik!*, *baý-ba!*, *ba!*..Meselem: Emma hiç zadyň manysyna düşünmedik gyzjagaz: – *Äy-aýjik!* Özüň soraý!–

diýip, goljagazyny galgatdy-da, keýik owlasy ýaly bökjekläp gitdi (B.Kerbabaýew). –Baý-ba!... Men ýabymyzy münüp bilýänmi näme? (A.Durdyýew). – Ba, seniň ýaňyna barjak däl, öňkiň ýaly ýene-de gulagyňdan çekjeksiň.

Emosional ümlükleriň oňyn (**polojitel**) we tersin (**otrisatel**) duýgulary bildirýän dürli manylary seredilip geçilenler bilen çäklenmeýär. Bu iki many gatlaklaryň her birine degişli başga-da käbir many öwüşginleriň bolmagy tebigydyr.

II. Isleg duýgularyny bildirýän ümlükler. Bu topara sözleyjiniň erk-ygtyýaryny, buýrugyny, maksat-niýetini, arzuwyny we ş.m. bildirýän ümlükler degişlidir. Beýle sözleriň ençemesi has gadymy ümlüklerdir–seslenmelerdir. Kime we nämä ýüzlenilýänligine baglylykda bular iki topara bölünýärler: a) adamlara ýüzlenmegi bildirýän ümlükler; b) haýwanlara, guşlara ýüzlenmegi bildirýän ümlükler.

a) Birinji topar sözler çagyrys-ýüzlenme intonasiyasynnda aýdylyp, ýüz tulumagy. çagyrmagy, gygyrmagy, buýurmagy, talap etmegi, diňleýjiniň ünsüni çekmeği we ş.m. bildirmäge hyzmat edýän ümlüklerdir: *ahaw!//ah-aw!//ah-ah-ow!*, *ahay!//ahey!*, *eý!*, *haw!//how!*, *ha-aw!//ha-ow!*, *hay!//hey!*... Meselem: Jamal trubkany göterip: –*Allo!*– diýdi (BSeýtäkow), – *O-how*, Japar aga, salawmaleýkim! – Waleýkim, geleweriň (B.Hudaýnazarow). Bahym daşarda biriniň ardynjyran sesi eşdildi. – *Hüş-ş!*–diýip, Sanjar syýasy ýoldaşlaryna ümledi (Şol ýerde). – *Aýuw*, kakasy,

meni şu tamyň görgüsinden gutar, men başaramok, adamlaryň önünde hemişe gyzarylyp ýörmeli bolýaryn (N.Saryhanow).

b) Ikinji topar ümlükler, esasan öý haýwanlaryna, guşlara ýüzlenilende ulanylýarlar. Sözleýji haýwanlara, guşlara ýüzlenip haýsydyr bir degişli ümlügi ulananda, ol özüniň erk-islegi boýunça olaryň haýsy-da bolsa belli bir hereketi ýerine ýetirmegini göz önünde tutýar. Sözleýjiniň ol ýa beýleki degişli ümlügi nä maksat bilen ulanýandygyna baglylykda bular, öz nobatynda, ýene-de özara kiçi üç topara bölünýärler:

1) Haýwanlary, guşlary çagyrmagy bildirýänler: *kür-kür!//kürçük-kürçük!* (eşek, kürre), *höw-höw!* (sygyr, öküz), *piş-piş!* (pişik), *geç-geç!* (geçi, çebiş)... Meselem: Artyk: "*Püşbe-püşbe*" diýip ylganda, dor alaşa oňa gaňrylyp seretdi (B.Kerbabaýew). Ol dessine elini horaza uzadyp, Kakala seredip durşuna: – *Tüý-tüý, tüý-tüý!*. – diýip seslendi (K.Jumaýew).

2) Haýwanlary, guşlary kowmagy, gorkuzmagy bildirýänler: *küş-ş!* (guş), *jit//küş!* (it, güjük), *geç!* (geçi, çebiş), *tok!* (towuk)..... Meselem: Japbak onuň syrtyna geçip: – *Höw!* – diýdi (B.Kerbabaýew). Kimisi sygynyň gapdalyna şapbat bilen urup, "*ýatak, ýatak*" diýip, daňmaga alyp barýardy (Şol ýerde). – *Ýit, ýatyber!* – diýip, gaharly kaýindi (H.Ysmaýylow). – *Küş!* Gyran degenler, gurçugy çekip gutardyňyz ("Türkmen diliniň sözlügi").

3) Haýwanlary, guşlary köşeşdirmegi, iýmitlendirmegi, suwa ýakmagy, olaryň haýsydyr bir hereketi ýerine ýetirmeği üçin hoşamaýlyk etmeği we ş.m. bildirýänler: *horp-horp!* (düye, köşek suwa ýakylanda), *çom-çom!* (sygyr, göle, öküz suwa ýakylanda), *gurray!* (goýun, geçi suwa ýakylanda), *durrr!* (at, ýaby durzuljak bolnanda), *çöş* (eşek durzuljak bolnanda), *hyh!//hyh-çök!* (düye çökeriljek bolnanda), *hyh!//hyh-kür!* (eşek ýörediljek bolnanda)...

Meselem: Ondan soň: *-Hayt! Çüw!* diýdiler (B.Kerbabaýew). Ol indi: – *Hayt-hayt* – diýip, yzly-yzyna gaýtalaýardy, çünki gorkusyndan ýaňa düýeleriň gödensiz aýaklary бүтін göwresine çenli saňňyldaýardylar... (A.Gowşudow). “Höwlüm- höwlüm” diýip, hiňlenip sygyr saǵmak bilen garabaşyna gaýdy (“Türkmen diliniň sözlügi”). Şol wagt bolsa Aýnanyň sesi eşidildi: – *Hörele, düýäm, hörele!* (Şol ýerde).

Haýwanlary çagyrmak, kowmak, köşeşdirmek, iýmitlendirmek we ş.m. üçin ulanylýan sözleriň birnäçesi şol haýwanlaryň atlaryna, kábiri olaryň gylyk-häsiýetine meňzeşräkdir. Şeýle ümlükler şol haýwan atlarynyň belli derejede gysgaldylmagy ýa-da fonetik özgerişe sezewar bolmaklary netijesinde döredilipdir diýmek mümkin. Deňeşdir: *piş-piş!*, *piş!*, *piş!* – pişiğe degişli; *kür-kür!//kürçük-kürçük!*, *kür!*, *kür!* – kürrä degişli; *güjük-güjük!*, *küç!* – güjüğe degişli; *goş-goş!*, *goş!*, *goş!* – goça degişli; *geç!* *geç!* – geçä degişli we ş.m.

III. Durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat däp-dessurlaryna hormat goýmaklygy (gutlamak, salamlaşmak, hoşlaşmak we başgalar) bildirýän ümlükler. Muňa onçakly köp bolmadyk ümlükler, ümlükleriň hyzmatynda ulanylýan aýry-aýry frazeologik düzümler degişlidir; *hoş!*, *sag bol(uň)!*. *buýruň!*, *ýagşy!*, *giç yagşy!*, *haýyr!*, *salawmaleýkim!//essalawmaleýkim!*, *waleýkim essalam!*, *ömrüň uzak bolsun!*... Meselem: – Bu işi maňa tabşyraý. – *Baş üstüne*, eziz Margarit (B.Seýtäkow). Jenap ilçi oňa ak pata berdi: – *Ýol bolsun!*. (G.Kulyýew). Goňşy otagdan bat bilen gelen oglan oturan ýaşulyny görüp, sakga durdy-da, edep bilen: – *Salam!* –diýdi.– *Buşluk!* Ogul boldy!... – Ylýas aga, *ýaşy uzyn bolsun!*... – Berildigi bolsun!... (R.Gelenow).

Şu topara *tañryýalkasyn!*, *bile ýalkasyn!* şükür!, *omyn!*, *işalla!*
//enşalla!, *estagpyrlla!*... kimin sözler-de degişlidir.

SES WE ŞEKIL AŇLADÝAN SÖZLER

Türkmen diliniň ses we şekil aňladýan sözleri leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça özbaşlaryna aýratyn bir söz toparyny emele getirýärler. Bular diliň çeperçilik serişdelerine degişli bolup, sözleşige şekillilik, tasirlilik, emosional-ekspressiw öwüşginlik berýärler. Beýle sözler halk döredijiliginde, çeper eserlerde, aýratyn-da degişme häsiýetli eserlerde giňden ulanylýar, emma syýasy, ylmy-publisistik, filosofik we ş.m. eserlerde ulanylmaýar.

Ses aňladýan sözler. Daşymyzy gurşap alan tebigatda we jemgyýetde döreýän dürli ses hadysalary adamyň eşidiş organy -- gulagy arkaly kabul edilýär we zerurlyk netijesinde şol seslere meňzedilmek ýoly bilen olary takmyny şöhlelendirýän ençeme sözler dilde peýda bolýarlar. Diýmek, bularyň döremeginde adamyň eşidiş organynyň aýgýtlaýjy hyzmaty bar. Şeýle sözlere bolsa ses aňladýan sözler diýilýär. Meselem: ...daşardan *çybyş-çybyş* edip, aýak sesi gelen ýaly boldy (H.Derýaýew). Patdy aga olara çigidiň gabygy ýaly hem üns bermän, *pyşyr-pyşyr* edip, pul sanaýardy (O.Akmämmedow). Sary mäkiýanlar, agymtyl jüýjeler howatrylanyp, *wak-wak* seslenýärdiler (“Garagum”).

Seslenmeler bilen olaryň aňlatmasy bolan sözleriň arasynda gönüden-göni arabaglanyşyk bar hem bolsa, bular biri-biriniň doly we üýtgeşsiz gaýtalanmasy dälirler. Mysal üçin, sygryň molaýşy, goýun-geçiniň mäleýşi, jüýjaniň jüýgüldisi we başgalar dürs ýazuwda *mo, mä, jüýk-jüýk...* kimin ýazylsalar-da, ses hadysalarynyň we olary suratlandyrýan sözleriň özara tapawudy bardyr: olar adamyň gep organlary arkaly takyk şöhlelendirerden has çylşyrymlydyrlar.

Ses aňladýan sözler beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýar.

Şekil aňladýan sözler. Predmetleriň hereket şeklini, boluş ýagdaýyny, daş sypatyny -- görnüşini, ýagtylyk şekillerini, adam organizminde peýda bolýan fiziologik-emosional hadysalary aňladýan sözlere şekil aňladýan sözler diýilýär. Hereket, ýagdaý we ş.m. hadysalar adamyň görüş organy -- gözi, syzyş, duýuş

organlary arkaly kabul edilýär hem-de şolara özboluşly meňzeşlik, öýkünme esasynda dilde şekil aňladýan sözler peýda bolýarlar. Meselem: Annaguly sölpä at şundan galypdy, ýagny ol geýen eşiğini, balagynyň uçguryny, çarygynyň bagyny oňarman süýrüp, *hopul-sopul* gezerdi (A.Durdyýew). Bulary owarram edip bilmedik Gully gözlerini *açalak-ýumalak* edip, başlyga bakdy (R.Gelenow). — Jan-a-a — diýen ses eşidildi. Gözel *ziňk etdi* (O.Akmämmedow). Daşdan görsen, *ýaldyr-ýaldyr* Ýanyna barsaň, akja baldyr (“Türkmen halk matallary”).

Şekil aňladýan sözleriň asyl gelip çykyşlary, döreýşi isimler, işlikler we aýry-aýry ses aňladýan sözler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ýöne diliň häzirki ösüş ýagdaýynda şeýle sözleri (isim, işlik...) ýüze çykarmaga şekil aňladýan sözleriň diňe birnäçesiniň gurluşy mümkinçilik berýär: *ýelk-ýelk* — adamyň keypiniň göterilen, kök wagtyndaky ýeňil ýöreýşi ýa-da haýsydyr jansyz ýeňles predmetin ýeňiljek yranma, ýaýkanma şeklini suratlandyrýan söz (< *ýel*); *açalak-ýumalak* — haýsydyr bir zada geň galanda, adamyň gözleriniň çalt açylyp-ýumluş şekliniň- görnüşini suratlandyrýan söz (< *aç-*, *ýum-*); *elek-çelek* — haýsydyr bir zady geň göreňde, oňa haýran galanda, adamyň göz hanasynyň eýläk-beýläk hereket ediş şeklini suratlandyrýan söz (< *ele-*); *daraw-daraw//arym-darym* — bölek-bölek, ýyrtym-ýyrtym edilen matanyň, kagyzyň we ş.m. zatlaryň daş görnüşini suratlandyrýan söz (< *dara-*) we ş.m.

Şeýle sözleriň hataryna *gülüm-ýalym/güles-ýalas* (<*gül-*), *bassyr-bussur//bussur-ýassyr* (<*bas-*, *bus-*, *ýaş-*), *bukdak-sukdak* (<*buk-*), *güýmeň-süýmeň//güýmeň-samaň* (<*güýme-*), *aýlaň-çaýlaň* (<*aýla-*), *garbak-gurbak//garbaň-gurbaň* (<*garba-*) we başgalar degişlidir. Meselem: *Ätmer-sätmer* (<*ät-*) ädimläp,/ Togsa bilen görüşdi (P. Nurberdiýew). Nazaryň ýüzi gyzardy-da, ýüzüne *şagga* (*şag*—ses aňladýan söz) der geldi (A.Durdyýew).

Ses we şekil aňladýan sözler islendik ses hadysasyny, hereket şeklini, zadyň daş görnüşini, ýagdaýyny, mümkin boldugyça, doly anyklygy, бүтін аýdyňлыгы bilen suratlandyrmak üçin hyzmat edýärler. Anyk alnan pursatda, ýagdaýda bu hili sözleri ulanmazdan, suratlandyryljak — şöhlelendiriljek

bolunýan ses, hereket, şekil hadysalaryny täsirli labyzly, açyk we aýdyň bermek mümkin däl. Meselem: Duşman maşynlary *wazyrt-da-wazyrt*,/ Desse granatlar *dazyrt-da-dazyrt* (A.Nyýazow). Gazanlaryň ýarpysyndan aşak düşüp, ýüzi biraz köpüklemek bilen agyrlaç *lars-lars* gaýnaýan toşabyň reňki oraýana öwrülipdir-de, aýratyn bir tagam bilen kükeýär (B.Kerbabaýew). Çary kör *haňk-huňk* edip, turup gitmekçi boldy (A.Durdyýew). Aknabat eje çabydyny egnine atyp *dylym-dylym* etdi, Berdi aganyň yanyna geldi (Şol ýerde). *Jilk-jilk* edip, asyl, şol garagyýçak (Gytja) tüýs bir garadan gaýtmazmyka diýýän (B.Hudaýnazarow).

Mysallardaky *wazyrt-da-wazyrt*, *dazyrt-da-dazyrt*, *haňk-huňk*, *dylym-dylym* we beýleki ses we şekil aňladýan sözler başga, özlerinden ýasalmadyk adaty sözler bilen çalşyrylyp ulanylsa, onda şolar arkaly sözlemlere öňki berilýän emosional-ekspressiw baýlyk, şekillilik, täsirlilik ýitip gidýär.

Bu leksika-grammatik kategoriýa degişli köp-köp sözler, aýratyn hem şekil aňladýan bir topar sözler çylşyrymly hereket hadysalaryny aňladýarlar: *apaň-apaň*—daýaw adamyň, atyň, sygryň assa-assa, giň ädimläp ýöreyiş şekilini suratlandyrýan söz; *gybyrdyk-gybyrdyk*—kelte boýly, ýognas adamyň, gatyryň, eşegin we ş.m. gysga ädimli, çalt ýöreyiş şekilini suratlandyrýan söz; *höküdik-höküdik* — düýäniň egri boýnuny bir aşak, bir ýokaryk hereket etdirip, endigan bir kadaly ýöreyiş şekilini suratlandyrýan söz we başgalar. Meselem: Ýelli aýaklanmadyk köşek ýaly *antak-mantak* edip ädimleýär (A.Gowşudow). —Iden ugruna *süpül-süpül* edip eňdi (R.Gelenow). Ol ýüzüni *sapajak-supajak* edip, Şamyrada seretdi (Şol ýerde). Atajyk iň yzdady. Ol *joňk-joňk* edip ýörese-de, gözi daşyndaky adamlardady (A.Durdyýew).

Ses we şekil aňladýan sözlerde köp manylylyk güýçli ösendir: bularyň ep-esli bölegi öz aralarynda meňzeşligi, ýakynlygy, ujypsyz arabaglanyşygy bolan aýry-aýry ses we hereket hadysalaryny suratlandyrmaga ukyplydyrlar. Hatda käbirleri bir ýagdaýda ses, başga ýagdaýda şekil aňladýan söz bolup hem

ulanylýar: *lummur-hummur* — 1) derýanyň, kanalyň we ş.m. suwy joşup, möwç urup akanda, eşidilýän güýçli seslenmäni; 2) ineriň—erkegiň joşup, kükrändäki sesini suratlandyrýan söz; *gürs-gürs* — 1) buraw maşynynyň, motoryň ş.m. tehniki abzallaryň güýçli, güňleç sesini; 2) güýçli ýürek urmasyny suratlandyrýan söz we başgalar. Meselem: Pökgen özüniň mähnet göwresini zordan göterip, *loňk-loňk* edip ylgaýar (A.Gowşudow). Birden pyňkyryp, Aknur aňyrsyna bakdy. Eginleri *loňk-loňk* edip, бүтин göwresi bilen titreýär (Ç.Aşyrow). Gurban aga pahyr *düňk-düňk* edip, şol sokuda däri döwerdi (A.Gowşudow). Şobada *düňk-düňk* edip, aýakgaby bilen töre geçip, agyr göwresini per ýassyga goýberdi (G.Seýitmäadow). Buguny asmana sowrup, *şyg-şyg* edip, hojaýynlaryna heň edip berýärdi (B.Kerbabaýew). *Şyg-şyg, şyg-şyg, şyg-şyg...* edip, Dünýägözel güldi (Ç.Aşyrow).

Bu söz toparynda manydaş sözler-de az däl. Ol ýa beýleki belli bir seslenmäni we şekili aňlatmak üçin hyzmat edýän sözleriň arasynda many taýdan biri-birine örän ýakynlyk, belli derejede tapawut hem bar. Ýöne olar düzüliş aýratynlyklaryna garamazdan, manydaşlyk hatarlary emele getirýärler. Şeýle manydaşlyk hataryň her birini düzýän sözler biri-birine бүтинleý meňzeş (taý) däldirler, sebäbi olary özara çalşyryp ulanmak bolmaýýar. Meňzeş (taý) ses we şekil aňladýan sözleri bolsa islendik kontekstde many we stil tapawudy duýulmaýan sözler hökmünde biri-biri bilen erkin çalşyryp ulanmak bolýar. Manydaşlyk hatarlara käbir mysallar: *ýap-ýap/maýtyk-maýtyk/antak-mantak/süpül-süpül/gypyl-gypyl/pipil-pipil/jonk-jonk/jaýt-jaýt/gors-gors* we ş.m. ýaşy, beden gurluşy babatda biri-birinden tapawutlanýan erkek adamlaryň (oglanlaryň), aýal-gyzlaryň ýöreýiş aýratynlyklaryny aňladýan sözler; *jykyr-jykyr/mys-mys/lok- lok /ýah -ýah/kikir- kikir/lah - lah/jakyr-jakyr* we ş.m. gülkiniň dürli görnüşini aňladýan sözler we başgalar. Meselem: Kertik bolsa gyzyp *saňňyl-saňňyl* edýärdi (A.Allanazarow). Ýöne *galp-galp* edip durun (Edebiýat we sungat). Ol pişik ýuwnuşyny etdi-de, *çalak-çulak* çay içip, işine tarap ugrady (O.Akmämmedow). Sadap eje bilen Bike eje ortada çalam-çaş

bolap ýatan matalary *hasyr-husur* ýygnaşdyryp, otagyň çüňküne basdy... (Şol ýerde). Bir it bolsa *seňk-seňk* edip. onuň ýakynragyna bardy-da, *haw-haw* edip üýrüp, Aýazbaba abaý etdi (K.Jumaýew). Köçä sowlaýanlarynda, gök derwezäniň agzyndaky it bir-iki gezek *löw-löw* üýrdi-de, ýene-de garysyna ýassandy (“Türkmenistan”).

Ses we şekil aňladýan sözler söz ýasaýjy goşulmalar we başga hili söz ýasalýş ýollary arkaly atlara, sypatlara, işliklere degişli ençeme sözleriň ýasalmagyna işjeň gatnaşýar. Gelip çykyşlarynda, manylarynda umumylyk bolmasa-da, ses, şekil aňladýan sözler birnäçe alamatlar we meňzeşlikler esasynda bir söz toparyny emele getirýärler:

1. Bir umumy we düýpli alamat boýunça özara birleşýärler: olar ses, hereket hadysalarynyň we ş.m. atlaryny aňlatman, olaryň gönüden-göni aňlatmasydyrlar: olar seslenmelere, herekete, ýagdaýa we ş.m. meňzedilmek ýoly, özboluşly meňzeşlik, öýkünme esasynda döreýärler.

Fonetikada: a) söz başynda we ahyrynda çekimlileriň çekimsizlere garaňda has az ulanylmagy; b) bir topar gaýtalanýan sözleriň çekimlileriniň gezekleşmesi arkaly taýly sözleriň bolmagy (*tark-tark*, *tyrk-tyrk*; *şar-şar*, *şur-şur*, *şyr-şyr*; *lakyrlakyr*, *lokur-lokur*, *lykyr-lykyr*; *ýalp-ýalp*, *ýylp-ýylp*; *sölp-sölp*, *selp-selp*, *sülp-sülp*; *loňk-loňk*, *leňk-leňk*, *liňk-liňk...*); ç) ikinji komponentiň çekimlisiniň (ýa-da çekimlileriniň) üýtgemegi (*tark-turk*, *patdyk-putdyk*, *jaňk-juňk*; *hasyr-husur*, *ýalt-ýult*, *hekgil-hükgül*, *galk-gulk*, *ýaldyr-ýuldur...*); d) komponentleriň başky çekimsizleriniň özara çalyşmagy (*hyşy-wuşy*, *hymy-symy*, *gowul-çowul*; *hopul-sopul*, *köw-sow*, *bukdak-sukdak*, *buýtar-suýtar...*); e) ep-esli sözleriň ikinji komponentiniň başynda goşmaça çekimsiziň peýda bolmagy (*abyr-zabyr*, *yňňy-pyňňy*; *ibirt-zibirt*; *ätmer-sätmer...*) we ş.m. ses we şekil aňladýan sözleriň ikisi üçin hem häsiýetli alamatlardyr.

Morfologiýada. Ses we şekil aňladýan sözler: a) grammatik taýdan üýtgemeyärler - söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeyärler, şeýle goşulmalar goşulanda atlaşýarlar; b) köplenç, gaýtalanýan we tirkeş söz görnüşinde

ulanylýarlar: ç) *-dy/-di* at, *-da/-de*, *-la/-le*, *-a/-e* işlik ýasaýjy goşulmalar, şonuň ýaly-da *-yr/-ir/-ur/-ür*; *-yl/-il/-ul/-ül* goşulmalary olaryň ikisi üçin hem umumydyrlar; d) aglaba, *etmek* funksional-kömekçi işligi bilen utgaşyp, analitik işlikleri hasyl edýärler.

Sintaksisde. Ses we şekil aňladýan sözleriň esasy sintaktik hyzmaty hal-ýagdaý ahwalaty we aýyrgyç bolmakdan ybaratdyr. Olaryň gatnaşmagynda ýasalan analitik işlikler bolsa hal-ýagdaý ahwalaty, aýyrgyç we habar bolup ulanylýarlar.

Çeperçilik serişdesi hökmünde. Bularyň ikisi-de sözleşigi täsirli hem labyzly, ötgür hem-de şekilli etmek üçin hyzmat edýärler.

Ses we şekili aňladýan sözleriň many toparlary

Nähili we neneňsi seslenmeleri suratlandyryandyklaryna baglylykda ses aňladýan sözler üç topara bölünýär:

1. Adama häsiýetli seslenmeleri şöhlendirýän sözler. Bulary hem ses hadysasynyň häsiýetine görä iki topara bölmek bolar:

a) Aňly-düşünjeli döredilýän sesleri şöhlendirýän sözler. Adam tarapyndan dürli ýagdaýda döredilýän sesler dürli şekildäki sözler arkaly aňladylýar. Bular, esasan, subýektiň herekete, waka, ýagdaýa bolan gatnaşygyny – garaýşyny (makullamak, şatlanmak – begenmek, ýaňsa almak, nägile bolmak, halamazlyk, göwnüýetmezçilik etmek we ş.m.) bildirýärler. Beýle sözleriň mukdary onçakly köp däl. Meselem: Bu söze Aňkar aga içinden *mys-mys* edip güldi (B.Hudaýnazarow). ...Nunna pälwan gürründeşine gözügidijilik bilen seretdi-de, birden *wala-wala* edip, Gytja tarap yöneldi (Şol ýerde). — Şu wagt geläýiň görseňiz — diýip, Meret jogap bereninden soň, baý *hüňür- hüňür* edip gitdi (A.Durdyýew). Narly Nepesowiç feletonyň sözbaşyny sesli okap, *kikir kikir* güldi (“Garagum”).

b) Adamda instinkt boýunça, ýagny onuň erk-islegine bagly bolmazdan döreýän dürli seslenmeleri şöhlendirýän sözler. Bu topar sözler belli bir

agryrnyň, gorkynyň, dem alyş organa nähilidir bir zadyň täsir etmegi bilen ýada ukuda, düýş göreinde döreyän ses hadysalaryny suratlandyrýarlar. Bular sanlyja sözlerden ybaratdyr. Meselem: --Hawa. Sen kirpiksiz gabaklaryňy yaňyjyk gerip, “*iňňä-iňňä*” diyip, dünýa gelen wagtyndaky waka (B.Kerbabaýew). Bu wagtlar daşarda *kuh-ha-kuh-ha* edip, üsgülewük eşidildi (H. Derýaýew). Kimisi dodagynyň aňyrsyna dem ýygnap, *puf-f... puf* edip ýatyr (Şol ýerde). *Häpişge-häpişge* edip, tamy yaňlandyryp, tapgyr-tapgyr asgyrdy (P.Nurberdiýew). Emma bu zatlardan habarsyz Somak molla *gärk-gärk* gägirip, öz agyrýan yerini tutdy (R.Gelenow).

2. Beýleki janly jandarlaryň çykarýan seslerini şöhlelendirýän sözler. Bular hem janly jandarlaryň haýsy birine degişlidiklerine göre birnäçe ownuk toparlara bölmek bolar:

a) Haýwanlaryň çykarýan seslerini şöhlelendirýän sözler. Meselem: Janajygly möjek *awu* diyip, özüni oklady (A.Gowşudow). Bu *jaňk-juňk* çyňsamak ýene-de gaýtalandy (Şol ýerde). Ol *hork-hork* edip, ähli agaçlaryň köklerini kertişdirip çykypdyr (A.Soltanmyradow). Oňa (kirpä) mazaly gözi düşenden soň bolsa, *mää, mää* edip, agylyna tarap ökje göterdi (K.Jumaýew). *Gyr, gyr, gyr* edip, oňa haýbat atdy. Pişik... öňkileri ýaly *hyss, hyss* ses çykardy (Şol ýerde).

b) Guş-gumrularyň çykarýan seslerini şöhlelendirýän sözler. Meselem: Özi horazyň deňi, / *Jagak-jagak* bar heňi (P.Nurberdiýew). Garga ardynjyrap, *gak-gak-gak* edipdir (A.Soltanmyradow). ...gyzyl horoz ondan kän çekinmeýärdi we Mergen taýagyny bulandy, *duk-duk* edip gabarylýardy (K.Jumaýew). Bir gezek mamasy dynç alyp ýatyrka, ördekler gapynyň önüne gelip, *gark-gark* edip seslenip başladylar (Şol ýerde).

ç) Mör-möjekleriň çykarýan seslerini şöhlelendirýän sözler. Muňa juda az sanly sözler degişlidir. Meselem: Düýe... *wyzda-wyz* bolşup ýören bal arylaryna ýüzlenipdir (A.Soltanmyradow). Tam içinde *wyz-wyz* edip bir siňek, / Hemme zada basyp gördi ol eňek (“Garagum”).

3. Jansyz tebigy zatlaryň, tebigy hadysalarynyň döredýän seslerini şöhlendirýän sözler. Närseler, zatlar biri-birine çakyşan, süýkeşen, sürtülen, degen mahalynda, olar özleriniň häsýetine we aýratynlyklaryna görä dürli sesleriň döremegine, ýüze çykmagyna sebäp bolýarlar. Şonuň üçin bu hili ses hadysalaryny suratlandyrýan sözleriň sany köpdür. Olaryň ençemesi köp manylydyrlar we aşakdaky ýaly birnäçe toparlara bölünýär:

a) Gaty, ýumşak zatlaryň biri-birine çakyşmagyndan, sürtülmeginde we ş.m. eme gelýän seslenmeleri şöhlendirýän sözler. Meselem: Artyk alaşaň gerşini sypap, arkasyna *pat-pat* kakdy (B.Kerbabaýew). Kimsi işikde eli paltaly, *park-park* odun aýyrýardy (A.Durdyýew). Orazsoltan bu ayak sesini aňşyrjak bolup, tirseğine daýanyp, başyny galdyranýnda, iteklenen gabsa *tykyrt* etdi. (H Derýaýew).

b) Metal zatlaryň özara ýa-da olaryň başga hili gaty närselere çakyşmagy, sürtülmegi, ýere gaçmagy we ş.m. netijesinde döreýän sesleri şöhlendirýän sözler. Meselem: Endamyň titredýär, gulagyňy deşýär, */Jaňk-jaňk* edip batly sandal sesleri (Ş. Kekilow). Törde aýbogdaşyny guragada, uly bagşylaryňky ýaly edip, dutary düzmäge başlady. *Tiriň, tiriň, tiriň...* (B.Hudaýnazarow).– Bäý, Kaka bilen Duşagyň arasynyň daşdygyny. *Tygyrdyň-tygyrdyň, tygyrdyň-tygyrdyň*, (N.Jumaýew). Şol wagt *zarň-zarň* urlan jaňnyň sesine adamlar birhili boldurlar (“Garagum”).

ç) Suwuk, ýarym suwuk jisimler, goýy massalar akanda, gaýnanda, joşanda, bir zada guýlanda we ş.m. döreýän ses hadysalaryny şöhlendirýän sözler. Bu topar sözler mukdar taýdan onçakly köp däl. Meselem: İçine ýumruk ýaly gowurma atylyp, suwdan doldurylan çopan gazanjygy *lasyr-lasyr* gaýnaýan wagtynda, Artyk çöregini (goruň aşagyndan) çykardy (B.Kerbabaýew). Ýarysy peçini içine çümüp duran tünçe bolsa gülegen adam ýaly *lakyrlakyrla* edip, kiçijik agzyndan iri damjalary pürkýärdi (Ý.Durdyýew). Käte hem (derýanyň suwy) köwlenip, esrek erkek ýaly *lummur-lummur* edip seslenýar (“Garagum”).

d) Dürli ýaraglaryň, toprlaryň, motorlaryň, mehanizmleriň işländäki eşidilýän seslerini, her hili partlaýyş we şuňa meňzeşleri şöhlelendirýän sözler. Meselem: Şol halatda edil bendiň üstünden atylan ok *jast* edip, onuň gulagynyň düybünden geçip gitdi. Birinji atylan tüpeňiň yzy bilen *tark-jast, tark-tark, jast-jast, ta-a-rk-juw* edip, sesi eşidilen oklaryň nyşanasy Durdy boldy (H.Derýaýew). Men haýdan-haý otluçöp gabyndaky bir atym därini otladym, *güp* edip, dari göçdi (A.Gowşudow). Seret..., (sagat) näçe *jyk-jyk* etse-de, bir duran yerinde dur (P.Nurberdiýew). Şol wagt uzakdan pagta ýygýan maşynyň *tatyr-tatyr* sesi eşidildi (O.Akmämmedow).

e) Tebigy hadysalaryň döredýän seslenmelerini şöhlelendirýän sözler. Muňa çäkli sandaky sözler degişlidir. Meselem: Edil şol gün asmanda *gür-par* edip duran ýaz buludy hem ýokdy (A.Gowşudow). Bossan *pu-u, pu-u* edip, ýeli, “*şabyr-şabyr*” diyip bolsa, çabgany suratlandyrdy (B.Kerbabaýew).

Şekil aňladýan sözler-de nähili tebigy hadysalara, zatlaryň hereketine, daş görnüşine degişlidiklerine laýyklykda birnäçe topara bölünýar:

1. Adamyň (a), haýwanlaryň (b), guşlaryň, mör-möjekleriň (ç) ýöreýiş, böküş, ylgaýyş we ş.m. hereket şekilini suratlandyrýan sözler. Bu hili sözleriň sany köpdür. Meselem: a) Pökgen özüniň mähnet göwresini zordan göterip, *loňk-loňk* edip ylgaýar (A.Gowşudow). Ol edil ördek ýaly petekesini gaýşardyp, *oýmul-oýmul* edip, gaýynymyň öýüne girdi (A.Durdyýew). Ol... ýyl hassalygyndan turan ýaly çala *yraň-daraň* edip, işikden girdi-de, gabsa ýaplanyp oturdy (H.Derýaýew). -- Bedähet (pagta) ýygar... — diýip, kempir *üpül-süpül* edip, brigadiriň duşundan geçip gitdi (G.Gurbansähedow). Ol özüni üstün çykan hasap edip, *apaň-apaň* basdy-da, şporuny jyňňyrdadyp, eýwanda gezim etdi (B.Kerbabaýew).

b) Köpek... *seňk-seňk* edip, öňe düşýärdi. (B.Kerbabaýew). Birdenkä golaýyndan *diriň-diriň* towsup giden towşana göreji ilende bolsa, onuň ýüwrükligine buýsanan ýaly el çarpdy. (B.Kerbabaýew). Owlak-guzy mäleşip, / Kábirisi tans edýär, / *dyrs-dyrs* dyrsyldap, / Eýjejik oýun edýär (P.Nurberdiýew). ...ol aýaklaryny hamyr ýugurýan aýalyň ýumrugy ýaly soguryp alyp, ýene urup, *hypyr-sypyr*, *hypyr-sypyr* edipjik, öz maýdaljygyna ýygyja-ýygyja basyp gidip barýar. (H.Derýaýew).

ç) *Ybyrt* eder balygym, / *Gybyrt* eder balygym, / Tutjak bolup sermesem, / Elden sypar balygym (“Türkmen halk matallary”). Gyrdan gelýän kyrk eşek / *Hytda-hytda* ýorgalar, / Üsti ýaşyl egmeli, / Egme kümüş eýerli (Şol ýerde). – Ol (guş) *loňk* edip, eýläme geçdi, beýläme geçdi, iň soňunda meni ölidir hasap etdi (“Türkmen diliniň sözlügi”)

2. Adamyň belli bir wagt dowamynda bikär, işsiz, biderek entäp ýörüş, ygys, geziş ýagdaýyny suratlandyrýan sözler. Meselem: – Ýa-da ol öýe girip, ol öýden çykyp, *söw-söw* syrýp ýörmekçimi? (A.Durdyýew). Allak birnäçe gün onda-mundarak, *bukdak-sukdak* edip gezdi (Şol ýerde). – Indem, ýaş başyna, şu ýagdaýda *halt-halt* edip, bir günlük ýola, işi-pişes yok ýerden şäheriň bazaryna gitjekmişi? (B.Hudaýnazarow). Ol... aýalynyň, çagalarynyň hal-ýagdaýyny soramagyň deregine Pöwrizede, Daşkentde *seteň-seteň* syrýp gezdi (“Edebiýat we sungat”).

3. Dürli sebäplere görä adamyň ýüz keşbinde, ýüzünde peýda bolýan dürli hereketleri suratlandyrýan sözler. Bu topar az sanly sözlerden ybaratdyr. Meselem: Ýefreýtor ýerinden egnini söllerdi we dodaklaryny *kemiş-kemiş* etdirip turdy... (N.Saryhanow). – Wi, Amanjan, bu asyl senmidiň? – diýip, lopbuş aýal *dylym-dylym* edip, maşynyň penjiresinden boýnuny uzatdy (G.Gurbansähedow). Owşanaklap barmaşyna ýüzüni *sapajak-supajak* etdi

(R.Gelenow). – Tüweleme, senem hammama gelyän ekeniň – diýip, ...tommaýly sözler bilen *gules-ýalas* edip, maňa ýüzlendi (“Garagum”).

4. Şat bolmagyň, gorkmagyň, howsala düşmegiň, agyrynyň we ş.m. täsiri bilen adam organizminde peýda bolýan dürli fiziologik-emosional hadysalary şöhlelendirýän sözler. Muňa örän çakli sandaky sözler degişlidir. Meselem: Ilki maşyna münen batlaryna, olaryň üçüsiniň-de ýürekleri *gürs-gürs* urýardy, her kim öz aladasyny edýärdi (Ý.Durdyýew). Birnäçe aý bäri gözüm yzyny üzmän *tirp-tirp* edip çekýär (A.Gowşudow). Depe saçym üşşüp, endam janyp *tikenek-tikenek* bolup, süňňüm-de lagşady (P.Nurberdiýew). Emma *güt-güt* edip urýan ýüregi, gulagyna gelyän dutaryň owazy, onuň ygtyýaryny elinden aldy (R.Gelenow).

5. Adamyň umymy ýagdaýy bilen baglanyşykly dörän sözler. Bu topar sözler aljyraňlylygyň, geň galmagyň, gorkmagyň, howsala düşmegiň we ş.m. täsiri bilen adamyň umumy ýagdaýynda peýda bolýan üýtgeşmeleri şöhlelendirýärler. Şeýle sözler dilde ep-esli bar. Meselem: Ýaňy işige ýeten Sähet *ziňk* edip tisingindi-de: – Hä! – diýip, jogap berenini özi-de duýman galdy (A. Gowşudow). Kimiňdir pişik basyşyny edip, gapa gelenini duýman oturan Hoşgeldi *ýalt* edip, bir gapdala seretdi (A. Gowşudow). Men ony *buýtar-suýtar* edende, tas ýenjipdim (B. Hudaýnazarow). Duýdansyz habara *aňk-taňk* bolan ýaşuly iki elini ak sakgalynyň ujyna ýetirdi... (Şol ýerde).

6. Zatlaryň asuda, dynçlyk, hereketsiz ýagdaýyndaky daş görnüşini, şekilini, sypatyny suratlandyrýan sözler. Bu çakli mukdardaky sözleri öz içine alýar. Meselem: Ol garagyýçak, *atan-satan*, agras bir ýigitdir (B.Kerbabaýew) Ol guşagyny şeýle ebşir guşanan hem bolsa, egnindäki donuň ýakalarynyň dumly-duşy *hopul-sopul* bolup durdy (A.Gowşudow). Endamymyň kä ýeri *larsa-larsa* galypdyr (Şol ýerde). Az salymyň içinde ol ýerlerde *böreň-böreň* mele suwlar peýda boldy.

(P.Nurberdiýew). – Menem pullary sanaýyn – diýip, tagaşyksyz *bodul-sodul* barmaklaryna tükürüp, sanamaga başlady (O.Akmämmedow).

7. Hereketiň çaltlykda, tiz bolup geçişini, onuň okgunlylygyny şöhlelendirýän sözler. Bu topara ep-esli sözler girýär. Meslem: ...ýoldan obanyň ýaş oganlary welosipedli biri-biriniň yzyndan *zybyrtda-zybyrt* geçýärdiler. (A.Durdyýew). Telegraf agaçlary Merediň gapdalyndan *zyrp-zyrp* geçýärdi (Şol ýerde). Külbikäm ýalyjak balygy sap-sary ýagyň içinden garbap aldym-da, *lak-luk* atdym (B.Hudaýnazarow). – Tüweleme, aýagymyzyň aşagynda ýel ýaly maşyn bar. *Dazt* etdim gitdim, *dazt* etdim geldim (O.Akmämmedow).

8. Ýagtylyk hadysalaryny suratlandyrýan sözler. Beýle sözler aýyň, Günüň, ýyldyzyň, ýylдыrymyň, ýalnyň, odyň, çyranyň, gymmat baha metallaryň, daşlaryň we ş. m. zatlaryň berýän dürli ýagtylyk öwüşginlerini, adamyň ýüz-gözünde bolýan ýagtylyk hadysalaryny suratlandyrýarlar. Bu topara sanlyja sözler degişlidir. Meselem: Daň saz berip, ömür zaýa batansoň, / *Ýylp-ýylp* edip, ýitip barýar ýyldyzlar (B.Kerbabaýew). Gözel sesini çykarman, başyny ýaýkanda, burnunyň iki ýanyndan syrygyp gaýdýan gözýaş çyranyň ýagtysyna *ýylдыrt-ýylдыrt* etdi (O.Akmämmedow). Iň uly doganyň çep ýan göwsünde / Altyn ýyldyz *ýalp-ýalp* ýanýardy (R.Seýidow). Gülrühyň ýüzi bulutdan çykan aý dek *ýalp-ýalp* edip, köşgüň hemme ýerine şöhle salýardy (“Görogly”).

Şekil aňladýan sözleriň umumy mukdary ses aňladýan sözlerden has azdyr.

Ses we şekil aňladýan sözleriň gurluşy boýunça toparlara bölünişi

Gurluşlary taýdan ses we şekil aňladýan sözler üç topara bölünýär: Sada sözler, gaýtalanýan sözler, tirkeş sözler.

Sada sözler. Bular, aglaba işlikler bilen utgaşyp, birbada, belli bir kesgitli wagt dowamynda kabul edýän seslenmäniň we hereket şekiliniň bir gezek bolup geçýändigini suratlandyrýarlar.

Sada söz hökmünde, köplenç, bir bogunly sözler ulanylýar. Olar-da, esasan, ses aňladýan sözlere degişli. Bularyň ulanyş gerimi, gaýtalanýan we tirkeş sözlere garaňda, juda çäklidir. Meselem: Ol tüpeňiniň gulagyny gysanda, diňe *jyrk* etdi, göçmedi (B.Kerbabaýew). Dursun özüni düýäniň üstüne oklany bilen, äwmezek düýe aşagy ýaýly ýaly *tabyrt* edip, ýerinden turdy (H.Ysmaýylow). Amanmyrat gerşinden içýan sokaň ýaly *jazt* bolanda, bir: “ah” diýdi (H.Derýaýew).

Gaýtalanýan sözler. Ses we şekil aňladýan sözleriň giňden ulanylýan görnüşleri gaýtalanýan we tirkeş sözler bolup, olar bu söz toparynyň gurulyş aýratynlygyny häsiýetlendirýärler.

Gaýtalanýan sözler seslenmäniň, suratlandyrylýan şekiliň hil tarapyňyň üýtgemän, birden köp, näbelli gezek sazlaşykly, birsydyrgyn, birmeňzeş, deň kadaly, bir ritmde gaýtalanýandygyny şöhlelendirýärler hem-de olaryň labyzlylyk, täsirlilik derejesini güýçlendirmäge hyzmat edýärler. **Meselem:** Onýança dor alaşa agynyp galanyndan soň, *gür-gür* silkindi-de töweregine bakjaklap, *çyr-çyr* kişnedi (B.Kerbabaýew). Olaryň näzik aýaklarynyň aşagy ýaýly ýaly bolup, *diriň-diriň* her bökende, ýigrimi ädimden artyga zyňýana meňzedi (B.Kerbabaýew). Hanha, bir kiçijik güjük *selk-selk* edip gelip iki öň aýagyny galdyrdy, *şytyr-şytyr* edip dyrçanaklap, aglamjyrap, çyňsap, gapyny açjak boldy – başartmady, burny bilen itdi – bolmady (H.Ysmaýylow).

Gaýtalanýan sözler iki topara bölünýär:

Birinji topar: Muňa girýän sözler bilen bir hatarda olaryň sada görnüşleri hem dilde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Emma gaty howlugyp, *zöwwe-zöwwe* ýerinden turýardy (H.Ysmaýylow). — Baý keserip ýatan *zöwwe* galdy (N.Saryhanow). *Hyrk-hyrk* edip birden gözden zym boldy, / Suw ýüzünden

aşagyna güm boldy (B.Kerbabaýew). Şonuň üçin ol, Nowçenko birdenkä *hyrk* edip dikelen wagty, pessaý ses bilen ýene oňa ýüz tutdy (Şol ýerde). Artyk hanyň gapysyndan baranda, *ähem-ähem* edip, ýagjymak ses eşitdi (Şol ýerde). *Ähem* edip, molla geler ardynyp, / Garyp-gasar daşda gezer derdinip (Şol ýerde).

Ses aňladýan sözleriň şol bir gaýtalanýan we sada görnüşleriniň birnäçesi biri-birinden başga-başga ses hadysalaryny suratlandyrýarlar: şeýle seslenmeler dürli zatlar arkalay döredilýär. Meselem: Ädikli aýagyny birki ýola yere *tarp-tarp* urdy... (A.Durdyýew). Utanjyndan galdyrmaýar kirpigin, / Ýeňnesi *tarp* edip, ýapar serpigin (B.Kerbabaýew). Yzly-yzyna öňkidenem gatyrap / *Tark-tark* edip, ýene işik kakyldy (Ş.Kekilow). – At, Garaja, at! *Tark!* – Ikinjiňem at! At, eglenme! (G.Gurbansähedow).

Ikinji topar. Bu topar sözler komponentleriniň semantik we gurluş bitewiligi zerarly dilde diňe gaýtalanýan görnüşinde ulanylýar. Bular asly tebigaty boýunça näbelli, birnäçe gezek gaýtalan seslenmeler, şekil hadysalary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Bu topara esli sandaky sözler degişlidir. Meselem: Kä günler bolsa bazarda onuň-munuň ýanynda oturyp, *lemmi-lemmi* edip, gününü ýaşyrýardy (A.Durdyýew). ...biçäre Güläýym Ärhasanyň daşyndan *pyr-pyr* aýlandy (“Görogly”). Annagül *jedir-jedir* edip, janygyp gepleýärdi (B.Seýtäkow). Kirpi birden-de *zigir-zigir* edip, ýaýrap ýatan Jümminiň ýanynda baryp durdy (K.Jumaýew).

Sada görünüşde ulanylyp-ulanylmazlyklaryna garamazdan, ses aňladýan sözleriň birnäçesi üç, dört gezek gaýtalanyp hem ulanylýar. Meselem: ...agzynyň ýetişdigine pulemyot ýaly *ta-ta-ta* edip başlady (A.Durdyýew). Jeňneliň içinden bolsa *hüw, hüw, hüw, hüw* edip, hüwiniň sesi gelýärdi (K.Jumaýew). – *Ha-ha-ha! Ha-ha-ha!* Ýeri, bolýa-da, agzamadygym (“Garagum”).

Tirkeş sözler. Bular komponentleri gurluş taýdan tapawutlanýan ýa-da komponentleriň birinde (köplenç, ikinji komponentde) fonetik özgerme geçýän

sözlerden ybaratdyr. Hil taparyndan üýtgeşme bolup, kadasyz, sazlaşyksyz, deň ölçegsiz, dürli ritmde gaýtalanýan seslenmeleri, şekil hadysalarynyň şöhlendiriýän bu sözler bir söz hökmünde çykyş edýärler. Ulanýş aýratynlyklary taýyndan bular üç topara bölünýär:

Birinji topar. Bu topar sözleriň komponentleriniň her biri dilde gaýtalanýan ýa-da sada söz görnüşünde ulanylýar. Bularyň sany örän az, olar-da ses aňladýan sözlere degişlidir. Meselem: (Tüpeňleriň) *tark, tüw, jüw...* sesleri birnäçe sekundlarça yzy üzülmäni eşidildi (N.Saryhanow). *Jüw-jüw...* gülleler şuwlap geçýär (N.Jumaýew). Birdenem... *tark! Tark!...* bolup, tüpeň sesi asuda meýdany ýaňlandyrdy (G.Gurbansähedow). – Seret meniň atyşyma: *Tark!* (Şol ýerde).

Bir komponenti ses aňladýan sözlerden, beýlekisi isimlerden bolan az sanly tirkeş sözler-de bar. Bularyň komponentleri manydaş bolup, ikisi bilelikde ýagdaý, şekil aňlatmaga hyzmat edýärler. Meselem: Üsti towukly, ýagly palawdan, Daşoguzyň “Garrygyz” gawunyndan *gerk-gäbe* bolan Eziz agraldy (B.Kerbabaýew). Bir gün ertir turup görseler, ýyljak şemal öwsüp, gar bolsa *pagyş-para* eräpdir (A.Gowşudow). Äpişgäniň aýnasyny *kül-pagyş* edip, içerik düşen granat ýaryldy (N.Saryhanow).

Ikinji topar. Bu topar tirkeş sözleriň birinji komponenti sada ýa-da gaýtalanýan söz görnüşünde ulanylýar. Birinji komponenti özbaşdak ulanylman, ikinji komponenti gaýtalanýan görnüşünde duşýan az-owlak sözler-de (*köw-söw, hyşy-wyşy, hyşyr-pyşyr, galk-gulk...*) şu topara degişlidir. Häli şindi diýen ýaly fonetik özgerişe sezewar bolýan ikinji komponent birinji komponentiň fonetik warianty bolup çykyş edýär. Bu topar ep-esli sandaky sözleri öz içine alýar. Meselem: “Ýagşy, atasy duşman bilen *tark-turk* edişen ekeni, a ogly?” (B. Kerbabaýew). – Men size görkezeýin, seret şol gelyänlere! – diýip – *tark-tark* (atdy), iki sany duşman buzuň üstünden taýan ýaly şarpyldap gaýtdy (A.Durdyýew). – Görseň Öwez bir zatdan gorkýan ýaly öýleriniň töwereginde

köw-söw edip, aýlanyp ýören eken (A.Gowşudow). – Senem *söw-söw* syryp ýörmän, il ýaly işleseň bolmadymy?! (“Garagum”).

Üçünji topar. Muňa komponentleri özbaşdak ulanylman, diňe tirkeş görnüşünde duşýan sözler degişlidir. Şeýle sözler ep-esli mukdardadyr. Meselem: – Emma olara uýma-da *hajyk-hujuk* et, olary seň özüň eşek ýaly ulanmaga çalyş (B.Kerbabaýew). Ober-leýtenant... *patdy-sutdy* edip rus dilinde gepläp zordan düşündirdi (A.Gowşudow). İki sany pyýada heniz gelip ýetişmänkä, Görogly olaram *gabyr-gubyr* edip, Kösäniň üstüne basdy (“Görogly”) – Oglum, Harman jan, Çandybil diýilýän ýurt örän däs ýerdir, men bir garry adam, eýle-beýle *selteň-sülteň* ulagyňa ýaraman (Şol ýerde).

Gaýtalanýan we tirkeş sözleriň birnäçesiniň komponentleriniň aralygyndan *-da/-de* baglaýjysy ulanylyp, olaryň many öwürşgünliklerini has güýçlendirmäge, nygtamaga, oňa ünsi çekmäge hyzmat edýär. **Meselem:** Nemisleriň bosguny girere süren tapman, *ibirtde-zibirt* boluşyp, top oklarynyň astynda mynjyraýardylar (A.Gowşudow). Bir bada olar *jagyl-da-jugul* boluşyp, öz aralarynda gyzykly gürrüň edýärdiler (Şol ýerde). Tamlaryň, kepbeleriň, öýleriň içinden yşyklar garaňkynyň içinde *ýylpda-ýylp* görünýärdiler (A.Durdyýew). Olar *hüwde-hüw* boluşyp bir baýyň gapysyndan bardylar (“Görogly”).

Bir bogunly ses we şekil aňladýan sözleriň fonetik gurluşy

Bir bogunly ses we şekil aňladýan sözler, esasan üç, dört sesden düzülip, ýapyk boguna gutarýarlar. Üç sesden ybarat sözleriň çekimlä başlanýany ýok diýerlikdir. Az sanly iki sesli sözler, esasan, çekimlä gutarýar. Bir çekimliniň gaýtalanyp – ulaldylyp ulanylmagyndan ybarat ýek-ýarym sözler-de bar. Şeýlelikde, bir bogunly sözler dört tipa bölünýär.

Üç sesli sözler özleriniň köp manylylygy bilen tapawutlanýar. Ses aňladýan sözleriň düzümindäki her bir sesiň fizika-akustiki häsiýetiniň aýdyň ýüze çykmasyynyň olaryň fonetik gurluşynda uly hyzmaty bar. Olarda sesleriň utgaşmasy tötänleýin däl-de, fonetik kanunlyga laýyk gelýär.

Ses aňladýan sözleriň düzümindäki çekimliler, söz başyndaky we ahyryndaky çekimsizler seslenmeleriň gysgalyk-dowamlylyk, başlanýş, gutaryş, güýçlülük-güýçsüzlük we ş.m. aýratynlygy bilen göniden göni baglanyşykly bolup, belli bir suratlandyryş – şöhlelendiriş hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Söz ahyryndaky *r, ñ, w, z, ş, s, g, ž, h, f* sonorlylary, süýkeş çekimsizleri ses hadysasynyň gutaryş fazasynyň birneme dowamlyrak geçýändigini häsiýetlendirýärler. Meselem: *Güw-güw* edip, ot sowurýar toplarymyz, / Asmandan inderýär biziň laçynlar (Ş.Kekilow). Gelinler öz aralarynda *mys-mys* gülüşdiler (B.Kerbabaýew). ...*ýah-ýah* edip güldi, ýüzleri ýagtylanyp ruhlandy, sakgalyny sypalaşdyryp, murtuna timar berdi (H.Derýaýew). Bir zadym bar *tyz-tyz* eder, / Ýylysyndan *myr-myr* eder (“Türkmen halk matallary”).

Söz ahyryndaky *k, t, p* zarply çekimsizler seslenmäniň birden, duýdansyz ýagdaýda tamamlanýşyny häsiýetlendirýärler. Meselem: Gylly bolsa... *şat-şat* edip, çigit çigitleýär (P. Nurberdiýew). Dünýa haýran raketaň, / *Bip-bip* diýen geň sesine, / Şol ses bilen raketa / Geçdi Aýyň ýeňsesine (“Türkmenistan”). *Tak* etdi tabaklandy, / *Güp* etdi göbeklendi (“Türkmen halk matallary”).

N, ý, ç çekimsizler söz ahyrynda duşmaýarlar.

Söz başyndaky çekimsizler hem ses hadysasynyň başlanýş häsiýetini aýratynlygyny görkezýärler: *p, b, t, d, k, g, m, n* zarply çekimsizleri, *ç, j* affrikatlary arkaly sesleriň duýdansyz, garaşylmadyk ýagdaýda ýüze çykýanlygy nygtalýar. Meselem: Pişik tudyň kölegesinde... *myr-myr* edip ýatyrdy (K.Jumaýew). Ol boksçylar ýaly ýumrugyny düwüp, çagalaryna hem *düw-düw* topulyp başlady (“Garagum”). Hanha, çetde *tar-tar* edip / Süýşip barýar traktorlar, / Yzyndaky desgalardan / Ýene buraw bary gurlar (Şol ýerde). Ejeň seniň *mok-mok* edýän / Dilleriňe gurban bolsun, / Ejeň seniň palçyk bolan / Elleriňe gurban bolsun (Şol ýerde).

W, z, h, l çekimsizlerine başlanýan sözlerde seslenmäniň baglanyşygynda duýdansyzlyk duýulmaýar. Meselem: Gulman arçyn *lah-lah* güldi (A.Gowşudow). Sähet *hiň* urup, sesini kesdi (A.Gowşudow).

Ş süýkeş çekimsizine başlanýan sözler ses hadysasynyň başlanyşynyň *şap* / *şyp-byldayjy*, *şalp* / *şylp -yldayjy*, *şar* / *şyr- ryldayjy*, *şap* / *şyp-yrdayjy*, *şag* / *şyg -gyldayjy*, *şag* / *şyg-yrdayjy*, *şow* / *şuw-wuldayjy* häsiýetlidigini aňladýarlar. Meselem: Ogluny dyzynyň üstünde dik duruzyp, ýüz gözüne seretdi we her almalygyndan *şap-şap* ogşap, bagryna gysdy (A.Durdyýew). *Şuw* etdi -- otly gitdi (“Türkmen halk matallary”). Damjaň *şyp-şyp* edip damýan ýerleriniň aşagyna okara, çanak, jam, bedre goýuşdyryp, oduň başyna geçdi-de, elini çoýdy (N.Saryhanow).

Näçe bogundandygyna garamazdan, ses aňladýan sözleriň başynda *ž*, *ý*, *s*, *r*, *f*, *ň* çekimsizleri ulanylmaýarlar.

Dört sesli ses aňladýan sözleriň ahyry *lk*, *lç*, *mp*, *ňk*, *ňs*, *rň*, *rk*, *rp*, *rs*, *rt*, *zt*, *ýk*, *ýl*, *ýp*, *ýt*, *wh*, *wf*, *st* çekimsizleriniň utgaşyp gelmegi bilen gutarýarlar.

Ňs, *rs*, *ýl*, *wh*, *wf* bilen gutaran sözler seslenmäniň gutaryş döwrüniň birneme dowamlyrak, emma güýçli depginde geçýändigini, *rň* bilen tamamlanýan sözler bolsa ses hadysasynyň gutaryş fazasynyň ýaňlanma bilen dowamly geçýändigini häsiýetlendirýärler. Meselem: – Ony şu gije... *pyrk!*... itden çykaryljak ahyry! (B.Kerbabaýew). Mama aňyrysyna agdarylyp, *gars-gars* gaşandy (Şol ýerde). Bir haýukdan soň... *howf* edip, başyny galdyrdy (N.Saryhanow). Şol wagt *zarň-zarň* urlan jaňnyň sesine adamlar birhili boldular (“Garagum”).

Zt, *lk*, *lp*, *lç*, *ňk*, *rk*, *rp*, *rt*, *rç*, *st*, *ýk*, *ýp*, *ýt* bilen tamamlanýan sözler seslenmäniň duýdansyz güýçli depginde gutarýandygyny häsiýetlendirýärler. Meselem: Annaguly sölpi kellesini *hyrt-hyrt* gaşamaga durdy (A. Durdyýew). – Äkiderin, gelme meniň ýanyma, gaçsaň-da, edil iki kebzäň arasyna *şarp-da* (Şol ýerde). *Jaňk-jaňk* jaňkyldadyp bir sekunt / Ynha, eýýam bir çüý ýasap taşlaýar (Ş. Kekilow). Serçe Bilbiliň bu sözüne *jirk-jirk* edip gülüpdür (A.Soltanmyradow). Ýüreginden ary çykan ýaly *jazt* etdi (O.Akmämmedow).

Dört sesden ybarat bir bogunly sözleriň ahyrynda *b*, *w*, *g*, *d*, *z*, *ž*, *j*, *ý*, *m*, *n*, *r*, *ş* çekimsizleri gelip bilmeýärler. Şeýle sözleriň başynda *b*, *p*, *t*, *d*, *k*, *g*, *w*, *z*, *h*,

l, ş sesleri ulanylyp, ses hadysasynyň başlanyş aýratynlygynyň şöhlelenişi üç sesden ybarat sözlerdäki bilen bir meňzeşdir.

Ýokarda sada sözler bilen birlikde gaýtalanýan sözlere hem birnäçe mysallar getirildi. Soňkular, adaty, birden artyk gaýtalanýan ses hadysalaryny suratlandyryjy. Olar arkaly şöhlelendirilýän seslenmeleriň az ýa esli wagtda dowamynda bolup geçýänligi arakesmeler bilen gaýtalanýan hadysalaryň bir aktynyň yzyndan aýdyň duýulýar.

Çekimlär gutaryan iki sesli we bir çekimliniň gaýtalanmagyndan ybarat bir bogunly sözlere mysallar.

–*Hi-hi...* Pyzan bolsalar, pyzyldym diýip, gaýgy edip, gam laýyna batyp ýörmesin (G. Gurbansähedow). Dürli ses edişdi bagda bilbiller, / Ýene bir agaçdan eşidildi *ku-ku* (R. Seýidow). Waý, gözlerim, dişlerim, *u-u-u* / Ne ýakymyz iş boldy bu? (Şol ýerde). Keçjal durup-durup aglamaga başlady: –*o-o-o!!! o-o-o* (H.Ysmaýylov). Otdan, suwdan doýmasa, / *Mä-mä* edip mäleýär (“Türkmen diliniň sözlügi”).

Ses aňladýan bir bogunly sözleriň fonetik gurluşynda çekimliler hem möhüm hyzmaty ýerine ýetirýärler – olar suratlandyrylýan ses hadysalarynyň mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly bolup, olaryň dürli hili güýçlülük derejesini häsiýetlendirmäge hyzmat edýärler. Bir bogunly şeýle sözleriň düzüminde *e* çekimlisinden beýlekileri duşýar. Şol bir umumy ses hadysasynyň dürli öwürşini, köplenç, çekimlisi tapawutly, iki ýa-da ondan köp wariantlar – sözler arkaly ýüze çykarylýar. Şu aýratynlyk iki bogunly birnäçe sözlerde hem öz güýjüni saklaýar, şonuň üçin aşakda olardan-da käbir mysallar getiriljekdir.

Giň *a, o, ö, ä* çekimlileri açyk, aýdyň seslenmeleri we olaryň ýokary güýçlülük derejesini, dar *i, y, u, ü* çekimlileri bolsa aýdyň bolmadyk, güňleş, dymyk ses hadysalaryny we olaryň pes güýçlülük derejesini häsiýetlendirýärler: *şart, şyrt; mo, mö, mä; maw, miw; dükür-dükür, dikir-dikir, jakyr-jakyr, jykyr-jykyr...* Meselem: Tamlaryň ternawlaryndan *şyr-şyr* edip suwlar akýardy (A.Gowşudow). Baglarda seslenip Pöwrize çäý / Gije-gündiz *şur-şur* akyp dur

(R.Seýidow.). Kölegede oturan garny ýogynlar / *Lah-lah* edip, keýp edişip gülüşýär (Ş.Kekilow). Nobatçy *loh-loh* edip güldi (R.Gelenow).

Ses aňladýan sözlerde çekimlileriň gezekleşmegi – çalyşmagy giň ýaýran hadysalaryň biri bolup, bu aýratynlyk şekil aňladýan sözleriň hem birnäçesine degişlidir.

Giň *a* çekimlisi suratlandyran hereket hadysasynyň aýdyňlygynyň, güýçlüliginiň iň ýokary derejesini, dar *y* sesi bolsa onuň güýçlüliginiň, aýdyňlygynyň ondan pes, gowşak derejesini häsiýetlendirýär: *ýalp-ýalp, ýylp-ýylp; ýaldyr-ýaldyr, ýyldyr-ýyldyr; lap-lap, lyp-lyp...* Meselem: Ýürekler *tars-tars* urup, söýgi duýgylar ol goldan ol gola elektrik togy ýaly bolup geçdi (A.Durdyýew). Onuň ýüreji *tyrs-tyrs* edip urup başlady (Ç. Aşyrow).

Ö, ü çekimlileri gödeksi, güýçli hereket şekilini, giň *o* sesi güýçli, aýdyň, *e, i* çekimlileri bolsa gowşak, güýçsüz hereket şekilini häsiýetlendirýärler: *zoňk, ziňk; löňk-löňk, loňk-loňk, leňk-leňk, liňk-liňk...* Meselem: Ol işde gyssanyp alňasaýan adam däl di. Elmydama bir ýörişde *lep-lep* edip ýöreyärdi (A.Durdyýew). Akmyrat bolsa iki ýana ýaýkanyp, *läp-läp* edip barýardy (Şol ýerde). *Sülöp-sülöp* edip, zordan ýöreyärdim (Ç.Aşyrow). Oňa goşulan äpet düýe *sölöp-sölöp* edip, uly göwresi bilen loňkydyklaýardy (Şol ýerde).

Çekimlileriň çalyşmagy – gezekleşmegi netijesinde emele gelen sözler özara manydaş bolman, bütinleý biri-birinden başga-başga ses we hereket hadysalaryny hem suratlandyrýarlar. Bu ýagdaý häli-şindi gabat gelýär: *jak-jak* (gülki barada), *jyk-jyk* (sagadyň sesi barada), *jik-jik* (guşlaryň sesi barada)... Meselem: *Çagyş-çagyş* tebeňni / Ne reňgi bar, ne zeňgi (“Türkmen halk matallary”). Ine, dem soňrakdan Hanküýli çokaýyny *çoguş-çoguş* edip geldi (A.Durdyýew). Şol ýagtylyk aşagyndan görünýän ummasyz bugdaý ümmülmez deňiz ýaly yranýar, asudaja şemalda *çygyş-çygyş* seslenýär (B.Kerbabaýew). Ýüregi *gürs-gürs* urup, demi-demine ýetişmeýän ýaly boldy (A.Durdyýew).

Iki, üç bogunly ses we şekil aňladýan düýp sözleriň morfologik gurluşy

Iki, üç bogunly düýp sözleriň özboluşly morfologik gurluşy bu söz toparynyň häsiýetli aýratynlyklarynyň biridir. Şeýle sözleriň düzümine “gurluşyk elementleri” diýilip atlandyrylýan özboluşly goşulmalar gatnaşýar. Bular adaty söz ýasaýjy goşulmalardan tapawutlanýarlar: a) bir, iki bogunly ses we şekil aňladýan sözlere goşulyp, manysy boýunça bu söz toparynyň çäginde çykmaýan – başga söz toparyna geçmeýän düýp sözleri, işliklere we isimlere degişli aýry-áýry sözlerden şekil aňladýan sözleri ýasamaga hyzmat edýärler: beýleki söz toparlaryna mahsus bolmadyk bu gurluşyk elementleri we şekil aňladýan sözleriň morfologik aýratynlygyny düzýär; adaty söz ýasaýjy goşulmalar ýaly goşulan sözlere düýp sözleri hasyl etseler hem, olar hakyky söz ýasaýjy goşulmalaryň, hakyky grammatik şekilleriň hataryna girmeyärler, sebabi bular birigen sözleriniň manylaryna deň goşmaça dürli manyly öwürşün, ýokundy berip, olaryň semantik gurluşlaryny her hili çylşyrymlaşmalara sezewar etmek bilen çäklenýärler.

Iki, üç bogunly düýp sözlerde, esasan, aşakdaky ýaly gurluşyk elementleri duşýar.

-yr / -ir / -ur / -ür. Bu *l, r, h, f* seslerinden beýleki çekimsizlere gutarýan üç sesden ybarat bir bogunly sözlere (çekimsiz + çekimli + çekimsiz) goşulýar. Ýasalan sözler, esasan, gaýtalanýan ýa-da tirkeş söz şekillerinde ulanylýar. Bu gurluşyk elementi goşulýan asyl sözlere aňlanylýan ses hadysalarynyň has çylşyrymlaşýandygyny suratlandyrýar, ýagny arakesmeli, bir-biriniň yzyndan eşidilýän meňzeş ýa meňzeş bolmadyk seslenmeleriň gaýtalanýandygyny, dowamlydygyny, çaltlygyny, ýygjamlygyny we ş. m. görkezýär. Meselem: *Dükgür-dükgür* at aýagynyň sesi eşidildi (B.Kerbabaýew).– Nebsiňi agyrdyp oturma-da, gapyrgajyklary bilen bagyr öýkenini *jazyr-juzur* edip goýber (G.Gurbansähedow). Onuň daragynyň sesi bütin daraklaryň sesinden saýlanyp, *güpür-güpür, güpür-güpür* edip, al asamana göterilýär (H.Derýaýew). *Jykyr-jykyr* gülüp, onuň yzyndan seredýär (P.Nurberdiýew).

Şu **gurluşyk elementi** örän köp ses aňladýan sözleriň, şekil aňladýan sözleriň hemmesiniň diýen ýaly düzümindäki asyl sözler dilde häzir özbaşdak ulanylmaýarlar. Ýöne sözleriň iki bogunlylygy, olarda **gurluşyk elementiniň** görnüp durmagy manylary seredilýän sözleriň aslynda ýasama sözdüklerini görkezýär. Meselem: Ýagyş çala *şitir* etse, goýy damjalar iri göz elekden geçen bugdaý ýaly damýar (B.Kerbabaýew). Daýzam bilen *gümür-ýamyr* edişip oturşym diýip, elini uzatdy (Ý.Durdyýew). Ol otlularyň deregine üsti üýtgeşik ýukli awtomaşynlar *zygyr-zygyr* gatnap, töweregi ala tozan edýärdi (“Garagum”).

-yl/-il/-ul/-ül. Bir, azsanly iki bogun sözlere goşulýar hem-de birden artyk gaýtalanýan ses we hereket hadysalarynyň çylşyrymlaşma many öwürşegini berýär. Bu, şeýle hem *-yr/-ir/-ur/-ür* arkaly ýasalýan köp sanly iki bogunly düýp sözler *işlikleriň we atlaryň ýasalmagy esas hasaplanýar*: ses we şekil aňladýan sözlere şu iki **gurluşyk elementi** goşulmazdan, *-da / -de* goşulmasy arkaly *işlik, -dy / -di* goşulmasynyň kömegi bilen hem at ýasalyp bilmeýär *-yl / -il / -ul / -ül* **gurluşyk elementini** alan sözleriň çäkli mukdary özbaşdak, diňe gaýtalanýan söz görnüşinde ulanylýar. Şeýle sözleriň ýasalmagy üçin esas bolup hyzmat edýän sözleriň diňe ýek-ýarymy gaýtalanýan söz görnüşinde ulanylýar: *tiňňil-tiňňil* (*tiň-tiň*), *saňňyl-saňňyl*... Meselem: *Güzül-güzül* (güz-güz) edip, ýakyn gelende, / Gara ýeriň sarsýanyny duýdurýar (Ş.Kekilow). Gүjүmiň ýapraklary *çagşyl-çagşyl* (*çygyş-çygyş*) ses edýär (“Görogly”). Ol *saňňyl-saňňyl* etdi (R.Gelenow). *Pagşyl-pagşyl* (*pagyş-pagyş*) edip güwleýän suwlar / Kenarda ýarylyp, gaýtmaga taýýar (“Edebiýat we sungat”). Gökden düşer *gymyl-gymyl*, / Ýere düşer halka demir (“Türkmen halk matallary”).

Şu **gurluşyk elementli** sözleriň köpüsi diňe özlerinden ýasalan at we işlikleriň düzüminde duşýar. Meselem: Ýukajyk gabagynyň astynda *ýyltyldap* duran gözleri tilkini ýadyna salýar (B.Kerbabaýew). Düýeler patanaklaşyp, selpeşip, sygyrlar molaşyp, *loňkuldaşyp*, sürüden gaýdyp geldiler. (H.Ysmaýylow). Birdenkä elhenç *tarkyldy* bolup, aýna şakyrdaş gitdi

(“Türkmen diliniň sözlügi”). Käbir ýerden motor *tatyr dysy*, maşyn *guguldysy* eşidildi (“Garagum”).

-t. Bu diňe -yr / -ir / -ur / -ür we örän seýrek -il / -yl / -ul / -ül gurluşyk elementli düýp sözlere goşulýar hem-de öň arasy üzüle-üzüle dowam edip gelýän ses we hereket hadysasynyň birden, duýdansyz kesilip gutaryandygyny görkezýär.

-t **gurluşyk elementiniň** goşulýan sözleriniň hemmesi dilde gaýtalanýan, tirkeş, seýrek sada söz görnüşinde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Çalçanyň agzy ahyrdan galmanka, alaşa burnyny sokdy, nebsewürlik bilen garbap, *güýrt-güýrt* çeynedi (B.Kerbabaýew). Ýanlygyň garny bir gowzap, bir tyňzap, *güžžült-güžžült* ses etdi (Şol ýerde). –Toýy derrew *şakyrt-şukurt* etmek gerek (Şol ýerde). Daşardan aýak sesi gelip başlady. Gapy *şakyrt-şukurt* boldy (H.Gurbanow). Mişanyň ýanyndan *zybyrt* edip, birki ýüz metr aňyrlygyna tarap ýelk ýasady (G.Şamyýew). Kimdir biri *hikirt* edip güldi (G.Gurbansähedow).

-t **gurluşyk elementli** sözler yzlaryna hiçbir hili goşulma kabul etmeýärler.

-a / -e. Bu bir bogunly sözlere goşulýar we duýdansyz, birden peýda bolup, şol bada, şonuň yzysüre hem örän gysga pursatda tamamlanýan ses, hereket hadysalarynyň şöhlendirmäge hyzmat edýär. Ýasalan sözler, köplenç sada söz görnüşünde ulanylýar, bularyň ýasalmagy üçin bolsa hyzmat edýän asyl sözleriň hemmesi diýen ýaly dilde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Hanyň süzülip duran gözleri *ýalpa* açyldy (N.Saryhanow). Olaryň üstlerinde asylyp duran elektrik çyrasy *lappa* ýandy-da onuň sözünü kesdi (Şol ýerde). Polkownige *wagga* salam berildi (B.Kerbabaýew). Oturan halk *güwwe* ördi (Şol ýerde).

Ses aňladýan birnäçe sözler, şu **gurluşyk elementini** kabul edende, özleriniň ses aňlatma ukybyny ýitirip, göz açyp ýumasy salymda bolup geçýän hereket şeklini aňladýan sözleriň hataryna geçýärler. Bu ýagdaý ses hadysasynyň döremegindäki hem tamamlanmagyndaky çaltlyk, duýgusyzlyk bilen baglanyşyklydyr. Meselem: Hoşgeldi gürrüňini *şarpa* kesdi-de dymdy (A.Gowşudow). –Ýaran, Ýaran, turuň –diýen sese *tarpa* oýandym

(H.Gurbanow). Ejesi ogluny *garsa* gujaklap: “sag aman geldiňmi, Annagulyjan?” diýdi (A.Durdyýew). Nazaryň ýüzi gyzardy-da, ýüzüne *şagga* der geldi (Şol ýerde). Jora *zöwwe* ýerinden turdy-da, redaktora iki elini uzadyp onuň bilen *şapba-şupba* görüşdi, (“Garagum”).

Mysallardaky şekil aňladýan sözleriň asly ses aňladýan sözlerdir: *şarp*, *tarp*, *gars*, *şag*, *şap-şup*.

-a / -e **gurluşyk elementli** sözler yzlaryna hiçbir hili goşulma kabul etmeýärler.

-anak / -enek (-an + ak / -en + ek). Munyň kömegi bilen emele gelen sözler, esasan, özlerinden ýasalan işlikleriň düzüminde duşýar. Manysy boýunça herekediň çaltlygyny, okgunlylygyny suratlandyrýar. Şu **gurluşyk elementiniň** goşulýan asyl sözleriniň aglabasy dilde özbaşdak ulanylýar. Meselem: Garrynyň başy aýlandy, özüni lampa ýere goýberdi. Ýene durup bilmän, *süssenekläp* (süs) galdy (B.Kerbabaýew). Aýsoltan *hasanaklap* galyp ejesini gujaklady, ýañagyny onuň ýañagyna goýdy (şol ýerde). Olar... *sazanaklaşyp*, ellerini göterişip, ýerinden turdylar (H.Ysmaýylow). Munuň sesi çykany bilen birnäçe oglan öýlerinden *dazanaklaşyp* (daz ýasa) çykdy (Şol ýerde).

-yk / -ik / -uk / -ük. Bu, köplenç, ses aňladýan sözlere goşulyp, olardan aňlanylýan seslenmeleri çylşyrymlaşdyrmaga hyzmat edýär. Ýasalan sözler hem, bularyň ýasalmagy üçin gatnaşýan asyl sözler hem dilde gaýtalanýan ýa-da tirkeş söz görnüşinde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Ullakan körük *wassyk-wassyk* edip dem alýardy (A.Gowşudow). Bir salymdan soň Oguldursun egnine çöregini göterip, *maýtyk-maýtyk* edip öýüne girdi (A.Durdyýew). *Bassyk-bassyk* diýip, ýeri sarsdyryp gelýän gara kelläni gördi (B.Kerbabaýew). *Wazzyk-wuzzuk* edip, zaryn zeýrenip, / Ahyrynda sesini kesdi-de dymdy (Şol ýerde). Açyp bagçylaryň syryn, sepini, / *Şatdyk-şatdyk* edip keser ýüpünü (Şol ýerde). *Patdyk-putdyk* ýoreýär, / Saman, kepek geregi (P.Nurberdiýew).

...çäresiz mahluk... pessaýjakdan gysga *gurruk-gurruk*, *gurk-gurruk* edip naýynjar seslenýärdi (H.Derýaýew).

-dyk / -dik. Munyň kömegi bilen hasyl bolan sözler arasy bölünip-bölünip gaýtalanýan ses hadysasynyň we hereketiň ara ýygjamlygynyň birneme seýreklenýändigini, açyklaşýandygyny aňladýarlar. Ýasalan sözleriň köpüsi özbaşdak ulanylman, diňe özlerinden hasyl bolan işlikleriň düzümünde duşýar. -dyk / -dik **gurluşyk elementiniň** birigýän sözleri dilde gaýtalanýan ýa-da tirkeş söz görnüşinde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Bedresem Annagulynyň sesine goşup, *şakyrdyk-şakyrdyk* ses edip barýardy (A.Durdyýew). Düýe derrew *oýmudyklap*, çökmek bilen boldy (H.Ysmaýylow) –Baý, bularyň mesdigini – diýip, *loňkudyklap*, çişigiň daşyndan aýlanyp otagçylaryň hem içinden darap geçdi (A.Durdyýew).

-dyň/ -diň / -liň. Ses aňladýan sözlere goşulyp, seslenmäniň dowamlylygyny, sazlaşyklylygyny, ýygjamlygyny suratlandyrýar. Ýasalan söz hem, bularyň ýasalmagy üçin hyzmat edýän sözler hem dilde gaýtalanýan söz görnüşinde özbaşdak ulanylýar. Meselem: Şol çalajan suwy demlerine dartyp, bir-birlerine bäsleşme bilen *towhudyň-towhudyň* edýän zawodlaryň aýylganç sesleri “doýmadym-doýmadym” diýen ýaly ýeleden, ykdan eşidildi (B. Kerbabaýew). Aýnanayň dark tutan eli göz ilginsiz inip galýar, göwresi çaykanýar, gotazlar galgaýar, sümsüleler şyňňyrdaşýar, darak *gübürdiň-gübürdiň* ses edýär (Şol ýerde). Bu wagt Aýnanyň *gürpüdiň-gürpüdiň* kakýan darak sesi ony ýene janlandyrdy (Şol ýerde). –Indikide tüýdügiňi *pililliň-pililliň* edip çalaýsaň, gapyrgaňy taýak bilen sanarys (“Watan”).

Seredilenlerden başga-da az önümlü we önümsiz **gurluşyk elementleri** bar:

-ak / -ek / -k (*çalak-çulak*, *ýaltak-ýultak*, *jagak-jagak*, *elek-çelek*, *garbak-gurbak...*), -ym, -es (*gülüm-ýalyım*, *ýalyım-ýulum*, *güles-ýalas...*), -alak (*açalak-ýumalak*, *gaçalak-sapalak...*), -yň (*güymeň-süýmeň* // *güymeň-samaň*, *aýlaň-çaylaň*, *garbaň-gurbaň...*), -dak / -dek (*bukdak-sukdak*, *ýigdekle-...*) we başgalar.

Aýry-aýry *gurluşyk elementleri* çekimlisi gysga üç sesli sözlere, aýratyn hem ses aňladýan sözlere goşulanda, asyl sözüň soňky belli-belli çekimsizleri uzalýarlar. Bu hadysa ses we şekil aňladýan sözlere häsiýetli bolan ekspressiwligi, emosionallygy has-da güýçlendirýär: *waňňyr-waňňyr*, *şapba-şupba*, *gümmür-gümmür*, *müňňül-müňňül*, *wazzyk-wuzzuk*, *loňňy-loňňy*, *güzzül-güzzül*, *saňňyl-saňňyl* we başgalar.

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygýndysy. I tom, Aşgabat, TDNG, 2007
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygýndysy. II tom, Aşgabat, TDNG, 2007
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygýndysy. III tom, Aşgabat, TDNG, 2010
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, TDNG, 2007
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Täze galkynyş eýýamy. Aşgabat, TDNG, 2007
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, TDNG, 2007
7. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat, 2007
8. Halkyň saýlany we ynam bildireni. Aşgabat, 2007
9. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. Aşgabat, 2007
10. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan-sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat: TDN. 2009
11. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I-II tt.-Aşgabat: Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Baş arhiw müdirligi, Türkmenistanyň Prezidentiniň Arhiw gaznasy, 2008, 2009.
12. Atamadow N. Häzirki türkmen dilinde praktiki işler. Aşgabat, 1994
13. Ataýew B. Грамматические падежи в туркменском языке (Автореф. канд. дис.) Aşgabat, 1959

14. Алланазаров О. Прошедший время в современном туркменском литературном языке. Л., 1953 (автореф. канд. дис.)
15. Azymow P., Sopyýew G., Çöňňäýew Ý. Türkmen dili. Pedagogik uçilişeler üçin okuw kitaby. Aşgabat, 1974
16. Annanurow A. Dil biliminiň esaslary. Aşgabat, 1974
17. Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969
18. Amansaryýew J. Türkmen dialektologiýasy. Aşgabat, 1970
19. Amansaryýew J., Gulmanow G. Lingiwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi. Aşgabat, 1981
20. Baýlyýew H., Derýaýew H. Ýewropalylar üçin türkmen diliniň iş kitaby. I bölüm. Aşgabat, 1932
21. Baçkakow N.A. Karakalpakskiý ýazyk, II – Fonetika i morfologiýa. M., 1952
22. Baýlyýew H. Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy. Aşgabat, 1948
23. Borjakow A. Türki dilleriň günorta-günbatar tarapynda işligiň buýruk formasy. Aşgabat, 1992
24. Батманов И.А. Современный киргизский язык. Фрунзе, 1963
25. Berdiýew R., Kürenow S., Şanmyradow K., Orazkulyýew S. Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970
26. Durdyýew H. Dil we döwür. Aşgabat, 1997
27. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962
28. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыского языка. М., 1940
29. Дыренкова Н.П. Грамматика щорского языка. М.-Л., 1941
30. Borjakow A. Häzirki türkmen dilinde çalyşmalar. Kand. dis. Aşgabat, 1962
31. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. М.-Л., 1948
32. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Л., 1948

33. Дмитриев Н.К. Грамматика современного башкирского литературного языка. М., 1981
34. Гафурова Н. Наречие в совр туркменском языке. (Автореф. канд. дис.)
35. Gajarowa E. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. Aşgabat 1990
36. Гаджиева Н.З. Тюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990
37. Geldiýew M., Alparow G. Türkmen diliniň grammatikasy (sarf. nahu). Aşgabat: TDN, 1929
38. Грамматика хакасского языка. М., 1975
39. Hydyrow M.N. Türkmen diliniň taryhyndan materiýalar. Aşgabat, 1962
40. Худайкулиев Н. Подражательные слова в туркменском языке. Aşgabat, 1962
41. Hydyrow M.N. Türkmen dilindäki soýuzlar. Aşgabat, 1947
42. Hojaýew B. Türki dilleriň günorta-günbatar tarapynda işligiň şert formasy. Aşgabat, 1990
43. Hydyrow M.N., Çöňnäýew Ý., Ybraýymow A., Sopyýew G. Türkmen dili I bölüm. Aşgabat, 1971
44. Hamzaýew M. Türkmen diliniň morfologiýasynyň we sintaksisiniň meseleleri. Aşgabat: uly 1969
45. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / Под. ред. Н.К. Дмитриева. М., 1955-1962
46. Кононов А.М. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л; Изд-во АН СССР, 1956
47. Кононов А.М. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л; Изд-во АН СССР, 1960
48. Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. М.-Л., 1952

49. Myradow A. Türkmen dilinde isimlerde söýgüligiň we kemligiň aňladylyşy. Aşgabat, 1985
50. Muhyýew H., Kürenow S. Türkmen dilçileri. Aşgabat, 1988
51. Ramstedt Введение в алтайское языкознание. М., 1957
52. Saryýew G. Türkmen edebi dilinde söz düzümleri. Aşgabat, 1972
53. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974-2003 ТТ
54. Серебренников Б.А. Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979 (2-е изд., М. 1986)
55. Севортян Э.В. Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. М., 1960
56. Sopyýew G., Baýlyýew H. Grammatika I bölüm. Morfologiýa. Aşgabat, 1934
57. Söýegow M. Türki dilleriň günorta-günbatar tarapynda hal işlikler. Aşgabat, 1981
58. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. ч. II Синтаксис. Ашхабад, 1977
59. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Под. ред. Э.Р.Тенишева. М., 1984-1988 ТТ. 1-3
60. Täçmyradow T. Häzirki zaman türkmen dilinde degişlilik kategoriýasy. Kand. dis. awtoref. M., Aşgabat, 1959
61. Şallyýewa N. Ölçeg atlarynyň sözlügi. Aşgabat, 1995

MAZMUNY

SÖZBAŞY.....	
GIRIŞ.....	
MORFOLOGIÝA HAKYND A UMUMY MAGLUMAT.....	
ATLAR.....	
Has we jyns atlar.....	
Konkret we absatrakt atlar	
Atlaryň gurluşy.....	
Goşma atlar.....	
Tirkeş atlar.....	
Alynma atlar.....	
Gysgaldylan goşma atlar - abbreviaturalar.....	
ATLARYŇ GRAMMATIK KATEGORIÝALARY.....	
SAN KATEGORIÝASY.....	
DEGIŞLILIK KATEGORIÝASY.....	
Degişliligiň aňladylyş ýollary.....	
DÜŞÜM KATEGORIÝASY.....	
Baş düşüm.....	
Eýelik düşüm.....	
Ýöneliş düşüm	
Ýeňiş düşüm.....	
Wagt-orun düşüm.....	
Çykyş düşüm.....	
SYPATLAR.....	
Asyl we ýasama sypatlar.....	
SYPATLARYŇ ÝASALYŞY.....	
Sypatlaryň morfologik ýol bilen ýasalyşy.....	
Sypatlaryň sintaktik ýol bilen ýasalyşy.....	

Leksika-semantik ýol bilen döran sypatlar.....	
SYPAT DEREJELERI.....	
SYPATLARYŇ MANY TOPARLARY.....	
SANLAR.....	
Sanlaryň gurluşlary boýunça görnüşleri.....	
Sanlaryň ulanylyşy.....	
SANLARYŇ MANY TOPARLARY.....	
Mukdar sanlar.....	
Sanlar bilen numeratiwleriň ulanylyşy.....	
“Bir” sözüniň aňladýan manylary.....	
Sanlara derek ulanylýan sözler.....	
Tertip sanlar.....	
Bölek (drob) sanlar.....	
Topar sanlar.....	
Takmyn sanlar.....	
ÇALYŞMALAR.....	
Çalyşmalaryň toparlara bölünişi.....	
At çalyşmalary.....	
Görkezme çalyşmalary.....	
Gaýdym çalyşmasy.....	
Sorag çalyşmalary.....	
Nämälim çalyşmalar topary.....	
1. Nämälim çalyşma.....	
2. Nämälim-ýokluk çalyşmasy.....	
3. Nämälim-jemleýji çalyşmalar.....	
IŞLIKLER.....	
IŞLIKLERIŇ ÝASALYŞY.....	
I. İşlikleriň isimlerden ýasalyşy.....	
II. İşlikleriň işliklerden ýasalyşy.....	

GEÇİRÝÄN WE GEÇİRMEÝÄN IŞLIKLER.....	
IŞLIK DEREJELERI.....	
Işligiň düýp derejesi.....	
Işligiň gaýdym derejesi.....	
Işligiň özlük derejesi.....	
Işligiň şäriklik derejesi.....	
Işligiň ýükletme derejesi.....	
Birnäçe dereje affiksleriň tirkeşip goşulyşlary.....	
IŞLIK ŞEKILLERI.....	
IŞLIGIŇ ZAMAN ŞEKILLERI.....	
I. Işligiň öten zamany.....	
II. Işligiň häzirki zamany.....	
III. Işligiň geljek zamany.....	
IŞLIGIŇ ZAMANY NÄBELLI ŞEKILLERI.....	
Işligiň şert şekili.....	
Işligiň şert-arzuw şekili.....	
Işligiň arzuw şekili.....	
Işligiň hökmanlyk şekili.....	
Işligiň hyýal şekili.....	
GOŞMA IŞLIKLER.....	
Esasy sözi isimlerden bolan goşma işlikler.....	
Esasy sözi işlikden bolan goşma işlikler.....	
1. Gymyldy-hereketiň geçişiniň tutuş ýagdaýyny we netijesini aňladýan goşma işlikler.....	
2. Çylşyrymly häzirki zamany aňladýan goşma işlikler	
3. Modallygy aňladýan goşma işlikler.....	
IŞ ATLARY.....	
Iş atlarynyň –ma/-me şekili.....	

Iş atlarynyň –mak/-mek şekili.....	
Iş atlarynyň –maklyk/-meklik şekili.....	
Iş atlarynyň –yş/-iş şekili.....	
Iş atlarynyň –asy/-esi şekili.....	
KEM IŞLIKLER.....	
Kem işligiň –dy,-di goşulmasy.....	
Kem işligiň -dyr,-dir,-dur,-dür goşulmasy.....	
Kem işligiň -myş,-miş,-muş,-müş goşulmasy.....	
Kem işligiň –ka/-ka goşylmasy.....	
Eken kem işligi.....	
ORTAK IŞLIKLER.....	
Ortak işligiň öten zaman şekilleri.....	
Ortak işligiň häzirki zaman şekilleri.....	
Ortak işligiň geljek zaman şekilleri.....	
HAL IŞLIKLER.....	
I. Hal işligiň asyl şekilleri.....	
Hal işligiň –yp/-ip şekili.....	
Hal işligiň –a/-e şekili.....	
II. Hal işligiň ýasama şekilleri.....	
Hal işligiň –aly/-eli şekili.....	
Hal işligiň –ynça/-inçä şekili.....	
Hal işligiň –dykça/-dikçe şekili.....	
Hal işligiň –mazden/-mezden şekili.....	
Hal işligiň –agada(n)/-ägede(n) şekili.....	
HALLAR.....	
Hallaryň ýasalyşy.....	
Hal derejeleri.....	
Hallaryň many toparlary.....	
SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE KÖMEKÇI ATLAR.....	

I. SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK AÝRATYNLYKLARY.....	
1) Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýan sözsoňular.....	
2) Ýöneliş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular.....	
3) Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular.....	
II. KÖMEKÇI ATLAR. OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK AÝRATYNLYKLARY.....	
BAGLAÝJYLAR.....	
I. DÜZMELI BAGLAÝJYLAR.....	
1. Ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylar.....	
2. Garşylygy aňladýan baglaýjylar.....	
3. Bölünişigi görkezýän baglaýjylar.....	
II. EÝERJEŇLI BAGLAÝJYLAR.....	
OWNUK BÖLEKLER.....	
MODAL SÖZLER.....	
Modal sözleriň many toparlary.....	
ÜMLÜKLER.....	
Ümlükleriň grammatik aýratynlyklary.....	
Ümlükleriň many toparlary.....	
SES WE ŞEKIL AŇLADÝAN SÖZLER.....	
Ses we şekil aňladýan sözleriň many toparlary.....	
Ses we şekil aňladýan sözleriň gurluşy boýunça toparlara bölünişi.....	
Ses we şekil aňladýan sözleriň gurluşy boýunça toparlara bölünişi.....	
Bir bogunly ses we şekil aňladýan sözleriň fonetik gurluşy.....	
Iki, üç bogunly ses we şekil aňladýan düýp	

Sözleriň morfologik gurluşy.....

EDEBIÝAT.....